

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАВЕЛКІВ ВІТАЛІЙ РОМАНОВИЧ

УДК 159.923.5:316.61

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОГЕНЕЗА АГРЕСИВНОЇ ТА ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
В ПІДЛІТКОВИХ СУБКУЛЬТУРАХ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

05 – соціальні та поведінкові науки (053 – психологія)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. Р. Павелків

Науковий консультант

Максименко Сергій Дмитрович
академік Національної академії
педагогічних наук України,
доктор психологічних наук, професор

Рівне – 2019

АНОТАЦІЇ

Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки у підліткових субкультурах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Робота виконана у Рівненському державному гуманітарному університеті. Дисертаційна робота захищена у спеціалізованій вченій раді Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2019.

У дисертації подані результати дослідження несприятливих тенденцій, що виникають у розвитку особистості у період середнього та старшого підліткового віку під впливом дії деструктивного поля молодіжних субкультур негативного спрямування. Висвітлюються результати наукових досліджень з питань психологічної сутності субкультурального руху у молодіжному середовищі. Простежується вплив підліткової субкультури на розвиток тінейджерів. Обґрунтовується ідея різномодальності (континуум конструктивність-диструктивність) та полівекторності її дії. Аналізуються причини та мотиви входження молоді у субкультуральні спільноти. Обговорюються основні підходи класифікації молодіжних субкультур. Виокремлюється деструктивний потенціал молодіжного субкультурального простору. Розкривається сутність молодіжних субкультур негативного спрямування, їх основні різновиди та особливості функціонування, виокремлено і проаналізовано диспозиційні чинники входження підлітків у субкультуральний простір, подано психологічний профіль носія субкультуральних ознак.

У роботі простежено наявність високої міри привабливості для підлітків життєдіяльності у субкультуральному просторі. Встановлено наявність достатньої обізнаності сучасної молоді з основними напрямками молодіжних субкультуральних рухів, здатності диференціювати носіїв субкультуральних груп за зовнішніми, поведінковими, ціннісно-смысловими ознаками. Доведено,

що більшість підлітків зупиняються на стадії загальної поінформованості про субкультуральний простір без долучення до субкультуральних цінностей і норм. У простір субкультур заглиблюється близько третини підлітків.

У роботі обговорюються питання вікової детермінації субкультуральних процесів. Якщо на початку середнього підліткового віку відбувається розширення знань про різні аспекти молодіжного руху, то до кінця періоду простежується підвищення точності і адекватності розуміння функціонування феномену.

Діагностовано тенденцію підвищення рівня агресивності adeptів субкультур негативного спрямування під впливом субкультуральних процесів, що обумовлено розвитком позитивної групової ідентифікації та прийняттям негативних цінностей певної субкультуральної течії. Аналізуються чинники, що здатні інтенсифікувати розвиток агресивних та деструктивних тенденцій особистості: підвищена інтрапсихічна агресивність окремих adeptів підліткових спільнот; недостатній рівень розвитку комунікативних навичок; формування системи ірраціональних цінностей і традицій субкультурального середовища. У роботі зазначається, що вивчення механізмів запуску агресивних форм поведінки має унікальну значущість в умовах складних суспільно-економічних трансформацій, які відбуваються в суспільстві.

Презентовані емпіричні обстеження засвідчили наявність суттєвих відмінностей у рівнях деструктивності та агресії підлітків із різних субкультуральних просторів. За більшістю особистісних показників та особливостей поведінки adeptи позитивно спрямованих субкультур суттєво не відрізняються від однолітків, що знаходяться поза субкультуральним простором.

Доведено, що участь підлітків у молодіжних спільнотах негативного спрямування є предиктором формування їх психологічної готовності до агресивно-деструктивної поведінки, зростання кількості ірраціональних самовиявів, послаблення критичності в оцінюванні реальних вчинків та намірів, руйнування соціально-ціннісних установок та морального становлення.

Вивчення процесів інгрупової ідентифікації засвідчує високу міру привабливості для підлітків життєдіяльності у субкультуральних спільнотах.

У роботі висвітлюється сутність концепції дії деструктивного поля молодіжних субкультур. Згідно неї визнається, що генеза агресивності у підлітковій субкультурі – це динамічний процес, що має здатність до самопідсилення, яке виявляється у прогресуванні деструктивних тенденцій у життєдіяльності спільноти, підвищенні психологічної готовності її членів до агресивно-деструктивної поведінки, зростанні кількості ірраціональних самовиявів, послабленні критичності в оцінюванні реальних вчинків та намірів.

Деструктивно-агресивне поле субкультури впливає на особистість через два канали зв'язку: дію сил групи як цілісної системи та сукупність особистісних процесів, зорієнтованих на приєднання індивіда до спільноти. Конвергенція цих систем об'єднує значну кількість психологічних механізмів, що забезпечують процес інтеграції підлітка у молодіжну спільноту. До механізмів, що зумовлюють значущість і впливовість групи у роботі, віднесено наслідування, ідентифікацію, інтеграцію, конформізм, самокатегоризацію, змагальність, психічне зараження, самопрезентацію, емансипацію, механізм розмитої відповідальності, деіндивідуалізацію, імітацію, соціальне порівняння.

Доведено, що характер атрибуції підлітками деструктивних тенденцій у інгруповому просторі, рівень їх визнання власної схильності до агресивних форм поведінки залежать від включення у простір молодіжної субкультури та особливостей її ціннісної сфери. Найвищий рівень деструкції простежується у adeptів субкультур негативного спрямування (гопники, скінхеди, культуристи, зачепери). У трьох перших спільнотах вони проявляються у формі агресії та поклоніння культу сили. В учасників четвертої підліткової субкультури відхилення в системі установочних конструктів та поведінки мають характер аутоагресії чи провокування надризикових форм поведінки однолітків. Найнижчі показники агресивно-деструктивних тенденцій простежено у підлітків, що знаходяться за межами субкультурального простору.

У роботі виокремлені основні закономірності дії деструктивного поля на особистість підлітка: чим інтенсивніші процеси групової динаміки у субкультуральному просторі, тим більш привабливим він є для підлітків; чим креативнішим є лідер молодіжної спільноти, тим вище емоційне задоволення її учасників та нижчий рівень їхньої критичності щодо системи групових приписів; чим більш онтогенетично раннім є входження підлітка у молодіжну спільноту, тим вищий рівень зумовленості процесів пошуку ідентичності груповими процесами підліткової субкультури; чим безкарнішими є наслідки деструктивних дій, вчинених групою, тим вищий рівень готовності її членів до подальших деструкцій; чим вищий рівень самопрезентаційної мотивації особистості, тим вища готовність підлітка до ризикових форм поведінки; чим вищий рівень агресивних тенденцій у спільноті, тим яскравіше простежується конфліктно-агресивна ідентифікація у особистісних самоописах та самооцінках.

Як засвідчує дослідження, усвідомлення підлітками суперечностей між нормативною базою спільноти та існуючими суспільними вимогами не пов'язані з переживанням почуття провини чи сорому, що вказує на позитивну ідентифікацію з інгрупою та недостатній рівень сформованості моральної свідомості та конструкту просоціального. Позитивна ідентифікація із субкультуральними спільнотами негативного спрямування зумовлює некритичне ставлення підлітків до інгрупових процесів. Вивчення цього питання показало значний розкид респондентів за ступенем ідентифікації підлітків з молодіжним субкультуральним простором.

Встановлено, що життєдіяльність у соціальному полі субкультур з підвищеним деструктивним потенціалом перешкоджає формуванню альтруїстичних тенденцій особистості. Натомість, показник егоїстичних стратегій у adeptів субкультур негативного спрямування виходить за межі норми, викликаючи загострення конкурентних проявів. Виконані обстеження вказують, що сила деструктивного поля унеможливорює розвиток особистісної незалежності. Встановлено наявність податливості та залежності підлітків-неформалів від позицій однодумців, їх готовності до визнання та некритичного

прийняття субкультуральних норм. Життя у групі з підвищеним фоном агресивності посилює прагнення підлітків до домінування над іншими, використання прямолінійних поведінкових стратегій, ігнорування моральних принципів співжиття, відмову від пошуку конструктивних стратегій поведінки при вирішенні конфліктних ситуацій, схильність до вибору деструктивного типу реагування – стратегії протидії. Встановлено, що динамічність групових процесів, їх висока емоційність, реалізація програм на межі дозволеного, відчуття домінування і переваг над іншими адептами молодіжного простору забезпечують членам субкультур негативного спрямування впевненість у своїх можливостях, відчуття значущості та вседозволеності.

Доведено, що продуктивним шляхом корекції деструктивного потенціалу підліткових субкультур, зниження агресивності та агресивної поведінки їх адептів є формування у підлітків морально-етичної відповідальності, яка сприяє не лише аналізу власної поведінки та розвитку асертивності особистості, а й більш критичному сприйняттю групових процесів, видозміні позитивної групової ідентичності на адекватну та формуванню бажання покращити загальну атмосферу життєдіяльності спільноти. Прийняття моральних основ поведінки у соціальному просторі однолітків та сформованість особистісних програм контролю призупиняють розгортання негативних деструкцій як у розвитку окремо взятої особистості, так і спільноти в цілому. Встановлено, що присутність у молодіжному середовищі осіб із сформованими установками на соціальну відповідальність сприяє зниженню показників деструктивності молодіжного простору. Саме розвиток морально-етичної відповідальності, як інтегративної якості, забезпечує гармонізацію особистісної та групової ідентичності у представників субкультурального простору.

Виконане дослідження забезпечило розробку і апробацію комплексу психодіагностичних та розвивально-корекційних методик, які збагачують інструментально-методичну базу практикуючих психологів.

Ключові слова: субкультура, підліткова субкультура, агресивна поведінка, деструктивна поведінка, концепція «деструктивного поля».

Pavelkiv V. R. Psychogenesis of aggressive and destructive behavior in adolescent subcultures – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Psychological Sciences, specialty 19.00.07 - Pedagogical and Developmental Psychology. The scientific work was done at Rivne State University of Humanities. The thesis was defended in Specialized Academic Council of H. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The results of adverse trends research, appearing in the middle and older adolescence period of personality development under the influence of destructive field of youth subcultures of negative orientation are presented in the thesis. The results of scientific research on psychological essence of subcultural movement in youth space are shown. The influence of youth subcultures on teenagers' development is traced. The idea of multimodality (continuum constructiveness - destructiveness) and polyvector of its effect are grounded. The reasons and motives of teenagers' joining informal associations are analyzed. The main approaches to classification of youth subcultures are discussed. Destructive potential of youth subcultural space is distinguished. The study discloses the essence of youth subcultures of negative direction, their basic forms and functioning specific, distinguishes and analyzes disposal factors of youth entering the subcultural space, presents psychological profile of subcultural traits carrier.

The scientific research explores a high level of subcultural space attractiveness for teenagers. It is discovered that modern teenagers are informed enough about main directions of youth subcultures movements, are able to differentiate subcultural groups carriers by outward, behavioral, value and notional features. It is proved that the majority of juveniles stop at the stage of general knowledge about subcultural space and avoid joining subcultural values and norms. About one third of teenagers deep in subcultural space.

The issue of age determination of subcultural processes are discussed in the thesis. If knowledge about different aspects of youth movement expends at the

beginning of the middle adolescence, then by the end of this period improvement of accuracy and adequacy of the phenomenon functioning comprehension is observed.

The tendency of increase of aggressiveness level of negative directed subcultures adherents under subcultural processes effect is diagnosed. It is determined by positive group identification progress and acceptance of negative values of a definite subcultural trend. The research analyses factors able to intensify the development of aggressive and destructive personal trends: increased intropsychic aggressiveness of particular adherents of juvenile communities; insufficient level of communication level development; formation of the system of irrational values and traditions of subcultural space. It is noted in the thesis that the study of start mechanisms of aggressive behavior forms is of great significance under complex social and economic transformation conditions of present day society.

Presented empiric examinations showed essential differences in aggression and destruction levels of teenagers from diverse subcultural spaces. According to most personal indicators and behavioral traits the adherents of positively oriented subcultures do not differ significantly from coevals outside a subcultural space.

The scientific work has confirmed the teenagers' participation in youth communities with negative direction as the predictor of formation of their psychological readiness to aggressive and destructive behavior, increasing number of irrational self-expressions, reduction of critical evaluation of actions and intentions, destruction of social values and moral formation. The study of intergroup identification justifies high level of attractiveness for adolescent the activity in subcultural communities.

The research shows the essence of the concept of youth subcultures destructive area effect. According to mentioned above the genesis of aggressiveness in adolescent subculture is determined as a dynamic process with self-reinforcement ability, that reveals itself in destructive trends progress of subcultural life, rise of its members psychological readiness to aggressive and destructive behavior, increasing number of irrational self-expressions, reduction of critical evaluating of existent actions and intentions.

Destructive and aggressive subcultural field influence affects a personality through two communicational channels: an effect of a group force as an integral system and a complex of individual processes aimed at joining an individual the community. Convergence of these systems comprises a considerable number of psychological mechanisms providing the process of teenager's integration into youth subculture. The study distinguishes the mechanisms predetermining group significance and influence, in particular: imitation, identification, integration, conformism, self-categorization, competitiveness, mental infection, self-presentation, emancipation, mechanism of blurred responsibility, disindividualization, social comparison.

The thesis asserts that the character of juveniles attribution of destructive trends in inside group space, the level of their self-disposition acceptance of aggressive forms of behavior depend on joining youth the subcultural space and the character of its value sphere. The highest destruction level is observed among adherents of negative oriented subcultures (gopnics, skinheads, bodybuilders, hitters). In first three communities these levels are shown through aggression and adoration of power cult. Deviations in the system of constructs determinations and behavior of the fourth adolescent subculture members are expressed as autoaggression or provoking risk forms of coevals' behavior. The lowest indexes of aggressive and distractive trends are observed among teenagers outside a subcultural space.

The main regularities of destructive field influence on teenager's personality are distinguished in the study, in particular: the more intensive are group dynamic processes in the subcultural space, the more attractive it is for teenagers; the more creative youth community leader is, the higher emotional satisfaction of its participants and lower level of their critical attitude to the group directions system are; the earlier is teenager's joining the youth community, the higher determining level of identity seeking processes in adolescent subculture group is; the more unpunished the results of destructive actions are, the higher the level of its members readiness to further destructions is; the higher the level of self-presentation motivation of a personality is, the higher readiness of a teenager to the risky behavior

forms is; the higher the level of aggressive trends in the community is, the better conflict and aggressive identification in personal self-descriptions and self-estimations is traced.

According to the research juveniles' awareness of contradiction between the community normative base and existing public demands are not linked with feelings of guilt or shame. This data suggests positive identification of a teenager with a group and insufficient level of moral consciousness formation and prosocial construct. Positive identification with negative oriented subcultural communities determines uncritical teenagers' attitude to ingroup processes. This problem examination showed considerable dispersal of respondents by the degree of juveniles' identification with youth subcultural space.

The research defines that the life process in the social area of subcultures with increased destructive potential blocks the formation of altruistic personality tendencies. On the contrary, the index of selfish strategies of negative oriented subcultures adherents is above the norm and leads to aggravation of competitive displays. The observations show that the force of destructive field makes the development of individual independence impossible. The thesis defines compliance and dependence of informal teenagers on supporters' standpoint, their readiness to recognition and uncritical acceptance of subcultural norms. Life in a group with increased level of aggressiveness intensifies teenagers' desire to dominate others, to use direct behavioral strategies, to ignore moral principles of coexistence, to refuse constructive behavioral strategies search in case of conflicts solving, to prefer to choose destructive type of reacting – counteraction strategy. It has been found that the dynamics of group processes, their high emotional level, implementation of programs on the verge of been allowed, a sense of dominance and superiority over other adherents of youth space provide negative oriented subcultures members with confidence in their abilities, a sense of significance and permissiveness.

It has been found out that effective way of correcting destructive potential in adolescent subcultures, reducing of its adherents' aggressiveness and aggressive behavior is formation of teenagers' moral and ethical responsibility. It promotes the

analysis of one's own behavior, development of personality's assertiveness as well as more critical group processes perception, modification of positive group identification into adequate, formation of the desire to improve general atmosphere of subculture life. Acceptance of moral behavior basis in social coeval's space and formation of personal control programs stop negative destructions expanding both in development of a single personality and the entire community. It is determined that the presence of individuals with developed social responsibility settings in youth environment furthers the reduction of destructiveness index in youth space. The development of responsibility as an integrative quality ensures harmony of individual and group identity of subcultural space representative.

The presented research provided the development and approbation of a complex of psycho-diagnostic, developmental and correctional methods that enlarge instrumental and methodical basis for practicing psychologists.

Key words: subculture, adolescent subculture, aggressive behavior, destructive behavior, the concept of «destructive field».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографія та навчально-методичний посібник

- 1.1. Павелків В. Р. Психогенеза підліткових субкультур / В. Р. Павелків. – Київ : Центр учбової літ., 2018. – 280 с.
- 1.2. Павелків В. Р. Психологія агресивної поведінки : навч.-метод. посіб. / В. Р. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 204 с.

2. Статті у фахових виданнях, що включені до переліку, затвердженого МОН України:

- 2.1. Павелків В. Р. Продуктивно-розвивальне середовище як засіб формування позитивних стосунків підлітків з однокласниками / В. Р. Павелків // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – Київ : Міленіум, 2007. – Вип. 32. – С. 219–228.
- 2.2. Павелків В. Р. Індивідуально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків / В. Р. Павелків // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2008. – Т. 10, ч. 5. – С. 446–456.
- 2.3. Павелків В. Р. Специфіка стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками / В. Р. Павелків // Наука і освіта : наук.-практ. журн. ПНЦ АПН України. – Одеса-Мукачеве, 2008. – № 7. – С. 129–134.
- 2.4. Павелків В. Р. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків з агресивною поведінкою / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ, 2008. – Т. 10, вип. 6, ч. II. – С. 119–124.
- 2.5. Павелків В. Р. Феномен підліткової агресивності як соціально-психологічна проблема / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної

- психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 4. – С. 271 – 282.
- 2.6. Павелків В. Р. Психологічні особливості та детермінанти агресивної поведінки підлітків / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АВПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 213–224.
- 2.7. Павелків В. Р. Особистісно-ситуаційні детермінанти агресивної поведінки людини / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. Київ. нац. ун-ту ім. Шевченка // редкол. В. І. Судака. – Київ : Логос, 2011. – С. 50–59.
- 2.8. Павелків В. Р. Статеві та індивідуальні особливості агресивних проявів у підлітків / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Т. X, вип. 19 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – С. 396–404.
- 2.9. Павелків В. Р. Мотиви девіантної поведінки молоді / В. Р. Павелків // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Педагогіка і психологія» / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2014. – Вип. 688. – С.114–124.
- 2.10. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки / В. Р. Павелків // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології» / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, Л. В. Засекіна та ін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. – Вип. 28. – С. 139–149.

- 2.11. Павелків В. Р. Мотиви девіантної поведінки у представників молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X, вип. 26 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – С. 577–590.
- 2.12. Павелків В. Р. Вплив молодіжних субкультур на прояви рівня агресії у молодіжному середовищі / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 27. – С. 380–394.
- 2.13. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 483–495.
- 2.14. Павелків В. Р. Психологія агресії: теоретико-емпіричні конструкти проблеми / В. Р. Павелків // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. / гол. ред. Я. Гошовський. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – Т. 2. – С. 63–68.
- 2.15. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 31. – С. 293–303.
- 2.16. Павелків В. Р. Вплив соціальних взаємодій як мотив деструктивних форм компенсації особистісних деструкцій / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-

ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України.
– Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 33. – С. 293–303.

- 2.17. Павелків В. Р. Прояви ознак фанатизму як соціального явища: на прикладі молодіжних субкультур / В. Р. Павелків, В. М. Панасюк // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 8. – С. 211–215.
- 2.18. Павелків В. Р. Психологічні основи мінімізації деструктивних проявів агресії у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 10. – С. 120–126.
- 2.19. Павелків В. Р. Діагностичний компонент дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 11. – С. 109–117.
- 2.20. Павелків В. Р. Зміна рівня вираженості особистості деструкцій у представників молодіжних субкультур після впровадження превентивно-корекційної роботи / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 12. – С. 176–184.

3. *Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях включених до міжнародних наукометричних баз даних*

- 3.1. Павелків В. Р. Социально-психологические причины включения личности в молодежную субкультуру / В. Р. Павелків // Современная наука. Актуальные проблемы теории и практики. Серия

«Гуманитарные науки» : науч.-практ. журн. – № 7–8. – Москва. – 2014. – С. 63–67.

- 3.2. Павелків В. Р. Концептуальні основи психології агресивності в підліткових субкультурах / В. Р. Павелків // KELM. – № 3 (7). – Wrzesień: Fundacja «Oświata i Nauka Bez Granic Pro Futuro», 2014. – S. 191–198.
- 3.3. Павелків В. Р. Аналіз вивчення деформованої соціалізації як мотиву девіантної поведінки в умовах включення особистості до простору субкультури / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue : 66. – Budapest, 2015. – P. 75–80.
- 3.4. Павелків В. Р. Соціокультурний простір як трансформаційне поле деструктивних проявів агресії молоді / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (40), Issue : 81. – Budapest, 2016. – P. 98–103.
- 3.5. Павелкив В. Р. Социальные факторы включения молодежи в субкультуральное пространство / В. Р. Павелкив // Социальные конфликты: поиск согласия и примирения : Материалы междунар. науч.-практ. конф. 11 дек. 2015 г. – Алматы : Ун-т «Туран». «InterconsultInfo», 2016. – С. 101–104.
- 3.6. Павелків В. Р. Система діагностики деструктивних мотивів осіб включених в субкультурний простір / В. Р. Павелків // Scienceand Education a NewDimension. PedagogyandPsychology, IV (43), Issue : 88. – Budapest, 2016. – P. 77–82.

4. Статті у наукових виданнях, які не внесені до Переліку фахових видань України

- 4.1. Павелків В. Р. Теоретичний аналіз головних підходів до дослідження агресії та агресивної поведінки / В. Р. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. :

- наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 37. – С. 161–166.
- 4.2. Павелків В. Р. Особливості психодіагностики відхиленої поведінки підлітків / В. Р. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 43. – С. 75–77.
- 4.3. Павелків В. Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : ТЗОВ «Дока-центр», 2013. – Вип. 2. – С. 139–143.
- 4.4. Павелків В. Р. Теоретико-методологічна характеристика девіацій молодіжного середовища / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : ТЗОВ «Дока центр», 2014. – Вип. 3. – С. 124–127.
- 4.5. Павелків В. Р. Психологічні ознаки в системах соціокультурного простору молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2015. – Вип. 4. – С. 187–193.
- 4.6. Павелків В. Р. Молодіжна субкультура та її вплив на процес ідентифікації особистості / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : О. Зень, 2015. – Вип. 5. – С. 117–123.
- 4.7. Павелків В. Р. Вплив субкультур на агресивність особистості / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : О. Зень, 2016. – Вип. 6. – С. 163–169.
- 4.8. Павелків В. Р. Формування деструктивної поведінки підлітків як наслідок десоціалізації / В. Р. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук.

зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 17 (60). – С. 103–106.

5. *Праці апробаційного характеру*

- 5.1. Павелків В. Р. Вікові особливості агресивності у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : матеріали II Всеукр. психолог. конгресу, присвяч. 110 річниці від дня народж. Г. С. Костюка (м. Київ, 19-20 квіт. 2010 р.). – Київ : Іноформаційно-аналітичне агентство, 2010. – Т. 1. – С. 380–383.
- 5.2. Павелків В. Р. Теоретичний аналіз психології агресії та агресивності у зарубіжній літературі / В. Р. Павелків // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців (Рівне, 19-20 трав. 2010 р.). Психолого-педагогічний напрям. – Рівне : ПП Самборський І. О., 2010. – Ч. 1. – С. 75–77.
- 5.3. Павелків В. Р. Особистісні фактори формування агресивних тенденцій у поведінці підлітків / В. Р. Павелків // Проблеми розвитку соціально-економічних систем: підприємництво, глобалізація, економічне зростання : матеріали II регіональної міжвуз. наук.-практ. конф. (28 берез. 2013 р., м. Дубно). – Київ : Університет «Україна», 2013. – Вип. 2. – С. 152–156.
- 5.4. Павелків В. Р. Психологічні особливості виховання підлітків з асоціальною поведінкою / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 24. – С. 198–203.
- 5.5. Павелків В. Р. Психолого-педагогічні чинники формування асоціальної поведінки молоді / В. Р. Павелків // Наукові дослідження молоді : матеріали VI Звітної наук.-практ. конф. студентів, аспірантів

- та викладачів, м. Дубно, 27 берез. 2014 р. – Київ : Ун-т «Україна», 2014. – С. 131–136.
- 5.6. Павелків В. Р. Вплив молодіжних субкультур на формування девіацій у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Особистість у сучасному світі : зб. матеріалів III Всеукр. психологічного конгресу з міжнар. участю. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – С. 173–179.
- 5.7. Павелків В. Р. Умови психологічної профілактики деструктивних проявів агресії / В. Р. Павелків // Актуальні питання сучасної психології : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 листоп. 2015 р.). – Харків : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 98–102.
- 5.8. Павелків В. Р. Аналіз проявів деструктивної агресії у субкультуральному просторі / В. Р. Павелків // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Київ : Гнозис, 2015. – Вип. 36, т. V (65), додаток 1 : Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 328–352.
- 5.9. Павелків В. Р. Прояви агресії у середовищі неформальних угруповань / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі : матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару, 10 лют. 2016 р. / за ред. Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. – С. 76–80.
- 5.10. Павелків В. Р. Особистісний вимір: субкультура та агресія / В. Р. Павелків // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження, 19 квіт. 2019 р. : матеріали XXI Міжнар. конф. молодих науковців / за ред. І. В. Данилюка, С. Ю. Пащенко. – Київ : Логос, 2019. – С. 151–154.

ЗМІСТ

ВСТУП	23
--------------------	----

РОЗДІЛ 1. ВПЛИВ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЮ

1.1. Сутність субкультури як соціально-психологічного простору розвитку особистості та причини її виникнення	37
1.2. Психологічні особливості молодіжної субкультури та неформальних молодіжних об'єднань	49
1.3. Соціально-психологічні чинники входження молоді у субкультуральний простір	74
1.4. Вплив молодіжної субкультури на розвиток тінейджерів	85
1.5. Класифікація молодіжних субкультуральних течій та неформальних об'єднань	96
Висновки до 1 розділу	104

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АДЕПТА СУБКУЛЬТУРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Вікові особливості розвитку психіки як предиктори формування підліткової субкультури	105
2.2. Диспозиційні чинники входження підлітків у неформальні об'єднання ...	114
2.3. Психологічний профіль носія субкультуральних ознак	122
Висновки до 2 розділу	131

РОЗДІЛ 3. ДЕСТРУКТИВНО-АГРЕСИВНІ ПРОЯВИ ОСОБИСТОСТІ В СУБКУЛЬТУРАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ТА ЇХ КОРЕКЦІЯ

3.1. Деприваційний контекст молодіжного субкультурального простору	133
3.2. Психологічна характеристика молодіжних субкультур асоціального та антисоціального спрямування	146
3.3. Системна деперсоналізація особистості у молодіжній субкультурі	169
3.4. Форми та прояви деструктивних форм поведінки адептів молодіжної субкультури	176
3.5. Причини та особливості агресивної поведінки підлітків.....	185
3.6. Соціально-психологічні причини формування девіантної поведінки підлітків.....	211
3.7. Явище групової агресії як прояв деструктивних субкультуральних тенденцій	229
3.8. Загальні підходи ресоціалізації осіб з деструктивно-агресивними формами поведінки.....	234
Висновки до 3 розділу	252

РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ТА РІВНЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНО-ДЕСТРУКТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ПІДЛІТКОВИХ СУБКУЛЬТУРАХ

4.1. Концептуальні засади дослідження деструктивних тенденцій у підліткових субкультурах.....	254
4.2. Методичні аспекти дослідження агресивної та деструктивної поведінки у середовищі підліткових субкультур.....	258

4.3. Інтерпретація результатів дослідження агресивної та деструктивної поведінки у середовищі підліткових субкультур	272
Висновки до 4 розділу	305

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ДЕСТРУКТИВНИХ ТА АГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ПРЕДСТАВНИКІВ ПІДЛІТКОВИХ СУБКУЛЬТУР

5.1. Загальні підходи до мінімізації деструктивно-агресивних проявів у adeptів субкультуральних спільнот.....	308
5.2. Розвиток морально-етичної відповідальності підлітків як основи коригування деструктивних тенденцій у молодіжних спільнотах	322
Висновки до 5 розділу	373
ВИСНОВКИ.....	374
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	378
ДОДАТКИ.....	424

ВСТУП

У сучасних умовах трансформації суспільних та економічних відносин особливої уваги набувають проблеми, пов'язані з життєдіяльністю та утвердженням молодого покоління. Висока динаміка соціальних, економічних, політичних змін суспільства зумовлює необхідність соціально-психологічного аналізу агресивної поведінки молоді в неформальних об'єднаннях. Для сучасного українського суспільства характерний стан аномії, посилення соціально-економічних, політичних, культурних відмінностей між окремими соціальними групами і верствами, що особливо чітко проявляється в характері статусно-рольових настанов, ідейно-ціннісних орієнтацій і життєвих стилів молодого покоління. При цьому прагнення молоді до об'єднання в рамках неформальних структурних утворень та інституцій, з одного боку, є наслідком прояву нових соціально-демографічних особливостей юнаків та дівчат, а з іншого – пошуком альтернативних форм і шляхів інтеграції, більш адекватним розумінням механізмів включення в життя глобалізованого соціуму.

За умов соціальної кризи найбільше піддаються впливам та знеціненню ідеалів представники молодого покоління, оскільки у них ще не сформована система цінностей, а світогляд настільки мінливий, що зміна настроїв може призвести до руйнування морального та психологічного клімату нації. Зростання агресивних тенденцій у молодіжному середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства, де за останні роки різко зросла молодіжна злочинність, особливо злочинність підлітків. При цьому турбує факт збільшення числа злочинів проти особи, що пов'язані із тяжкими тілесними ушкодженнями. Почастішали випадки групових бійок підлітків, що носять запеклий характер. У сучасному українському суспільстві такі поведінкові механізми, як агресивність, жорстокість молоді в неформальних молодіжних об'єднаннях, набувають стійкого характеру і свідчать про тенденцію до поширення.

Одна з основних проблем молоді – проблема спілкування з однолітками, оскільки референтна соціальна група, у якій перебуває людина, багато в чому

визначає поведінку, діяльність, а в подальшому впливає на розвиток особистісних якостей і соціальних настанов індивіда. Для молоді важливо зайняти значуще місце серед однолітків, бути визнаним у групі або бути лідером у своєму колективі. Але не кожен здатен здобути соціальне визнання у соціумі. Нерідко це пов'язано з хибною оцінкою соціально-психологічних особливостей та розуміння соціальної ролі в суспільстві, тому молодь не може знайти адекватну соціальну групу і, як наслідок, знаходить вирішення проблеми в альтернативних соціальних інститутах – молодіжних субкультурах.

У світі існує велика кількість молодіжних субкультур. Відображаючи внутрішній світ молодої людини, вони виступають своєрідним способом її самореалізації, шляхом задоволення потреби у самовираженні. Молодіжні субкультури, як соціально-психологічні явища, здатні виконати як позитивні, так і негативні функції щодо суспільства загалом та становленні і розвитку особистості. Сьогоднішні реалії, наповненні кризовими явищами у соціальному, економічному, політичному житті, загострюють увагу вітчизняної і світової спільноти до проблем молодіжного субкультурального простору, особливостей його функціонування, розвитку, впливу на своїх adeptів та інших членів суспільства. Ці процеси зумовлені інтенсивними трансформаціями субкультуральних рухів, підвищенням рівня їх деструктивності та екстремальності, швидким розповсюдженням у молодіжному середовищі несприятливих тенденцій, що виявляються у проявах крайньої жорстокості, свавілля, нездорової конкурентності, втягуванні молоді у ситуації агресивного протистояння чи провокування й заохочення вкрай ризикової поведінки.

Українське суспільство все частіше зустрічається з випадками прояву агресії у підлітковому середовищі, розгортанням булінгових процесів у шкільних колективах, що виникають під впливом прийняття і інтеріоризації підлітками антигуманних цінностей, їх входження в спільноти із агресивно-деструктивною спрямованістю. Наявність цих тенденцій вказує на актуальність психологічних пошуків, спрямованих на протидію розвитку деструкцій у просторі підліткової спільноти, запобігання кризовим явищам у особистісному

становленні підлітків, стимулювання процесів продукування гуманістично зорієнтованих субкультуральних цінностей.

Стихійність життєдіяльності неформальних груп, некерованість спілкування молодих людей може призвести до переродження об'єднання в асоціальні форми, що матиме тяжкі наслідки. Увага соціологів і психологів до проблеми молодіжних субкультур та їх впливу на розвиток особистості інтенсифікувалася з середини 80-х років. Саме у цей період завдяки послабленню загального ідеологічного тиску, поступовому руйнуванню старих організаційних форм молодь отримала можливість більш вільно заявляти про свої уподобання, обирати форми особистісного самовияву. Як зазначає С. Самигін, з цього часу виникли і різні точки зору щодо сприйняття неформальних молодіжних рухів [341].

Традиційно у вивченні молодіжних субкультур та неформальних об'єднань виокремлюють три основні підходи: розгляд феномену молодіжної субкультури через призму кризи існуючих моделей соціалізації особистості (Л. Буєва, І. Карпець, І. Кон, Т. Кравченко, Н. Кузнецова, Ф. Махов, Ю. Мельник, В. Новицька, О. Становихіна, Б. Паригін); пояснення неформальних молодіжних рухів як способів протидії підлітків і юнаків існуючій бюрократичній системі (М. Алемаскін, Ю. Гербеєв, Л. Зюбін, А. Мудрик, Л. Новикова); третій підхід акцентує увагу на психолого-педагогічних особливостях учасників молодіжних об'єднань (Л. Алексєєва, О. Балдинюк, І. Башкатов, С. Белічева, В. Бочарова, В. Деєв, А. Яковлев та ін.) [337].

За нашим розумінням, саме третя лінія досліджень найбільш чітко пов'язана із завданнями педагогічної психології та психології розвитку.

В Україні лише 2-3 % молоді перебувають в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях і понад 26 % – у неформальних угрупованнях. На сучасному етапі, коли загострюються не лише загальносоціальні, але й специфічні молодіжні проблеми, відбувається зміна традиційних моделей

соціалізації, актуалізується пошук нових ефективних способів соціалізуючого й адаптаційного впливу.

Проблема впливу молодіжних субкультур на формування агресивної поведінки стала предметом досліджень багатьох сучасних вітчизняних та зарубіжних психологів, а також спеціалістів у галузі педагогіки, правознавства, криміналістики, соціології, культурології. Як зазначається в аналітичному документі Національного інституту стратегічних досліджень, молодь є не лише стратегічним ресурсом суспільного розвитку, одним із визначальних чинників громадсько-політичного та соціально-економічного життя України, а й однією з найбільш вразливих і незахищених верств населення [241]. Руйнування сімейних цінностей, низька заробітна плата батьків, розшарування населення, підвищення агресивності та насилля у суспільстві – все це негативно позначається на формуванні свідомості підлітків та юнацтва. Попри демографічну значущість, стратегічну роль у подальшому соціально-економічному розвитку країни, її соціальна та громадсько-політична активність характеризується суперечливими тенденціями.

Дослідження різних аспектів асоціальної поведінки підлітків і юнацтва привертає увагу багатьох дослідників. На сьогодні теоретико-методологічна база щодо цієї проблеми представлена різноманітними дослідженнями:

– виникнення агресії під впливом субкультур (О. Бандура, А. Басс, З. Берковіц, Дж. Браун, Б. Грушин, Р. Гурова, Л. Жиліна, П. Кауфман, К. Лоренц, М. Мюррей, К. Річард, Р. Уолтер, З. Фройд, Н. Фролова, Е. Фромм, М. Шакуров та ін.);

– становлення та діяльність підліткових субкультур (Д. Аусубель, О. Бабосов, А. Бистрицький, В. Бобахо, М. Боришевський, Ю. Давидов, Л. Жуховицький, С. Косарецька, С. Левіков, В. Левічева, К. Мангейм, Л. Павлішевська, І. Роднянська, М. Розін, С. Сергєєв, З. Сикевич, М. Титма, М. Топалов, С. Фріт, Т. Щепанська);

– вплив субкультури на формування особистості в підлітковому віці (В.Абраменкова, Ю. Бусел, Г. Гикава, Т. Гіштимулт, С. Небот, А. Мудрик,

Т. Селецька, Т. Сливінська, С. Чернета, М. Шимановський, О. Шулдик, В. Щорс);

– вплив субкультур на формування девіацій у підлітків (Ю. Александров, Ю. Антонян, І. Башкатов, В. Васильєв, Д. Корецький, Д. Лі, В. Пирожков, Ж. Россі, О. Старков, В. Чалідзе);

– проблема формування агресії та механізмів агресивної поведінки у підлітків (К. Андерсен, А. Адлер, С. Беван, Р. Берон, Р. Берден, Ж. Вілсон, Дж. Долард, К. Конкейнен, К. Лоренц, К. Левін, Т. Ліпскомб, А. М. Самойлов, Є. Маккобі, Д. Річардсон, П. Сімонов, Л. Семенюк, С. Тейлор, І. Фурманов);

– місце молоді у кримінальних субкультурах (І. Башкатов, А. Петрянін, М. Мусаелян).

Водночас у науковому світі визнається, що психологічних досліджень, присвячених аналізу деструктивного впливу субкультури на особистість, недостатньо. Як зазначає М. Гогуєва, більшість досліджень підліткових рухів було здійснено у 80-90 рр. минулого сторіччя в іншій соціально-політичній, економічній та правовій ситуації [84, с. 4]. Багато вітчизняних і зарубіжних авторів (Ю. Александров, 2002 [5]; І. Башкатов, 2000 [33]; В. Пирожков, 2001) розглядали підліткову субкультуру лише в контексті її зближення з кримінальною контркультурою. Як наслідок, тема деструктивних груп переважно висвітлена в девіантології (Є. В. Змановска, 2004; А. Клейберг, 2007; С. Немченко, 2004), кримінальній психології (Ю. Антонян, 1975; Ю. Лазарева, 2009; І. Кудрявцев, 1996; С. Лебедев, 1989), соціології (Ю. Волков, В. Добреньков, Ф. Кадарія, 2001; І. Савченко, В. Шаповалов, 2001).

Питаннями профілактики деструктивної поведінки підлітків займаються (Л. Вольнова, 2016; В. Волков, 2005; Н. Гусєва, 2005; С. Кулаков, 2004; І. Козубовська, 1998; С. Немченко, 2008; Б. Матвєєв, 2007; А. Самойлов, 2017; Е. Федосенко, 2008; К. Фопель, 2008 та ін.). На сьогодні все актуальнішим стає питання вивчення деструктивного впливу молодіжних субкультур на розвиток

особистості у підлітковому та юнацькому віці (К. Александрова, М. Гогусьва, С. Немченко).

Аналіз численних публікацій із проблем агресивної поведінки молоді засвідчує, що специфіка прояву агресивності в молодіжних субкультурах, її профілактика та корекція недостатньо розроблені, потребують подальшої систематизації і конкретизації. Подальше теоретичне осмислення і практичне вирішення проблеми визначається потребою поглибленого вивчення особливостей такого соціального явища та його наслідків для всього суспільства. Як зазначається у Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року», держава і суспільство загалом повинні забезпечити розвиток ювенальної превенції, широкого спектру профілактичних дій для запобігання правопорушень [166].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертації входила до плану наукових досліджень кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету «Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис» (держ. реєстр. номер 0106B000636) та кафедри загальної психології та психодіагностики «Психологічні особливості становлення майбутніх фахівців у сучасній вищій школі» (держ. реєстр. номер 0116U006145). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 5 від 25.05. 2012) та узгоджена на Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол бюро № 6 від 19.06.2012).

Мета дослідження полягає у теоретико-концептуальному обґрунтуванні та емпіричному вивченні психогенези агресивної та деструктивної поведінки підлітків у соціальному просторі молодіжних субкультур.

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку деструктивної та агресивної поведінки підлітків у просторі молодіжних субкультур.
2. Розробити концепцію виникнення деструктивних тенденцій у підліткових спільнотах.
3. Виконати порівняльний аналіз агресивно-деструктивних тенденцій у підлітків, що мають різну приналежність до молодіжного субкультурального простору.
4. Встановити основні закономірності впливу деструктивного поля молодіжної субкультури на розвиток особистості підлітка та виокремити основні механізми трансформування особистості підлітка в умовах соціального простору негативно спрямованих молодіжних субкультур.
5. Встановити наявність групової ідентичності у представників деструктивних молодіжних субкультур як підґрунтя агресивних та деструктивних проявів; проаналізувати атрибутивні уявлення підлітків щодо власної поведінки та соціального Я.
6. Розробити та апробувати програму корекції агресивно-деструктивних тенденцій представників неформальних молодіжних об'єднань.

В основу дисертаційного дослідження були покладені **припущення**: підлітки-неформали із деструктивних молодіжних субкультур мають вищий рівень агресії у зв'язку з її використанням як способу презентації власної та інгрупової унікальності за умови ігнорування руйнівних наслідків агресивної поведінки під впливом дії інтрагрупових процесів та колективних захисних механізмів, що забезпечують молодій людині коригування психологічних станів та відсіювання потенційних небажаних переживань (відчуття сорому, провини, страху).

Об'єкт дослідження – агресивна та деструктивна поведінка як соціально-психологічні феномени.

Предмет дослідження – агресивно-деструктивна поведінка носіїв підліткових субкультур.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: генетико-психологічний підхід (С. Максименко), концепція формування особистісної та соціальної ідентичності (Г. Андреева, П. Горностай, І.Кон, О.Белінська, Т. Марцинковська), теорія соціалізації особистості та психосоціального розвитку (В. Москаленко, А. Шамне), сучасні концепції підліткової агресивності (Л. Андрюшина, Т. Бурмінська, Н. Євлашкіна, М. Ісаєва, О. Кобзева, А. Корнєєва, О. Мойсеєва, Н. Сабліна, О. Шабалін та ін.), теорія символічного інтеракціонізму (Дж. Мід), теорія колективних уявлень Е. Дюркгейма, диспропорційна концепція особистості (В. Ядов), теорія ідентифікації (З. Фройд), теорія саморозвитку (С. Кузікова, М. Смульсон, А. Маслоу), концепція адаптації (К. Хорні, Г.-С. Селліван, Е. Фромм), особистісно-орієнтована модель виховання (І. Д. Бех), теорія соціального наučіння (Д. Мід, А. Бандура, Д. Роттер), теорія конформності (С. Аш, С. Московічі, М. Шериф) та колективістичного самовизначення (А. Петровський), теорії агресивного стимулу, фрустрації-агресії, нормативного соціального впливу (М. Дойч і Г. Джерард).

Організація та експериментальна база дослідження. Робота виконувалася на базі загальноосвітніх шкіл I–III ступенів міста Рівне № 23, № 24, № 28, № 10, Рівненської української гімназії, Рівненського коледжу економіки та бізнесу. У дослідженні брали участь 1296 школярів середнього та старшого підліткового віку, з них 208 – представників неформальних молодіжних об'єднань деструктивного спрямування. Із дотриманням принципу добровільності, із членів останньої підгрупи було сформовано дві експериментальні підгрупи (по 16 чол., заг. обсяг 32 учасника) та контрольну групу (заг. обсяг 176 осіб). Віковий діапазон учасників від $M = 12,8$ р. до $M = 15,8$ р.

Методи дослідження. Для реалізації визначених завдань було використано комплекс методів:

- *теоретичні* – аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, прогнозування, моделювання;
- *емпіричні* – спостереження, бесіди, анкетування, тестування, шкалування, експертне оцінювання, контент-аналіз, психолого-педагогічний експеримент;
- *статистичні* – t-критерій Стьюдента, ϕ^* – критерій кутового перетворення Фішера, G – критерій знаків.

Діагностичний та розвивально-корекційний інструментарій відбирався у відповідності до поставлених завдань та етапу дослідження. Робота виконувалася у формі психолого-педагогічного експерименту, що передбачав констатувальні, формувальні та контрольні процедури. На різних етапах дослідження застосовувалися такі діагностичні методики: опитувальники «Діагностика стану агресії» (авт. А. Басс і А. Дарки), «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» (авт. О. Орел), «Методика діагностики міжособистісних відносин» (авт. Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазек), «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» (авт. К. Роджерс і Р. Даймонда), «Діагностика самооцінки та міри домагань» (авт. Т. Дембо, С. Рубінштейн, адап. А. Прихожан), «Шкала реактивної та особистісної тривожності» (авт. Ч. Спілбергер, адап. Ю. Ханіна), «Визначення стилю поведінки у конфліктній ситуації» (авт. К. Томас), «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (авт. І. Тимощук), «Суб'єктивна методика дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних субкультур» (авт. В. Павелків); анкети «Ти і молодіжна субкультура» (авт. В. Павелків), «Я – неформал» (авт. В. Павелків); метод експертних оцінок, метод ретроспективних самозвітів, шкальна технологія з 6-бальною системою оцінювання, написання творів «Моя субкультура» та «Найяскравіші події у нашій групі», бесіди, спостереження.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалася теоретико-методологічним обґрунтуванням основних положень дисертаційного дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез; репрезентативністю

вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною значущістю експериментальних даних.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягають в тому, що:

– *вперше* теоретично обґрунтовано і емпірично простежено вплив деструктивного поля молодіжних субкультур на особистісний та соціальний розвиток підлітків;

– *виокремлено* основні закономірності детермінації агресивної та деструктивної поведінки у субкультуральному просторі в період підліткового віку; простежено роль конструкту «морально-етична відповідальність» на поведінку підлітків у молодіжній спільноті;

– *простежено* розгортання деструктивних змін у розвитку тінейджерів під впливом соціальної ідентифікації з молодіжним субкультуральним рухом деструктивного типу;

– *встановлено* наявність відмінностей у рівнях агресивності adeptів із різних субкультур;

– здійснено розробку та апробації шляхів корекції агресії у субкультуральному полі;

– *розширено та доповнено* інформацію про уявлення і ставлення підлітків до молодіжних субкультур; дію надіндивідуальних феноменів свідомості та колективних захисних механізмів у період дорослішання;

– *уточнено* інформацію про розвиток групової та субкультуральної ідентичності підлітків;

– *набули подальшого розвитку* питання сутності та особливостей агресивної поведінки, деформації розвитку соціального Я підлітків під впливом деструктивної інгрупи чи молодіжного руху.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що комплекс апробованих психодіагностичних методик, авторська програма психологічного супроводу підлітків з ознаками підвищеної агресивності та агресивною поведінкою можуть застосовуватися психологами та вчителями загальноосвітніх шкіл з метою гармонізації стосунків у підліткових спільнотах та

корекції відхилень у формуванні особистості школярів; викладачами закладів вищої освіти в процесі професійної підготовки фахівців за спеціальностями: 014 «Середня освіта», 053 «Психологія» з метою ознайомлення з психологічними закономірностями розвитку соціального Я підлітків та особливостями їхньої життєдіяльності у неформальних групових об'єднаннях, віковими закономірностями інтрагрупового розвитку школярів та їх соціальної ідентичності.

Результати проведеного дослідження дозволяють підвищити компетентність майбутніх фахівців психологічного і педагогічного спрямування в роботі з молоддю, покращити психологічну атмосферу у підліткових спільнотах, гармонізувати процеси пошуку підлітками власної ідентичності.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися та отримали схвалення на 34 науково-практичних конференціях та семінарах:

4 зарубіжних (Scientific and Professional Conference «Pedagogy and Psychology in the Age of Globalization – 2015» (Budapest, 2015); Scientific and Professional Conference «Pedagogy and Psychology In an Era of Increasing Flow of Information» (Budapest, 2016); Международная научно-практическая конференция «Социальные конфликты: поиск согласия и примирения» (г. Алматы, 2015); Scientific and Professional Conference «Actual Problems of Science and Education (APSE – 2016)» (Budapest, 2016);

18 міжнародних (VI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2014); VII Міжнародна наукова конференція «Психофізіологічні та вісцеральні функції в нормі та патології» (м. Київ, 2014); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 4» (м. Луцьк, 2014); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний

дискурс. Ремедіум 5» (м. Луцьк, 2015); International scientific-practical conference entitled «Human dimension of future pedagogues' cultural and educational space harmonization: scientific achievements and prospects» (Melitopol, 2015); Міжнародна науково-практична психологічна конференція «Вплив травматичної стресової ситуації на сім'ю та дітей: пошук ресурсів для себе та допомоги іншим» (м. Рівне, 2015); The First International Scientific Conference on Psychology Regarding Evidence Based Practice in Ukraine «Changing Society» (Kyiv, 2015); II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної психології» (м. Харків, 2015); X Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (м. Київ, 2015); I Міжнародний науково-практичний семінар «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (м. Кам'янець-Подільський, 2016); VIII, IX, X Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (м. Луцьк, 2016, м. Рівне, 2017, м. Луцьк, 2018), науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 7» (м. Луцьк, 2017); Міжнародна наукова конференція «Гуманітарна парадигма як стратегія інноваційного розвитку освіти» (м. Рівне, 2017); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 8» (м. Луцьк, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Психогенеза особистості: ревіталізаційний ракурс: Сучасні підходи інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» (м. Луцьк, 2018); I Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у просторі молодіжної субкультури» (м. Рівне, 2019); XXI Міжнародна конференція молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)» (м. Київ, 2019);

3 *всеукраїнських* (Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток просоціальної стратегії як основи морального становлення

особистості» (м. Рівне, 2013); III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (м. Київ, 2014); Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі» (м. Рівне, 2016);

I регіональній (II Регіональна міжвузівська науково-практична конференції «Проблеми розвитку соціально-економічних систем: підприємництво, глобалізація, економічне зростання», (м. Дубно, 2013);

8 вузівських (м. Рівне, 2015-2019 рр., м. Луцьк, 2017-2019рр.).

Результати дослідження впроваджено в освітній процес закладів вищої освіти: Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини (довідка № 1061/01 від 17.05.2019 р.); Мукачівського державного університету (довідка № 846 від 23.05.2019 р.); Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/02/1006 від 8.05.2019 р.); Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 206-н від 10.04.2019 р.); Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Т. Г. Шевченка (довідка № 05-16/108 від 16.05.2019 р.); Рівненського коледжу економіки та бізнесу (довідка № 150-1/01-10/01 від 10.05.2019); Державної установи «Рівненський слідчий ізолятор» (довідка № 08-3149 від 20.05.2019 р.); роботу загальноосвітніх шкіл Управління освіти Рівненського міськвиконкому (ЗОШ № 26, № 22, № 23) (довідка № 52 від 19.04.2019 р.).

Публікації. Зміст і результати дослідження викладено у 46 наукових працях автора: одноосібній монографії «Психогенеза підліткових субкультур»; навчально-методичному посібнику «Психологія агресивної поведінки»; 34 статтях, з яких 20 – у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України (з них 19 одноосібних); 6 – у наукових періодичних виданнях інших держав; 8 – у наукових виданнях, які не внесені до Переліку фахових видань України, також результати представлені в роботах апробаційного характеру: 10 тезах за матеріалами вітчизняних та зарубіжних конференцій.

Особистий внесок здобувача. У статті, підготовленій у співавторстві (Павелків В. Р., Панасюк В. М. Прояви ознак фанатизму як соціального явища: на прикладі молодіжних субкультур // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 8. – С. 211-215) автору належать 70 % наукової праці.

Матеріали дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою», захищеної у 2006 р. в Інституті психології ім. Г. С. Костюка АПН України у тексті докторської дисертації не використовуються.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'ятьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (460 найменувань), додатків (на 52 сторінках). Основний текст викладений на 360 сторінках. Повний обсяг дисертації – 475 сторінок. Робота містить 15 таблиць, 17 рисунків (розміщених на 9 сторінках).

РОЗДІЛ 1.

ВПЛИВ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЮ

1.1. Сутність субкультури як соціально-психологічного простору розвитку особистості та причини її виникнення

Розвиток особистості, розмаїття її духовного світу залежить не лише від загальної культури суспільства, системності його нормативної бази, а й ставлення окремо взятої людини до системи суспільних цінностей, їх визнання та інтеріоризації. У зв'язку з цим особливої уваги у психологічній науці заслуговують процеси, які висвітлюють культурну диференціацію сучасного суспільства: появу неформальних угруповань, формування субкультур, розгортання контркультурного простору, андеграунду. Вивчення сутності цих явищ та їх впливу на підростаюче покоління дозволяють не лише прогнозувати стратегію подальшого розвитку суспільства, а й своєчасно коригувати несприятливі тенденції у цій сфері. Ці питання набувають особливої ваги в умовах кардинальних трансформацій формальних і неформальних параметрів соціальних норм, руйнування звичних суспільних стереотипів поведінки (Н. Царахова [406, с. 237]). Як наслідок, у науковій літературі все частіше піднімаються питання розгортання нових процесів у творенні субкультурних просторів, трансформації їх впливу на становлення ціннісної сфери особистості та її поведінку. Особливої ваги ці питання набувають в умовах соціально-економічної нестабільності, кризовості у розвитку суспільних процесів. Несприятливість загальної суспільної атмосфери зумовлює підвищення ризикогенності молодіжних субкультур, появу у суспільстві спроб легітимізувати у рамках субкультурального простору поведінкових штампів, які протягом багатьох років сприймалися як асоціальні [406, с. 233].

Поняття «субкультура», «субкультурний простір» – це міждисциплінарні дефініції, які, в силу складності й розмаїття узагальнених процесів, не мають

єдиної усталеної системи поглядів на їх сутність. Кожна наука інтерпретує і описує поняття «субкультура» з позицій свого предмету та методології. Психологічні дослідження зосереджені на вивченні внутрішніх ознак субкультури, системи її нормативного простору, цінностей, ідеалів та їх впливу на становлення особистості. При цьому мова йде як про учасників субкультуральних об'єднань, так і членів усього суспільства. Аналіз функціонування субкультурального простору і його впливу на особистість здійснюється у логіці системно-динамічного, синергетичного, інформаційного, генетичного, ієрархічного, когнітивного підходів. У віковій психології молодіжна субкультура визначається як похідна від культури дорослих і здебільшого вторинна відносно неї [2; 86]. Тож звернемося до аналізу унікального соціально-психологічного феномену, який дістав назву «субкультура».

Вперше поняття «субкультура» як науковий термін з'явилося приблизно в 30-х роках ХХ ст. Дана дефініція поєднала у собі такі поняття, як «богема», «люди одного кола», «золота молодь». У соціології та культурології термін «субкультура» (лат. *sub* – під і *cultura* – культура; підкультура) використовується для позначення частини культури суспільства, що відрізняється від основної, а також соціальних груп носіїв цієї культури. Виокремлення в теорії культури цього поняття мало важливе методологічне значення, оскільки вказувало на внутрішню диференціацію культури. У ньому відобразилася потреба культурного розмежування і самовизначення людини як елемента соціальних спільнот (Д. Дроздовський [109]). У психолого-педагогічній науці при поясненні субкультури увага, насамперед, зосереджується на системі цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої, домінуючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею.

За своїм змістом субкультура – це сукупність специфічних соціально-психологічних принципів, що впливають на стиль життя і мислення певних номінальних та реальних груп людей; принципів, що дозволяють їм усвідомити

і затвердити себе в якості «ми», відмінного від «вони» – решти представників соціуму. Це автономне, відносно цілісне утворення. Субкультура включає сукупність яскраво виражених ознак: специфічний набір ціннісних орієнтацій, норм.

Інтенсифікація у використанні поняття простежується з 80-тих років ХХ ст. Увага зосереджується на вивченні ціннісних орієнтацій певних субкультур, життєвих пріоритетів її носіїв, їх стилів життя та поведінки (К. Гаджієва, Б. Іванов, С. Кулаков, З. Сікевич, Л. Туріщева). Термін масово застосовується в науковому та життєвому контекстах до сьогодні. При його використанні змістовий контекст подається то у вузькому, то у широкому сенсі. Зокрема, у широкому розумінні, субкультура – це будь-яка група, що входить до складу «великої культури», але її члени мають інтереси та погляди, що відрізняються від інтересів тих, хто належить до «верхівки» культури; у вузькому – будь-яка група, що відрізняється стилем та ідентичністю (Н. Череповська [410, с. 51–63.]).

У ХХІ ст. поняття субкультури набуло значного поширення і стосується професійних, вікових, національних, релігійних та інших прошарків і верств населення. Тому в системі культури українського суспільства є, наприклад, субкультура юристів, є адміністративна субкультура, причому, як зазначає О. Науменко (і у що хотілося б вірити всій українській спільноті), «найважливішим компонентом субкультури державного чиновника є духовність» [253, с. 75].

Наукове поняття субкультури є доволі широким, багатогранним, і водночас дискусійним. Зазвичай під субкультурою розуміють систему норм, цінностей, настанов, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від панівної в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею (Є. Подольська [305]). Враховуючи те, що субкультура існує лише в системі суспільно визнаної культури, а антисуспільство знаходиться в суспільстві, то можна вважати проблему неформальних субкультур актуальною і такою, що потребує розгляду. Вагомою відмінністю між субкультурою та

культурою є можливість її самостійного вибору. Якщо залучення до культури відбувається без будь-якої згоди дитини, то входження до однієї із субкультур завжди передбачає прийняття її свідомого особистого рішення.

Американський дослідник Н. Смелзер зробив спробу визначити поняття субкультури через систему норм і цінностей, які виокремлюють групу з великого співтовариства. Однак у наукових джерелах підкреслюється, що таке визначення поняття є неповним, оскільки субкультура включає також інші специфічні соціальні та духовні потреби, продукти творчості, способи залучення до духовних цінностей, особливості їх освоєння, стиль і спосіб життя. Зазвичай субкультура є результатом ставлення певного кола людей до процесів, які відбуваються в домінуючій культурі. Субкультури виникають як відповідь на неможливість прийняття офіційної культури чи прагнення виокремити власні ідеї відповідно до своїх потреб і переконань.

Феномен субкультури характеризується певними особливостями. До них належать наступні:

- субкультура – це культура всередині культури, тому вона за об'ємом завжди менша, ніж культура загалом;
- субкультура визнає норми, переконання і цінності всієї культури;
- приналежність до субкультури не заважає належати до культури загалом;
- представники субкультури мають багато загального з представниками всієї культури, але вони мають ще і додаткові риси, які їх відрізняють від неї (наприклад, до субкультури можна віднести сільську і міську культуру, дитячу культуру, культуру молоді та ін.).

У сучасному суспільстві існує значна кількість таких субкультур. Це класові, етнічні, молодіжні субкультури та ін. На сьогоднішній день різноманіття проявів людської культури дуже велике і з кожним днем з'являються нові аспекти й деталі гідні вивчення. Масова культура, що є основою, від якої відгалужуються різноманітні субкультури, завжди була предметом уваги різних суспільних інститутів і об'єктом дослідження вчених з

різних галузей науки. Особливу цікавість викликають проблеми взаємин суспільства і субкультур, серед яких особливе місце займають різні субкультури, що привертають увагу молоді, значні маси якої є членами чисельних неформальних об'єднань та субкультурних рухів. Унаслідок різного соціального походження основних груп, класів і прошарків у комплексному суспільстві неможливо взяти за точку відліку гомогенність культури. Здебільшого трапляються часткові культури, які відображають різноманітне суспільне становище та походження її творців. Ці часткові культури переважно перебувають у співвідношенні взаємного підпорядкування та домінації, що впливає із претензії часткової культури на універсальність (зазвичай, культури середнього класу).

Теорія субкультури намагається з'ясувати співвідношення між домінантною культурою та субкультурою. Як приклад, тут можна навести проект Центру сучасних культурних студій (Centre of Contemporary Cultural Studies), який засновується на моделі двох культур – панівної та опанованої. Ці дві культури визначають як базові, з яких розвиваються усі інші субкультури.

Суперечність оцінок і думок про ці структури в суспільстві пов'язана як із тривалим періодом ідеологізації соціологічної науки в нашій країні, так і недостатнім їх вивченням у науковому плані. Велику роль в цьому відіграло й те, що у вказаний вище період більшість різновидів молодіжної субкультури сприймалися як своєрідна культурна «інтервенція» із зарубіжжя. В сучасних глобалізаційних умовах, які сприяють не протистоянню, а діалогу культур, звернення до теми молодіжних субкультур (особливо до тих, які емоційно посилені музичним і поетичним впливом на молодь) є дуже важливим для глибшого розуміння рушійних сил у соціумі.

Міцний взаємозв'язок суспільних відносин, інформаційна і культурологічна інтеракція соціальних та особистісних зв'язків ставлять і особу, і суспільство перед необхідністю селекції впливів середовища. Одночасно посилюється здатність людини творити незалежне, автентичне буття. Очевидно, що історичний та соціальний досвід існування молодіжних

субкультур привносить у людське існування ту інформацію, яка не могла бути отримана іншим шляхом.

Аналізуючи причини виникнення субкультур, психологи доходять висновку, що їх виокремлення пов'язане не лише із зовнішніми умовами життя (історичними, культурними, соціальними, сімейними чи життєвими), а й внутрішніми, психологічними властивостями особистості. Мова, насамперед, йде про ставлення особистості до традиційної культури. Як зазначає О.Невельська-Гордеева, при визнанні людиною цінностей суспільної свідомості контркультура стає неактуальною для неї і навпаки [254, с. 127], у той час як конфліктуючі системи цінностей викликають появу в нормативному полі суперечних ціннісних структур, що на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості [254, с. 129]. Тому можна стверджувати, що основною функцією субкультури є можливість самореалізації та самоствердження особистості.

Всередині системи цінностей субкультури та її статусної структури відбувається соціалізація членів даної соціальної спільноти, і в цьому значенні вона нічим не відрізняється від традиційної соціалізації законслухняних громадян. Тому закономірно, що прояви агресії чи злочинність не можна пояснити лише з точки зору індивідуальних підходів – ці явища пов'язані з особливостями соціалізації особистості у контексті субкультури, що специфічним чином компенсує індивідам і соціальним групам їхній неуспіх у суспільстві, здійснює передачу і відтворювання девіантних проявів.

Кожна субкультура має свій специфічний профіль функцій, який забезпечує характер її взаємозв'язку і взаємовідносин з іншими субкультурами та базовою культурою, як і весь стрій її буття. Поняття субкультури передбачає існування пануючої культури, наявність ціннісно–нормативного консенсусу в суспільстві. Проте для суспільства постмодерну характерна культурна фрагментація, мультикультуралізм, що робить досить проблематичним існування цілісної культури. Сучасна культура представляє собою певну сукупність конфліктуючих субкультур. При цьому цінності окремих

субкультур не зникають безслідно, не здійснивши впливу на генеральну культуру. Вони впливають як на загальну культуру в цілому, так і на інші субкультури. Виникнення та оформлення субкультури – процес соціально обумовлений. Він не може виникнути без наявності суспільних передумов і не зникає, не залишаючи наслідків.

Соціальною базою формування субкультури є вплив таких чинників, як вік, етнічне походження, релігія, соціальна група або місце проживання. Упродовж свого життя, а в певні періоди – одночасно, людина включається в декілька субкультур, що забезпечує їй культурну багатогранність соціалізації. Цінності субкультури не означають відмови від основної культури, прийнятої більшістю, вони виявляють лише деякі відхилення від неї. Проте більшість членів соціуму переважно ставляться до субкультури з несхваленням або недовірою.

Враховуючи напрям нашого дослідження, вважаємо за необхідне коротко зупинитися на близькому понятті до субкультури – дефініції **«контркультура»**. Його використовують для позначення руху, який не лише є іншим відносно основної культури, а й є відносно неї конфронтуючим. Якщо група активно виробляє норми або цінності, які явно протистоять пануючій культурі, на їх основі формується альтернативна культура. Контркультура, або альтернативна культура – це субкультура, яка за своїми основними установками заперечує основну або пануючу в суспільстві. Цей термін з'явився в 1960–х роках, коли в західному суспільстві спостерігався розквіт контркультурних рухів, перш за все, рух молоді, студентів-радикалів, який отримав назву «нових лівих» (на відміну від «старих лівих» — рухів робітничого класу). Вони виробляли нові теорії, нові стратегії поведінки відносно способу життя й інститутів західного суспільства, нові моделі сімейного життя, що йшли врозріз із загальноприйнятими цінностями та моделями поведінки. Варто зазначити, що у визначенні поняття «контркультура» простежується неоднозначність у його розумінні і змістовому навантаженні. В одних випадках акцент спрямовується на культуру маргінальних груп з делінквентною поведінкою, у інших – увага

зосереджується на ліворадикальних соціально-політичних рухах [220] чи субкультурах, що критично ставляться до традиційної культури. У процесі порівняння різних культурних форм можуть виникати різні тенденції: від вкрай негативного ставлення до чужої культури до повного розуміння інших культур. Контркультура має свої особливі норми, цінності, ідеали, які несумісні з культурою загальною. Представники контркультури переконані в тому, що не можуть і не повинні йти на компроміс зі всією культурою через ідеологічні відмінності, які їх і відділяють одна від одної.

Контркультура прагне протистояти загальній культурі та змінити її норми і цінності. Наприклад, до контркультури відносять культуру хіпі 60–х років (західний світ), культуру дисидентів (колишній Радянський Союз).

Здійснюючи психологічний аналіз контркультури, варто зазначити, що її наявність вимагає від суспільства загалом і окремо взятої особистості більшої терпимості до самореалізації інших людей, їх свободи у самовизначенні. Ідеологом контркультури кінця XIX ст. був Ф. Ніцше [187; 266]. Хоча повне змістове наповнення цього поняття сформувалося значно пізніше, у 60-70 рр. XX ст., коли цей термін був використаний для позначення так званих «рухів молодіжного бунту» [187], в яких вчені відразу ж побачили своєрідні спроби молоді відшукати не лише нові соціальні цінності, а й новий спосіб життя.

Унікальна значущість і складність явища субкультури викликали появу широкого спектру наукових досліджень феномену. Їх типологізація дозволяє виокремити дев'ять підходів у вивченні субкультур: системно-динамічний, синергетичний, інформаційний, генетичний, ієрархічний, трофічний, екологічний, епідеміологічний, когнітивний.

1) **Системно–динамічний підхід** полягає у поданні субкультури як складної системи, що зазнає фазових перетворень.

2) **Синергетичний підхід** описує взаємодії субкультур як такий процес, що розгортається хаотично. У цьому процесі одні субкультури посилюються (кооперативний ефект), а інші гаснуть.

3) **Інформаційний підхід** подає образ культури (субкультури) як

поєднання соціальних феноменів з інформаційними, де колективна свідомість (що несе в собі духовні цінності) формується у процесі передавання інформації від індивіда до індивіда, а ЗМІ (телебачення, радіо, преса) активно впливають на цей процес.

4) **Генетичний підхід** полягає в ототожненні системи духовних цінностей з набором генів.

5) **Ієрархічний підхід** інтерпретує культуру як ієрархічно організовану систему, в котрій культури вищого рівня розвиваються за своїми законами, відмінними від законів нижнього рівня.

6) **Трофічний підхід** дотримується принципу: верхній рівень розвивається за рахунок нижнього. Трофічні рівні вибудовуються в ланцюжок, початком якого є перетворення світу людських почуттів в мисленнєві образи.

7) **Екологічний підхід** розглядає субкультурні спільноти як цілісні утворення в широкому соціокультурному середовищі.

8) **Епідеміологічний підхід** уподібнює процес формування субкультур поширенню інфекційної хвороби: збудник — соціальний міф, формуючись у масовій свідомості, він передається від індивіда до індивіда, охоплюючи масу вразливих (І. Колесин [159]).

9) **Когнітивний підхід** полягає в уявленні про субкультуру як систему пізнавальних теоретичних конструктів, крізь призму яких сприймається навколишня дійсність (М.Соколов [360]).

Окрім вищеназваних підходів у межах гуманістичної традиції відомі методологи Шварц і Якобс виокремили два основні напрями, які обирають різні дослідницькі стратегії (парадигми) вивчення та опису субкультури — реконструкція життєвого світу та вивчення соціальних форм [361]. Коротко охарактеризуємо їх. Реконструктивістська стратегія (парадигма) має на меті якнайповніше відтворення світобачення представників певної групи, її картини світу. Основним методом дослідження виступає феноменологія. В межах цієї стратегії вирізняють ще два напрями (феноменологічні моделі): сцієнтизм та екзистенціалізм. З позицій сцієнтизму, всі люди мислять приблизно за одними

принципами – згідно вимогам наукової методології, висувають та перевіряють гіпотези, створюють теорії та фальсифікують їх. Весь життєвий світ тут можна уявити як сукупність знань, які розвиваються згідно законів розвитку наукового знання. Протилежним є екзистенційний напрям. Основну увагу приділяють аспектові емоційних переживань, а не мисленнєвим структурам, як у сцієнтистів.

Стратегія, що вивчає соціальні форми (інструктивістська парадигма), має на меті вивчення правил, які дають змогу самому досліднику стати членом даної субкультури. Форми становлять типові взірці соціальної взаємодії, такі як привітання або залицяння. Форми задаються правилами, що визначають, які ходи припустимі в цій грі, а які ні. Однак партії, що складаються з ходів, є результатом творчості самих учасників. Вивчаються саме ігри та правила мислення й дії, що утворюють їх. Символічні системи виникають як засіб адаптації до навколишньої дійсності та вирішення нагальних проблем; «ці системи передаються в ході інкультурації передусім як інструкції з поведінки в деяких проблемних ситуаціях. Більшість «субкультур» (хоч би що це слово означало) не мають повних текстів, які б передавали загальний світогляд їх учасників, однак всі вони роз'яснюють новачкам, як їм себе поводити та як їм себе почувати» [362].

Звісно, вся сукупність наукових підходів не обмежується цим переліком, але ці підходи є найбільш поширеними і саме на їх основі здійснюються спроби типологізації та інтерпретації субкультур.

Субкультури характеризуються оперативністю і динамічністю реагування на широкий спектр змін соціально-культурного, політичного та економічного життя, а тому є важливою підсистемою забезпечення розвитку культури в умовах недостатньої визначеності її парадигм.

Субкультура, будучи одним з інститутів, факторів соціалізації особистості, **відіграє суперечливу роль** і здійснює неоднозначний вплив на особистість. З одного боку, вона відчужує, відокремлює людину від загальної

культури суспільства, з іншого – сприяє освоєнню цінностей, норм, соціальних ролей.

Виходячи із вищевикладеного, загальнокультурні **функції субкультур** полягають:

- у забезпеченні цілісності культури;
- у формуванні нових можливостей її розвитку;
- у збагаченні загальнокультурного контексту, в тому числі соціального семіозису, культурного фонду як джерела можливого відлагодження нових культурних форм [61].

Щодо сфер, які вони охоплюють, субкультури виконують функції:

- забезпечення їх культурної аури;
- варіативності її існування;
- дифузії в пограничні області тощо.

Щодо особистостей визначальною є соціалізуюча функція, хоч за змістом вона може бути і десоціалізуючою, тобто позитивно і негативно соціалізуючою, а ускладнення соціального та інформаційного поля, зростаюче соціальне відчуження, посилюване формуванням нових соціальних відносин, все більше сприяють пошуку лагун усамітнення чи групової солідарності.

Серед інших функцій, спільних для всіх субкультур, слід виділити:

- комунікативну, що забезпечує спілкування всередині групи;
- компенсаторну, яка дозволяє забезпечити високу чи достатню ступінь самооцінки члена угруповання;
- охоронну, направлену на підтримку рівня ідентичності і захист своєї специфічності;
- солідаризаційну, яка забезпечує екзистенційну та соціальну підтримку членів групи.

Для будь-якої субкультури існує обов'язковий набір характерних рис, відсутність однієї з них ставить під сумнів можливість віднесення того чи іншого соціокультурного простору до субкультури. Серед них:

- специфічний стиль життя і поведінки;

- властиві даній соціальній групі своєрідні норми, цінності, світосприйняття, що часто призводить представників даної субкультури до нонконформізму;
- наявність більш-менш явного ініціативного центру, що генерує ідеї [207].

Субкультура може формуватися і реалізовуватися різними групами людей. За критерієм її носіїв виокремлюють: статево-вікові спільноти (дитяча субкультура, молодіжна, чоловіча, жіноча тощо); соціально-професійні спільноти (субкультура робітників, інтелігенції, еліти, злочинні субкультури та ін.); релігійні спільноти [361; 362]. Для нашого дослідження найвагомішу сутність відіграє перший критерій, який дозволяє виокремити субкультуру за віковим критерієм її носіїв.

Як і інші соціальні явища, субкультура є динамічним явищем. На початкових етапах її формування простежується виокремлення майбутніх adeptів з інших субкультур зі збереженням і привнесенням ними певних цінностей старих об'єднань. У подальшому субкультура розвивається. Вона проходить кілька стадій розвитку і може, врешті-решт, зникнути чи суттєво трансформуватися.

Отже, на сьогодні єдиної усталеної системи поглядів на явище субкультури на немає. Кожна наука інтерпретує й описує поняття «субкультура» з позицій своєї методології та предмета аналізу. Тому в науці сформувалася низка найпоширеніших підходів до вивчення та опису цього явища. Загалом феномен субкультури характеризується своїм соціальним змістом, сукупністю відносин, стилем життя, визначальною складовою якого є поведінка. Процеси субкультуризації збагачують й ускладнюють «тканину» культурного поля, породжуючи одночасно не тільки позитивні процеси, а й негативні контркультурні процеси, викликаючи конфронтацію та напруженість у системі соціально-культурних відносин, особливо у міжконфесійних і міжнаціональних стосунках. Тракткування феномену субкультури досить широке. Її інтерпретують наступним чином:

– як певну, відмінну від основної культури, систему цінностей та соціальних установок, способів групової поведінки та життєвих стилів, яким притаманні відповідні атрибути та ритуали;

– як спосіб вираження альтернативних цінностей, що проявляється у мові, поведінці, одязі, зачісках, моді, ставленні до домінуючих соціокультурних систем та представників інших субкультур;

– як частину культури, представники якої у процесі діяльності «відштовхуються» від загальнокультурних пластів та зразків. Водночас, субкультура створює власний світ, відмінний від інших соціальних просторів.

Існує багато різновидів субкультур: професійні, субкультури національних меншин (у тому числі – наукові, медичні, спортивні), релігійні, кримінальні та ін. Проте найбільш розгалуженою є молодіжна субкультура, яка включає велику кількість різновидів неформальних об'єднань та життєвих стилів. Її основними функціями є емансипація, соціалізація та структурування часу.

1.2. Психологічні особливості молодіжної субкультури та неформальних молодіжних об'єднань

Складність і широта явища «субкультура» спричинили виокремлення декількох підходів до класифікації сутності та особливостей феномену. Для нашого дослідження особливу значущість має диференціація субкультур за віковим критерієм. Як зазначає В. Радзієвський, систематизація та визначення вікових субкультур – це окреме важливе наукове завдання [327, с. 56]. В основу поділу вікових субкультур покладено часовий показник прожитих років. Відповідно, виокремлюють дитячу, підліткову, юнацьку, молодіжну, середньовікову, передпенсіонерську, пенсіонерську субкультури. Кожна із них має свою особливу специфіку. Не зупиняючись на дитячих субкультурах, зазначимо, що їх аналіз виконано у роботах Я. Левчука, Г. Винаградова, Н. Большунової, О. Краснослободцевої, М. Осоріної. Увага переважно зосереджується на традиційних формах субкультуральної поведінки, її динамічності, відкритості,

чутливості до зовнішніх впливів та стимулювань. Молодіжна субкультура є концентрованим виразом тих ціннісних змін, які відбуваються в українському суспільстві (норм, цінностей, настанов, способів поведінки і життєвих стилів), і відрізняється від пануючої в суспільстві культури, хоча й пов'язана з нею. Вивчення молодіжної субкультури, в тому числі й агресивної, дозволяє діагностувати проблеми та протиріччя входження молоді у соціально-активне життя, відстежувати динаміку розвитку і спрямованість життєвих стратегій молодого покоління, починаючи з позитивно-конструктивних до пасивних і негативних.

У своєму дослідженні ми більш детально зупинимося на молодіжній субкультурі та її впливі на розвиток зростаючої особистості. Зазначимо, що поняття «молодіжна субкультура» допускає об'єднання субкультуральних тенденцій у представників підліткових та юнацьких груп, що і буде використано у нашій роботі.

Феномени молодіжної субкультури тривалий час розглядалися як «девіації» (відхилення від норм) і привертали увагу більшою мірою кримінологів, ніж культурологів та психологів. Оформлення власне наукового підходу зі своєю методологією включеного спостереження відноситься до 20-х років ХХ ст., коли група соціологів та кримінологів із Чикаго почала збирати дані про підліткові вуличні банди і різні девіантні групи. Акцент на дослідженні субкультури девіантних груп молоді домінував упродовж декількох десятиліть.

Вперше термін **«молодіжна субкультура»** був використаний основоположником «соціології знання» К. Манхеймом, який описав її характерні риси і обґрунтував принципи її типологізації у книзі «Діагноз нашого часу» [220]. У 1950 році американський соціолог Девід Райзмен у своїх дослідженнях здійснив уточнення поняття. На його думку, субкультура – це група людей, яка навмисно обирає стиль і цінності, які мають перевагу меншості. Більш ретельний аналіз явища і поняття субкультури провів Дік Хебдідж у своїй книзі «Субкультура: значення стилю». На його думку,

субкультури приваблюють людей зі схожими смаками, яких не задовольняють загальноприйняті стандарти і цінності.

Починаючи з 60-70-х років ХХ століття, спостерігається стійкий інтерес вітчизняних дослідників стосовно молоді взагалі та молодіжних субкультур зокрема. Пов'язано це з тим, що молодіжні субкультури стали значущим засобом еволюційного оновлення сучасного суспільства і його трансформації. За останні десятиріччя як у нашій країні, так і за кордоном проблема молодіжних субкультур, цінностей і ціннісних орієнтацій молоді набула особливого значення і стала об'єктом наукових досліджень у філософії, психології, соціології, що свідчить про їхню складність та багатоплановість.

В Україні молодіжна субкультура протягом тривалого часу сприймалася переважно негативно і до кінця 80-х років не розглядалася як об'єкт дослідження [86]. Хоча представники основних молодіжних субкультур не заперечують культури суспільства загалом, але значно відрізняються від неї, формуючи свій світ і його особливу картину. Підлітково-молодіжні субкультури існують і розвиваються зазвичай в умовах відносно ліберального суспільства, при цьому субкультура має на увазі досить жорсткі рамки ціннісної сфери.

На формування субкультур та їх зміст, крім загальних молодіжно-генераційних особливостей, суттєвий вплив мають:

- криза українського суспільства і його основних інститутів;
- кризові явища інституту сім'ї та сімейного виховання, порушення взаємин поколінь;
- комерціалізація засобів масової комунікації, які штучно формують підвищену потребу в субкультурних ознаках;
- зростаюча вестернізація та регіоналізація культури.

Слід, очевидно, погодитись з тим твердженням, що молодіжна субкультура є викривленим дзеркалом дорослого світу, системи суспільних стосунків та цінностей.

Саме поняття «молодіжна культура» є багатозначним і має безліч синонімів. Так, у залежності від ідеологічної спрямованості, говорять про «молодіжну культуру», про «частково молодіжну культуру», «молодіжну субкультуру» і навіть про «контркультуру». Порівняно безпечне поняття «молодіжна культура» у більшості випадків характеризує порушення відносин між молодими людьми та їхніми батьками; радикальний же термін «контркультура» означає серйозний конфлікт між молоддю і суспільством, що за певних обставин може перерости у своєрідну «молодіжну революцію».

Молодіжна субкультура є самоорганізованою системою. Як динамічна система, молодіжна субкультура на кожному новому часовому відрізку відповідним чином реагує на зовнішні та внутрішні процеси, які відбуваються в соціумі, і одночасно адаптується до мінливих умов свого існування [30].

Серед молодіжних спільнот існує певна спадкоємність, тому коріння деяких соціальних феноменів слід шукати, фокусуючись не тільки на безпосередньо досліджуваній субкультурі, але й у тих спільнотах, які прямим чи непрямым чином могли вплинути на неї.

Молодіжна субкультура – це будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, норми і цінності. Це езотерична, ескапістська, урбаністична культура, створена молодими людьми для себе; це культура, спрямована на включення молодих людей у суспільство; це часткова культурна підсистема всередині системи «офіційної», базової культури суспільства, що визначає стиль життя, ціннісну ієрархію і менталітет її носіїв (С. Левікова [196; 197]).

До основних характеристик молодіжних субкультур відносять: особливу моду; мову та особливий символічний світ; музику; емоційність поведінки; агресивне чи негативне ставлення до представників інших молодіжних субкультур; організацію оточуючого соціального простору; високий рівень групової солідарності; індиферентне ставлення до політичного життя суспільства; ігнорування загальноприйнятих норм та цінностей; відчуженість від економічного життя (Д. Сурвілайте [374, с. 290]). Субкультура надає

підлітку можливість відчувати себе суб'єктом соціальної взаємодії, поведінка якого регулюється альтернативними правилами.

У житті молодіжних спільнот чітко простежується дія ефектів міжгрупового сприйняття. Як відомо, вперше про них заговорили ще у 20-х роках ХХ століття, коли соціальними психологами було виявлено існування ефектів групової диференціації: інгрупового фаворитизму та аутгрупової дискримінації. Внутрішньогруповий фаворитизм – це специфічний механізм міжгрупового сприйняття, який полягає у прагненні молодої людини сприяти представникам власної групи у порівнянні з членами інших об'єднань, в той час як аутгрупова агресія – ефект міжгрупового сприйняття, сутність якого полягає в нехтуванні аутгрупами та їх представниками. Однією із особливостей поведінки у молодіжних спільнотах є високий рівень корпоративності. Ця тенденція зумовлена прагненням підлітків наслідувати інших членів їхньої субкультури. Відбувається це, на думку В. Мак Дуголла, завдяки механізмам наслідування або імітації. У роботах Н. Міллера і Д. Долларда наслідування пояснюється як об'єкт та результат інструментального навчання. Дослідники виокремлюють три види наслідування: «тотожна поведінка», «діадично залежна поведінка» та «копіювальна поведінка». У роботах З. Фрейда схильність до кооперації пов'язується із системою емоційних, лібідоносних за своїм характером зв'язків.

Аналізуючи явище кооперації у молодіжній спільноті, слід зазначити, що в одних наукових джерелах вона розглядається як залежна змінна, яка обумовлюється структурою винагороди, розподілом ризиків, комунікативними можливостями та іншими ситуативними факторами, а в інших роботах співробітництво і конкуренція розглядаються як незалежні змінні.

Усі неформальні молодіжні субкультури мають елементи протестного змісту. Це зумовлено тим, що криза підліткового віку пов'язана із пошуком нових правил життєдіяльності, які часто є альтернативними як відносно дитячих, так і дорослих норм поведінки. В умовах соціальної нестабільності посилюються процеси переродження молодіжних субкультур у контркультуру.

Відбувається «викривлення» цінностей, з'являється антимистецтво і контрмистецтво, негативно трансформується мода та мова. Як зазначає В. Радзієвський, окремі носії радикальної субкультури віддають перевагу гіпертрофованому дозвіллю та шопінгоманії, споживацтву та консюмеризму, світоглядному трешизму з національним забуттям, деструктивним розвагам [327, с. 57]. Молодіжна контркультура – це об'єднання молоді, що має всі ті елементи культури, що й субкультура, але чиї норми та цінності перебувають в активній чи пасивній опозиції до існуючих у суспільстві норм і цінностей.

Приналежність молоді до субкультури передбачає прийняття її цінностей, норм, стилю життя, зовнішніх ознак. У суспільстві молодіжні субкультури співіснують з формальними молодіжними об'єднаннями. Участь в субкультурі – це певною мірою «гра в доросле життя», де молодь конструює власне бачення життєвих ситуацій і вчиться поводитися в них. Істотною особливістю молодіжної субкультури є її неформальність. Основною умовою групової інтеграції суб'єкта молодіжної субкультури є соціально-психологічна ідентифікація. Втрата референтної ролі світу дорослих різко знижує цінності традиційної культури, носіями якої вони є. Все ж потреба в ідентифікації зберігається, тому молодь шукає заміщення, об'єднуючись в групи протесту нетрадиційних стилів життя, асоціальних форм поведінки, створюючи свою культуру і кумирів [378].

К. Мюллер пов'язує поняття молодіжної субкультури із рухом «Wandervogel». Він зазначає, що громадський молодіжний рух започаткувало товариство «Wandervogel – Ausschuss fuer Schuelerfahrten (Перелітні птахи – комісія учнівських мандрівок)», засноване у 1901 р. у берлінському районі Штегліц. Його мета полягала у втечі від тисняви великого міста та його небезпек: надмірної самоізоляції та байдкування, зловживання алкоголем та тютюном, не кажучи вже про ще гірші вади. Крім того, під час мандрівок розвивався новий досвід незалежності та особистої свободи. Рух «Wandervogel» намагався створити вільний для самореалізації простір, тобто модифікував наперед задані суспільством способи мислення, поведінки та відчуттів у одновікових групах» (К. Мюллер [251]).

Зараз молодіжна субкультура широко вивчається в педагогічній і психологічній науці (Г. Абрамова, Т. Алексеєнко, Є. Бреєва, Е. Еріксон, М. Ейзенштадт, С. Іконніков, І. Кон, В. Лармін, С. Левіков, В. Лісовський, Л. Мардахаєв, К. Манхейм, Р. Льовінталь, М. Мід, В. Ольшанський, Д. Петрова, О. Семашко, З. Сікевич, Е. Суїменко, О. Толстих, Т. Щепанська, О. Якуба). Дослідники і теоретики різних шкіл та напрямів вивчають молодіжні субкультури як соціально-психологічний феномен під різним ракурсом. Все ж, як у психологічній науці, так і у інших галузях знань залишається значне коло невирішених питань. Як зазначає К. Глебова, у проблематиці молодіжної субкультури простежується наявність істотних протиріч між впливом субкультури на молодь і недостатнім теоретичним висвітленням питань про соціально-історичні передумови її формування, сучасний стан і тенденції розвитку; зарубіжним досвідом роботи з молодіжними субкультурами і відсутністю його систематизації та використання у вітчизняній практиці [81].

На думку українського дослідника М. Головатого, стан суспільства, перспективи його подальшого розвитку можна визначити і спрогнозувати у розрізі стану та шляхів соціалізації молодого покоління. При цьому важливого значення набуває спадкоємність поколінь. Вона обумовлена рядом об'єктивно-історичних причин, пов'язаних як з особливостями розвитку людської спільноти, так і місцем та роллю самої молоді в суспільстві. Бо історія – це не що інше, як постійна зміна поколінь, кожне з яких відповідним чином не лише успадковує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому старшими поколіннями, але й примножує, розвиває їх. Отже, від того, як буде передаватися від одного до другого покоління матеріальна та духовна спадщина, залежить стабільність і перспективність суспільного розвитку [85].

Питання сутності молоді як великої соціально-демографічної групи, характеру і особливостей молодіжного руху має велике як теоретичне, так і практичне значення, бо дає змогу, з одного боку, створити умови для саморозвитку і самореалізації молоді, а з іншого – включити молодь у всі

суспільні процеси з метою прогресивного поступу суспільства вперед [85, с. 38].

Молодіжна субкультура виконує цілий ряд **функцій**. До основних із них належать:

1. Емансипація – підвищення статусу і відхід від контролю батьків. Зазвичай супроводжується конфліктами з батьками та проходить через фазу гіпертрофованого неприйняття як дитячих, так і дорослих норм поведінки. Так створюються умови для виникнення власних субкультур тінейджерів.

2. Соціалізація – прийняття підлітком норм, правил і соціальних ролей, оволодіння комунікативними навичками, необхідними для успішного функціонування в суспільстві [420]. Кінцевим підсумком перебування підлітка в більшості молодіжних субкультур є його повернення у доросле суспільство. Середній термін перебування підлітків у неформальному русі – до 3 років. У субкультурах четвертого рівня (інтелектуальних субкультурах, що перейшли в категорію альтернативної культури) термін перебування не обмежується.

3. Структурування часу – організація власного дозвілля [20; 196]. Отже, саме молодіжні субкультури сприяють адаптації молодих людей до суспільства; наданню молодій людині можливості здобути первинний статус; допомагають молодим людям у звільненні від батьківської залежності і опіки; сприяють передачі специфічних для певного соціального прошарку ціннісних уявлень. Більшість молодих людей після виходу з руху вже не страждають підлітковими комплексами, не «бунтують», не перетворюють життя на нескінченний пошук пригод.

Молодіжна субкультура – система цінностей та норм поведінки, смаків, форм спілкування, яка відмінна від культури дорослих і характеризує життя підлітків, молоді приблизно від 10 до 20 років. Як зазначає Л. Тодорів, у кожній субкультурі є своя система інтерпретативних схем, концептів, на основі якої конструюється система смислів, відбувається концептуалізація реальності, існує своя модель світу [381, с. 216]. У соціальній психології М. Аргайлом, В. Знаковим, А. Фернхемом, В. Хотінцом активно використовується поняття

субкультуральна «підліткова психологія». До основних характеристик молодіжних субкультур відносять: особливу моду; мову та особливий символічний світ; музику; емоційність поведінки; агресивне чи негативне ставлення до представників інших молодіжних субкультур; організацію оточуючого соціального простору; високий рівень групової солідарності; індиферентне ставлення до політичного життя суспільства; ігнорування загальноприйнятих норм та цінностей; відчуженість від економічного життя (Д. Сурвілайте [374, с. 290]).

Розглядаючи субкультуральний простір, важливо враховувати наявність його певного змістового наповнення. У ньому поєднано соціальні та індивідуальні характеристики, які ідентифікуються із бажаннями особистості. Спробуємо розкрити понятійні особливості характеристик субкультурального простору в молодіжному середовищі. Так субкультуральний психологічний простір характеризується певним обсягом інформаційної та комунікативної взаємодії молоді з об'єктами, структурами, предметами субкультури. Розподіл субкультурального психологічного простору на типи є важливою умовою розуміння мотивів включення особистості. Характеристика типів представлена в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Типи субкультурального психологічного простору

Субкультурально-реальний психологічний простір	Субкультурально-віртуальний психологічний простір
Характеризується прямою взаємодією суб'єктів субкультури, представлених в певних організованих угрупованнях з чітко визначеною метою спілкування для обміну інформацією. Такий тип субкультурального простору носить спільні для всього молодіжного угруповання психологічні ознаки групи.	Визначається таким типом молодіжної взаємодії, де пряма безпосередня взаємодія не здійснюється, обмін інформацією проходить у віртуальному просторі, часто у спеціального організованих соціальних віртуальних групах.

Усі форми прояву різних типів субкультурального простору відображаються в поведінкових виявах, формах та штампах, що дають

можливість прослідкувати персональну ідентичність особистості. За даними відкритого інтернет-дослідження в соціальних мережах, до певної субкультури відносять себе близько 58% молоді віком до 21 року. Отриманий показник, насамперед, дає можливість визначити форми поведінки, які притаманні конкретній спільноті. Субкультуральні психологічні емоційно-поведінкові штампи – це відносно стійні прояви чи наміри психоемоційної ідентифікації з об'єктами чи предметами субкультури (В. Павелків [283, с. 76]).

У порівнянні з дитячими, вивчення підліткових та юнацьких субкультур має іншу специфіку (І. Кон, В. Оборонко, Б. Ручкін, З. Сикевич). Як зазначає М. Гогуєва, здійснення ефективної молодіжної політики, розробка наукового підходу у вирішенні молодіжних проблем вимагає системних знань специфіки сучасного підростаючого покоління, обізнаності з особливостями сучасної молодіжної субкультури [83, с. 1].

Враховуючи розмитість вікових меж підліткового віку, у своєму дослідженні ми зосереджуємо увагу не лише на вивченні субкультуральних тенденцій у школярів 11-15 років, але й у представників більш пізніх вікових періодів – ранньої та пізньої юності. Тому увага зосереджувалася на більш широкому, узагальнюючому понятті «молодіжна субкультура». Це поняття відносно молоде, хоча протягом останніх 50-60 років виникло безліч молодіжних напрямів. Більшість із них переважно орієнтовані на західну культуру. Обговорюючи тенденції у підліткових та юнацьких спільнотах, І. Кон зазначає, що молодіжні субкультури вирізняє не лише специфічний набір цінностей та норм поведінки, а й відчуття групової спільності та солідарності, особливі способи спілкування і характерну манеру поведінки [162].

В усі часи підлітки склали особливу соціально-демографічну групу, але в наш час склалася специфічна підліткова культура, яка, разом з іншими соціальними факторами, відіграє велику роль у розвитку школяра. Вікові особливості періоду тінейджерства зумовлюють більш яскравий вияв молодіжного креативного пошуку способів і шляхів особистісного самоствердження, що виявляється у більш різкій диференціації основоположних ідей. Як зазначав

Т. Парсонс, підліткова субкультура є дисфункційним явищем, у якому поєднуються як спроби протистояти цінностям дорослої спільноти, так і прагнення зайняти своє місце у системі соціальних зв'язків. Головною особливістю підліткових субкультур є спроба утвердити віднайдені цінності через взаємодію з однолітками у гомогенних спонтанних груп ровесників («peer group»).

Проблема формування особистості підлітка до теперішнього часу залишається однією із найскладніших проблем у вітчизняній педагогіці та психології. Її вирішення вимагає комплексного науково підходу, оскільки процес формування особистості складається з різних факторів: впливу спадковості, виховання в сім'ї та школі, впливу оточуючого середовища, власної активності. Проте соціально-психологічний аспект впливу молодіжних субкультур на формування особистості підлітка досі залишається не достатньо розкритим [303].

На сучасному етапі широкий розвиток отримали дослідження специфіки підліткової субкультури. До них належать праці М.Арутюняна, Т. Бендаса, Г. Карелової, О. Кириліної, І. Клецина, О. Лахова, Т. Мельникової, О. Хасбулатова та інших. Ціннісні орієнтації молодіжних об'єднань досліджують А. Андреев, І. Баєва, А. Бароненко, В. Бобахо, А. Журавков, Н. Калягін, О. Карпукін, К. Кокшенєва, С. Кузіна, А. Медведєв та ін., які розкривають різні аспекти моральної культури різних типів і видів молодіжних об'єднань.

Аналіз психологічних характеристик сучасних молодіжних субкультур дозволяє сформулювати наступні висновки:

- молодіжна субкультура – це сукупність молоді, об'єднаної цінностями, позиціями, смаками, які виявляються у сфері дозвілля, не торкаючись сімейних і трудових стосунків;
- молодіжна субкультура має зовнішні (імідж, сленг, форми поведінки) і внутрішні (норми, цінності, установки, ідеали) ознаки;

– молодіжна субкультура розділяє більшу частину ідеалів, цінностей, норм, прийнятих у домінуючій культурі, але у деяких позиціях розходиться з нею;

– молодіжна субкультура – етап соціалізації (чи псевдосоціалізації) особистості, простір для прояву дорослості, індивідуальності, творчості, самобутності;

– існує велика кількість класифікацій молодіжних субкультур, зокрема виокремлення просоціальних, асоціальних та антисоціальних субкультур (М. Логвінова, Т. Логвінова [204]).

Виконані наукові дослідження дозволили виокремити основні риси молодіжних субкультур:

– молодіжна субкультура є соціальною спільністю, кожен представник якої сам зараховує себе до неї;

– члени такої спільності можуть формувати як групи безпосереднього контакту (компанії, об'єднання, тусовки), так і об'єднання для віртуального спілкування;

– входження молодої людини в ту чи іншу молодіжну субкультуру означає ухвалення та розділення її норм, цінностей, світосприймання, манер, стилю життя, а також зовнішніх атрибутів приналежності до даної субкультури (зачіска, одяг, прикраси, жаргон);

– молодіжна субкультура зазвичай виникає навколо певного «центру», пристрастей до музичних стилів, способу життя, відносини до певних соціальних явищ та інше;

– значущі для тієї або іншої молодіжної субкультури ідеї та цінності отримують зовнішній вираз в обов'язковій для її членів символіці і атрибутиці групи.

У роботах Л. Шабанова ці риси отримали ще більш детальну конкретизацію [413]. На його думку, неформальні молодіжні об'єднання характеризує:

- спонтанне виникнення на базі стихійного спілкування в конкретних умовах, конкретній ситуації;
- самоорганізація і незалежність від офіційних (формальних) структур;
- обов'язкові для учасників моделі поведінки, спрямовані на реалізацію потреб (самоствердження, соціальний статус, захищеність, престижна самооцінка);
- відносна стійкість і певна ієрархія;
- яскраво виражені особливості світогляду, ціннісних орієнтацій, відносин до зовнішнього світу, поведінкових стереотипів;
- атрибутика, що підкреслює приналежність до тієї чи іншої конкретної групи.

Однією із ліній вивчення молодіжних та підліткових субкультур є аналіз їх особливостей. Зокрема, у роботі Ю. Волкова і В. Добренькова на основі вивчення дозвілдової самореалізації підлітків виокремлюються її наступні риси:

- переважання розважально-рекреативної спрямованості. Крім комунікативної функції, дозвілля виконує переважно рекреативну функцію (відпочинок, байдкування). Рекреативні дозвіллові орієнтації підкріплюються основним змістом теле- і радіомовлення, що розповсюджують цінності в масовій культурі;

- «вестернізація» (американізація) культурних потреб та інтересів. Цінності національної культури витісняються стереотипами – зразками масової культури, орієнтованими на впровадження цінностей «американського способу життя» в його примітивному варіанті, основними ознаками яких є прагматизм, жорстокість, надмірне прагнення до матеріального благополуччя. Спостерігається нехтування гуманістичних цінностей;

- пріоритет споживчих орієнтацій над креативними. Споживання присутнє в культурній самореалізації молоді. Творча самореалізація переважно виявляється в маргінальних формах;

- слабка індивідуалізованість і вибірковість культури. Вибір цінностей найчастіше пов'язаний із груповими стереотипами;

– відсутність етнокультурної самоідентифікації. Народна культура (традиції, звичаї, фольклор) більшістю молодих людей сприймаються як анахронізм. Спроба внесення етнокультурного змісту до процесу соціалізації в багатьох випадках обмежується пропагандою релігійних традицій, без належної уваги до історії, традицій свого народу [69, с. 53].

У роботах Т. Крапотіної характеристика молодіжних субкультур доповнюється критерієм ірраціоналізму. Автор зазначає, що основу ціннісної орієнтації молодіжної субкультури становить ірраціоналізм, який веде до визнання власне людського лише в біологічно-природному, тобто відмежуванні людського від соціокультурного. Послідовне проведення принципу ірраціоналізму визначає гедонізм у якості провідної цінності молодіжної субкультури або контркультури. Звідси і мораль вседозволеності, яка є її складовим органічним елементом. Прямим наслідком гедоністичної спрямованості молодіжної контркультури виступає її концентрація на сьогоденні (гасла «Рай негайно!», «Завтра може не бути!» і т.п.) (Т. Крапотіна [177, с. 104]).

Обговорюючи питання особливостей підліткових субкультур, Г. Шулдик [423] до вищезазначених особливостей додає наступні:

1. Слабка індивідуалізованість субкультури. Вибір цінностей пов'язаний із груповими стереотипами. Ті, хто не погоджуються, можуть поповнити ряди «ізолюваних», «нецікавих», «непрестижних» особистостей з точки зору «натовпу», який нібито рівняється на певний ідеал (як правило лідера групи). Переважає груповий конформізм (зовнішня згода з думкою групи за внутрішньої незгоди). Тут не існує власного вибору, а йде наслідування вимогам групи.

2. Суб'єктивна розмитість, невизначеність, відчуження від основних нормативних цінностей. Відсутня вибірковість у культурній поведінці, переважають стереотипи. Молодіжна субкультура лише на перший погляд є однорідним явищем. Насправді в ній неорганізована сукупність поглядів, традицій, норм.

3. Культурна самореалізація здійснюється поза інституційними закладами культури.

4. Прихильники тієї чи іншої субкультури виділяються зовнішніми атрибутами (зачіскою, макіяжем, незвичним стилем одягу, власною мовою, мистецтвом, стилем поведінки, місцем спілкування). Це один з основних чинників, який тягне молодь у субкультури – прагнення набути зовнішніх, формальних характеристик, які дозволяють виділитися із загальної маси.

5. Протиставлення культури батьків (є «наша» музика, «наше» спілкування, «наша» мода).

6. Спостерігається також тенденція до дегуманізації і деморалізації, формується ідеологія з девіантними тенденціями.

7. Одні субкультури носять екстремальний характер і демонструють протест проти суспільства, інші – носять замкнутий характер і прагнуть до ізоляції від суспільства [423].

Молодіжні субкультури – розмаїте явище. Використовують різні підходи їх класифікації. Зокрема, за критерієм ціннісних орієнтацій С. Сергеев класифікує неформальні підліткові та молодіжні субкультури на:

- романтико-ескапістські (хіпі, толкієністи, рольовики, байкери);
- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери, екстремали);
- радикально-конструктивні (панки, екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямів);
- кримінальні (гопники, скінхеди).

Сучасні молодіжні рухи в Україні можна назвати своєрідною «молодіжною культурою», що містить у собі різноманітні напрями і якісно відмінні види діяльності молоді. Молодіжна субкультура – це культура окремих груп молоді, відмінна від загальноприйнятої у дорослому суспільстві, вона вирізняється відмежованістю від інших людей за допомогою спеціальних знаків, які мають суттєве значення тільки всередині цієї культури: створюється фольклор, спілкування відбувається на мові зрозумілій тільки для цієї спільноти, що ускладнює проникнення сторонніх.

Термін «неформальний молодіжний рух» не цілком тотожний терміну «молодіжна субкультура», позаяк є ширшим поняттям. Неформальним молодіжним рухом можна назвати систему молодіжних субкультур і широкої неорганізованої молодіжної діяльності у взаємозв'язку між собою і з суспільством загалом. У свою чергу, молодіжний неформальний рух є частиною ширшого середовища «андеграунду».

Деякі дослідники вважають, що неформальний молодіжний рух, андеграунд і молодіжні субкультури – це явища одного порядку, чи взагалі – терміни, тотожні за своєю суттю. Однак, на наш погляд, ці поняття відрізняються. Андеграунд – це контркультурне середовище, до якого належать не лише молодіжні субкультури, а й специфічні спільноти людей, які за віком не підпадають під поняття «молодь». Окрім того, андеграунд – це не лише середовище культурних ініціатив, а й соціальне та політичне явище. Він відображає ту суспільну активність, що не вписується в загальну соціальну й політичну систему. Молодіжні субкультури є передовими спільнотами андеграунду. Фактично вони визначають його характер і напрям.

З поняттям «молодіжна субкультура» тісно переплітаються дефініції «неформальні молодіжні об'єднання», «неформали». «Неформали» – загальна назва для представників різних молодіжних рухів в СРСР у 80–90-х роках ХХ століття. Визначення «неформал» походить від словосполучення «неформальні об'єднання молоді», що виникло у протиставлення «формальним» об'єднанням: комсомольській організації та іншим, що допускалися владою. «Неформалами» в середині 80-х років співробітники органів внутрішніх справ і місцевих організацій КПРС називали різні неофіційні, самодіяльні співтовариства молодих людей – групи соціальної ініціативи, клуби за інтересами і підліткові банди («любери» та ін.). Спочатку слово «неформал» мало яскраво виражене негативне, презирливе забарвлення і не було самоназвою представників субкультур. У СРСР молодіжні субкультури загалом не відрізнялися великою різноманітністю. Причиною цього, мабуть, була цензура, недоступність західної музики і періодики, неможливість створення непідконтрольних

комсомолу молодіжних клубів [263].

Варто зазначити, що істотний вплив на підростаюче покоління молодіжні субкультури мають тільки у великих мегаполісах. У малих населених пунктах неформали є швидше екзотикою. При цьому змінюється і зміст субкультури. До малих міст доходить тільки зовнішня складова (атрибутика), дуже рідко молодь намагається вникнути в історію та причини виникнення даної субкультури, і таким чином значення та складові субкультури істотно спотворюються.

За своєю сутністю молодіжні субкультури – це результат пошуку своєї ідентичності, створення нового стилю. Джерелом цього стилю можуть бути романтизовані чи ідеалізовані образи іншої цивілізації чи культури («культурні міфи» або «культурні утопії»). Для молодіжних субкультур Заходу джерелами «нового стилю» стали культури Азії, Африки й американських індіанців. Це було радше конструювання, ніж запозичення: образ чужої культури очищався від рис, які не сприймалися середовищем, поповнювався власними інтерпретаціями культурних феноменів. Тому, як зазначає С. Кулешова, результат міг кардинально відрізнятись від оригіналу [185].

Джерелом конструювання «культурних міфів» вітчизняних молодіжних субкультур став Захід. Причина появи молодіжних субкультур спільна як для західних країн, так і України. Хоча формування підліткових субкультур в Україні має і свої, відмінні від Заходу, причини. Це кризові тенденції у соціально-економічному розвитку країни в останні роки, різке розшарування суспільства на багатих і бідних, відсутність популярних загально визнаних молодіжних організацій, низька доступність секцій, гуртків, клубів за інтересами у зв'язку з їх комерціалізацією.

Молодь завжди прагне до спілкування з ровесниками, намагається втекти від духовної самотності в родині, у суспільних інститутах, іноді це спроба піти від суспільства загалом. Це прагнення до усамітнення та набуття самостійності переживають як діти забезпечених батьків, так і вихідці з мало забезпечених родин. Окрім духовної самотності молодої людини, існує і соціальний підтекст – визначення ролі та місця молоді в суспільстві. Розквіт молодіжних

субкультур на Заході збігається із кризою суспільних цінностей індустріальної епохи, основ капіталістичної системи. Молодим пропонували слухняно успадковувати приклад своїх батьків, що будували для них світ споживання і достатку, ініціатива не схвалювалася. Протест американської молоді у 60-х роках відбувався під гаслом Сартра: «Вони украли в мене сенс життя!». Дослідники сходяться на думці, що андеграунд формується з тих, хто «випав» із суспільства. Багато дослідників підкреслювали роль дезадаптації, невміння увійти в трудовий чи навчальний колектив, конфлікти в родині у формуванні альтернативних молодіжних спільнот.

В. Тернер, міркуючи про громади західних хіпі, зарахував їх до «лімінальних спільнот» (від лат. «limen» – поріг), тобто тих, які виникають і існують у проміжних областях соціальних структур (у нас такі структури прийнято називати маргінальними). «Лімінальні» особистості – особи з невизначеним статусом, які знаходяться у процесі переходу, чи «випали із суспільства». У періоди інтенсивних соціальних змін прошарок лімінальних осіб різко зростає. Зміни завжди несуть із собою стан нестабільності, невизначеності. Іноді це зачіпає ледь не кожного. Не усі йдуть у хіпі, але багато хто проходить через контркультурний стан (потрапляє у зону дій контркультури).

Оскільки традиційні суспільства розвиваються поступово, уповільненими темпами, спираючись переважно на досвід старших поколінь, то феномен молодіжної культури відноситься до динамічних товариств, і був помічений у зв'язку з «техногенною цивілізацією». Якщо раніше культура не ділилася на «дорослу» і «молодіжну» (незалежно від віку всі співали одні й ті ж самі пісні, слухали одну й ту ж музику, танцювали одні й ті ж танці тощо), то тепер у «батьків» і «дітей» з'явилися серйозні відмінності і в ціннісних орієнтаціях, і в моді, і у способах комунікації, і навіть у способі життя загалом.

На сьогодні субкультури є динамічним явищем. Вони розвиваються і трансформуються. Зокрема, зародившись ще в перших навчальних закладах Європи і набувши своєї стійкої форми у середині 50-х років ХХ ст. під тиском

сучасних модернізаційних умов (рання фізична зрілість, подовження часу входження в соціально–професійний статус дорослих, розвиток засобів масової комунікації та ін.), молодіжна субкультура забезпечує соціально–культурну автономію молоді у світі дорослих. Традиційний конфлікт поколінь набуває соціально організованих форм. Відбувається розширення спектру молодіжних субкультур, формується новий тип інформаційно-інтернетної молодіжної субкультури. Зростає внесок молоді та характер її участі в модернізаційних процесах, висуваючи молоде покоління у якості авангарду в трансформаційному оновленні суспільства.

Як специфічне явище молодіжна культура виникла у зв'язку з тим, що прискорення фізіологічного дозрівання молодих людей супроводжується різким зростанням тривалості періоду їх соціалізації (часом до 30 років), зумовлене необхідністю збільшення часу на освіту і професійну підготовку, що відповідає вимогам епохи. Сьогоднішні підлітки і юнаки рано перестають бути дітьми (за своїм психофізіологічним розвитком), але за соціальним статусом ще довгий час не належать до світу дорослих. Підлітковість – час, коли економічна активність і самостійність ще не досягнуті в повному обсязі. Якщо в сенсі насичення знаннями людина дозріває набагато раніше, то в сенсі положення у суспільстві, можливості сказати своє слово – потрібен час. Молодь, як феномен і соціологічна категорія, народжена індустріальним суспільством, характеризується психологічною зрілістю за відсутності вагомої участі в інститутах дорослих.

Виникнення молодіжної культури пов'язане з невизначеністю соціальних ролей молоді, невпевненістю у власному соціальному статусі (М. Закович [125]). В онтогенетичному аспекті молодіжна субкультура представляється як фаза розвитку, через яку проходить кожен. Її сутність – пошук соціального статусу. За допомогою неї юнаки «вправляються» у виконанні ролей, які надалі повинні відігравати у світі дорослих. Найдоступніші соціальні майданчики для конкретних справ молоді – дозвілля, де можна проявити власну самостійність: уміння приймати рішення і керувати, організовувати та організовуватися.

Дозвілля – це не лише спілкування, а й свого роду соціальна гра, відсутність навичок таких ігор у юності призводить до того, що людина і в зрілому віці вважає себе вільною від зобов'язань. У динамічних товариствах родина частково або повністю втрачає свою функцію як інстанція соціалізації особистості, оскільки темпи змін соціального життя породжують історичну невідповідність старшого покоління зміненим завданням нового часу. Зі вступом у юнацький вік молода людина відходить від родини, шукає ті соціальні зв'язки, які повинні її захистити, доки вона ще далекого від суспільства. Між втраченою сім'єю і ще не знайденим суспільством юнак прагне віднайти собі подібних. Утворені таким чином неформальні групи забезпечують молодій людині певний соціальний статус. Платою за це, найчастіше, виступає відмова від індивідуальності і повне підпорядкування нормам, цінностям та інтересам групи (А. Магранов [212]).

Неформальні групи продукують свою субкультуру, що відрізняється від культури дорослих. Їм властиві внутрішня одноманітність і зовнішній протест проти загальноприйнятих правил поведінки. Завдяки наявності власної культури ці групи маргінальні по відношенню до суспільства, а тому завжди містять елементи соціальної дезорганізації, потенційно тяжіють до відхилень від загальновизнаних норм поведінки. Досить часто все обмежується лише ексцентричністю поведінки і порушенням норм загальноприйнятої моралі, інтересами навколо сексу, «тусовок», музики і наркотиків. Однак це ж середовище формує контркультурну ціннісну орієнтацію, вищим принципом якої оголошується принцип задоволення, насолоди, що виступає спонукальним мотивом і метою всієї поведінки.

Вся ціннісна сітка молодіжної контркультури пов'язана з ірраціоналізмом, що продиктовано визнанням власне людського лише у природному, тобто відмежування «людського» від «соціального». Послідовне проведення ірраціоналізму визначає гедонізм як провідну ціннісну орієнтацію молодіжної контркультури. Звідси й мораль вседозволеності, що є найважливішим і органічним елементом контркультури. Оскільки буття

контркультури сконцентровано на «сьогодні», «тепер», то прямий наслідок цього – гедоністична спрямованість [248].

Необхідно звернути увагу на парадоксальність молодіжних субкультур: з одного боку, вони продукують протест проти суспільства дорослих, його цінностей і авторитетів, а з іншого – покликані сприяти адаптації підлітків до дорослого суспільства. Саме молодіжні субкультури, створюючи власну культуру, сприяють:

- задоволенню потреб підлітків у спілкуванні;
- розвитку навичок спілкування і, як наслідок, підвищенню авторитету підлітка в очах однолітків;
- надають психологічну підтримку з боку членів субкультури;
- допомагають підліткам адаптуватися до життя.

Уже тривалий час молодіжну субкультуру визначають як проблему правильного залучення молоді до життя суспільства. У такому ракурсі даний феномен досліджували С. Перещуткін, Е. Руденський, Н. Поправко та багато інших вчених, психологів, соціологів та філософів.

У розвитку молодіжних субкультур на теренах нашої країни виокремлюють 5 основних періодів:

- перший період – кінець 60-х років (поява хіпі). Він характеризувався декларативно-снобістським характером та короткою тривалістю;

- другий період розвитку молодіжних субкультур (1983–1987 рр.) характеризується кризовою ситуацією і, у зв'язку з тотальною критикою в ЗМІ, зниженням активності;

- третій період (1987–1992 рр.), характеризується епатажним протестом панків, хіпі та інших угруповань андеграундового характеру, зростанням негативної реакції на них значної частини молоді, диференціацією різних за своїм спрямуванням молодіжних утворень;

- четвертий період (1992–1995 рр.) пройшов під знаком спаду активності андеграунду, зростання песимізму та помолодіння складу,

формування угруповань, націлених на кар'єру і успіх, що означало певне повернення до формального соціуму і визнання його. В цей же період розвивається романтико-ескапістська молодіжна субкультура, пов'язана з новою хвилею вестернізації українського суспільства;

– сучасний, п'ятий період розвитку молодіжних субкультур почався з 1996 року і характеризується, з одного боку, підвищенням інтелектуального рівня у середовищі «андеграунду», а з іншого – прогресуючим помолодінням, відмовою від інтелектуального росту, а також зростанням легітимізації неформального стилю життя.

Співставлення розвитку молодіжної субкультури на кожному із етапів засвідчує наявність їх складних трансформацій. На думку О. Магранова, реалізація ресурсу молодіжної субкультури у сьогоденні здійснюється у різновекторному спрямуванні [212]. Основними напрямками трансформації і розвитку течій є: комерціалізація, віртуалізація, субкультурна дифузія, гуманітаризація, криміналізація. Крім цього, у роботі О. Чибисової увага зосереджується на такій лінії трансформації сучасних молодіжних субкультур, як інтеграція та злиття різних течій на основі загального культурного коду й комунікативного простору, що зумовлено загальною глобалізацією культурного простору. Спираючись на висновки Е. Разлогова, зазначається, що простежується тенденція до формування транскультурного молодіжного простору, що виходить за межі національних і державних кордонів [411, с. 79]. Розгортання вищезначених тенденцій привносить специфічні риси у процес соціалізації молоді, яка включена в субкультурні течії. Деструктивні тенденції (криміналізація) призводять до асоціальної поведінки представників субкультурної молоді.

Водночас варто визнати, що сучасна молодіжна субкультура в Україні, як і в попередні періоди, не має характеру жорсткої деформалізації і складання в ізольовані неформалітети, не відзначається різкою опозиційністю і рідко набуває рис контркультури, такої активної на Заході. У 80-ті роки найбільш активно формувались рухи рокерів, металістів, байкерів, а потім – релігійно-

культові та східно-спортивні, часто ініційовані зацікавленими в них дорослими верствами бізнесового і кримінального характеру. Тому загалом українські субкультури малодиференційовані, нетривкі і не займають вагомого місця в культурному житті.

Молодіжні субкультури класифікуються за інтересами (музикальні, спортивні, філософські, містичні, технічні, екологічні та ін.), за способами світосприйняття (романтичні, гедоністичні, розважальні, ескапістські, кримінальні, радикальні та ін.), за способом проведення часу (гра, у тому числі комп'ютерна, слухання музики, спорт, творчість та ін.) [303].

Сутність та специфіка функціонування молодіжної субкультури визначається такими складовими, як умови діяльності та об'єкти інтересу членів групи, соціальні регулятори поведінки членів субкультури, критерії оцінки інтеракцій представників субкультури. Регулятором соціальної поведінки та інтересів у таких групах виступає спільний спосіб життя, який яскраво проявляється у стилі одягу, манерах, специфічних захопленнях.

При аналізі молодіжних субкультур на особливу увагу заслуговують зовнішні прояви – стилістика субкультури, яка сприяє процесам ідентифікації та соціалізації особистості в умовах субкультурної спільноти, має відповідне психологічне та символічне навантаження, створює завершеність образу молодої людини.

Зовнішні атрибути молодіжних субкультур можуть змінюватись протягом часу, вони віддзеркалюють зміну моди та модних тенденцій у суспільстві. Перш за все, мова йде про «конструювання» зовнішності людини, про одяг, зачіску, косметику, вибір аксесуарів. Велика увага приділяється оформленню безпосереднього середовища проживання представника відповідної молодіжної субкультури (інтер'єр, різні побутові речі). Зрештою, мода може проявлятися у творах мистецтва, архітектурі, художній літературі тощо. Однією з особливостей впливу субкультури на молоду людину є дія субкультуральних обмежень – штучних меж у психоемоційному розвитку особистості під

впливом субкультурального психологічного простору. Класифікація субкультуральних обмежень поділяється на:

- субкультуральні обмеження у стилі життя;
- субкультуральні психофізіологічні обмеження;
- субкультуральні світоглядні обмеження [283, с. 77].

Історія знає багато випадків, коли в період перебудови суспільного ладу у певній країні утворювалися нові молодіжні субкультури. Цей процес науковці пов'язують саме з кардинальними змінами, руйнуванням старого устрою і формуванням нового. Тому цілком природнім є те, що молодіжна субкультура відрізняється від загальноприйнятого культурного простору.

Ще в першій половині ХХ ст. дослідники нових суспільних угруповань запропонували свої пояснення феномену молодіжних субкультур. Англійський етнограф В. Тернер вважає, що причина «випадання» індивіда із суспільства і створення ним субкультур пояснюється дискомфортом, який людина відчуває, коли переходить з однієї соціальної структури до іншої. Знайшовши свою нішу в житті, що забезпечить їй пристойне існування, людина залишає субкультуру [198].

Активне поширення субкультур істотно змінює цінності та ідеали, які багато століть формувало і продукувало українське суспільство. Зважаючи на це, виникає питання, чи є вони взагалі суспільно корисним явищем, і чи наша ментальність та культура готова до їх сприйняття, а також чи зміни, які вони несуть, не будуть для нас незворотними [373].

Отже, молодіжна субкультура – система цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого стилю певної соціальної групи (молоді), яка є цілісним утворенням у межах домінуючої культури. Кожна молодіжна субкультура має свою центральну ідею або систему ідей, яка визначає характер, принцип залучення і є тотожною меті її існування. Вона характеризується, насамперед, специфічною нормотворчістю, протиставленням своїх норм і цінностей зовнішнім, набуваючи певних рис «мікросуспільства», в якому трансформуються традиційні погляди, формується «свій» образ світу і спосіб

буття в ньому. Субкультура має чіткий механізм відтворення, а також збереження суспільної практики, що формує спосіб життя групи.

Виникнення молодіжних субкультур значною мірою пов'язане з підвищенням частки та значення вільного часу, дозвілля, навколо якого і формуються всі відносини; вони зосереджуються також більшою мірою на дружбі і стосунках у групі однолітків, ніж на сім'ї. Крім того, зростання життєвого рівня дозволяє здійснювати масштабні експерименти зі способом життя, пошук інших, відмінних від культури дорослих, культурних підстав свого існування.

Реалізація субкультуральних ідей відбувається у межах життєдіяльності неформальних угруповань. Неформальні молодіжні об'єднання – це групи, що виникли на основі суб'єктивних потреб, інтересів і прагнень молодих людей незалежно від того, співпадають інтереси цих груп з інтересами суспільства або суперечать їм. Неформальні молодіжні об'єднання створюються добровільно. У подальшому, прагнучи зберегти себе, такі об'єднання замикаються у внутрішньому житті, відгороджуються від зовнішніх впливів чи посягань.

У зв'язку з радикальними змінами в суспільстві сучасна молодіжна субкультура стає формою соціальної адаптації, своєрідним буфером між традиційною культурою, загальноприйнятими цінностями та елементами «опору» по відношенню до «старого» соціально–культурного порядку і пануючої системи молодіжної культури. Така соціокультурна модернізація та постмодернізація породжує як позитивні, так і негативні наслідки. Роль молодіжних субкультур виявляється у значенні межової, пограничної зони культури, що накопичує, провокує позитивні та негативні «відхилення», які можуть мати культурно-творчий або деструктивний характер, сприяючи пошуку необхідних новим соціальним змінам культурних моделей.

Неоднорідність, варіативність і відсутність єдиної універсальної системи цінностей та норм, смислів і значень молодіжних субкультур викликають потребу глибокого вивчення причин і факторів, що детермінують динаміку, процеси функціонування молодіжних субкультур в умовах сучасного

суспільства. Відомості про особливості зміни особистісного розвитку членів груп під впливом субкультури мають переважно інформаційно-масовий характер. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що психолого-педагогічні передумови профілактики та корекції особистісних деструкцій учасників молодіжних субкультур розкриті недостатньо та потребують подальшої систематизації та конкретизації, забезпечуючи можливість вивчення психологічних особливостей форм деформованої соціалізації, що сприятиме формуванню самодостатньої особистості, здатної критично сприймати оточення, конструктивно долати фруструючі життєві ситуації і протистояти негативному субкультурному впливу [283, с. 78].

Отже, неформальна молодіжна субкультура – це система символів, норм, цінностей та соціальних інститутів, що визначає самоідентифікацію, поведінку й діяльність індивідів та груп, регулюючи таким чином значну частину життєдіяльності своїх adeptів [378, с. 3]. Молодіжна субкультура є концентрованим виразом тих ціннісних змін, які відбуваються в суспільстві. Вивчення молодіжної субкультури, в тому числі і деструктивної, дозволяє діагностувати проблеми та протиріччя входження молоді у соціально-активне життя, відстежувати динаміку розвитку і спрямованість життєвих стратегій молодого покоління, починаючи з позитивно-конструктивних, до пасивних і негативних.

1.3. Соціально-психологічні чинники входження молоді у субкультуральний простір

Одним із важливих питань, над яким працює психологічна наука, є пошук відповіді на питання щодо причин входження молоді до певної субкультури, схильності особистості ідентифікувати себе як носія її цінностей і ознак. На думку психологів, більшість молодих людей обирає традиційний шлях соціалізації, що свідчить про відсутність конфронтаційних установок відносно пануючої культури. Водночас, за даними наукових досліджень, залежно від історичних і соціокультурних умов у розряд субкультуральної молоді

потрапляє від 30 (М. Гогуєва [83]) до 58 % (В. Павелків [277, с. 76]) представників підростаючого покоління.

Молодь – найбільш динамічна суспільна група. Представники молодого покоління знаходяться у процесі динамічного пошуку та визначення власних ціннісних орієнтацій, моральних, професійних та естетичних інтересів, політичних позицій та свідомості [12]. Цей процес обумовлює специфічні проблеми молоді, серед яких слід відзначити високий рівень залежності від батьків, безробіття, відсутність власного житла та перспектив його придбання, неготовність до зрілих відносин у родині, колективі та соціумі, проблеми зі здоров'ям, високий рівень девіації, злочинності, наркоманії та інших відхилень серед молоді [23; 37].

Молодь – це достатньо велика соціальна група, яка характеризується віковою специфікою, тому не дивно, що у молодіжному середовищі існують і співіснують різні (часто – альтернативні) уявлення щодо «покликання» молодих людей, їхнього місця у суспільстві, моди, стилю, соціальних норм, цінностей та інтересів. Саме такі уявлення стають основою формування та діяльності молодіжних субкультур [288; 457].

У цьому контексті молодіжну субкультуру можна розуміти як певну реакцію молодих людей на процеси та події, що відбуваються у суспільстві. При цьому сутність соціальної позиції молодих людей визначається прийняттям чи неприйняттям суспільних «правил гри», а формування молодіжних субкультур полягає у вираженні ставлення (часто – опозиційного) по відношенню до офіційної точки зору, загальноприйнятої у суспільстві позиції та масової культури. Але сама по собі молодіжна субкультура гетерогенна, неоднорідна, що пояснюється соціальною нерівністю та соціальною диференціацією представників молодого покоління у суспільстві. Нерівність як відповідна форма соціальної диференціації, при якій окремі індивіди, соціальні групи та верстви, класи та страти знаходяться на різних щаблях вертикальної соціальної ієрархії, обумовлює володіння різними

можливостями відносно задоволення власних соціальних, культурних, економічних та духовних потреб.

Причини появи молодіжних субкультур спільні як для країн Заходу, так і України. Все ж варто зазначити, що аналіз субкультур західними вченими ґрунтується на досвіді діяльності неформальної молоді в умовах більш розвиненої демократії та стабільнішої економіки.

Існуючі соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість та насильство. За даними соціологічних досліджень у молоді України простежується високий рівень аномії. У роботі Н. Паніної зазначається, що ступінь деморалізованості молоді у нашій країні досить високий. За даними дослідження 2000 року достатньо високі показники за цим критерієм було зафіксовано у 87 % молодих респондентів [288, с. 21]. Зважаючи на те, що процеси стабілізації в країні не відбулися можна припустити, що аномічна деморалізованість в українському суспільстві продовжує залишатися переважаючою формою масових настроїв, як це спостерігалось на зломі тисячоліть.

В останні десятиріччя проблеми молоді акумулюються, загострюються, що веде до зростання відчуження молоді від суспільства, держави, родини. Одним із шляхів вирішень цих проблем, як вважає молодь, – реалізація себе у системі молодіжних субкультур. Тому стилю існування молодіжних субкультур властива опора на власний життєвий хронотип, систему цінностей, стильовий дизайн. Однак даний стиль існування молодіжних субкультур найчастіше вступає в протиріччя з діючими в суспільстві соціальними нормами. Молоде покоління, яке опинилося перед складними та суперечливими суспільними процесами, виробило особливий захисний механізм і власні системи цінностей, альтернативні нормам панівної культури.

Диференціація соціально-економічних умов життя породжує розшарування суспільства, що є однією з основних причин фрустрацій юнаків і, як наслідок, обумовлює негативну реакцію і розвиток агресії як способу

захисту своїх ціннісно-орієнтаційних установок на життя, спонукає до участі у молодіжних субкультурах як протесту проти суспільних норм і правил [276, с. 295].

Основні підстави входження молодого людини у субкультуральний простір, з певною мірою умовності, можна розділити на дві групи. До першої належать **соціальні та соціально-психологічні чинники**, що детермінують зміни соціальної ситуації розвитку молоді, особливості її соціалізації; до другої – **вікові та диспозиційні особливості** розвитку особистості.

На сьогодні український соціум знаходиться у стані ціннісно-нормативної дезінтеграції, тобто соціальної аномії (стан суспільства, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не затвердилися), яка виявляється як на макро-, так і на мікросоціальному рівнях організації суспільства. При цьому відбувається заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення або ігнорування значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі (А. Біндяк [42]). Зупиняючись на соціальній детермінації молодіжної поведінки, Т. Парсонс наголошує на тому, що основною причиною протесту молоді є прагнення молодого покоління зайняти місце батьків у соціальній структурі та розпочати виконання певних соціальних ролей. Підлітків не задовольняють загально визнані способи проведення часу і дозвілля. Вони продукують свій стиль поведінки і свою систему цінностей. Це забезпечує не лише адаптацію до мінливого соціокультурного середовища, а й його певну трансформацію. Тому входження нового покоління у стару систему цінностей, з одного боку, породжує її відтворення, а з іншого – посилює тенденцію до її видозміни [352].

Однією із особливостей молодіжного середовища є невизначеність соціального положення юнацтва. Як наслідок, виникають протиріччя, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю. Дорослим не завжди вдається перебудувати свою систему стосунків з дітьми та зрозуміти і прийняти їхні інтереси. Батьки і вчителі не враховують, що зміни у поведінці підлітків досить часто зумовлені природними потребами у руховій та ігровій активності. У

ставленні до них яскраво простежується зміна батьківських позицій – підвищена вимога щодо правильності поведінки, чіткого підпорядкування дорослим. Спостереження показують, що дорослі перестають психологічно цінувати ігрову діяльність у підлітковому віці і навіть починають активно боротися з нею. Як наслідок, з'являються й утверджуються ідеї відмови від спрямування життєдіяльності дітей, пускається на самоплив їх соціальний та особистісний розвиток [412].

Дорослі не розуміють значущості повноцінного переживання «перехідного періоду». Звідси відверта неповага до підлітка (небажання дорослих стати на його місце) і активно–агресивне прагнення призупиняти поведінку, яка не вкладається в нормативні рамки дорослих уявлень. При всьому цьому реакція дорослих важлива для підростаючого покоління – позитивна чи негативна, внутрішня або зовнішня, але дитина запам'ятовує і реагує на неї. Якщо дорослі різко заперечують її дії, не рахуються з її потребами, негативно оцінюють самостійність поведінки – це призводить або до її блокування (щоб не накликати гнів), або до саботажу як несвідомої форми протесту («у мене не виходить, зроби за мене»). Інший результат настає, коли внутрішнє напруження підлітка зростає, накопичується, а потім проривається назовні у вигляді агресивної поведінки, спрямованої на зовнішній світ, яка не дає задоволення («Ось вам за все, що ви мені зробили», «I can not get no satisfaction» [378]). Як показали дослідження Л. Філонова та його колег, зміна поведінкових еталонів у дітей відбувається за умови втрати значимими дорослими позиції авторитетної людини. Вивчаючи причини правопорушень школярів, ці автори дійшли висновку, що головним пусковим стимулом у цьому випадку є неправильні дії з боку вчителів. Саме вони спричиняють виникнення у дітей бажання припинити спілкування і відповідно викликають порушення комунікації. Дослідження показало, що відхилення у комунікації завжди йдуть від педагогів, оскільки вони не враховують індивідуальних особливостей учнів та специфіки конфліктної ситуації [378].

Отже, найбільш значущими відмінностями процесу соціалізації сучасного юного покоління є:

- переоцінка ціннісних орієнтацій;
- зміна ідеалів;
- розширення референтних зв'язків і зміна змістовності спілкування в них;
- зниження рівня саморегуляції.

Чим гіршими є стосунки підлітка з дорослими, тим частіше він звертається до однолітків, тим більше від них залежить [6]. Оскільки група — єдина площина соціально–психологічного досвіду, в якій може проявити себе підліток, яку він може засвоїти й через яку пізнає сукупність суспільних відносин, то саме група стає формівною силою в соціалізації підлітка [65]. За цих умов референтні групи як інституції соціалізації відіграють велику роль у становленні та особистісному самовизначенні підлітків. Ціннісні орієнтації референтної групи істотною мірою визначають соціально–психологічне обличчя підлітка.

Механізмом формування молодіжної субкультури є злиття певної сукупності формуючих факторів: соціальних, політичних, економічних причин, поява технічних інновацій, діяльність лідерів груп, культурні події та ін. Основними умовами існування і розвитку субкультури є наявність якомога більшої кількості об'єднуючих факторів. До них відносять:

- спільну діяльність, яка забезпечує смислову єдність спільноти;
- стиль музичного напрямку, оскільки наявність власного музичного стилю є досить сильним об'єднуючим фактором, оскільки забезпечує спільну діяльність та сприяє популяризації субкультури;
- політичні переконання;
- захоплення творами мистецтва;
- наявність видатної особистості, яка свідомо чи випадково стала засновником течії [378].

Як зазначає О. Владимирська, для підлітків субкультура виконує функції вибору та знаходження власних норм поведінки і спілкування в ситуаціях засвоєння нових соціально-культурних ролей [63]. М. Мід наголошувала на тому, що молодь приходить вже не в той світ, до якого її готували у процесі соціалізацій, оскільки суспільство постійно трансформується у нові моделі соціальних структур і прагне нового досвіду. На фоні цього формуються молодіжні контркультури зі своїми правилами, законами, нормами, цінностями, поглядами та інтересами, які задовольняють потреби у самовираженні, самореалізації, суспільному визнанні. Результат перебування в лоні контркультури тут уже інший: не вбудовування в колишню структуру, а створення нової. Розквіт молодіжних субкультур на Заході збігається з кризою суспільних цінностей індустріальної епохи.

Як зазначає Р. Левінталь, під час соціальної аномії старше покоління не може допомогти молодшому при виробленні норм поведінки, які б відповідали новим життєвим проблемам. При цьому прагнення молоді не задовольняються ні в прагматично орієнтованих сім'ях, ні в традиційних установах і організаціях, які зберігають застарілі цінності й норми. Важливу роль у відторгненні загальноприйнятих норм поведінки відіграють засоби масової інформації, телебачення, кіноіндустрія, інтернет, комп'ютерні ігри. На даний час інтернет є засобом швидкого, широкого спілкування і розповсюдження субкультури у середовищі підлітків.

Суттєву роль у формуванні молодіжних субкультур має феномен «соціального виключення» – зміщення молоді з соціально і культурно значимої та позитивно оцінюваної позиції на ті чи інші форми крайніх позицій у суспільстві (Д. Громов [94]). Соціальне виключення завжди пов'язане з недостатнім статусом діяльності і рівнем задоволення потреб. Молоді люди виявляються поза сферою освіти, роботи, спілкування, активної соціальної діяльності, виходячи, за цих умов, зі сфери позитивного соціального впливу. В результаті серед молодих людей виникає інтерес до так званої альтернативної кар'єри в неформальних об'єднаннях через соціальні зв'язки, можливості,

норми, взаємні зобов'язання. З їх допомогою молоді люди прагнуть реалізуватися, незважаючи на свої обмежені життєві можливості. Необхідно підкреслити, що негативний вплив надає значне скорочення можливостей для культурного дозвілля, відпочинку, занять фізкультурою і спортом, недоступних для значної частини молоді.

Вивчення причин формування молоддю субкультурального простору і входження в нього все нових і нових осіб дозволяє говорити про декілька вагомих підстав, що стимулюють цей процес. Це соціально-економічні та політичні негаразди у суспільстві, некритичне привнесення в українську культуру зразків зарубіжного досвіду, кризові явища у сімейному вихованні, комерціалізація засобів масової інформації, втрата орієнтирів у особистісному розвитку. Досить детально вони описані у цілому ряді робіт. Зокрема, у роботі Г. Шулдик зазначається, що нездатність суспільства задовольнити не тільки матеріальні, а й духовні потреби підлітків, молоді, виступають стимулятором протестних настроїв. Криза сімейного виховання зумовила пригнічення індивідуальності та ініціативності підлітків. І, як наслідок, вона привела, з одного боку, до соціального і культурного інфантилізму, а з іншого – до прагматизму і соціальної дезадаптованості. Агресивний, жорстокий стиль виховання породжує агресивну молодь [423].

Отже, виникнення молодіжних субкультур обумовлено цілим рядом причин, серед яких найбільш значущими є наступні:

1. Криза суспільства веде до утворення нових молодіжних субкультур, які мають свій зміст і спрямованість. Незадоволеність життям, нездатність суспільства задовольнити не тільки матеріальні, а й духовні потреби підлітків, молоді, приймати їх такими, якими вони є. Соціально-політичні та економічні негаразди стимулюють розвиток протестних настроїв [303].

2. Криза інституту родини та сімейного виховання, придушення індивідуальності та ініціативності дитини, підлітка з боку як батьків, так і педагогів, усіх представників «дорослого» світу. Це призводить, з одного боку,

до соціального та культурного інфантілізму, а з іншого – до прагматизму та соціальної неадаптованості, проявів протиправного або екстремістського характеру. Агресивний стиль виховання породжує агресивну молодь. Молодь не може пробачити ні вихователям, ні суспільству вихованої у неї з дитинства орієнтації на слухняність, безініціативність, пригнічення самостійності. Батьки часто підозрюють підлітка в тому, що його дії завжди антисоціальні. Але в більшості випадків вони природні: завести друга, компанію, яка забезпечить спілкування і хоча б мінімальний захист, знайти дівчину, самоствердитися, узаконити в очах оточуючих сам факт свого перебування на Землі. А неформальне об'єднання – лише спосіб досягнення цих цілей. Правда, форми досягнення бувають спірними.

3. Дорослі не враховують вікових особливостей підлітків та молоді. У складний період переходу від дитинства до дорослості виникає багато проблем, які підлітки не можуть розв'язати, спираючись на власний досвід чи досвід дорослих. Їм необхідна група ровесників, які зіткнулися з такими ж проблемами, мають такі ж цінності й ідеали.

4. Комерціалізація засобів масової інформації (якоюсь мірою) і вся художня культура формують певну «постать» субкультури не меншою мірою, ніж основні агенти соціалізації – родина та система освіти. Адже саме перегляд телепередач, поряд зі спілкуванням, є найпоширенішим видом дозвілля. У багатьох своїх рисах молодіжна субкультура просто повторює телевізійну. Молодіжна субкультура є перекрученим віддзеркаленням дорослого світу речей, відносин і цінностей.

5. Вагомою причиною потягу молоді до субкультурних цінностей є своєрідність процесів, що відбуваються у цьому просторі. Підлітків та юнаків приваблюють процеси, що відбуваються у життєдіяльності неформальних груп. Навіть традиції і ритуали асоціальних спільнот породжують зацікавленість та емоційну привабливість їх норм. Найбільш поширені ритуали, які супроводжують процедури: випробування і прийому новачка у групу,

визначення його статусу, прав і обов'язків; «очищення» осіб, які осквернили себе, покарання винних; остракізму та ін.

Каталізаторами виникнення субкультур є втрата сенсу життя, руйнування ідеалів, подвійна мораль, бездуховність, цинізм, пияцтво, задоволення лише матеріальних потреб, розгубленість перед життям, внутрішня самотність, потреба в друзях, конфлікти в школі і вдома, протест проти брехні, спосіб втечі від дійсності, бажання бути оригінальним.

Друга група причин продукування молодіжної субкультури, її прийняття та ідентифікація з нею зумовлена специфікою вікового розвитку особистості. Детермінуючий вплив у цьому випадку здійснюють внутрішні протиріччя перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою «Я-концепції». Як відомо, найчастіше до молодіжних субкультур через потребу у спілкуванні, самовираженні, самоствердженні вступають підлітки та юнаки. Підлітковий вік та рання юність є групою високого ризику. Що ж спонукає молодь приєднуватися до різних неформальних угруповань і організацій? Підлітки та юнаки завжди прагнуть до спілкування з ровесниками, намагаються втекти від духовної самотності в родині, у суспільних інститутах, іноді це спроба відокремитися від суспільства загалом. Найчастіше в науковій літературі обговорюються такі психологічні причини, як потреба в друзях, конфлікти в школі та вдома, недовіра до дорослих, протест проти невизнання та обману, внутрішня самотність. Цю самотність переживають як діти забезпечених батьків, так і вихідці з малозабезпечених родин.

Отже, на основі аналізу літератури можна визначити низку причин, що спонукають підлітків до вступу до тієї чи іншої молодіжної субкультури:

– вікова потреба підлітків і юнаків у відособленні, автономізації, що має прояв у прагненні до самостійності, незалежності, пошуку можливості самореалізації, які є основними причинами виникнення різноманітних неформальних об'єднань;

– захист у різних його проявах: психологічному, фізичному, моральному, матеріальному. Відчуття захищеності, набуте в групі, підвищує самооцінку підлітка, впевненість у собі;

– членство у групі забезпечує доступ до інформації, яку підліток не отримує в сім'ї чи школі;

– наявність емоційно насиченого спілкування та задоволення, що приходить від групової діяльності;

– чесність, відвертість і щирість відносин у групі ровесників;

– можливість подолання внутрішнього конфлікту особистості та конфлікту в мікросоціумі, насамперед, у сім'ї. Тобто відсутність уваги й розуміння з боку дорослих посилює вплив формальних і неформальних колективів;

– гедонізм – прагнення до отримання максимально сильних приємних відчуттів;

– прагнення підлітків компенсувати недоліки спілкування, що закладені у традиційних структурах навчальних закладів (С. Косарецька [172]). Тому одним із найпоширеніших принципів формування субкультури виступає віковий принцип, за яким молодіжна субкультура підлітків – це своєрідна спроба побудувати суспільство ровесників-одномумців і утвердити свій власний спосіб життя, відмінний від дитячого та дорослого.

Більшість молодих людей обирає традиційний шлях соціалізації, що свідчить про те, що процес соціалізації в їх батьківській сім'ї і у формальній групі не дав збою. У розряд субкультурної молоді і залежності від історичної та соціокультурної обстановки в тому або іншому суспільстві потрапляє не більше 30% молоді.

Передумовами входження в молодіжну субкультуру є певний збій в звичному перебігу справ:

– у сім'ї (зайвий контроль батьками чи надання підліткам надсвободи);

- у формальній групі (відносини, що не склалися, з однокласниками, вчителями);
- в результаті участі в локальних війнах, коли молода людина набуває незвичайного для мирного життя досвіду (болю, вбивства, руйнування, втрати товаришів, страху) і вже не може вписуватися в те мирне життя, в яке повертається;
- у середовищі безробітних, тимчасово (частково) зайнятих роботою молодих людей (наявність вільного часу при одночасній відсутності можливості самореалізації);
- при невідповідності реального соціального статусу молодої людини, що вже приступила до роботи, її бажаному (уявному) статусу (наприклад, не визнані суспільством музиканти, поети, учені, художники, філософи, що працюють вантажниками, охоронцями).

Існують й інші можливості попадання молодих людей в неформальні молодіжні об'єднання (відсутність доступних форм проведення дозвілля, прихід «за компанію», надлишок вільного часу). Проте базовими причинами першого кроку, зробленого у бік молодіжної субкультури, вважаються вказані вище передумови.

1.4. Вплив молодіжної субкультури на розвиток тінейджерів

Вплив молодіжної субкультури на формування особистості в підлітковий період є досить багатограним. Він стосується різноманітних аспектів життєдіяльності молоді. Неоднозначною є також його модальність, тому центральними лініями вивчення впливу субкультурного простору на особистість є аналіз його конструктивного та деструктивного потенціалу. Соціально-педагогічна практика переконливо свідчить про те, що молодіжна культура для однієї молодої людини може бути сприятливою (безпечною), а для іншої – деструктивною (небезпечною). Небезпека середовища залежить від того, наскільки людина здатна адаптуватися до неї, протистояти впливу негативних факторів.

Як зазначає О. Петраш, у науковій літературі (філософського, соціологічного, культурологічного, психологічного, педагогічного спрямування) виокремилося декілька методологічних підходів у дослідженні специфіки вибіркового ставлення підлітка до ціннісних систем молодіжних субкультур :

- культурологічний підхід, який вивчає моральний вибір підлітком молодіжних субкультур в контексті культури;
- аксіологічний підхід, який розглядає моральний вибір під кутом цінностей субкультур молодіжних об'єднань у ціннісно-смісловому аспекті;
- онтологічний підхід як орієнтація дорослих на досягнення реального буття вихованця (субкультури) з використання методології розуміння і прийняття;
- системний та синергетичний підходи, які дозволяють розглянути культуру як відкриту систему, у якій можливі процеси самоорганізації і саморозвитку різних субкультур, що сприяють її оновленню за допомогою включення в ціннісну систему загальної культури смислів і цінностей підлітка і задоволення його потреб;
- середовищний підхід, який трактує моральний вибір підлітка в субкультурі, що є сукупністю оточуючих підлітка обставин, соціально ціннісних «значущих інших», що впливають на його особистий розвиток [295, с. 21].

Представники різноманітних молодіжних субкультур зазнають як позитивного, так і негативного впливу на процес соціалізації особистості.

Ставлення індивіда до соціальних норм визначається нормами і цінностями тієї субкультури, з якою він себе ідентифікує. Відповідно субкультура впливає як на ціннісну орієнтацію особистості, так і на її поведінку [340]. Особливу гостроту цей вплив має в періоди формування особистості. На перших етапах соціалізації молода людини має ще не повністю сформоване ставлення до явищ соціальної реальності, відповідно, вона є більш схильною до зовнішнього впливу. Вона виявляє більшу схильність сприймати набагато

яскравіше, ніж інші соціальні групи [35]. Як зазначає Л. Столяренко, вивчення впливу молодіжних субкультур на підлітка є надзвичайно важливим, оскільки розвиток самосвідомості як центрального новоутворення підліткового віку цілком залежить від культурного середовища, норм, які продукують референтні групи [372]. У групі однолітків підлітки формують навички, які є необхідними для переходу до дорослого життя.

Субкультуральна психологічна приналежність – це пряме або опосередковане прийняття та закріплення субкультуральних психологічних емоційно-поведінкових штампів [381]. Типи субкультуральної психологічної приналежності визначають ступінь активності та взаємодії з іншими суб'єктами субкультурального простору. Розподіл за типами умовно поділяється на пасивну та активну субкультуральну приналежність. Пасивна субкультуральна приналежність – це підтримка основних ідей та поглядів, але субкультуральні психологічні емоційно-поведінкові штампи при цьому відсутні. Активній субкультуральній приналежності притаманна пропаганда субкультуральних світоглядних диспозицій та присутність субкультуральних психологічних емоційно-поведінкових штампів. Субкультуральна світоглядна диспозиція – стійкий вплив субкультуральних емоційно-поведінкових штампів, які поширюються на всі сфери життя особистості. Особливий резонанс і діагностичний інтерес спостерігається при аналізі цінностей. Умовно сформуємо стратегію даного аналізу змін цінностей особистості під впливом субкультури.

Термінально-ціннісні субкультуральні зміни особистості – це зміни, що відбуваються під впливом субкультурального простору та безпосередньо впливають на термінальні цінності особистості. Термінально-ціннісні субкультуральні зміни особистості поділяються на позитивно-динамічні та негативно-динамічні. Позитивно динамічні субкультуральні цінності забезпечують особистість необхідним потенціалом для формування стійких позитивних психологічних новоутворень (В. Павелків [283, с. 76]).

При входженні в молодіжні субкультури провідними для підлітків стають груповий мотив, групова солідарність, групова поведінка – дотримання певного способу життя, дій, норм поведінки групи, підпорядкування її моді. Субкультура забезпечує для особистості простір для самовираження [36]. Вона є засобом послаблення кризи ідентичності за умови, що підліток не бажає і навіть боїться бути схожим на інших та знаходить вияв оригінальності в субкультурі. У подальшому інтеріоризовані соціальні цінності постають визначальними змістовими утвореннями процесу особистісної рефлексії. Засвоєний соціальний зміст виступає у процесі рефлексії в якості належного. У цьому контексті здійснюється інтерпретація власних поведінкових проявів і мотивів з одного боку, та соціальних проявів – з іншого (Т. Комар [161, с. 20]).

Серед позитивних тенденцій впливу субкультурального простору на молоду людину виокремлюють його креативний потенціал, широту самореалізації, забезпечення емоційного комфорту. Як зазначається у наукових джерелах, молодіжна субкультура впливає на розвиток творчості підлітків. Саме тут молоді люди можуть реалізувати себе як творчі особистості через музичну, пісенну, хореографічну та художню творчість. У молодіжній субкультурі значно швидше розповсюджується сучасна інформація, відповідно, підлітки отримують шлях до більш мобільного вирішення своїх життєво важливих проблем. За рахунок реалізації потреби у спілкуванні, самоствердженні та самореалізації у підлітків зменшується рівень тривоги, забезпечується потреба в розумінні. Створивши власну систему цінностей та культуру, молоді люди прагнуть підвищувати свій культурний рівень, розвиватися, знаходяться у пошуках особистого шляху самоствердження, розкриття своїх здібностей та потенціалів, реалізують глобальні плани, спрямовані в майбутнє. Усе це сприяє їх активній соціалізації та адаптації до життя в суспільстві, а також розвитку як особистості. Досить часто представники певних субкультур захоплюються різними видами спорту, зазвичай екстремальними чи «вуличними»: паркур, воркаут, стрітбол, брейкданс, велотріал, ролер-спорт та інші. Отже, загалом молодіжна

субкультура позитивно впливає на формування особистості у підлітковий період, адже сприяє вирішенню певних проблем молоді, забезпечує підтримку і розуміння з боку друзів, підвищує самооцінку, розвиває творчі здібності та нахили, зменшує рівень тривожності, сприяє становленню особистості у суспільстві, формуванню здорового способу життя, соціалізації, адже в підлітковому віці більшість молодих людей недооцінює себе, свої здібності та можливості (Ю. Шевчук [418]).

Водночас, вплив низки молодіжних субкультур приховує у собі соціальні небезпеки, оскільки одні субкультури транслиують ідеї екстремізму, расової та національної дискримінації, невмотивованої агресії до інших культур і осіб (скінхеда, екстремістські політизовані субкультури лівого та правого напрямів, футбольні хулігани), інші – проповідують кримінальний спосіб життя (гопники, панки), а ще інші – пропагують вживання психоактивних та наркотичних речовин (рейвери, растамани). Перелічені субкультури формують у підлітків та юнацтва неадекватне сприйняття реальності, знецінення моральних і етичних норм та правил, спричиняють десоціалізацію особистості, розвивають постійну потребу у застосуванні агресії та прояву девіантної, а в деяких випадках, і адиктивної поведінки.

За М. Гогусвою, негативний вплив субкультури на особистість підлітка виявляється у недовірі до людей, високому рівні агресивності, почутті зверхності і самовпевненості, неприйнятті себе, високій екстернальності, конформізмі, емоційному дискомфорту, що спричиняє спотворення адекватності зовнішнього вигляду та поведінки. Деструктивно спрямовані субкультури ускладнюють соціалізацію та адаптацію підлітків, негативно позначаються на виконанні вікових завдань та здорового способу життя [84, с. 9]. Негативно-динамічні субкультуральні цінності забезпечують негативний потенціал для формування некрофільної життєвої світоглядної позиції досить часто руйнівної.

Особистість формується під впливом оточуючої навколишньої реальності. Особливо важливу роль мають малі референтні групи, в яких

особистість взаємодіє з іншими людьми. До таких груп відносяться і субкультури, оскільки для учасника групи є важливим наслідування традицій, норм та правил поведінки, які встановлені в даному середовищі. Сконструйовані у субкультурі інтерпретативні схеми, системи смислів завдяки механізмам семіотизації та наративізації трансформуються у внутрішні латентні структури особистісного досвіду, які надалі визначають світосприйняття та самовиявлення людини (Л. Тодорів [381]). Тому приналежність до субкультурної групи, з одного боку, задовольняє потребу підлітків у прийнятті та спілкуванні, сприяє саморозкриттю, самовияву та формування образ у Я, з іншого – участь у групах з деструктивною спрямованістю здійснює негативний вплив на особистість підлітка. Перебування у молодіжній субкультурі зумовлює певний тип поведінки, який визначається як особливістю особистісної самоідентифікації, так і впливом значущих інших.

Група досить часто продукує норми і цінності, які суперечать загальноприйнятій культурі. Член спільноти, приймаючи норми контркультури, змінює стиль свого життя, вибудовує новий тип поведінки. Зокрема, як зазначається у дослідженні М. Гогуєвої, кримінальна субкультура, а також рух скінхедів і панків «виховують» агресивних, вороже налаштованих, егоїстичних, схильних до насилля підлітків. На іншому полюсі – безвільні, надмірно ранимі, схильні до самодеструкції, пасивні представники контркультур готів та емо. Все ж варто зазначити, що наближення до певної субкультури як таке не обов'язково свідчить про виникнення поведінкових чи особистісних деструкцій. Кожна течія може здійснювати як позитивний вплив, так і негативний, тому існує необхідність проведення своєчасної профілактики та корекції небажаних впливів [84, с. 3].

Отже, молодіжна субкультура, яка є частиною загальної культури суспільства і є системою норм, цінностей, поглядів, переконань, принципів молоді, має два прояви свого впливу на молодіжне середовище. Перший тип прояву – це прямий вплив молодіжної субкультури на формування

особистісного «Я» у період ранньої юності. Він має місце у тих випадках, коли особистість безпосередньо сама є представником чи носієм молодіжної субкультури.

Другий тип прояву – це непрямий вплив субкультури, який проявляється у ставленні молоді, яка не належить до течій молодіжної субкультури, до своїх однолітків-неформалів чи самої молодіжної субкультури. Змістом цього впливу є судження чи ставлення цієї ж молоді до течій молодіжних субкультур та до їх представників, сприйняття чи неприйняття їхньої діяльності. Як підтверджують дослідження, у середовищі спостерігається неоднозначне ставлення до субкультурного руху. Підлітки, які в силу різних причин не мають досвіду входження у неформальні об'єднання, досить критично висловлюються щодо ролі таких об'єднань у житті молоді. Зокрема, у дослідженні В. Лавріненко встановлено, що у контрольній групі більше половини опитаних не визнають вплив неформального угруповання на ціннісну сферу молоді [192, с. 146]. У смислових конструктах, що використовуються для оцінювання ролі субкультур у житті молоді, простежується негативне, зневажливе чи нейтральне оцінюванням.

Проблемою впливу субкультури на підлітків займалися Ю. Александров, Ю. Антонян, І. Башкатов, В. Пирожков, В. Васильєв та ін. Встановлено, що кожен з напрямів підліткових угруповань проявляє свої, відмінні від інших особливості поведінки.

Основними способами психологічного впливу групи на особистість є психічне зараження, навіювання, наслідування, конформізм, змагальність (суперництво). Особливу роль відіграють механізми самокатегоризації та соціального порівняння. Як стверджується у зарубіжних дослідженнях, саме ці механізми інтенсифікуються у процесі перебування особи у групі. Самокатегоризація забезпечує підлітку усвідомлення власної тотожності з іншими членами групи, формування групової ідентичності.

Про вплив молодіжної субкультури на формування особистості в підлітковий період, а також на вибір ціннісних орієнтацій у житті не можна

судити однозначно, оскільки він багатогранний і стосується різних аспектів життєдіяльності молоді. Проте узагальнено можна визначати характер цього впливу як позитивний, так і негативний (Т. Крюков [180]).

Позитивні аспекти впливу:

- формування та розвиток дружніх стосунків, дружби, яка виступає як своєрідна форма «психотерапії», творчих здібностей;
- формування об'єктивної самооцінки, світогляду, особистої думки, почуття приналежності до колективу та вибір ціннісних орієнтацій у житті;
- самоствердження та самореалізація молодої людини в середовищі молодіжної субкультури, активна соціалізація та адаптація до життя в суспільстві.

Проте вплив молодіжної субкультури характеризується також і негативними сторонами, які часто мають перевагу над позитивними аспектами впливу. Характер впливу та те, яким він буде, залежить від напряму діяльності та змісту молодіжної субкультури, представником чи носієм якої є підліток.

До негативних аспектів впливу належать:

- нівелювання авторитету батьків та заміна його авторитетом друзів, емансипація від влади дорослих;
- у деструктивних течіях молодіжної субкультури негативним наслідком діяльності є кримінальна відповідальність, нездоровий спосіб життя, у деяких течіях негативною рисою є інфантильність;
- завищена самооцінка, на основі якої часто виникають такі риси характеру, як негативізм, фізична та вербальна агресія, і, як наслідок, – девіантна, асоціальна поведінка, десоціалізація, невміння жити та працювати в суспільстві, протиставлення себе суспільству [303].

Англійський соціолог М. Брейк виділяє такі субкультурні типи молоді, як «нормальна» молодь, делінквентна молодь, культурні бунтарі, політично активна молодь [437]. Як і М. Брейк, ми виходимо з того, що «нормальна» молодь теж має свої особливості і складає специфічну субкультуру. Субкультура складається із сукупності знань та уявлень групи, на основі яких

вона формує свій цілісний образ соціального світу та визначає своє місце в ньому як основу орієнтації в життєвому просторі.

При визначенні ролі молодіжних субкультур простежується неоднозначність позицій. У процесі досліджень фіксуються як стратегії повного визнання, так і заперечення. Зокрема, вивчаючи вплив підліткової субкультури на ціннісну сферу особистості, В. Лавріненко доходить висновку, що активність підлітків у молодіжних субкультурах дозволяє їм компенсувати негативний для них досвід комунікації і тим самим забезпечує підґрунтя для позитивного оцінювання реальності та покращення осмислення власного «Я». Крім того, саме активність у неформальних об'єднаннях розцінюється підлітками як процес, що дозволяє виробити нові для них життєві смисли та навчитися презентувати себе в системі соціальних стосунків [192, с. 149].

Основною причиною виникнення й розповсюдження субкультур є прагнення підлітків до самовираження та ідентифікації. У цьому віковому періоді в найбільш повній мірі задовольняє такі потреби саме субкультурна група, що дає можливість молодій людині відчутти себе особливою, не схожою на інших, і в той же час розділити цю унікальність з такими ж як вона. Справа в тім, що досвід людини, відтворення нею соціально-психологічної реальності є складним взаємопов'язаним процесом взаємодії індивідуальних особливостей та соціального життя. Активність індивіда спричинена потребою прийняття соціумом та ідентифікацією себе із соціальним середовищем. Формування особистості залежить від власного досвіду та впливу оточуючого середовища, його соціальних норм, принципів та цінностей. Процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору молодою людиною однієї з альтернатив поведінки, різноманітними реакціями у взаємодії з оточуючими людьми та соціумом. І хоча для більшості підлітків і юнаків соціальні вимоги є стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням, частина із них негативно реагує на вимоги суспільства, що спричиняє відхилення у поведінці, її асоціалізацію (А. Маршак [226]).

Завдяки процесу соціальної ідентифікації з молодіжною субкультурою підліток вибудовує особистісну ідентичність, особливу властивість особистості, яка виявляється у здатності залишатися самим собою у мінливих соціальних контекстах. Процес ідентифікації відбувається на різних рівнях: раціонально-пізнавальному та емоційно-іраціональному. Злиття з групою, групова ідентичність формується як наслідок усвідомлення особою себе членом певної групи та порівняння себе з іншими групами. Залученість осіб до соціальних груп зумовлює виконання ними певних соціальних ролей. Усвідомлення цих ролей визначають як рольову ідентичність. Розрізняють три можливі рівні у дослідженнях ідентичності: макрорівень (участь у соціальних рухах), мезорівень (міжгрупові та внутрішньогрупові стосунки), мікрорівень (розуміння мотиваційних процесів самоповаги, самоефективності та автентичності). Як зазначає Л. Юнак, особистісна ідентифікація може виявлятися у трьох різних формах, які можуть існувати одночасно чи послідовно: а) пряме емоційне ототожнення; б) зарахування себе до певної номінальної групи (вікової, статевої, національної тощо); в) зарахування себе до реальної малої групи [429, с. 38-39].

Таким чином, молоді люди, ідентифікуючи себе з певною субкультурою, формують власну ідентичність, яка є важливим новоутворенням підліткового віку, за допомогою якого відбувається формування самосвідомості, що створює можливості для подальшого самопізнання та інтеріоризації засвоєних уявлень про статево-типову поведінку. Як засвідчують результати наукових досліджень, існує зв'язок між особливостями особистості підлітка та їх чутливістю щодо негативного впливу субкультури. Зокрема, існує пряма залежність між показниками адаптивності і адекватністю зовнішнього вигляду та поведінки; дезадаптивністю і труднощами взаємодії із соціумом; конфліктністю і моральними установками та ін. Зворотний зв'язок простежується між схильністю до підпорядкування і відповідальністю, емоційним дискомфортом і моральними установками (М. Гогусева [84, с. 9]).

У групі однолітків у підлітків формуються навички, необхідні їм для переходу у доросле життя. Приналежність до групи сприяє задоволенню потреби у спілкуванні і формуванні свого «Я». Водночас участь у групах з деструктивною спрямованістю здійснює негативний вплив на особистість підлітка і спричиняє руйнівні тенденції у його психіці. Зокрема, при взаємодії з однолітками підлітки досить часто відчують переваги агресивних форм поведінки. Жорстокість та агресивність завжди були характерними рисами групової поведінки підлітків та юнацтва (С. Гачкало [75, с. 35-36]). Одним з механізмів оволодіння критичною ситуацією у середовищі учасників молодіжних об'єднань є використання громадської думки колективу – створення організаційно-педагогічних умов, що детермінують певну поведінку особистості і зворотний вплив на мікросередовище колективу, його перетворення.

Неформальні об'єднання впливають на соціалізацію підлітків і молоді в залежності від їх складу, спрямованості, стилю лідерства, а головне – від міри значущості для того чи іншого їх члена. Вплив молодіжної субкультури на формування особистісного «Я» в період ранньої юності визначається домінуванням авторитету друзів перед авторитетом батьків. Аналізуючи механізми впливу, Т. Крюков робить висновок, що чутливість до субкультуральних норм досить часто зумовлена «привабливістю» (в очах соціально невдоволеної життям частини молоді) їх протестності, пафосом «справедливості», що проголошується тими діячами, які використовують потенціал молодіжних об'єднань з метою особистої кар'єри. Рольова поведінка учасників неформальних молодіжних об'єднань суб'єктивно наповнена для них позитивним змістом, навіть якщо він визначений негативними подіями [180].

Вікова асиміляція молоді, переробка культуральних стереотипів у рамках сприйняття суспільства – це культуральне здобуття досвіду вікового етапу в житті кожної людини, коли відбувається формування особистості, її самовизначення і самореалізація, які не можуть не включати і соціалізуючий аспект. Середній термін перебування підлітків у субкультурному

неформальному молодіжному русі складає від одного до трьох років. За період перебування підлітка в неформальному співтоваристві підліток приймає норми поведінки дорослих, після чого відбувається або поступовий, або різкий відхід від підлітково-молодіжної субкультури [207]. На даний період часу винятки становлять лише рольові співтовариства і байкери, вихід з даних субкультур відбувається вкрай рідко.

Отже, на формування особистості в підлітковий період вплив субкультури має двоспрямовану модальність. З одного боку, субкультура сприяє позитивним змінам, оскільки вирішує для молоді частину їхніх проблем та переживань: забезпечує підтримку друзів, підвищує самооцінку, розвиває творчі здібності та нахили, зменшує рівень тривожності, сприяє становленню особистості в суспільстві, її соціалізації, адже в підлітковому віці більшість молодих людей недооцінює себе та свої здібності. Проте залишаються й негативні фактори впливу. Тобто вплив молодіжної субкультури на формування особистості залежить від того, до якої субкультури приєднається підліток, у чому полягатиме характер і зміст його діяльності в середовищі цієї субкультури.

1.5. Класифікація молодіжних субкультуральних течій та неформальних об'єднань

Класифікація неформальних груп неоднозначна. Це свідчить про те, що неформальні групи молоді різнопланові, і у кожній є своя особливість та структура. Сучасна молодіжна субкультурна арена України включає переважно різноманітні глобально поширені стилі та формації. Хоча більшість з них представлені як на Заході, так і в межах колишнього СРСР, все ж субкультурне молодіжне середовище набуває визначеної, хоча й не завжди явної, специфіки, яку можна назвати терміном Робертсона «глокальною» (глобальний+локальний). Особливо цікавими в цьому плані являються неформали, які є складною взаємодією різних, часто зовні легко впізнаних,

видовищних молодіжних напрямів, рухів і стилів. Сучасні неформальні групи України – це аналоги «класичних» субкультурних молодіжних формацій Заходу [7]. Хоча неформали відрізняються своїми інтересами і світоглядом, вони дуже часто схильні сприймати себе – і часто сприймаються іншими – як частина або навіть уламки певної цілісності, одним з проявом якої можна вважати молодіжну мегаспільноту.

Атмосферу в Україні наприкінці ХХ ст. достатньо точно відображає типологія, запропонована С. Сергєєвим:

- романтико-ескапістичні субкультури (хіпі, рольовики, толкієністи, байкери);
- розважальні («мажор», рейвери, репери);
- кримінальні (гопники, любери);
- анархічно-нігілістичні (панки, екстремістська субкультура «лівого» і «правого» толку, що політизується, тому її називають ще радикально-деструктивною).

Заслуговує уваги і типологія, запропонована О. Тарасовим на початку ХХІ століття: «золота молодь» у столицях; наркоманська субкультура; кримінальне середовище; «блакитна» тусовка; неофашисти і скінхеди; «нацболи» (націонал-більшовики); футбольні фанати; «попсовики»; «стара контркультура» (субкультура, що розвиває традиції хіпі 60-х років); сатаністи; «нова контркультура» (опозиційна молодіжна субкультура, що з'єднала традиції старих хіпі, націонал-більшовизму і лівацького революціонізму).

Типологія, розроблена С. Льовіковою і В. Бабахо:

- групи, що об'єднують прихильників музичних смаків і стилів (металісти, роллінги, брейкери, бітломани);
- групи, ціннісні орієнтації яких мають деякий політичний та ідеологічний відтінок (ностальгісти, анархісти, пацифісти, откпоністи, «зелені»);
- групи аполітичного, ескапістського характеру (хіпі, панки, люди «системи»);

- групи естетів («мітьки»);
- угруповання, що сповідують «культ м'язів» («хитавиці»);
- криміногенні угруповання, що об'єднуються за ознаками агресивності, жорсткої організованості і протиправної діяльності («стиляги», гопники, любери).

У класифікації М. Брейка більшість субкультур молоді – це «колективні девіації», причому характер та рівень відхилення від соціально-культурної та правової норми в них різний: це делінквентна молодь, яка скоює злочини, політично девіантно-активна молодь, що схильна до політичних протистоянь, соціокультурні бунтівники з артистичних тусовок [437]. Таким чином, всередині молодіжного середовища не існує ціннісної єдності.

Класифікація неформальних об'єднань за В. Фрадкіним:

- просоціальні, асоціальні, антисоціальні;
- групи приналежності й референтні;
- великі й малі (тут мова не про кількість, а про якість (групи, у яких всі підлітки безпосередньо спілкуються один з одним – малі, а де не можуть спілкуватися – великі);
- постійні й випадкові;
- з демократичним й авторитарним підпорядкуванням;
- різновікові й одновікові;
- одностатеві та різностатеві та ін.

За мірою відношення до модернізаційних та постмодернізаційних процесів молодіжні субкультури можуть бути систематизовані за ознаками модернізаційності, закритості та креативності. Згідно цих критеріїв у просторі молодіжних субкультур виокремлюють наступні лінії:

- авангардистські, конфронтаційні до усталеної культури, постмодерністські, елітні;
- модернізаційні та постмодерністські субкультури, толерантні у стосунках з офіційними установами;

- модернізаційні і постмодернізаційні, соціально-культурно нейтральні (субкультура молодіжного комп'ютерного андеграунду та ін.);
- модернізаційні, соціально-закритого типу, неконфронтаційні;
- консервативні, закритого типу;
- консервативні, відкритого типу;
- контркультурні, творчого типу;
- контркультурні, асоціальні, деструктивного типу, в тому числі кримінальні.

З метою аналізу субкультур з генетичних позицій, для врахування різної специфіки розвитку привнесених ззовні субкультур і вже наявних на даній території місцевих субкультур, виокремлюють наступні їх види:

- адвентивна субкультура (від лат. «adventus» – прихід, пришествя) – це молодіжний рух, в основі якого лежать субкультура, привнесена з-за кордону, переважно це «копії» західних субкультур;

- адаптивна субкультура – субкультура, що виникла в результаті адаптації (натуралізації) адвентивних субкультур у конкретних місцевих умовах;

- оригінальна субкультура – субкультура, яка самостійно виникла в конкретних місцевих умовах, або з'явилася паралельно аналогічним західним субкультур, без впливу з їх боку [378, с. 16].

Зважаючи на основну мету нашого дослідження, вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на поділі неформальних молодіжних об'єднань за критерієм **«просоціальність–асоціальність»**. Зокрема, до просоціальних неформальних об'єднань відносять найпоширенішу групу самодіяльних об'єднань. Просоціальні (англ. «prosocial») – що має відношення до соціального життя) – це неформальні молодіжні об'єднання, що займаються корисною для суспільства справою, мають соціально-позитивний характер діяльності, відповідно, позитивно впливають на процес соціалізації дітей та підлітків. Просоціальні неформальні молодіжні організації є своєрідним індикатором суспільних проблем, наслідком свідомого пошуку підростаючим поколінням

нової ідентичності, побудовою специфічного стилю життя, формування власної системи цінностей (Н. Корчакова [171]). Для цієї групи неформальних організацій важливим є спрямування енергії своїх членів у позитивне русло соціальної активності. Тобто членство в таких молодіжних організаціях має певний позитивний вплив на процес соціалізації підлітків. До просоціальних відносяться суспільно корисні та романтично-ескейпістські (байкери, дигери, уніформісти, толкієністи, реконструктори, екстремали (гірські велосипедисти, квадрациклісти, тінейджери на гумових колесах, ролери, пей-болісти, катамаранщики та ін.), інтернаціоналісти, індіанці та ін.) неформальні молодіжні організації.

Діяльність суспільно корисних неформальних молодіжних об'єднань має благодійницьке, культурно-історичне, екологічне, підприємницьке, художньо-мистецьке, фізкультурно-оздоровче, туристично-пошукове, колекційно-збиральне, дозвіллево-розважальне, соціально-політичне та інші спрямування [19].

Значно меншу групу становлять **асоціальні об'єднання молоді**. Асоціальні (asociality – незалежність від соціальних цінностей і норм, граничний індивідуалізм) – це організації, члени яких зневажливо ставляться до інтересів суспільства, але не чинять протиправних дій. Виникнення об'єднань молоді асоціальної спрямованості відбувається всупереч соціально корисним групам, у результаті деформацій, що нагромадилися в соціальних відносинах і спілкуванні на основі психологічних відносин між їх членами [10].

Асоціальний ухил діяльності переважає у неформальних молодіжних об'єднаннях, у яких поряд з певною організованою змістовною формою дозвілля можуть сповідуватися культ наркотиків, алкоголю, вільних статевих стосунків, знівельовані почуття моралі. Їхня діяльність спрямована на отримання задоволення за допомогою пасивних форм дозвілля та відпочинку, а учасники схильні до певних проявів асоціальної поведінки.

Найбільш вразливими представниками неформальних молодіжних об'єднань (груп, угруповань) асоціального спрямування діяльності є: хакери та

фрикери, асоціальне підприємництво, гравці в азартні ігри; гедоністично-розважальні (бітломани, рейвери, репери, брейк-дансисти, рокабілли, ролери, спортивні та мистецькі фанати, мажори, попери та ін.); протестно-епатажні (хіпі, піпли, хайрасти, групи політичної самодіяльності та ін.); релігійно-містичні (сатаніти, растамани, енергетики, кришнаїти, готи, молодіжні крила таємних орденських товариств та ін.).

Найменшу, третю групу, утворюють **антисоціальні об'єднання молоді**. Антисоціальні (із грецької *anti* – проти, *social* – суспільство) неформальні молодіжні організації – це спільноти, члени яких вирізняються протиправною поведінкою. Характеризуючи неформальні антисоціальні молодіжні об'єднання, науковці підкреслюють, що вони відкрито протиставляють себе соціальній ідеології, нормам людського співжиття, проповідуючи свою мораль [47]. Альтернативу соціальній справедливості вбачають у містиці, антисоціальних гаслах. Типовими представниками антисоціальних молодіжних угруповань є: агресивно-силові (агресивно спрямована частина скінхендів, агресивний рольовий рух, екстремістські неонацистські групи та ін.); свавільно-самосудні (гопники, урла, бандитські молодіжно-підліткові угруповання, мавпи, здирники-рекетири та ін.); неформальна (кримінальна) економіка та ін.

В останній період кількість асоціальних та антисоціальних молодіжних рухів швидко зростає, що дозволяє деяким науковцям відносити більшість із них до розряду «антисоціальні». Як відзначав З. Сикевич, відхід частини юнацтва та підлітків до радикальних контркультур – це значна соціальна небезпека, яка виявляється у посиленні криміналізації, десоціалізації, примітивізації, вульгаризації тощо [348]. Сучасні реалії кризовості розвитку суспільства здатні загострювати увагу молоді до негативних взірців контркультури, породжуючи споживацьке, безвідповідальне ставлення до життя і суспільних цінностей.

Враховуючи розмаїття молодіжних рухів, при визначенні їх класифікації використовують і найпростіші діадичні підходи. Зокрема, усі різновиди молодіжних субкультур поділяють на «гуманітарні» і «криміногенні». До

перших можна віднести «стиляг», КСП, хіпі, растаманів, толкієністів, рольовиків, готів, емоکیدів, мобберів, рейверів, хіп-хоп, ролерів та інших екстремалів, стрейтеджерів, більшість металістів. До других – скінхедів, футбольних хуліганів, гопників, люберів, хакерів, «диких» байкерів типу «Ангелів пекла», панків, сатаністів. Проте і такий поділ достатньо умовний: серед перших нерідко зустрічаються радикальні активісти, що несуть загрозу суспільству, так само як і серед других – законопокірні, молоді люди.

А. Толстих запропонував наступну типологію молодіжних субкультур:

- політизовані субкультури – беруть активну участь у політичному житті і мають чітку ідеологічну приналежність, неагресивні;
- еколого-етичні субкультури – займаються побудовою філософських концепцій і ведуть боротьбу за навколишнє середовище («зелені»);
- нетрадиційні релігійні субкультури – переважно це захоплення східними релігіями (буддисти, культові групи, сатаністи);
- радикальні молодіжні субкультури – відрізняються організованістю, наявністю лідерів старшого віку, підвищеною агресивністю;
- субкультури способу життя – групи молодих людей, що формують свій образ життєдіяльності (хіпі, панки);
- субкультури за інтересами – молоді люди, об'єднані спільністю інтересів (значкісти, філателісти, спортивні та музичні фанати);
- субкультура «золотої молоді» – характерна для столичних міст – орієнтована на проведення дозвілля, що характеризується необдуманими вчинками та відчуттям безкарності.

На підставі розмаїття субкультурних форм були визначені й інші критерії систематизації:

- добровільні та вимушені субкультури;
- субкультури зі свідомими або виразними політичними вимогами, які ставлять собі за мету або відродження попередніх суспільних стосунків (регресивні субкультури), або подальший розвиток наявного типу суспільства (прогресивні субкультури);

- раціоналістичні та емоційні субкультури;
- злочинні та легальні субкультури.

Кожна з наведених вище типологій має свої переваги і недоліки. Проте будь-яка модель і схема – це абстрагування, реальне життя набагато багатше будь-якої схеми і не вкладається в неї. На практиці між молодіжною субкультурою не існує жорстких розмежувань. Приналежність молоді до однієї молодіжної субкультури не виключає його членства в інших. Це можливо тому, що у молоді є щось загальне – можливість «тусуватися». У молодіжній субкультурі необов'язково розділяти той чи інший світогляд – тут молоді люди повинні розділяти зовнішні форми поведінки і символіку.

Обговорюючи типологію неформальних молодіжних об'єднань, у науковій літературі підкреслюється, що групи, які виникли на основі суб'єктивних потреб, інтересів і прагнень молодих людей, бажаючи зберегти себе, замикаються у внутрішньому житті, відгороджуються від зовнішніх посягань. Неформальні молодіжні об'єднання розрізняються за характером соціальної спрямованості їхньої свідомості й поведінки, типу групових цінностей, особливостей проведення дозвілля. Найбільш популярними з них є групи аматорів сучасної музики, танців, різних видів спорту. Менше поширення у нашій країні отримали групи, зайняті суспільно корисною діяльністю. Є групи, поведінку яких можна охарактеризувати як соціально патогенну чи навіть злочинну: наркомани, токсикомани й інші [178].

Типологізація молодіжних субкультур в Україні ускладнюється кількома факторами. Існуючі в західній науці підходи до цієї проблеми не можуть бути застосовані до українських молодіжних субкультур, тому що західні вчені виходили з досвіду діяльності неформальної молоді в умовах розвинутої демократії та стабільної економіки.

Висновки до 1 розділу

Вагомим чинником формування особистості є субкультуральне середовище. Цей феномен характеризується своїм соціальним змістом, сукупністю відносин, стилем життя, ціннісною системою. В Україні молодіжна субкультура протягом тривалого часу сприймалася переважно негативно і до кінця 80-х років не розглядалася як об'єкт дослідження. Починаючи з 60-70-х років ХХ століття, спостерігається стійкий інтерес вітчизняних дослідників стосовно молоді взагалі та молодіжних субкультур зокрема. Особливої ваги ці питання набувають в умовах соціально-економічної нестабільності, кризовості у розвитку суспільних процесів.

Вплив молодіжної субкультури на формування особистості у підлітковий період є досить багатограним, різномодальним та полівекторним. Завдяки процесу соціальної ідентифікації з молодіжною субкультурою підліток вибудовує особистісну ідентичність як на раціонально-пізнавальному, так і емоційно-ірраціональному рівнях. Перебування у молодіжній субкультурі зумовлює певний тип поведінки, який визначається як особливістю особистісної самоідентифікації, так і впливом значущих інших. При входженні в молодіжні субкультури провідними для підлітків стають груповий мотив, групова солідарність, групова поведінка. Під впливом субкультурального простору відбуваються формування термінально-ціннісних утворень та їх субкультуральні зміни.

Загалом на основі теоретичного аналізу констатовано, що проблема негативного впливу субкультурального простору на формування особистості у підлітковий період на даний час не отримала належного висвітлення. Питання психологічної генези деструктивної та агресивної поведінки adeptів підліткових субкультур є недостатньо вивченим.

Матеріали розділу висвітлені у монографіях [280; 281] та статтях автора [282; 283].

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АДЕПТА СУБКУЛЬТУРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Вікові особливості розвитку психіки як предиктори формування підліткової субкультури

Для того, щоб зрозуміти можливі причини пошуку підлітками себе в молодіжних угрупованнях, необхідно розглянути сутність процесу становлення та формування особистості на даному віковому етапі. Зрозуміло, що процес розвитку особистості залежить від оточуючого соціального простору, суб'єктами якого є сім'я, навчальний заклад, ровесники, сама людина та ін. Співвідношення різноспрямованих впливів (як позитивних, так і негативних) в означеному просторі багато в чому визначає можливі варіанти формування особистості. Фактично процес становлення особистості як цілісності являє собою вичерпування з існуючої реальності життя тих можливостей, які потенційно могли би бути в індивіді, але їх за різними причинами немає. Справа в тому, що соціум у тому конкретному часі та конкретних історико-економічних умовах, коли у нього приходить й існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і якостей особистості та призупиняє розвиток інших, не дає можливості їх реалізувати [24 ; 49].

Л. Виготський дає дуже цікаве визначення особистості: особистість – це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, ким вона стає для інших [73]. Особистість як вища форма існування людської психіки визначається біосоціальними стосунками і духовними взаємодіями двох людей, що її народжують. В певних умовах істота, що народжується, не лише за своїми анатомо-фізіологічними параметрами, але й за наявним особливим психічним станом виявляється готовою до входження в соціум і має ситуативні передумови до того, щоб стати особистістю.

Її подальше формування як системи вищих психічних функцій здійснюється в умовах розширення простору суспільного життя для людини, який сприяє виникненню нових функціональних систем, у відповідності з

яким змінюють свою діяльність і біологічні структури (зокрема, нервова система людини).

Згідно А. Маслоу, інстинктивні, біологічні потреби у людини дійсно існують, але вони настільки слабкі, що, на відміну від решти тварин, вони не допоможуть людині вижити, і вона змушена дуже швидко набувати якісь інші інтенції, які виникають через поєднання біологічного із соціальним оточенням. За А. Маслоу, потреби поділяються на дві великі групи – дефіцитарні (Д-потреби) і буттєві (Б-потреби). Наявність перших викликає негативні переживання дефіциту в чомусь (в їжі, повітрі, одязі, грошах, знаннях, задоволеннях тощо) і особистість, активована цим негативним переживанням, будує свою поведінку так, щоб його подолати (Д-потреби задовольняються).

Окрім вказаних потреб, є ще й інші, наявність яких не викликає негативного переживання, а навпаки – є позитивним, навіть захоплюючим людину фактом: чим більше їх задовольняєш, тим більше хочеться, щоб вони були й не зникали. Любов, самоактуалізація, творче піднесення – ось що являють собою вказані Б-потреби. А це означає наступне: базальна потреба людини жити, бути, лише частково реалізується через біологічні і соціальні потреби, вона породжує дійсно духовні потреби особистості.

На кожному віковому етапі розвитку особистості виникають свої базальні потреби, існує своя вікова криза. Криза підліткового віку характеризується виникненням потреби в реалізації конкретної «провідної діяльності» [73]. Щоб зрозуміти глибше, що ж відбувається у процесі становлення особистості саме в підлітковому віці, необхідно більш детально розглянути психологічні особливості даного вікового періоду. Підлітковий вік починається близько 11 років у дівчат та 12 років у хлопців. Це час так званої підліткової фізіологічної кризи. У цей період розпочинаються значні зміни функціональної активності нервової та ендокринної систем, що забезпечує поступову докорінну перебудову дитячого організму, яка зумовлює перехід від дитинства до дорослості. Тому ця вікова криза

називається ще *перехідною*. Як зазначає А. Шамне, специфіка психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці полягає у виході за межі індивідуального. Відбувається включення підлітка у взаємодію з навколишнім середовищем, актуалізується його участі у різних формах і видах стосунків з іншими людьми, простежується зорієнтованість на інших людей з найближчого соціального оточення, відбувається загострення процесів співвіднесення себе з іншими [414].

Кожна людина у своєму житті пройшла через перехідний вік – критичний етап у процесі дорослішання, що іноді називають підлітковим періодом. Тривалість перехідного періоду залежить від традицій культури, у якій людина живе, від фізіологічних особливостей організму, а також від того, коли вона досягає своєї зрілості. Перехідний вік – дуже бурхливий і повний несподіванок. Саме на цьому етапі відбуваються емоційні, соціальні і фізичні зміни.

Емоційні зміни. Підлітки переживають гостре почуття незахищеності. Це відбувається, коли вони починають замислюватися: «Хто я?», «Які мої цінності і переконання?», «Кого я справді повинен поважати?», «Що я можу робити добре?»..

Соціальні зміни. У цей період людина часто переживає почуття неповноцінності. Для самоствердження підлітки схильні шукати спілкування з рівними собі, переносять свою відданість дорослим на однолітків, прагнуть більшої незалежності, у них виникає інтерес до протилежної статті, намагаються знайти нових друзів і увійти в молодіжну групу, їх настрої, напрям думок, манера поведінки нестійкі й легко змінюються. Характерними рисами поведінки підлітків, є емоційна нестійкість, сором'язливість, агресивність, напруженість та конфронтаційне ставлення до оточуючих, схильність до крайніх оцінок і суджень. У нормі агресивність старших підлітків носить оборонний характер. Вона є джерелом активності підлітка, його творчого потенціалу і прагнення до досягнення. Тому підлітки повинні вміти

розпізнавати різні прояви агресії та виявляти агресію у соціально прийнятних формах.

Фізіологічні зміни. Підлітки можуть відчувати зняковіння і страх, коли помічають, що з їхнім тілом відбуваються якісь зміни. Це період статевого дозрівання, у результаті якого організм людини стає готовим до продовження роду. Він характеризується кардинальними фізіологічними змінами в організмі.

Підлітковий вік, особливо з 13-15 років – це вік формування моральних переконань, принципів, якими підліток починає керуватися у своїй поведінці. У цьому віці з'являється інтерес до таких світоглядних питань, як виникнення життя на Землі, походження людини, сенс життя. Формуванню у підлітка правильного ставлення до дійсності, стійких переконань необхідно надавати першочергового значення, тому що саме в цьому віці закладаються основи свідомого, принципової поведінки в суспільстві, які дають про себе знати і в майбутньому. Моральні переконання підлітка складаються під впливом навколишньої дійсності. Вони можуть бути помилковими, неправильними, перекрученими. Це має місце в тих випадках, коли вони складаються під впливом випадкових обставин, поганого впливу вулиці, поганих вчинків. У тісному зв'язку з формуванням моральних переконань молодих людей складаються їхні моральні ідеали. Цим вони істотно відрізняються від молодших школярів. Як показали дослідження, ідеали у підлітків проявляються у двох основних формах. У підлітка молодшого віку роль ідеалу виконує образ певної людини, у якій він бачить втілення значущих якостей. З віком у молодій людини спостерігається помітний «рух» від образу близьких людей до збірного образу чи далеких осіб, з якими вона безпосередньо не спілкується [115].

Старші підлітки починають пред'являти більш високі вимоги до свого ідеалу. У зв'язку з цим відбувається усвідомлення, що оточуючі, навіть дуже близькі і шановані ними, є звичайними людьми, вони хороші й гідні поваги, але не є ідеальним втіленням людської особистості. Тому в 13-14-річному віці найактивніше простежується пошук ідеалу за межами близьких родинних відносин.

Підлітковий вік – період життя, коли формуються норми та способи спілкування з іншими і з самим собою. Діяльність спілкування надзвичайно важлива для формування особистості у повному розумінні цього слова. У цій діяльності формується самосвідомість, основне новоутворення цього віку – соціальна свідомість, перенесена всередину [383]. За Л. Виготським, це і є самосвідомість. Свідомість означає спільне знання. Це знання в системі відносин. А самосвідомість – це суспільне знання, перенесене у внутрішній план мислення. У розвитку пізнання підлітками навколишньої дійсності настає такий момент, коли об'єктом пізнання стає людина, її внутрішній світ. Саме в підлітковому віці виникає спрямованість на пізнання та оцінку морально-психологічних якостей оточуючих. Поряд зі зростанням такого інтересу до інших людей у підлітків починають формуватися і розвиватися самосвідомість, потреба в усвідомленні та оцінці своїх особистісних якостей. За Е. Еріксоном, підлітковий і юнацький вік — це періоди інтенсивного формування як світогляду, так і самосвідомості. Велику роль у її розвитку в період молодості відіграють судження інших.

Кардинальні зміни стосуються мотивації. У плані мотивів на перший план виступають мотиви, пов'язані зі світоглядом, який формується, із планами майбутнього життя. Центральним психологічним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості та прагнення бути дорослим,

Загальнолюдські цінності добра, справедливості, рівності, краси, розуміються конкретно і використовуються у відносинах з ровесниками та дорослими, у відносинах із самим собою, щоб пізніше стати узагальненими гуманістичними цінностями. У підлітковому віці починають складатися і закріплюватися риси характеру. Однією із найбільш характерних особливостей підлітка є прагнення показати свою «дорослість». Молода людина відстоює свої погляди і судження, домагаючись того, щоб дорослі рахувалися з її думкою. Підліток вважає себе досить дорослим, хоче мати однакові з ними права. Переоцінюючи можливість своїх вікових здібностей, підлітки приходять до переконання, що вони нічим не відрізняються від дорослих людей. Звідси їх

прагнення до самостійності, відомої «незалежності», звідси – хворобливе самолюбство і образливість, гостра реакція на спроби дорослих недооцінювати їх права та інтереси. Значного розвитку в підлітковому віці набувають вольові риси характеру.

У світі духовних цінностей підлітків також відбувається помітний злам. У системі моральних орієнтирів чітко проглядається як оновлення духовних сфер особистості на основі глибокого й диференційованого оволодіння загальнолюдськими цінностями, так і проникнення в підліткове середовище негативних тенденцій, наявних у суспільстві.

Під впливом підвищених вимог, пропонованих підлітку, у нього розвивається здатність довго переслідувати свідомо поставлені цілі, вміння долати перешкоди і труднощі на цьому шляху. Аналізуючи все вище сказане, можна узагальнити і виявити такі вікові особливості характерні для підліткового періоду:

- потреба в енергетичній розрядці;
- потреба у самовихованні та активний пошук ідеалу;
- відсутність емоційної адаптації;
- схильність до емоційного зараження;
- критичність;
- безкомпромісність;
- потреба в автономії;
- відраза до опіки;
- значимість незалежності як такої;
- різкі коливання характеру та рівня самооцінки;
- інтерес до якостей особистості;
- потреба бути і щось значити;
- потреба в популярності;
- гіпертрофія потреби в інформації.

У підлітків з'являється бажання вивчити своє «Я», зрозуміти, на що вони здатні. У цей період вони прагнуть себе затвердити, особливо в очах однолітків,

відійти від усього дитячого. Все менше орієнтуються на сім'ю і звертаються до неї. Водночас зростає роль і значення референтних груп, з'являються нові образи для наслідування. Підлітки, що втратили орієнтир, не маючи підтримки у дорослих, намагаються знайти ідеал або зразок для наслідування. Найчастіше таким зразком стає або якийсь збірний образ, або старший товариш, або дорослий, якого влаштовує роль «вчителя». Цим іноді користуються представники різних сект та асоціальних угруповань.

Важливі зміни простежуються і в поведінці підлітків. До них належать наступні:

- висока чутливість до думки оточуючих із питань зовнішності, знань, здібностей. Підлітки стають вразливими, уникають помилок, вони хочуть виглядати краще, ніж усі інші, і справляти гарне враження [172];

- загострення емансипації, тобто прагнення вивільнитися з-під контролю, опіки дорослих, зовнішнє бунтарство, демонстративність. Сила такої реакції визначається тими умовами, в яких виховується підліток і виявляється у таких рисах, як упертість, підкреслення правильності своєї думки, грубість і навіть агресивність щодо старших, повне ігнорування їх вимог, заперечення та негативна реакція, часом навіть неадекватно надмірна, до будь-яких спроб дорослих ставитися до нього як до дитини. Вихід з-під контролю старших може сприяти вибору підлітком негативного середовища;

- пошук нових стосунків із дорослими на рівних, за принципом «дорослий–дорослий».

- потреба у довірливому спілкуванні. Підлітки хочуть, щоб їхню думку поважали. Хочуть бути почутими. Важко переживають, коли їх перебивають, не дослухавши;

- потреба у спілкуванні та дружбі, страх бути відкинутим. Часто уникають спілкування через те, що бояться «не сподобатись». Тому багато хто не може сформувати глибокі міжособистісні стосунки [197, с. 71];

- прагнення бути прийнятим у своїй соціальній ролі – потреба бути ідентифікованим з однолітками, що володіють значимими якостями;

– послаблення впливу навчальної діяльності на становлення самості. За концепцією Д. Ельконіна, підлітковий вік, як будь-який новий період, пов'язаний з новоутвореннями, що виникають із провідної діяльності попереднього періоду. Навчальна діяльність робить «поворот» від спрямованості на світ до спрямованості на самого себе [249]. Для підлітка навчальна діяльність відступає на задній план. Центр життя переноситься у сферу спілкування.

– реакція «хобі». Всі підлітки чимось захоплюються. Різносторонність цих захоплень безмежна. Поведінкова реакція «хобі» пояснює належність підлітків до багатьох неформальних угруповань;

– реакція групування з однолітками (одна із найвизначніших у поведінці підлітка). Пошук компанії (друга, або того, хто може тебе зрозуміти). Заняття, які впливають на соціальний статус серед однолітків, спілкування з ними – одні з цілей психічного розвитку дитини [245, с. 42];

– бравада, гіпердемонстрація перед оточуючими ознак власної дорослості, своїх можливостей.

– ведення щоденника. Багато дослідників повідомляють про «таємні зошити і щоденники», у яких підліток «знаходить винятково вільний притулок, де ніхто і ніщо його не обмежує» [73].

Якщо підліток задовольняє потребу у провідному виді діяльності, у нього формуються різноманітні навички, необхідні для його адаптації в суспільстві, розвитку гармонійної особистості. Важливими є:

– набуття нових навичок спілкування на формальному (діловому) і особистісному рівнях. Підліток навчається різним способам спілкування з однолітками, дорослими, молодшими, розрізняє ділові й особистісні стосунки та правила поведінки;

– усвідомлення підлітком власної індивідуальності, розуміння різноманітності внутрішнього світу інших людей. Він враховує та поважає індивідуальність і неповторність інших особистостей, відкриває внутрішній світ людей та свій власний;

- формування різних рівнів самооцінювання, самоконтролю, розвиток критичного ставлення до себе і до оточуючих;
- розвиток чинника «само» (самостійність у прийнятті рішень, самоконтроль власної поведінки, самоповага, самоусвідомлення тощо). Якщо в підлітковому віці чинник «само» не формується, гальмується нормальний психічний розвиток особистості, у підлітка не виробляються навички самостійно приймати рішення та нести відповідальність за них, він важко адаптується серед однолітків;
- випробування себе в різних видах діяльності, період спроб і помилок, пізнання та оцінювання власних здібностей, набуття вмінь, пошук «своєї» діяльності [416].

Важливою соціально-психологічною особливістю цього періоду є розвиток соціальної компетентності як основної складової здатності старшокласника у процесі спілкування та взаємодії набувати нових друзів та зберігати старих. Цей розвиток базується, частково, на здатності старшокласників до соціального порівняння, що дає змогу виявити й оцінити характерні риси інших. Соціалізація старшокласників у школі опосередкована мірою їх входження у шкільний колектив. Однією з найважливіших особливостей міжособистісних стосунків у колективі є соціально-психологічний феномен, який виражається в емоційному залученні кожної особистості до групи.

Орієнтація на загальноприйняті у суспільстві норми соціального життя дає підлітку можливість виділяти загальні принципи організації соціальних стосунків. Помічено, що саме в підлітковому віці починають цікавитися влаштуванням суспільства, держави, створюють свої моделі, на їх думку, справедливого суспільного устрою. Це можуть бути як ідеальні моделі, представлені у вигляді текстів – фантастичних розповідей, утопічних проектів, так і у вигляді реальних проектів, реалізованих у команді однолітків. Якщо ж на даному віковому етапі не відбувається задоволення потреби у провідному виді діяльності на контрольованому рівні, тоді створюється і починає існувати

підліткова субкультура, де актуальною стає проблема правильних, нормальних стосунків між людьми. Все ж слід підкреслити, що властива молоді психологія максималізму робить її вразливою для екстремізму та радикалізму, які виражаються в непокорі чинним у суспільстві правилами поведінки, у зневазі до закону, у нетерпимості до інших соціальних груп, етносів, які дотримуються інших політичних, правових, економічних, моральних, естетичних і релігійних ідей.

2.2. Диспозиційні чинники входження підлітків у неформальні об'єднання

Першоосною психологічного осмислення питань, пов'язаних із функціонуванням молодіжних субкультур, є аналіз причин входження підлітків і юнаків у неформальні об'єднання, вивчення природи їх особливої чутливості до ідей, що транслуються в цих угрупованнях та забезпечують розгортання субкультуральної ідентичності. Аналіз наукових джерел засвідчує, що у соціологічних дослідженнях при розгляді цих питань увага, перш за все, зосереджується на зовнішніх соціальних чинниках, що обумовлюють субкультуральний рух: змінах у соціальній системі суспільства, трансформуванні інституту сім'ї та її виховної функції, змінах у ціннісних орієнтаціях традиційної культури. Водночас варто відзначити, що у соціологічних дослідженнях певним чином зосереджують увагу і на психологічних детермінантах. Зокрема, у роботах американського соціолога Л. Козер зазначається, що вирішальними факторами активізації процесів групоутворення і домінуючими стимулами об'єднання в групу є:

- боязнь підлітка залишитися в ізоляції;
- потреба у безпеці, розумінні, авторитеті;
- реальна можливість вибору найбільш зручного способу самоутвердження, переважно альтернативного традиційним, загальноприйнятим нормам поведінки та ін.

У психологічних дослідженнях більш доречним, за нашим розумінням, є погляд на диспозиційну детермінацію явища, пошук відповіді на питання про те, чому відбувається формування молодіжної субкультури, що спонукає підлітків до творення власної системи світобачення та продукування ідей, які лягають в основу молодіжних форм і стилів поведінки, виступають об'єднуючим началом для виокремлення на фоні загальноприйнятої культури. Необхідно відзначити, що психолого-педагогічні дослідження у цьому напрямку інтенсифікувалися в останні роки (Н. Грищенко, Л. Константинова, І. Пільганчук, Н. Стельмах, Н. Яворська). Зокрема, В. Лавріненко, узагальнюючи питання щодо соціально-психологічних детермінант вступу підлітків до неформальних утворень, виокремлює такі підстави: прагнення учнів до самореалізації; засвоєння нових соціальних ролей; наявність певних аспектів неузгодженості у системі дитячо-батьківських стосунків; підліткова афіліація; протиставлення себе нормам формальної групи та конфлікти в ній [192, с. 803].

Загалом можна констатувати, що входження у молодіжну субкультуру найчастіше пов'язують із віковими стратегіями особистісного розвитку: прагненням до самовизначення та самореалізації, задоволенням почуття дорослості, ціннісно-смісловим усвідомленням власного життя (А. Аніканова [14], Н. Грищенко [92], Ю. Грищук [93], Л. Константинова [165], В. Лавріненко [193; 194]).

Процес входження переважної більшості підлітків у ту чи іншу неформальну молодіжну групу є процесом послідовного задоволення базових потреб людини: потреб у самоствердженні, спілкуванні та самореалізації. Обговорюючи особливості вибору особистістю певної субкультури, О. Петраш виокремлює три рівні самовизначення підлітків у ціннісній системі субкультур молодіжних об'єднань : аморфний, ситуативний та особистісно-смісловий [295, с.15].

Неформальне середовище часом є для підлітка (особливо для підлітка «групи ризику») єдиною сферою соціалізації. Досить часто, маючи складні

взаємини у сім'ї або не відвідуючи регулярно позашкільні заклади, підліток змушений примикати до тієї чи іншої групи (угруповання), автоматично приймаючи систему її норм і цінностей, яка не завжди виявляється соціально позитивною [21].

Для багатьох підлітків ціннісні орієнтації та моральні принципи, які продукує референтна група, є особистісно значущими, причому ця значимість набагато перевершує у свідомості підлітка «сімейні» та «шкільні» норми і цінності [66]. Д. Ольшанський виокремлює такі особливості, які характеризують суб- і контркультурну поведінку молоді:

1. Прагнення бути самим собою. Для юнацтва характерний пошук власних можливостей, свого місця у світі. Закономірно, що це може призвести до ревізії загальноприйнятих норм і цінностей.

2. Наслідування і зараження. Ці стратегії виникають внаслідок того, що у підлітковому та юнацькому віці особливого значення набуває наслідування певного стилю спілкування, поведінки та стилю життя.

3. Стадний інстинкт. Він притаманний не лише молоді, а й людині загалом. У підлітковому віці він набуває особливого значення, оскільки особистісні цілі та цінності ще не сформовані.

4. Наявність конкурентів, недоброзичливців чи ворогів. Ця умова є досить значущою для згуртування групи, яка не має певної мети. Свобода, здобута шляхом боротьби, цінніша за доступну. До того ж наявність ворога – необхідна умова для диференціації оточуючих на «ми» і «вони», оскільки бунтувати слід проти когось.

5. Завищені амбіції.

Для цього віку характерні як загострене почуття справедливості, так і бажання виокремитися. Разом з недооцінюванням реальних життєвих труднощів ці тенденції породжують ефект завищених амбіцій. У представників молодіжних субкультур чітко простежується прагнення реалізувати себе та свій творчий потенціал. І це надає незвичайного забарвлення переважній більшості звичайних людських рис і якостей. Вони уважніше розглядають навколишній

світ, гостріше й яскравіше бачать його. Їх світогляд більш вільний від тенденційності й заданості. Багато хто з них мислить нестандартно.

Поведінка таких молодих людей вирізняється особливою свободою, довільністю. Одним із центральних механізмів долучення молодої людини до певної субкультури є інгруповий фаворитизм. Як психологічний конструкт він об'єднує в одну систему кілька соціальних настановлень особистості: соціальні настановлення до як мінімум двох груп і ставлення до себе як члена однієї з груп. Це впевненість (часто неусвідомлювана) в тому, що власна група вища за інші групи. Інгруповий фаворитизм є джерелом соціальної дискримінації – дії стосовно іншої людини виключно на основі ставлення до неї лише як представника певної групи, незважаючи на жодні інші її персональні характеристики (Л. Найдьонова [252, с.18]).

М. Гогуєва вважає, що основними причинами вступу підлітків до субкультури є: потреба в неформально-особистісному спілкуванні з однолітками, реакція групування, почуття приналежності, розв'язання кризи ідентичності, відчуження від соціально благополучного колективу, акцентуації характеру [84, с. 22]. Негативний вплив деструктивних субкультур полягає у формуванні агресивної (самодеструктивної) поведінки, долучення до адиктивного типу життя, визнання цінностей кримінального світу і здійснення правопорушень [84, с. 23]. На думку Л. Вольнової, одним із детермінуючих чинників прагнення підлітків до входження у певну спільноту є їх потреба у безпеці та схильність до конформізму [70, с. 83]. Спонукальна сила потреби у безпеці особливо загострюється при зниженні самооцінки чи у період проходження адаптаційних періодів [46]. Проблема прийняття системи групових норм пов'язана з активацією конформності. Як відомо, виокремлюють два основні види конформності: внутрішньо-особистісну конформність (думка людини дійсно трансформується під впливом групи), і зовнішню, публічну, конформність (демонстративну згоду з групою з різних причин при збереженні власної думки у глибині душі).

До диспозиційних факторів, які спонукають молодь до неформального поводження, відносять певну сукупність потреб: потреба в запобіганні конфліктам із дорослими, потреба брати участь у подіях, потреба у приналежності до групи, потреба у прийнятті соціумом, потреба у визнанні, потреба в сенсі, потреба в самоактуалізації, потреба у відокремленні, автономізації від дорослих (С. Фесун [389, с. 16]). Розглянемо сутність цих потреб.

Потреба в запобіганні конфліктам з дорослими. Підлітковий вік характеризується, з одного боку, появою нового оточення (однолітки), яке несе в собі цінності, що часто протистоять цінностям дорослих, а з іншого — тим, що дорослі втрачають можливість контролювати життя підлітка [47]. Це створює передумови для виникнення внутрішнього конфлікту з образом, що є значущим для дорослого і наявним у свідомості підлітка. Зовнішнього, реального конфлікту підлітку іноді вдається уникнути, приховуючи від дорослого коло своїх інтересів. Їх зовнішній діалог у цей час стає формальним, залишаючи осторонь усе, що хвилює підлітка. При цьому внутрішній діалог не припиняється. Це напруження, стан внутрішнього конфлікту можна зняти з допомогою особливих символічних дій, цілий набір яких пропонує молодіжна субкультура. Не маючи реальних засобів впливу на навколишній світ, підліток вдається до засобів, магічних за своєю суттю: за допомогою театральновидимих знаків і символів він виконує певний ряд дій, який мав би привести до зникнення конфлікту з дорослими.

Потреба брати участь у подіях. Не всі підлітки переживають внутрішній конфлікт з дорослими. Для деякого, навпаки, саме їх участь у неформальному об'єднанні є причиною конфлікту. Частина підлітків, беручи участь у молодіжних субкультурах, задовольняє свою потребу, яку можна назвати «потребою в подіях». Незадоволена потреба сприймається як відчуття «буденності». Життя сплановане не ним, і він не відіграє в ньому жодної помітної ролі. У такого підлітка виникає бажання діяти, робити вчинки, перевірити, чи може він впливати на інших, викликати бурю емоцій і подій. Він

наважується на своєрідний експеримент, який має відповісти на одне питання: чи існує він як людина, що впливає на суспільство? Але оскільки реальних подій немає, доводиться створювати події штучні.

Потреба у приналежності до групи. Відомо, що в підлітковому віці виникає бажання перебувати в групі однолітків. Молодіжна субкультура задовольняє цю потребу набагато ефективніше, ніж звичайні формальні об'єднання (клас, гурток тощо). Учасники молодіжної субкультури відчують потужну єдність, своєрідне братерство.

Потреба у прийнятті соціумом полягає у приналежності до групи, референтній групі, в об'єднанні із собі подібними, у захисті групи.

Потреба у визнанні. Деякі підлітки мають психологічні якості, які не дають їм можливості досягти певного успіху, ствердитися. Вони не досягають визнання в колі однолітків. Молодіжні субкультури є своєрідними культурними нішами, де можуть отримати визнання підлітки, приречені бути невдахами у суспільстві.

Потреба в сенсі. Відчуття марності притаманне багатьом сучасним підліткам. Молодіжна субкультура не може дати людині відчуття осмисленості, проте дає відчуття тягаря, небезпеки, невлаштованості, ставлячи перед підлітком безліч проблем, які доводиться розв'язувати. Це надає життю певного сенсу. Життя здається більш осмисленим. Можливо, справа ще й у тому, що в молодіжній субкультурі людина перебуває добровільно, свідомо приймає її норми й цінності. Це її вільний вибір. У межах молодіжної субкультури людина сама вирішує, що їй робити. Дії та рішення, що приймаються незалежно, а часто і всупереч диктату старших, сповнюються насправді великим сенсом для підлітка, «його» сенсом.

Потреба у відокремленні, автономізації від дорослих. У субкультурі підліток знаходить свободу від цілого ряду обмежень (соціальних, моральних, культурних), відбувається коригування недовіри до людей. За даними досліджень, від 63,6 до 77,8 % підлітків у різних класах схильні до пасивності

у спілкуванні, підозрілості. Вхідження у молодіжну субкультуру за цих умов сприяє задоволенню вікової потреби в прийнятті [84, с. 17].

Перебуваючи в субкультурній групі однолітків, як у мікросоціумі зі своєю субкультурою, підліток переймає патерни субкультурної поведінки, певні цінності, норми і способи мислення [84, с.11]. Це, зі свого боку, може розглядатися як одна із причин вступу до неформального угруповання з метою апробації нового комунікативного досвіду. На підставі цих даних можна припустити, що підлітки-неформали мають знижену мотивацію до відвідування занять у школі, і можуть замінити їх на більш комфортне проведення часу у складі неформальної групи [198].

Основаними причинами участі підлітків у неформальних групах, на думку Є. Холостової, є:

- прагнення пізнати незвичайне, особливо сучасне західне мистецтво;
- неуспішність у школі та відчуження від шкільного колективу;
- бездіяльність, відсутність інтересу до будь-чого;
- байдужість до навчання;
- потреба в емоційних враженнях;
- неувага до підлітків в сім'ї, бездоглядність;
- оригінальність вражень, які отримують підлітки в групах, внутрішня свобода;
- можливість проявити протест проти становища молоді в сучасних умовах [412].

Першочергова причина відходу підлітків в неформали – це потреба в друзях, конфлікти вдома або в школі, протест проти формалізму дорослих. Кожен шостий із тих, хто прийшов в «неформали», – той, «хто не знав, як жити далі». Коли діти і підлітки надані самі собі і не знають, чим заповнити свій вільний час, небезпека дезадаптивної поведінки зростає (Є. Холостова [405, с. 559]). Такий же негативний вплив має і виключення зі звичних спільнот. Зокрема, вивчаючи схильність до агресивних тенденцій у школярів загальноосвітніх шкіл, дитячих будинків та класів корекційно-розвивального

навчання на базі вечірньої школи, З. Зимелева доходить висновку, що кількісні та якісні показники агресивності принципово відмінні серед підлітків різних освітніх середовищ [133].

Підлітки класів корекційно-розвивального навчання демонструють більшу агресивність у порівнянні з двома іншими групами досліджуваних за наступними шкалами: вербальна агресія, негативізм, підозрілість. На думку автора, це зумовлено загальною озлобленістю учнів, виведених із загальноосвітнього класу. Образа породжує у них не лише підвищення демонстративної агресії, а й веде до погіршення загального нормативного поведінкового поля. Підвищення самооцінки у цих підлітків у процесі корекційної роботи веде до зниження загальних показників агресії [133].

В. Лавріненко, аналізуючи питання ролі субкультури у осмисленні підлітками світу і життя, виокремлює **дві групи** смислових конструктів, що проливають світло на це питання. Перша – об'єднує ідеї, у яких звучить думка про сприйняття неформального об'єднання як референтної групи, яка забезпечує відчуття свободи в осмисленні життя та реалізації особистих планів («простір для спілкування», «навчитися краще осмислювати життя», «знаходження однодумців») [192, с. 143]. На думку автора, таке сприйняття підлітками неформального об'єднання забезпечує їм можливість розвивати комунікативні навички, самопрезентуватися, що окреслюється в чіткому осмисленні життя та розвитку ціннісно-смислової свідомості, її регуляційно-смислового компоненту.

До другої групи смислових конструктів, віднесені всі ідеї, які вказують на наявність психологічних проблем у стосунках підлітків із оточуючими і, перш за все, на наявність напруженості у взаємодії з батьками. Наявність такого осмислення ролі субкультури у власному житті вказує на включення компенсаторних механізмів та емоційної підтримки.

2.3. Психологічний профіль носія субкультуральних ознак

Молодіжна субкультура виконує функцію забезпечення процесів самовизначення та самоактуалізації молодшої людини (Е. Еріксон, Д. Марсія, Х. Тейджфел). Ставши учасниками певної молодіжної субкультури, підлітки отримують можливість задовольняти потребу в неформальному, довірливому спілкуванні, головною метою якого є розуміння й саморозкриття, відкриття свого внутрішнього світу, який може не співпадати із зовнішньою поведінкою. Цінності субкультури впливають на розвиток як особистісних структур, так і самосвідомості. В умовах соціальної нестабільності і невизначеності відбувається загострення соціальної потреби як в індивідуалізації, так і в конгломерації — об'єднання в групи.

Однією із відносно самостійних ліній аналізу підліткових субкультур є вивчення особистісних якостей її носіїв. Дослідження цього спрямування можна поділити на дві групи: роботи, присвячені вивченню спільних характеристик, що притаманні представникам усіх молодіжних неформальних об'єднань (І. Пільганчук, В. Лавріненко Д. Фельдштейн), та дослідження, у яких виокремлюються якісні характеристики носіїв певної субкультури. Частина із них виконана у формі порівняльно-соціальних технологій [193].

Зокрема, аналізуючи загальні якості підлітків-неформалів, В. Лавріненко вказує, що вони мають достатньо високі показники креативності та неординарності. Для них характерна мрійливість, багатство фантазії, розвинене аналітичне мислення. Водночас в учасників неформальних об'єднань діагностовано відносну слабкість «Я», наявність тенденції до залежності від групи, низький рівень самоатрибуції позитивного ставлення інших. Низький рівень розвитку мотиву афіліації поєднується з мотивом уникнення контактів через побоювання несприйняття. У більшості підлітків-неформалів діагностовано підвищену шкільну і загальну тривожність. Третина із них має високі показники гіпотимії, що детермінує часте переживання тривоги, невпевненості у собі, занепокоєності, аж до форм депресивних переживань. Для

більшості підлітків характерне відчуття самотності. Це виявляється у намаганні підлітків до соціального дистанціювання, звуження міжособистісних контактів та їх комунікативної мотивації. На підставі отриманих результатів автор висловлює припущення про наявність у підлітків-неформалів певного напруження у стосунках з оточуючими, що може виявлятися у їх конфліктності та неготовності до встановлення тісних дружніх стосунків [193, с. 804].

У результаті дослідження виявлено дві загальні тенденції в осмисленні життя підлітків із субкультур різної спрямованості – знижений показник децентрації та підвищений негативізм в оцінці життєвих подій і вчинків [192, с. 136].

Вивчаючи соціально-психологічні характеристики підлітків-неформалів, Д. Фельдштейн стверджує, що їм властива інертність, агресивність, зухвалість, зневажливе ставлення до старших, схильність до плаксивості, тривожність та безвідповідальність [388]. У роботі Л. Шабанова увага зосереджується на високій афективності поведінкових реакцій підлітків, імпульсивності реагування на фруструючу ситуацію, короткочасності реакцій, недиференційованому спрямуванні реагування, високому рівні готовності до девіантних дій [413].

С. Кулаков акцентує увагу на прогалинах у різних сферах. Так, у поведінковій сфері – це уникання проблем і небажання їх вирішувати, нестабільність відносин з оточуючими, однотипний спосіб реагування на фрустрацію і труднощі, відсутність критичної оцінки своїх дій; в афективній сфері – це емоційна лабільність, швидке виникнення тривоги та депресії; у мотиваційній сфері – блокування потреб у захисті, свободі, приналежності до референтної групи; в когнітивній сфері спостерігається порушення системи підведення підсумків, наявність «глобальних» висновків, формування яких здійснюється при відсутності доказів щодо їх аргументації, та перфекціонізм [184].

Л. Шабанов виділяє наступні психологічні особливості, які є характерними для учасників підліткових субкультур: висока афективна

зарядженість поведінкових реакцій; імпульсивний характер реагування на фруструючу ситуацію; короткочасність реакцій із критичним виходом; низький рівень стимуляції; недиференційована спрямованість реагування; високий рівень готовності до девіантних дій [413].

Оригінальна модель соціально-психологічної спрямованості представника молодіжних субкультур запропонована у роботі Д. В. Парфенюк [291]. На думку автора, вона включає три компоненти: особистісний, мотиваційний та регуляційний. Особистісний компонент об'єднує в собі інтелектуальні, емоційно-вольові та комунікативні якості. Мотиваційний – особистісні потреби, мотиви, інтереси та цілі. Регуляційний компонент містить соціальні установки, ціннісні орієнтації, які втілені у групових нормах і стереотипах. На основі запропонованої моделі Д. Парфенюк описує соціально-психологічний портрет представника молодіжної субкультури. Згідно першого критерію, adeptів молодіжних субкультур характеризують як людей з багатою уявою, підвищеною неухважністю, радикальними настроями та конкретним мисленням.

До особливостей емоційно-вольової сфери віднесені такі якості як емоційна нестійкість і дратівливість, знижена життєрадісність, що переходить у занепокоєння, та схильність до депресії; неприйняття загальноприйнятих моральних норм, підвищена збудливість, що змінюється флегматичністю; низький рівень стресостійкості, хронічні емоційні конфлікти, слабка воля, імпульсивність, низький рівень засвоєння моральних норм [8].

Згідно третього показника портрет adeptа молодіжної субкультури описується за допомогою таких характеристик як впертість, наполегливість, непохитність і нетерпимість, експресивність і занижене почуття небезпеки, ревності, підвищена групова залежність; достатня комунікативність в своєму колі; схильність до роботи, що не вимагає підвищеної особистої відповідальності і до роботи в сфері мистецтва, літератури, розвинена мотивація, прагнення поліпшити соціальний статус [291].

Дослідження особистісного розвитку підлітків із територіальних субкультур І. Семікашева показує, що в учасників субкультур більше виражена ідентифікація з батьками та майже відсутня із вчителями. Крім того, вони краще орієнтовані на недиференційовану групу, а не на конкретних людей. Значний вплив групи пов'язаний із відчуттям власної анонімності. Вчиняючи «як усі», підліток втрачає почуття відповідальності за власні вчинки [347].

Деяких учасників підліткових субкультур поєднують з такою соціально-психологічною властивістю як віктимність (віктимогенність). Віктимність – це набуття людиною фізичних, психічних, соціальних ознак, які передбачають перетворення її в жертву [402]. Як відзначають О. Ваханський та А. Наумов, мотивація жертви має в своїй основі задоволення потреби в безпеці, повазі, забезпечені спокою. Основними соціально-психологічними індикаторами віктимогенної особистості Ю. Клейберг називає наступні:

- тривожність і внутрішня напруга (невизначене занепокоєння, відчуття внутрішньої напруженості, важкий душевний дискомфорт; тривожні очікування і відчуття небезпеки, постійний пошук можливої загрози);
- емоційна в'язкість (фіксація афекту, зосередженість на значимих об'єктах, психотравмуючих обставинах, невдачах і образах; консервативні погляди, дотримання звичок, емоційна нестриманість);
- емоційна монотонність (суха мова, обмежена жестикуляція, інтелект не бере участі в оцінці внутрішніх і зовнішніх впливів);
- емоційна тупість (відсутність реакцій, які включають морально-етичні та естетичні почуття, недорозвиток чи втрата вищих емоцій, «моральна ідіотія», чи олотімія);
- втрата емоційного резонансу (відмежування від зовнішнього світу, порушення природного енергетичного обміну між індивідом і соціальним середовищем);
- конфліктність (висока тривожність, імпульсивність, низький рівень комунікативних здібностей та мотивації досягнень, неадекватна самооцінка, різні рівні неадаптованості). Спрямованість конфліктного характеру може

проявлятися в духовній сфері: чергуються позитивні й негативні вчинки; критерії позитивного виділені, але не чітко, критерії негативного відсутні; мотиви поведінки впливають із настрою;

– суїцидальні тенденції (внутрішня активна форма суїцидальної поведінки, що включає суїцидальні думки, планування та підготовку до суїцидальних дій). Суїцидальні думки та поведінкові тенденції можуть виступати наслідком порушень у когнітивній сфері – це ірраціональна «катастрофічна» установка, при якій окремі події, що відбуваються у житті, сприймаються як катастрофічні [152, с. 130].

Є. Змановська зазначає, що більшість суїцидів здійснюються через психічні розлади, наприклад, підліткову депресію, яка ускладнюється відчуттям втоми та нудьги, фіксацією уваги на дрібницях, схильністю до протестів і непослуху, зловживанням наркотиків та алкоголю. Щодо останнього – наркотики та алкоголь вживаються учасниками субкультур часто та у великій кількості, оскільки вони відіграють важливу, інколи ключову, роль у спілкуванні та налагодженні міжгрупових стосунків [136, с. 117]. За цих умов мета вживання – це:

- подолання підліткових комплексів у спілкуванні;
- демонстрація асоціальної поведінки як форми протесту;
- демонстрація своєї незвичайності;
- об'єднання групи навколо ритуалу.

Все ж варто зазначити, що приналежність до субкультури не є підставою для діагностування наркоманії. Навпаки, якщо підлітки починають вживати психотропні речовини, вони поступово втрачають риси «своєї» групи, адже пошук наркотиків з часом стає провідним мотивом їхньої діяльності.

Важливим напрямом вивчення диспозиційних основ входження підлітків у неформальні об'єднання є аналіз особливостей емоційно-поведінкових штампів. Субкультуральні психологічні емоційно-поведінкові штампи – це відносно стійні прояви чи наміри психоемоційної ідентифікації із об'єктами чи

предметами субкультури. Класифікація психологічних емоційно-поведінкових штампів включає чотири складові:

- зовнішні ознаки субкультуральної приналежності (зовнішній вигляд, одяг, ритуальні предмети, символи ідентифікації з певною субкультурою);
- соціально-комунікативні ознаки субкультуральної приналежності (характер взаємодій, комунікативний стиль);
- футуристичні ознаки субкультуральної приналежності (специфічне уявлення про ставлення до майбутнього, як свого власного, так і світу загалом);
- мотиваційно-психологічні ознаки субкультуральної приналежності (інтереси, мотиви специфічної активності, загострені субкультуральні психологічні риси) [283, с. 76].

Закріплення певної форми поведінки та формування психологічної прив'язаності до прийнятних поведінкових штампів забезпечує можливість стверджувати про субкультуральну приналежність. Субкультуральна психологічна приналежність – це пряме або опосередковане прийняття та закріплення субкультуральних психологічних емоційно-поведінкових штампів.

З особливою увагою у психологічній науці ставляться до вивчення ціннісної складової субкультурального поля. Як засвідчують результати досліджень, для представників підліткових субкультур найбільш важливими є такі блоки цінностей, як якості особистості, спілкування, свобода та незалежність, здоров'я [270, с. 7]. Цінність «здоров'я» є своєрідним інструментом для досягнення успіху серед представників своєї групи. Такі цінності як «свобода» та «спілкування» є дефіцитними, тому виступають у ролі ідеальної цілі. «Якості особистості» стають пріоритетними за рахунок потреби у становленні власного «Я». Загалом цінності варто розуміти як компонент соціальної системи, наділений особливим значенням в індивідуальній свідомості підлітка, які формуються у певній ієрархії в залежності від групи, способу життя і соціальних умов.

На думку В. Лавріненко, підлітки із субкультур різної спрямованості використовують схожі граничні смисли при інтерпретації життєвих подій [192].

До найбільш загальних смислових категорій, які регулюють життя підлітків незалежно від їх приналежності до субкультури, належать «самостійність», «незалежність», «свобода», «дорослість», «самопрезентація», «дружба» та «спілкування». Ці смисли відображають найбільш вагомні сфери життя підлітків і охоплюють семантику ключових особистісних новоутворень та провідної діяльності даного віку [193, с.138]. Смислова сфера підлітків-неформалів дифузна, спрощена, характеризується порушенням ієрархічності системи цінностей та особистісних смислів, що відображається в порушенні смислової регуляції поведінки і діяльності [194].

На підставі порівняння агресивних та романтико-ескапістських неформальних рухів В. Лавріненко приходять до висновку, що представники субкультур різної спрямованості відрізняються за змістовними та структурними показниками смислової сфери, що виникають під впливом типових механізмів побудови смислової системи у підлітковому віці (інтеріоризації та інтерналізації цінностей і смислів, здійснення рефлексії й самооцінювання) та різних субкультуральних дискурсів, які виявляються у заданих «смислових шаблонах» [192, с. 142]. Відмінність простежується за такими показниками, як рівень осмисленості ставлення до життя, локусом контролю «Я», характером смисложиттєвої кризи [192, с. 137].

Враховуючи різноманіття молодіжного субкультурального простору, у психологічних дослідженнях практикується звуження предмету дослідження та його зосередження на певних аспектах чи різновидах неформальних рухів. За приклад можна взяти дослідження музичних субкультур. У дослідженні Л. Юнак виконано порівняльний аналіз соціально-психологічних властивостей підлітків – представників різних музичних субкультур, які мають різну природу та міру вираженості у контексті вітчизняного культурного простору. Завдяки виконаному дослідженню складено типовий психологічний портрет adeptів кожної з музичних субкультур та виявлено патерни як унікальні конструкти, що позначають закономірну регулярність, так зване «ядро», яке є найбільш характерним для відповідної молодіжної субкультури [429, с. 164]. У роботі

проаналізовано когнітивний, емоційний та поведінковий аспекти музичної самоідентичності. Наголошується, що самоідентичність у музичній субкультурі функціонує як механізм диференціації підліткового музичного середовища на «своїх» і «чужих». Це має прояв у музичній поведінці, зокрема, в атитудах підлітків (як схильності сприймати певну музичну субкультуру (або субкультур), оцінювати, усвідомлювати себе і, як результат – діяти у певний спосіб) [429, с. 161].

На думку Л. Юнак, результатом функціонування самоідентифікації є особистісно-рольова ідентичність, яка визначає ступінь готовності підлітка до здійснення субкультурних нормативів та ідеалів. Розкриваючи її сутність, автор інтерпретує особистісну самоідентифікацію підлітка через категорію механізмів. Особистісна самоідентифікація підлітка є: а) психологічним механізмом свідомого прийняття соціальної ролі (культурно зумовленої музичною сферою); б) психологічним механізмом формування психологічної готовності до прийняття соціально-функціональних ролей із метою посилення відповідності підлітка очікуванням найближчого соціуму; в) механізмом прийняття інших значущих впливів із навколишнього середовища стосовно своєї персони. Підлітком здійснюється соціальна категоризація світу. У такий спосіб відбувається процес соціальної ідентифікації, де самоідентифікація з музичною субкультурою є складовою процесу, а відповідна самоідентичність – потребою, механізмом, умовою. При цьому підліток прагне співвіднести себе із категоріями, які були ним виділені, та вписати себе у цю означену систему. Найголовнішими соціально-психологічними функціями самоідентичності виявилися компенсаторна, самоінтерес, самоприйняття, самовпевненість, саморозуміння, самоусвідомлення, протест, самоповага [429, с. 164].

Зважаючи на основний напрям нашого дослідження, зацентруємо увагу на відмінних характеристиках представників агресивних угруповань, описаних у цьому дослідженні. Як стверджує В. Лавріненко, представники агресивних субкультур характеризуються більш спрощеним сприйняттям життєвих цінностей, нижчим рівнем рефлексивності та критичності, вони

використовують меншу кількість граничних і вузлових категорій для аналізу життєвих смислів та цінностей (у порівнянні із представниками романтико-ескапістської субкультури). Їх ставленням до життя більш визначене та прямолінійне. Вони розуміють логіку життєвих вчинків, мають позитивне емоційне ставлення до минулого відрізка свого життя без виражених ознак смисложиттєвої кризи. Ці підлітки сприймають життя як підкорення цілі, вибудованої згідно особистісних смислів і цінностей [193]. Основні особливості підлітків із субкультури гопників – низький рівень рефлексії, відсутність критичного ставлення до своїх дій та стилю життя. Також вони відрізняються жорсткою дисципліною, організованістю та агресивністю [82].

Ранній досвід асоціальної поведінки підлітків у подальшому може знайти відображення в дорослому житті. Зокрема, спостереження за футбольними фанатами дозволяли науковцям виокремити характерні риси уболівальників, які схильні до вчинення злочину. До них віднесено наступні: постійна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (лихослів'я, поява у стані алкогольного сп'яніння, чіпляння до громадян, псування громадського майна); наслідування негативним звичаям і традиціям фанатської субкультури, що заохочує вияви ворожнечі між угрупованнями фанатів; систематичний вияв ослабленого почуття сорому, байдужого ставлення «до переживань інших», нестриманості, грубості, брехливості; умисне створення конфліктних ситуацій з правоохоронцями; пошук під час матчу приводів для конфлікту (М. М. Рудик [339, с. 10]).

Отже, однією із особливостей входження підлітків і юнаків у молодіжний субкультуральний простір є прагнення презентувати себе як носія його цінностей. Представники різноманітних субкультур намагаються показати свою індивідуальну своєрідність через протиставлення себе тим, хто залишається у лоні традиційної культури. Таке виокремлення ніби вказує на прагнення молоді сказати сірій масі: «Я – особистість», кинути виклик світу з його нескінченними буднями. Кожного дня у всіх країнах світу все більше підлітків приймають ту чи іншу субкультуру. Тому необхідно знати про це культурне явище, розуміти

його та бути готовим зустрітися з його представниками у реальному житті, а отже, мати уявлення про особливості носія субкультуральних ознак.

Кожен представник чи носій субкультури приймає норми, цінності, картину світу, стиль життя та інше за зразок свого існування. Паралельно з цим іде прийняття та використання зовнішніх атрибутів, які свідчать про приналежність до певного угруповання: жаргон (сленг), зачіска, одяг, зовнішній вигляд та ін. Наприклад, для хіпі було характерне довге волосся, для панків – «ірокез», вистрижена голова зі смужкою волосся посередині. Скінхеди своїм взуттям вважають тільки черевики фірми "Dr. Martins", а байкери не визнають черевиків і воліють навіть влітку ходити в шкіряних чоботях.

Найчастіше субкультури виникають довкола певного центру чи ініціатора, який проповідує певні новації у сфері музичних стилів, способу життя, ставлення до якихось соціальних явищ. Ідейний центр формує цілісну картину світу, ставлення до нього, випрацьовує спеціальні тексти, які набувають статусу культових, або ж запозичує ці тексти і проголошує їх такими, що пасують до їхнього вчення (наприклад, так трапилося із роботами Карлоса Кастанеді, які писалися ним зовсім не для хіпі, але були визнані ними, перш за все, за те, що в них багато йшлося про вживання галюциногенних речовин). Можемо зробити висновок, що соціально-психологічні особливості учасників підліткових субкультур залежать не лише від відносин всередині субкультури, а й від ставлення до них суспільства.

Висновки до 2 розділу

У сучасному суспільстві виникнення альтернативних форм культури – це незворотний систематичний процес. Спроби заборонити або знищити певну субкультуру породжують масові протести, агресію груп, які намагаються змінити суспільство на свою користь, використовуючи для цього різноманітні засоби і стилі поведінки, зокрема різні форми агресії та свідоме деструктування суспільних норм та законів. Аналіз соціально-психологічних досліджень засвідчує, що неформальні молодіжні течії здійснюють специфічний вплив на молоду людину, яка ідентифікує себе з

субкультуральним простором. За своєю психологічною сутністю цей простір характеризується певним обсягом інформаційної та комунікативної взаємодії молоді з об'єктами, структурами, предметами субкультури. Реалізація субкультуральних ідей відбувається у межах життєдіяльності неформальних угруповань. Приналежність молоді до неформальної спільноти передбачає прийняття нею системи цінностей, норм, стилю життя, зовнішніх ознак певної субкультури. В основі цього процесу лежать механізми соціально-психологічної ідентифікації.

Психологічний аналіз молодіжних субкультур передбачає виокремлення і розв'язання декількох взаємопов'язаних завдань. До основних із них належить висвітлення соціально-психологічних та диспозиційних основ входження молоді людини у субкультуральний простір, аналіз впливу наслідків процесу на розвиток особистості та її соціалізацію. Дослідження у цьому напрямку інтенсифікувалися в останній період. Їх вихідною концептуальною ідеєю є визнання багатогранності та неоднозначності субкультурального впливу, його різномодальності та потужності дії на особистісні структури молоді людини. Визнається, що підлітки та юнаки зазнають як конструктивного, так і деструктивного впливу молодіжних субкультур на формування психіки, розвиток особистості та Я-концепції.

Загалом, на основі теоретичного аналізу констатовано, що входження підлітка у субкультуральний простір зумовлюється не лише зовнішніми, а й диспозиційними чинниками. Для багатьох підлітків це бажане середовище, прихильність до якого виявляється у високих рівнях сформованої субкультуральної ідентичності. Простір субкультури – важливий чинник особистісного та соціального становлення підлітка, що обумовлює формування ціннісної сфери, розвиток особистісних якостей та властивостей самосвідомості, визначає особливості стосунків з оточуючими та характер поведінки.

Матеріали розділу висвітлені у монографіях [280; 281] та статтях автора [282].

РОЗДІЛ 3. ДЕСТРУКТИВНО-АГРЕСИВНІ ПРОЯВИ ОСОБИСТОСТІ В СУБКУЛЬТУРАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ТА ЇХ КОРЕКЦІЯ

3.1. Деприваційний контекст молодіжного субкультурального простору

Розвиток особистості здійснюється як в умовах традиційної культури, так і в соціальному просторі молодіжних субкультур. Співставлення їх соціалізуючого потенціалу дозволяє виявити наявність ознак деприваційного контексту у молодіжних рухах. Прагнучи до виокремлення, трансформування, конфронтації, молодіжна субкультура збіднює програми соціалізуючого впливу на особистість, її моральне становлення. Як зазначається в наукових джерелах, є сукупність характеристик, які вказують на наявність загальних тенденцій негативного впливу молодіжних субкультур: зміна системи цінностей; прийняття самодеструктивної поведінки; схвалення дій, що спрямовані на руйнування зв'язків із благополучним соціальним оточенням; відсутність перспективи, зверненої в майбутнє; знецінення цінності життя як такого; залучення до вживання ПАР [437]; вчинення правопорушень (В. Пирожков [299]).

За останні роки серед молоді набули поширення такі види неформальних течій, як гопники, неформали, панки, скінхеди, фанати, емо, готи. Вони здатні чинити негативний вплив на особистість підлітка [72; 82]. Зокрема, гопники орієнтовані на систему цінностей дорослої кримінальної субкультури і є «кадровим резервом» для злочинного світу, а отже, підліток, ставши учасником цього угруповання, може розпочати кримінальний спосіб життя.

Негативні аспекти субкультури неформалів полягають у вживанні ПАР, які відіграють важливу роль в спілкуванні, сприяють вираженню асоціальної поведінки як форми протесту і демонстрації своєї незвичайності. Своєю асоціальністю підкреслюють і панки, зловживаючи алкоголем та проповідуючи насильство у всіх його формах, у тому числі фашизму. Прихильність до насильства та ідей фашизму характерна і для скінхедів. У контркультурі

футбольних фанатів часто виникають «фанатські війни» та зіткнення з представниками правопорядку, нерідкі випадки вживання спиртних напоїв. Для підлітків, що належать до субкультурних течій готів і емо негативний вплив виявляється у аполітичності, пасивності особистості, нездатності справлятися з реаліями життя, схильності до самодеструктивної і суїцидальної поведінки [80; 82]. Хоча суїцидальні ознаки і розмови є швидше демонстративними, все ж їх наявність не може оцінюватися як норма (В. Козлов, Є. Новосьолова). Емоційна нестійкість, характерна для емо, гальмує процес формування самоконтролю. Таким чином, кожний з наведених неформальних рухів обмежує процес нормальної соціалізації особистості. Субкультуральність підліткового руху визначається морфологією організації підлітків, які прагнуть до самостійності, автономного існування в межах загальноприйнятої культури, яка проявляється у наявності специфічних параметрів свідомості та поведінки.

Одним із небажаних наслідків функціонування підліткової і молодіжної субкультури загалом є наявність у ній елементів девіантогенного потенціалу [440]. Спроби сформувати нову ціннісну систему, на противагу існуючій, досить часто набувають загрозливого характеру. При вивченні цього питання увага вчених, перш за все, зосереджується на вивченні основних факторів, які спричиняють підвищення ризикогенності у молодіжних субкультурах [44]. На думку Н. Царахової, до основних факторів розвитку девіантного потенціалу сучасних молодіжних субкультур, перш за все, можна віднести конфлікт поколінь, який відбувається в умовах інтенсивних суспільно-економічних трансформацій [406, с. 234]. Опозиційний стиль поведінки пов'язаний із необхідністю для молодого людини здійснити самовизначення у системі цінностей шляхом їх переосмислення та диференціації.

Не менш вагому роль у процесі підвищення ризикогенності субкультури мають несприятливі тенденції у розвитку економічних відносин. Історичний екскурс у роки започаткування процесів перебудови дозволяє науковцям виокремлювати несприятливі тенденції у розвитку особистісних установок переваги матеріальних цінностей над моральними. До факторів, що сприяють

виникненню субкультуральних протистоянь відносять також наявність розбалансувань між проголошеними цілями і відсутністю у більшості представників молодого покоління можливостей для їх досягнення [406, с. 234]. До того ж, у багатьох молодих людей відсутня чітко виражена особистісна самоідентифікація, міцні поведінкові стереотипи, що зумовлюють деперсоналізацію установок. Позиція відчуження в її екзистенційному сенсі проглядається як у ставленні до соціуму, так і в міжгенераційному спілкуванні, в контркультурній спрямованості молодіжного дозвілля. Перебуваючи у групі, підліток відчуває себе єдиним цілим із цією групою, тому він часто втрачає свою індивідуальність, починає мислити і діяти, як усі, підкоряючись єдиному груповому пориву [446]. Цей теоретичний висновок яскраво ілюструють результати нашої співбесіди зі студентами одного із технічних коледжів. Як показало опитування, більшість опитаних (78 %) стверджують, що вчинили б будь-який негативний вчинок за умови, щоб у цьому їх підтримали друзі. Результати первинної бесіди дали можливість визначити присутність різних мотивів девіантної поведінки підлітків та їх включення в субкультуральні спільноти в реальному чи віртуальному молодіжному просторі. За результатами бесіди були отримані наступні дані: 35% опитаних часто відчувають бажання вчинити протиправну дію; 17% – вчинили б дію з корисливою метою (моралізований мотив); 40% респондентів вчинили б протиправну дію, якби не було іншого виходу; 8% – зробили б протиправну дію задля розваги. За результатами тесту дослідження соціальної адаптації за методикою К. Роджерса та Р. Даймонда можна сказати наступне: дезадаптація спостерігається у 56,6% опитуваних; неприйняття себе – у 43,3%; неприйняття інших – у 83,3%; емоційний дискомфорт відчувають 76,6% опитаних; прагнення домінування – 90%; ескапізм (втечу від дійсності) – у 3,3% [283].

Поведінка особистості у молодіжній субкультурі пов'язана із дією групової рефлексії, яка знижує рівень суб'єктності людини та, відповідно, її відповідальності. Як зазначає Л. Найдьонова, функціонування групової рефлексії виявляється в наступному: 1) групова рефлексія регулює становлення

групової суб'єктності: здійснюється перехід від блокування сприйняття висловлених партнерами інших думок і моделей, похідних від іншої картини світу, до підвищення чутливості до проявів внутрішнього світу партнерів, аж до прийняття "побічних продуктів" руху їхньої думки, неусвідомлюваних самими авторами; 2) групова рефлексія регулює флуктуації ідентичності і відповідний перехід ресурсу в групі з однієї в іншу форму свого існування (з індивідуальної у групову і навпаки) через визначення міри чіткості, використання перехідних дифузних форм і редагування меж суб'єктності; 3) групова рефлексія досвіду створення і змін коаліцій (коаліційна рефлексія) через усвідомлення суб'єктом належності і пост-належності до різних групових суб'єктів стає механізмом розв'язання ціннісних суперечностей у взаємодії суб'єктів, засобом забезпечення повноти групового суб'єкта у значущій спільній події [252, с. 55-56].

Соціальне відчуження проявляється найчастіше в апатії, байдужості до життя близьких і далеких спільнот. У молодій людини формується позиція «стороннього спостерігача» до життя суспільства загалом. На рівні самоідентифікації прояв будь-яких конкретних політичних установок мінімальний. Водночас емоційність, легковірність і психологічна нестійкість молоді вміло використовуються політичними елітами у боротьбі за владу.

«Участь у політичному житті» у шкалі ціннісних суджень, запропонованих у ході анкетного опитування учнів старших класів київських шкіл, зайняло останнє місце (це заняття приваблює лише 6,7% опитаних). Лише кожен четвертий зі старшокласників (25,5%) готовий жити для інших, навіть якщо доведеться поступитися своїми інтересами, водночас майже половина вибірки (47,5%) вважає, що «у справі не можна забувати про власну вигоду». «Політикою» цікавиться лише 16,7% опитаних, звідси закономірно виникають і невизначені політичні позиції старшокласників: лише третина з них (34,4%) має сформовані політичні переконання (за самооцінкою), тоді як удвічі більша кількість або взагалі їх не має, або ніколи не замислювались про це (відповідно, 29,5 і 37,1%).

Існує думка, що аполітичність молоді – закономірний результат надмірної ідеологізації виховання минулих років, а активна політизованість межує з соціологією. Навряд чи можна погодитися з такою позицією: якщо у стабільному суспільстві пріоритети приватного життя є закономірними і природними, то в ситуації системної кризи соціальна індиферентність молоді приводить до незворотних наслідків для майбутнього країни. Не менш тривожним є і те, що політизація окремих груп молоді набуває рис політичного та національного екстремізму.

Збільшується і міжгенераційне відчуження, що включає широкий спектр неприйняття – від руйнування сімейних контактів (за критеріями взаєморозуміння і взаємної довіри) до протиставлення «нас» (як ціннісного, так і діяльнісного) всім попереднім, «радянським» поколінням. Досить часто це виливається в повне заперечення усіх «батьківських» цінностей, включаючи історію власної держави. Ця позиція особливо вразлива за умови власної аполітичності молодих людей, їх відчуженості від участі у вирішенні соціальних проблем для суспільства, а не лише групових чи корпоративних (співробітництво) – для себе. Особливо виразно це протиставлення простежується на рівні власне культурних (у вузькому сенсі) стереотипів молоді: є «наша» мода, «наша» музика, «наше» спілкування, а є – «татова», яка пропонується інституційними засобами гуманітарної соціалізації. І тут виявляється третій (разом із соціальним та міжгенераційним) аспект відчуження молодіжної субкультури – культурне відчуження [447].

Саме на цьому рівні субкультура покоління набуває помітних контркультурних елементів: дозвілля, особливо юнацтвом, сприймається як основна сфера життєдіяльності, і від її задоволеності залежить загальна задоволеність життям молодої людини. Загальна освіта для школяра і фахова для студента відходять на другий план перед реалізацією економічних («заробляти гроші») та дозвіллевих («цікаво провести вільний час») потреб. Поряд з комунікативною потребою (спілкування з друзями), дозвілля виконує переважно рекреативну функцію (близько однієї третини старшокласників

відзначають, що їхнє улюблене заняття на дозвіллі – «нічого не робити»), в той час як пізнавальна, креативна і евристична функції не реалізуються зовсім або реалізуються недостатньо.

Цінності національної культури (як класичної, так і народної) витісняються схематизованими стереотипами – зразками масової культури, орієнтованими на впровадження цінностей «американського способу життя» в його примітивному і полегшеному відтворенні. Улюбленими героями і певною мірою зразками для наслідування стають, за даними опитувань, героїні так званих «мільних опер» (для дівчат) і відео-трилерів типу Рембо (для юнаків). Однак вестернізація культурних інтересів має і більш широку сферу: художні образи екстраполюються на рівень групової та індивідуальної поведінки молодих людей, виявляються у таких рисах соціальної поведінки, як прагматизм, жорстокість, прагнення до матеріального добробуту на шкоду професійній самореалізації.

Споживче ставлення проявляється як у соціокультурному, так і в евристичних аспектах. Ці тенденції присутні у культурній самореалізації учнівської молоді, що непрямо обумовлене і самим потоком переважної культурної інформації (цінності масової культури). Вони сприяють фоновому сприйняттю і поверхневому закріпленню у свідомості.

Вибір тих чи інших культурних цінностей найчастіше пов'язаний із груповими стереотипами досить жорсткого характеру (не згодні з ними легко потрапляють у розряд «знедолених»), а також із престижною ієрархією цінностей у неформальній групі спілкування. Групові стереотипи і престижна ієрархія цінностей обумовлені статевою приналежністю, рівнем освіти, певною мірою місцем проживання і національністю реципієнта. Проте в будь-якому випадку суть їх одна: культурний конформізм у рамках неформальної групи спілкування і неприйняття інших цінностей та стереотипів, від більш м'якого – серед студентської молоді, до агресивного – серед учнів середньої школи. Крайнім напрямком цієї тенденції молодіжної субкультури є так звані «команди» з жорсткою регламентацією ролей і статусів їхніх членів.

Дані досліджень показують, що на дозвіллі самореалізація молоді здійснюється поза установами культури і помітно обумовлена впливом одного лише телебачення – найбільш впливового інституційного джерела, не лише естетичного, але й соціального загалом. Народна культура (традиції, звичаї, фольклор та ін.) більшістю молодих людей сприймається як анахронізм. Спроби внесення етнокультурного змісту у процес соціалізації в більшості випадків обмежуються залученням до православ'я, тоді як народні традиції, безумовно, не обмежуються лише релігійними цінностями. Крім того, етнокультурна самоідентифікація полягає, перш за все, у формуванні позитивних почуттів у ставленні до історії, традицій свого народу, тобто того, що прийнято називати «любов'ю до Батьківщини», а не у знайомстві і залученні до однієї, нехай навіть найбільш масової, конфесії.

Виникнення такої молодіжної субкультури обумовлено цілою низкою причин, серед яких найбільш значущими є такі:

1. Молодь живе в загальному соціальному та культурному просторі, і тому криза суспільства та його основних інститутів не могли не позначитися на змісті і спрямованості молодіжної субкультури. Будь-які зусилля щодо корекції процесу соціалізації неминуче будуть наштовхуватися на стан всіх соціальних інститутів українського суспільства і, перш за все, системи освіти, закладів культури та засобів масової інформації. Яке суспільство – така і молодь, а отже, і молодіжна субкультура.

2. Криза інституту сім'ї та сімейного виховання, придушення індивідуальності та ініціативності дитини, підлітка, молодої людини як з боку батьків, так і педагогів, всіх представників «дорослого» світу, не може не привести, з одного боку, до соціального та культурного інфантилізму, а з іншого – до прагматизму, соціальної неадаптованості (у деяких випадках опосередковано) і проявів протиправного чи екстремістського характеру. Агресивний стиль виховання породжує агресивну молодь самими дорослими, коли дорослі діти не можуть пробачити ні вихователям, ні суспільству загалом

орієнтації на слухняних, безініціативних виконавців на шкоду самостійності, ініціативності та незалежності.

3. Комерціалізація засобів масової інформації, а певною мірою і всієї художньої культури, впливає на формування «образу» субкультури не менше, ніж основні агенти соціалізації – сім'я і система освіти. Адже саме перегляд телепередач поруч зі спілкуванням, як уже говорилося, – найбільш поширений вид дозвілєвої самореалізації. У багатьох своїх рисах молодіжна субкультура просто повторює телевізійну субкультуру, яка ліпить під себе зручного глядача.

Молодіжна субкультура є викривленим дзеркалом дорослого світу речей, відносин і цінностей. Розраховувати на ефективну культурну самореалізацію молодого покоління у хворому суспільстві не доводиться, тим більше що й культурний рівень інших вікових і соціально-демографічних груп населення України також постійно знижується.

Спостерігається тенденція до дегуманізації та деморалізації у змісті мистецтва, що проявляється, насамперед, у приниженні, деформації та руйнуванні образу людини. Зокрема, це фіксується у наростанні сцен та епізодів насильства і сексу, у посиленні їх жорстокості, натуралістичності (кінематограф, театр, рок-музика, література, образотворче мистецтво), що суперечить народній моральності й має негативний вплив на молодіжну аудиторію. Негативний вплив на молодь ескалації сцен насильства і сексу в кіно, на телебаченні та відео доводиться численними дослідженнями. З кінця 80-х років ситуація у нашому масовому мистецтві, особливо в екранних видах мистецтва, стала різко змінюватися, набуваючи все більш негативного характеру. Зокрема, «посткомуністичні» (поп-, рок-музиканти, шоумени, королеви краси, культуристи, астрологи, екстрасенси та ін.) витіснили «ідолів виробництва» (робітники, селяни та ін.) на кіноекранах.

За даними досліджень, проведених А. Нікіфоровим, серед 100 фільмів, найбільш популярних у відеосалонах в кінці двадцятого століття, 52% мали жанрові ознаки бойовика, 51% – еротики, 27% – комедії (переважно еротичної), 18% – кунг-фу (фільми карате), 14% – жахів та ін. До того ж, в одному фільмі

могли бути присутні ознаки кількох жанрів. При цьому, на думку експертів-кінознавців Я.Іоскевича і С.Шолохова, серед цих фільмів не було ні одного, який може похвалитися високою художньо-естетичною цінністю, і тільки 5% мали «певні художні цінності». З початку 90-х років типовий репертуар відеосалонів поширився і на екрани кінотеатрів. За даними А. Нікіфорова, репертуар кінотеатрів за частотою демонстрації більш ніж на 80-90% складається із зарубіжних фільмів зазначених жанрів (бойовики, еротика, жахи, карате). Серед вітчизняних фільмів переважає наслідування тим же західним зразкам. На телевізійному екрані все частіше також демонструються насильство та еротика, особливо у зв'язку з поширенням недержавного місцевого та кабельного телебачення, за яким зазвичай йдуть всі ті ж західні малохудожні фільми.

Із соціально-психологічної точки зору, безсумнівно, екранне насильство і агресивна еротика вносять свій внесок у криміналізацію сучасного життя, особливо впливаючи на дітей, підлітків та молодь, які становлять основну аудиторію кінотеатрів і відеосалонів. Як відомо, злочинність серед них неухильно продовжує рости. Не випадково в розвинених західних країнах громадськістю створені організації типу Міжнародної коаліції боротьби проти телевізійного насильства (США). При цьому застосовуються різноманітні вікові обмеження.

Молодь – найбільш чутлива і вразлива частина соціуму, вона першою сприймає нові форми розвитку у сфері дозвілля зі всіма позитивними і негативними явищами. Її не можуть цілком задовольнити існуючі загальноприйнятні розваги і способи проведення часу, тому вона придумує свої власні способи. Умови життя у великому місті створюють передумови для об'єднання молоді в різноманітні групи, рухи, що є об'єднуючим чинником, який формує колективну свідомість у цих групах, колективну відповідальність і загальні поняття про соціально-культурні цінності. Таким чином, з'являються молодіжні субкультури.

Входження молодшої людини у неформальні об'єднання, визнання і прийняття нею цінностей певної субкультури самі по собі ще не визначають наслідки, що настають для особистості та її поведінки. Основну детермінуючу силу у цьому процесі має характер ідей, що лежать в основі об'єднання молодіжних угруповань, норми і правила, які формуються спільнотою і визначають її субкультуру. Варто погодитися з думкою Д. Виговського про те, що явище субкультури не можна огульно сприймати як негативний соціальний феномен. Багато представників субкультурних груп демонструють правислухняну поведінку, не виявляючи нахилів до проявів девіації чи асоціальної орієнтації [63, с. 10]. Відмежовуючись певною мірою від загальних традицій, вони продовжують вести себе у межах нормативного поля. Інший сенс мають субкультури, які сформувались на основі деструктивних цінностей. Рівень їх суспільної небезпеки залежить від соціальної шкідливості псевдозаконів субкультури, її асоціальної орієнтованості, прагнення до аморальної, антисуспільної поведінки. Саме ці критерії, на думку Д. Виговського, вирізняють субкультури кримінального типу. При визначенні їх сутності автор використовує психологічний підхід. У трактуванні цього автора кримінальна субкультура – це «узгодженість волі і свободи особи із псевдозаконами кримінального середовища». Основними причинами схильності осіб до рецепції норм кримінальної субкультури можна вважати такі:

- для осіб, що не змогли себе реалізувати у системі загальнолюдських цінностей, життя за псевдозаконами злочинного середовища дає змогу самоствердитися, заробити авторитет серед однодумців;
- для підлітків є привабливим безпосередньо сам процес вчинення злочинів, можливість досягти високого рівня життя, не докладаючи особливих зусиль;
- психофізіологічні особливості організму підлітків, відсутність чітко вираженої соціальної орієнтації [63].

Для нашого дослідження особливу вагу мають ідеї щодо причин привабливості субкультурних взаємовідносин для неповнолітніх та наслідків їх впливу. Як засвідчують дослідження, людина, що потрапила в субкультуру, досить часто повністю зливається з нею, стає єдиним цілим. Вона приймає порядки, закони нового суспільства, у неї змінюється система цінностей і погляд на світ. Це особливо небезпечно, коли в субкультуральний простір потрапляє ще незміцніла особистість. Як зазначається у роботі Д. Виговського, найнебезпечніший вплив субкультур кримінального спрямування на неповнолітніх виявляється у втраті ними правильної соціальної орієнтації [63, с. 10].

Підлітки-металісти можуть влаштовувати масові бійки і безлади, хуліганити, грубіянити старшим і вважати, що ведуть себе як справжні металісти. Їм аж ніяк не зрозуміти, що цей рух заснований, в першу чергу, через музику і особливе світовідчуття, а не через прагнення руйнувати все навколо.

Якими б не були миролюбні растамани, їх рух несе в собі пропаганду канабіса, так званої «травички». Цілком імовірно, що, вважаючи куріння «косячків» обов'язковим атрибутом субкультури, молодь спробує і це. Конопля проповідується і багатьма «щирими» хіпі. Те ж стосується і панків, якщо враховувати їх нездоровий спосіб життя, і багатьох інших музичних субкультур. Завжди знаходиться якась негативна риса субкультури, яку може перейняти підліток. Найнебезпечніші секти – це, наприклад, секта сатаністів. Дуже небагатьом із тих, хто ввійшов у це угруповання, вдається порвати з ним. Секта гіпноотично діє на своїх послідовників. Підліток, дотримуючись правил культу сатани, починає визнавати доцільність жертвоприношення, що згубно діє як на саму людину, так і на оточуючих. До того ж дитяча психіка може не винести всього побаченого чи скоєного.

Одним із підтверджень впливу депривуючих умов на розвиток особистості в молодіжній субкультурі є формування її кримінального різновиду – субкультури, що виникає в умовах соціальної ізоляції. Як зазначає С. Замула, кримінальна субкультура неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних

установах – це сукупність духовних та матеріальних цінностей, що формують стиль негативно спрямованої (девіантної, делінквентної) індивідуальної або групової поведінки вихованців, обумовленої неформальними нормами, ідеями та принципами, що протистоять загальноприйнятій культурі суспільства [127, с. 9]. Це субкультура, яка веде до деформування та блокування педагогічного процесу у виховних колоніях, руйнування взаємин неповнолітніх, підміна колективних відносин круговою порукою, стимулювання злочинної поведінки.

Як зазначається у наукових дослідженнях, кримінальна субкультура в умовах сучасних суспільних трансформацій не лише інтенсивно впливає на домінуючу культуру, а й створює загрозу для розвитку особистості та її соціалізації. Незадоволеність загальноприйнятими стандартами і цінностями, яка є характерною ознакою кримінальної субкультури, позиціонується окремими соціальними групами як конфлікт індивіда і соціуму [126]. Як зазначає А. Федосеева, ігнорування ризикогенних процесів, що спостерігається в останні два десятиліття у питаннях організації роботи з підростаючим поколінням, призводить до суспільно небезпечного результату [387]. Підлітки, потрапляючи в субкультурне середовище, у якому активно легітимізуються елементи кримінальної субкультури, ще чіткіше схиляються до утвердження асоціальної спрямованості. Тому недаремно б'ють на сполох вітчизняні і зарубіжні соціологи та психологи. Як зазначає Н. Царахова, в останні десятиріччя у сучасній Росії і країнах пострадянського простору чітко простежується стійка тенденція до зростання кількості молоді, культурні стереотипи якої допускають порушення нормативних приписів. Це виявляється в участі молоді у масових безпорядках, вживанні наркотичних речовин, агресії, заснованої на міжнаціональній основі [407].

Питання кримінальної субкультури детально аналізується як у роботах соціологів та криминологів (Ю. Александров, В. Анісімков, Ю. Антонян, Т. Барило, Л. Білогриць-Котляревский, Д. Виговський, М. Гернет, А. Гуров, М. Денисов, П. Люблинський, І.Мацкевич, В. Тулегенов, М. Яковлев, Г. Беккер, М. Брейк, Д. Говард, І. Гофман, Р. Клоуард, А. Коен, Е. Лемерт, Ч. Ломброзо,

Р. Мертон, А. Міллер, Л. Оулін, Е. Сазерленд), так і педагогів та психологів (М. Геринг, О. Глоточкин, Д. Дриль, О. Ковальов, С. Познишев, В. Пірожков, Г. Хохряков Р. Клоуард, А. Коєн, А. Міллер, Л. Оулін). Зокрема, у психолого-педагогічних роботах проаналізовано особливості та механізми кримінальної субкультури, окреслено причини та наслідки ескалації даного явища, проаналізовано особливості її впливу на молоду людину як безпосередньо в умовах соціальної ізоляції, так і за її межами. У роботах зазначається, що кримінальна субкультура відрізняється від будь-якої іншої кримінальним змістом норм, що регулюють взаємовідносини і поведінку вихованців спеціальних виховних установ [127, с. 16]. У ній чітко відстежуються: ворожість до загальноприйнятих норм; внутрішній зв'язок із кримінальними традиціями; прихованість від необізнаних; наявність цілісної системи суворо регламентованих груповою свідомістю атрибутів; зневага до прав особистості, що виражається в агресивному і жорстокому ставленні до “чужих”, слабких та беззахисних; відсутність співчуття, нечесність і дволикість у ставленні до оточуючих; паразитизм та експлуатація аутсайдерів; заохочення цинічного ставлення до осіб протилежної статі та статева розбещеність; неповага до результатів праці та майнових прав особистості; заохочення до різних форм протиправної поведінки, їх демонстративного прояву [127, с. 9]. За даними С. Замули, у більшості засуджених підлітків (80,6%), виявлено низький чи нижче середнього рівень сформованості правомірної поведінки [127, с. 12].

Для нашого дослідження особливу вагу мають роботи, присвячені соціально-педагогічним аспектам профілактики негативного впливу кримінальної субкультури на особистість неповнолітніх (О. Бец, С. Замула Ю Зверєва, В. Кривуша, А. Макаренко, В. Оржеховська, С. Кушнарьова, В. Лютий, Г.Радов, В. Синьов, М. Фіцула).

Отже, питання впливу молодіжної субкультури на підростаюче покоління належить до важливих напрямів психологічного аналізу. Позитивний і негативний потенціал групового спілкування та взаємодії молоді вимагає ретельного вивчення і своєчасного спрямування у позитивне русло.

3.2. Психологічна характеристика молодіжних субкультур асоціального та антисоціального спрямування

У сучасних умовах українського соціуму негативну девіантну поведінку молоді можна оцінювати як соціальне явище, для якого характерні розповсюдженість у просторі, стійкість у часі, екстенсивність проникнення у соціально-демографічні групи, множинність такої поведінки. У свою чергу, негативна девіантна поведінка (виходячи з цілі такої дії) може включати такі види: делінквентна поведінка (злочинність, правопорушення), тобто порушення офіційних норм, та аморальна поведінка, що порушує неофіційні норми (А. Біндяк [42]). Як уже зазначалося, за соціально-правовим критерієм діючі на сьогодні неформальні об'єднання молоді поділяються на просоціальні, асоціальні та антисоціальні (Є. Холостова [405]). Їх основною відмінністю є модальність спрямованості.

Не зупиняючись на детальному аналізі субкультур із позитивною просоціальною спрямованістю, перейдемо до молодіжних спільнот нейтрального та деструктивного спрямування.

На думку М. Брейка, більшість субкультур молоді – це «колективні девіації», які мають різний характер та рівень відхилення від соціально-культурної та правової норми, позбавлені ціннісної єдності всередині молодіжного середовища [436]. Як зазначає Т. Крюков, спрямування активності багатьох сучасних неформальних молодіжних об'єднань найчастіше носить антисоціальний характер. Багато неформальних молодіжних рухів, які не пропагують насильство або адиктивну поведінку, вирізняються помітною антисоціальністю [180]. Однією із основних причин цього явища є загострення негативних тенденцій у молодіжному середовищі. Як стверджує О. Бугера, негаразди та протиріччя у суспільстві сприймаються підлітками більш гостро та менш критично. Це обумовлює більшу вразливість неповнолітніх до негативних впливів, що існують у суспільстві, а отже і до вчинення злочинів [52, с.10]. Для сучасного молодіжного середовища, зазначає С. Кулешова,

характерні такі тенденції як адиктивність (що виявляється в емоційно-психологічній залежності молодшої людини від алкоголю, тютюну, наркотиків, комп'ютерних ігор, віртуального спілкування в мережі Інтернет); вседозволеність (проявляється у прагненні до безмежної свободі від загальнолюдських норм і правил, наслідком якого є розбещеність, нестриманість); саморуйнування (загострення суїцидальних тенденцій). Все це сприяє значному поширенню девіантних соціокультурних практик в молодіжному середовищі, які детермінують формування негативної спрямованості молодіжних субкультур [185, с.9]. У соціологічній літературі молодіжні субкультури з яскраво вираженою девіантністю інтерпретують як культурні відхилення. (Є. Перегуда [294, с.107]).

Класифікація неформальних груп молоді за наявним асоціальним досвідом і мотивами асоціальної діяльності включає: соціально-нейтральні, асоціальні, нестійкі кримінальні, стійкі кримінальні субкультури (за І. Башкатовим [31]). На основі аналізу наукових досліджень і соціально-поведінкової практики Л. Вольнової, характеризуючи типологію об'єднань підлітків з девіантною поведінкою, виокремлює п'ять типів угруповань:

- випадкові групи із системою неписаних групових норм і цінностей. Поведінка підлітків у таких об'єднаннях характеризується прагненням до свободи самовираження без урахування соціальних норм і правил;

- ретритистичні групи – спільноти, у яких підлітки реалізують програми відходу від реальності, прагнуть уникати життєвих труднощів. Типова поведінка членів цих угруповань – це безцільне проведення часу, токсикоманія і наркоманія;

- агресивні групи. Ці групи засновані на найпримітивніших уявленнях про ієрархію цінностей. Характерні особливості агресивних груп – це жорстка ієрархічна структура, сильний груповий тиск на її членів, серйозні санкції за порушення групових норм, психологічною основою яких є жорстке зіставлення «ми – вони»;

- криміногенні групи – це асоціальні угруповання, у яких потенційно присутній дух девіантної та делінквентної поведінки;
- злочинні групи характеризуються чіткою орієнтацією на злочинну поведінку (К. Волнова [70, с. 81-82]).

За ступенем суспільної небезпеки молодіжні субкультури умовно розділяють на радикальні (екстремістські), агресивні, соціально-небезпечні (О. Дядиченко [112]).

Серед провідних чинників виникнення неформальних об'єднань деструктивної спрямованості зарубіжні та вітчизняні автори вказують порушення механізмів соціалізації (І. Башкатов, С.Белічева, А. Мудрик), на перебіг якої мають величезний вплив соціально-економічна ситуація, соціальне розшарування, майнова диференціація. Це фундаментальне протиріччя між потребами і можливостями молоді Г. Забрянський конкретизує у такий спосіб:

- між цілями, до яких суспільство закликає прагнути молодих людей, і тими легальними можливостями, які воно їм надає для їх досягнення;
- між розширенням можливостей вибору в різних сферах життєдіяльності і звуженням легальних засобів реалізації цих можливостей;
- між розширенням потреб у кваліфікованій, престижній і більш високооплачуваній праці та обмеженими можливостями їх задоволення;
- між прагненням до матеріального благополуччя і відчуттям неможливості його досягнення легальними способами;
- між необхідністю посилення соціального та правового захисту молодих людей і обмеженими матеріальними можливостями суспільства.

Незважаючи на те, що ці суперечності виокремлені у розвитку сучасного молодіжного руху в Росії, на нашу думку, ці ж тенденції чітко простежуються і в Україні та на теренах більшості країн пострадянського простору.

Асоціальні спільноти – це групи з нейтральною розважальною спрямованістю, створювані підлітками чи юнаками для проведення дозвілля. У своїй життєдіяльності ці групи баланують на межі дозволеного, тому досить часто повністю чи частково переходять у розряд антисоціальних (Є. Холостова

[405]). Члени асоціальних молодіжних субкультур, приймаючи і продукуючи асоціальні норми і цінності, відкидають загальноприйняті нормативи співжиття [15]. Як зазначає соціолог І. Староверова [368], дефекти правової свідомості та явище масової девіантної (в т.ч. делінквентної) поведінки дітей, підлітків та юнаків набувають в останній період дедалі ширших масштабів. Варто також відзначити, що історичний екскурс проблеми також засвідчує, що саме злочинна або ненормативна поведінка молодих людей призвела до того, що часткові молодіжні культури опинилися у центрі наукових досліджень. Ще у 30-50-х роках у США були створені перші соціально-наукові студії для вивчення причин виникнення молодіжних банд у великих містах. Тут вперше розглядалася ненормативна поведінка молоді. Студії показали, що члени таких банд живуть за своїми власними нормами та правилами, які є відхиленням від базової культури. Таким чином, було закладено наріжний камінь визнання базовою концепції субкультури, за якою «нетипова поведінка трактується як конформізм щодо певних поведінкових стандартів підсистеми суспільства, яка не визнається суспільством загалом, і, насамперед, його владною частиною [437]. Все ж сама по собі приналежність підлітків до певної субкультури ще не є показником їх схильності до девіантної поведінки (М. Гогуєва [83, с. 153]). Основну роль у цьому відіграють ті ціннісні орієнтації, які пропагуються у молодіжній спільноті.

На думку І. Староверової, під впливом ліберальних реформ третє покоління молоді (з початку перебудови) вирізняється високим ступенем девіантності та делінквентності, що вирізняє її на фоні двох попередніх. При цьому прояви асоціальності у сучасних молодіжних спільнотах досить різноманітні: від алкоголізму, наркоманії, сексуальної розкнутості і сектантства до екстремізму, фашизму, ксенофобії та ін. У середовищі сучасної молоді девіантна поведінка все частіше переростає в антисоціальну [368].

Неформальні молодіжні об'єднання асоціальної спрямованості присутні у будь-якому суспільстві. Вони продукують такі системи цінностей і норм поведінки, стилі життя, які у пануючій культурі розглядаються як

антигромадські або злочинні. Ці об'єднання формуються в особливих соціальних умовах і для деяких соціальних груп молоді дають специфічні можливості розв'язання проблеми бідності, низького статусу, обмежених соціальних можливостей і т.п. Тому молодіжні субкультури часто розглядаються як девіантні, які виявляють якийсь ступінь опозиції пануючій культурі (Є. Подольська [305]). Як зазначає Є. Глєбова, побоювання і страх викликає той факт, що ці субкультури балансують на межі дозволеного і можуть частково або повністю переходити в кримінальні угруповання [80, с. 8].

Виокремлюють декілька найважливіших ознак асоціальних субкультур:

- опозиційність, протистояння суспільним нормам та наявність власного кодексу правил;
- прихований характер певних цінностей;
- наявність атрибутики, символів і умовностей, обов'язкових для виконання;
- кругова порука;
- висока інтенсивність та екстенсивність впливу (асоціальні субкультури контролюють практично всі сторони життя);
- наявність зовнішніх проявів (відповідний зовнішній вигляд, сленг, аксесуари в одязі та ін.);
- жорсткий поділ на своїх і чужих за ознакою приналежності до субкультури;
- жорстка внутрішньогрупова стратифікація.
- залежність прав і обов'язків члена субкультури від його положення у груповій ієрархії;
- наявність загальних фінансових ресурсів, якими розпоряджається ватажок.

Головною вимогою в асоціальних групах неповнолітніх є підтримка групової солідарності. Будь-які ініціативи групи, а їх, як правило, формулює лідер, повинні беззастережно підтримуватися всіма. Якщо члену групи потрібна

підтримка у вирішенні будь-якого конфлікту, що виник поза групою, то вона повинна бути надана (І. Коновалова [164, с. 104]).

Асоціальна субкультура виокремлюється в загальному руслі молодіжної субкультури як негативне соціально-психологічне явище, що відбиває специфічний спосіб життєдіяльності групи, в моральному та психологічному плані відокремленої і відчуженої від інших. У широкому сенсі під антисоціальної субкультурою розуміються всі негативні соціально-психологічні прояви діяльності, відносин і спілкування людей; у вузькому сенсі – норми, цінності, традиції, звичаї, звички, спосіб життя правопорушників. Отже, асоціальні молодіжні субкультури – це об'єднання молодих людей, які поділяють асоціальні цінності та норми і вступають у зв'язку з цим у соціальний конфлікт з домінуючими суспільними традиціями.

Асоціальна субкультура розрізняється за ступенем протистояння соціальним нормам. До неформальних об'єднань асоціальної спрямованості дослідники здебільшого відносять металістів, рокерів, панків, хіпі (І. Башкатов, І. Полонський). Доповнюють список байкери, готи, субкультура хіп-хоп, рейвери, яким притаманні елементи асоціальної поведінки (С. Косарецька, С. Косарецький). Крайня ступінь асоціальних субкультур – це злочинна або кримінальна субкультура.

У дослідженні К. Глебової виконано аналіз західних молодіжних субкультур, схильних до демонстрації асоціальної поведінки. Вона зазначає, що сучасні психологи, соціологи, соціальні педагоги проявляють великий інтерес до дослідження проблеми асоціальної поведінки, яка стала способом життя для значної частини молодого покоління. У цьому випадку є підстави вважати, що ці молоді люди потрапили у сферу впливу асоціальної молодіжної субкультури, а отже, у своїй діяльності вони реалізують її цінності, традиції і атрибути [80, с. 6]. Потрапляючи в субкультурне співтовариство, підлітки втрачають зв'язок із суспільством, проходячи процес соціалізації у своїй контркультурній групі [448]. Дані колективи тому й називаються контркультурними, оскільки їх мораль, стиль поведінки та спосіб життя суперечить загальноприйнятим

орієнтирам. Ускладнюється і подальша адаптація колишнього «неформала» в соціумі [295]. Це породжує спокусу повернення у свою субкультуру або в аналогічну групу дорослих (наприклад, у кримінальне співтовариство) [81, с. 4].

Для нашого дослідження важливими є висновки науковців, щодо зміни під впливом субкультурального простору навіть агресивних тенденцій особистості. Як стверджує О. Гнидін, агресивність студентів закладів вищої освіти і ув'язнених має якісні відмінності за структурною організацією, яка виявляється у якісних, типових, рівневих характеристиках агресії і її різним зв'язком з основними індивідуально-типологічними та особистісними властивостями [82, с.5.].

Асоціальний досвід і мотиви асоціальної діяльності покладені в основу багатьох типологій неформальної молодіжної субкультури. А. Мудрик вважає, що в асоціальних субкультурах, в залежності від умов життя і ціннісних орієнтацій їх носіїв, присутні більш-менш трансформовані громадські та частково антигромадські норми [245, с. 135]. І. Башкатов, характеризуючи асоціальні неформальні об'єднання молодих людей, говорить про наявність у них групових асоціальних цінностей і норм, особливого стилю життя, символіки та сленгу. При цьому вказано на ситуативний характер асоціальних дій та відсутність криміногенної спрямованості [32, с. 19].

При вивченні деструктивної поведінки в молодіжних неформальних групах у наукових дослідженнях особлива увага зосереджується на аналізі причин, чинників і механізмів загострення агресії, виникнення злочинів та правопорушень. Зокрема, у роботі М. Рудик до основних причин консолідації молодих людей та підлітків у неформальні групи антигромадської спрямованості з власною субкультурою віднесено: неорганізованість дозвілля, відсутність батьківського та соціального контролю, неорганізованість профілактичної роботи. До основних чинників, які, на думку цього автора, сприяють формуванню радикально налаштованих футбольних угруповань, віднесено: пропагування ультраправих ксенофобських настроїв; відсутність механізмів регулювання діяльності таких об'єднань державою; поширення

девіантної поведінки, пропагування вживання алкоголю, наркотиків, паління, статевої розбещеності; невдоволення молоді старшим поколінням, що переростає в молодіжно-підлітковий протест тощо [339, с. 9].

Західний дослідник М. Брейк, аналізуючи молодіжні субкультури з точки зору асоціальності, характеризує делінквентну групу як таку, що об'єднує осіб, які потенційно здатні вчинити протиправні дії [436, с. 23]. Після кожного безкарного правопорушення почуття групової солідарності ще більше зміцнюється. У групі закріплюється певна ієрархія ролей, обумовлена внеском кожного у вчинення попередніх правопорушень. Як наслідок, посилення антигромадської орієнтації, солідарність членів групи обмежує можливості виходу з групи, підсилює активність у скоєнні нових злочинів, сприяє зростанню їх інтенсивності і тяжкості (І. Коновалова [164, с. 103-106]).

Найбільш агресивною молодіжною субкультурою на думку психологів і соціологів, є субкультура скінхедів (К. Глебова [80]). Ця субкультура сформувалася в Англії у кінці 60-х років. Відмінними ознаками цієї спільноти є голена голова, чорний одяг, прикрашений безліччю металевих блискіток, різні символи націоналістичних партій та рухів. Члени цієї субкультури розробили цілий ряд ритуалів, що включають обряд посвячення (ініціації), ритуал заохочення і покарання за недотримання прийнятих у їхньому середовищі норм. За агресивність, націоналістичні погляди, жорстке відстоювання прав «білої людини» скінхеди отримали назву «народних дияволів» [17]. В Україні скінхеди з'являються в 90-х роках. Основа ідеології цієї субкультури – націоналізм і расизм. Свої цінності скінхеди відстоюють у різноманітних формах, від цілком невинних агітаційних листівок до жорстокого побиття представників іншої раси, нації, культури. Все ж скінхеди на теренах пострадянського простору – продукт не національних, а соціальних змін. Вони мають, перш за все, економічне, а не соціальне підґрунтя, як це спостерігається на Заході (А. Тарасов [375]).

Субкультура панків на теренах нашої країни з'явилася у кінці 80-х років як демонстративний протест молоді бідних верств суспільства проти багатства,

корупції в країні, забобонів. Усі елементи даної субкультури (поведінка, імідж, сленг) носять зухвалий характер і покликані епатувати, дратувати, обурювати дорослих. Саме слово «панк» утворилося від англійського «punk» – гадина, виродок [22]. Їх вигляд лякав і приваблював одночасно: розірвані джинси, різнокольоровий ірокез на голові, ланцюжки від унітазу на плечах. Д. Хеббідж писав, що навіть через одяг вони могли висловлювати протест суспільству [22, с. 78]. У даний час панки продовжують шокувати громадськість, і як тільки населення перестає реагувати на пропоновані форми епатажу, починають з'являтися ще більш аморальні та соціально небезпечні, такі як сексуальна агресія і насильство.

Елементи асоціальності можна знайти і в субкультурі хіп-хоп, що отримала популярність в ряді країн Північної Америки та Західної Європи на початку 70-х років. Ці елементи простежуються особливо у витоках її зародження: виклик суспільству молодь демонструвала у розмальовуванні стін будинків (графіті), експериментуванні зі звуковідтворювальною апаратурою (діджеїнг), у виконанні вуличного танцю (брейк-дансу) в боротьбі за здійснення контролю над тими чи іншими районами мегаполісу [22]. У даний час нерідко можна почути непристойні слова в сучасній реп-музиці або побачити образливі малюнки-графіті. Все ж ця молодіжна субкультура в умовах сучасності протиставляється кримінальним угрупованням, оскільки «битви» тут пропагуються виключно з метою виявити, хто краще володіє технікою того чи іншого танцювального напрямку або виконання графіті.

Субкультуру готів багато дослідників також наділяють асоціальними характеристиками. Це пов'язано, перш за все, з готичним світоглядом: пристрасстю до образів смерті, прогулянками на кладовищах, окультній практиці. Вияв ідеології проявляється в чорних кольорах одягу, аксесуарах із вампірською естетикою, макіяжі (як у дівчат, так і хлопців). Все ж необхідно визнати, що частина науковців розглядають готів як неагресивну субкультуру, нездатну завдати шкоди оточуючим [39].

Негативні впливи на розвиток особистості можуть мати і неформальні об'єднання, у яких ціннісні ідеали поєднуються з використанням деструктивних форм їх реалізації. Як приклад можна навести поведінку представників молодіжних футбольних радикальних угруповань (футбольних фанатів та футбольних хуліганів). Любов до спорту, визнання і ідеалізація певних команд і їх фаворитів досить часто у них набуває ознак жорстких протистоянь. Як зазначається у дослідженні М.Рудик, присвяченому аналізу шляхів і засобів запобігання злочинів, що вчиняються представниками молодіжних футбольних угруповань, в останній період простежується «стійка тенденція до зростання питомої ваги тяжких та особливо тяжких злочинів, ступеня їх організованості, більшої агресії та нетерпимості стосовно інших груп уболівальників та осіб, уповноважених забезпечувати охорону громадського порядку» [339, с. 5].

У становленні феномена молодіжних радикальних футбольних угруповань в Україні, на думку М. Рудика, простежується **три основні періоди**, трансформація яких пов'язана як з об'єктивними закономірностями організації та проведення спортивних змагань, так і характером суспільно-політичних процесів у державі в різні історичні періоди. До них віднесено: етап зародження футбольного фанатизму у вітчизняному молодіжному середовищі (1980-ті – 1991 рр.); етап унормування, структурування та формального відокремлення молодіжних футбольних угруповань (1991–2000 рр.); сучасний етап розвитку молодіжного футбольного руху, що відрізняється чіткою груповою ієрархією та виникненням специфічної субкультури футбольних фанів (групові традиції спільної діяльності під час футбольних матчів або у зв'язку ними, специфічний сленг, елементи зовнішньої атрибутики тощо) [339, с. 7].

Аналіз ідеології і поведінки футбольних уболівальників дозволяє розділяти їх на формальні (фан-клуби) та неформальні (угруповання типів «хуліганс» та «ультрас»). Неформальні об'єднання мають як організований (за клубною, територіальною, суб'єктною та іншими ознаками), так і неорганізований (стихийний) характер. Особливістю сучасних молодіжних

футбольних угруповань в Україні є те, що, з одного боку, вони сформовані на основі радянських футбольних традицій, а з іншого – їм притаманні ознаки британської та польської моделей, зокрема, щодо чіткої ієрархічної побудови та поширення специфічної субкультури [339, с. 12].

Наслідком їх деструктивної активності є зростання злочинності. Аналізуючи цю проблему, психологи і криміналісти доходять висновку, що однією з основних причин протиправної поведінки фанатів є агресія (О. Данчул [99, с. 205]). Саме цей феномен збуджує в людях почуття зверхності, непримиримості. Виступаючи основою дрібних хуліганських дій, агресія здатна втягнути значну масу молодих людей у більш тяжкі і суспільно небезпечні протиправні дії. Суб'єктами хуліганства переважно виступають підлітки (38,0%), чи юнаки (44,0%), більшість із яких під час учинення злочинів перебувають у стані сп'яніння (алкогольного – у 75,0%; наркотичного – у 8,0%) [339, с. 9].

Антисоціальні молодіжні об'єднання – це групи молодих людей, які своєю поведінкою, своєю ідеологією протиставляють себе загальноприйнятим нормам моралі, мають специфічні уявлення про норми та особливі ідеали життя. Виникнення антисоціальної субкультури пов'язане з розшаруванням суспільства, економічною нерівністю людей, що породжує відмінності в багатьох сферах життєдіяльності. Однією із причин появи такої субкультури є невідповідність між публічно проголошеними в суспільстві ідеалами і реальними засобами їх досягнення. Недоліки системи освіти, зниження ролі школи як центру соціалізації особистості викликають у підлітків прагнення компенсувати відсутні види діяльності спонтанно виникаючими формами дозвіллям. В результаті молодь часто потрапляє під вплив антисоціального середовища, в якому у неї формуються цінності, котрі вступають у протиріччя з загальнолюдськими, складаються міжособистісні відносини, які відчужують людину від суспільства.

Чим гіршими є стосунки підлітка з дорослими, тим частіше він звертається до однолітків, тим більше від них залежить. Отже, референтні

групи як інституції соціалізації відіграють велику роль у становленні та особистісному самовизначенні підлітків. Ціннісні орієнтації референтної групи істотною мірою визначають соціально-психологічне обличчя підлітка.

Оскільки група – єдина площина соціально-психологічного досвіду, в якій може проявити себе підліток, яку він може засвоїти і через яку пізнає сукупність суспільних відносин, то саме група стає формуючою силою в соціалізації підлітка. Тут надзвичайно суттєвим є питання про те, що визначає референтну значущість тієї чи іншої групи в очах підлітка, або, навпаки, сприяє її зниженню. Йдеться передусім про умови, які є в тій чи іншій групі для найуспішнішого формування соціально-психологічного досвіду, для задоволення потреби у спілкуванні.

Якщо умови не сприяють реалізації цих потреб, підліток починає відчувати психологічний дискомфорт, який виникає в результаті незадоволеності, що призводить до конфліктів зі школою, сім'єю, ровесниками або до відчуження від цих соціальних інституцій, зниження їхньої референтної значущості в очах підлітків, до пошуків інших шляхів самоутвердження, іншого середовища спілкування. Ідеться про ризиковані хуліганські угруповання, які, як вважає сам підліток, дають йому свободу дій, взаємин, більшу можливість для прояву власного «Я», інші варіанти спілкування. В такому разі виникає проблема аморальності, а часто й злочинності.

У світі духовних цінностей підлітків також відбувся помітний злам. У їхній свідомості та моральних орієнтирах чітко проглядається як оновлення духовних сфер особистості на основі глибокого й диференційованого оволодіння загальнолюдськими цінностями, так і проникнення в підліткове середовище негативних тенденцій, наявних у суспільстві. Оцінити дану ситуацію однозначно навряд чи можливо.

Очевидним у соціалізації сучасного підлітка є головне: йде процес відторгнення міфологізованих цінностей часу, що минув, і формування якісно оновленої свідомості. У зв'язку з цим постає питання про те, які ідеали необхідно презентувати підліткові.

Зміни в ціннісних орієнтаціях підлітків зумовлені помітними змінами політичної, економічної та соціально-психологічної ситуації в українському суспільстві. З одного боку, вони демонструють спрямованість у майбутнє, стурбованість гострими соціальними проблемами (війни і миру, екології тощо), пошук свого «Я», а з другого – «вакуум» віри, пасивність, дефіцит духовних контактів, гуманістичних начал особистості. В нинішній ситуації соціалізації підлітка, коли відбувається глобальна трансформація суспільного ладу, дуже важливо оберігати юне покоління від стану соціальної фрустрації і всіляко сприяти його прогресивному зростанню. Інакше підлітки сконцентрують у собі ті соціально-психологічні характеристики «маргіналів», які створюватимуть труднощі в ході їхньої інтеграції у соціальні інституції та соціальні відносини. Поступово загострюючись і поглиблюючись, вони стають дедалі стійкішими. Такі соціально-психологічні новоутворення мають негативний відтінок, деформують підлітка, приводять до грубості й жорстокості у стосунках, до наркоманії, проституції, злочинів.

Є також небезпека, що, легко втративши орієнтири і ставши зручним об'єктом різного роду (політичного, злочинного тощо) маніпулювання, підлітки можуть звернути на шлях антисоціальної поведінки, впасти в агресивність чи соціальну апатію, а їхня активність може набути ескапістської (від англ. *escapism* – втеча від життя) або страглістської (від англ. *struggle* – боротьба) спрямованості деструктивного характеру. Найбільш значущими відмінностями процесу соціалізації сучасного юного покоління є:

- переоцінка ціннісних орієнтацій;
- зміна ідеалів;
- розширення референтних зв'язків і зміна змістовності спілкування в них;
- зниження рівня саморегуляції.

Як наслідок – збільшення кількості стихійно утворених неформальних груп.

Серед головних умов, що провокують внутрішні й зовнішні суперечності, виокремлюють такі: недоступність для сучасного підлітка тих умов освіти, виховання, професіоналізації, розвитку, які необхідні для нормальної соціально-культурної адаптації особистості в даному суспільстві; бідність прямих та опосередкованих зв'язків і стосунків підлітка з іншими людьми; невідповідність спрощених способів поведінки й діяльності, які нав'язуються підліткові оточенням, піднесеним екзистенціальним прагненням його віку; велика дистанція між духовною зосередженістю, ідеальними очікуваннями від життя й реальними результатами та наслідками вчинків і дій підлітка; звуження меж вільного пересування у просторі, суворий регламент часу для творчого самовираження, захоплені ігор; не володіння підлітком способами фіксації «Я в житті», відчуженість від самопізнання, рефлексії; перевага деструктивних сил, що постійно виходять з особистості даного підлітка, над закладеними в ньому силами розвитку, конструктивного життя; невідповідність рівня виявлених здібностей і раніше закріплених якостей підлітка завданням, які він ставить перед собою; неприйняття (відчуження оточення, що є значущим для підлітка) результатів його самовираження; перебільшення найближчим оточенням підлітка рівня його дорослості, можливостей і продуктивності діяльності, сформованості його здібностей; випереджаюча масштабність життєвих завдань і стратегій підлітка порівняно з поступовістю та зацикленістю його життєвого й соціального дозрівання; реальна загроза духовному і фізичному існуванню підлітка, яка виходить з агресивного соціального та природного середовища.

Центральними лініями вивчення впливу субкультурного простору на особистість є аналіз його конструктивного та деструктивного потенціалу. Представники різноманітних молодіжних субкультур зазнають як позитивного, так і негативного впливу на процес соціалізації особистості. Позитивний момент – субкультура діє як спосіб самовираження та засіб послаблення кризи ідентичності, коли підліток не бажає і навіть боїться бути схожим на інших та знаходить вияв оригінальності в субкультурі.

Негативні моменти участі у неформальних об'єднаннях проявляються в ізоляції дитини-неформала від соціуму і розвитку у просторі угруповання. Тобто практично вся діяльність підлітка спрямована на реалізацію потреб своїх однодумців. Досить часто це дії, які кардинально відрізняються від загальноприйнятих, дії, що обумовлюють негативні зв'язки із суспільством, що в майбутньому призведе до асоціалізації і деструктування особистості. Найбільшу небезпеку становлять молодіжні субкультури, які пропагують агресивний стиль поведінки: субкультури кримінального (гопники, скінхеди тощо) та радикально-конструктивного спрямування (екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямів), оскільки передбачають насилля, жорстокість, невмотивовану агресію, а нерідко – навіть смерть підозрілих і ненадійних. Також ці угруповання часто тягнуть за собою вживання алкоголю, наркотичних і психотропних речовин, безладних статевих стосунків.

Як зазначає Т. Крюков, розширення демократії сприяє появі різних громадських формувань, насамперед, добровільних неформальних молодіжних об'єднань. Серед них є «позитивні», які прагнуть просто знайти гідну самореалізацію, або діяти на благо суспільства, а є і «негативні». Чимала частина молоді потрапляє в «погане середовище» – у компанії, формування або об'єднання, що несуть деструктивну мораль і агресивні меми. Т. Крюковим виокремлені психолого-педагогічні характеристики сучасних неформальних молодіжних об'єднань – як асоціальних (панки, скінхеди, готи і т.д.), так і соціально-нейтральних (екстремали, яппі) [180].

Проблема злочинності у молодіжному середовищі в наші дні виключно гостра і вимагає включення у дослідне поле цієї роботи праць таких вчених, як В. Анісімов, Є. Белянкова, С. Єрмолаєва, Ю. Кочкін, С. Полутін, І.Карпець, В. Плешаков, А. Тайбаков та інші, які дозволили сформуванню цілісного уявлення щодо даного аспекту проблеми.

Як зазначається в науковій літературі, спрямування діяльності багатьох сучасних неформальних молодіжних об'єднань носить найчастіше

антисоціальний характер [180]. Багато неформальних молодіжних рухів, які не пропагують насильство або адиктивну поведінку, можуть відрізнятися помітною антисоціальністю. Готи характеризуються презирливим і нігілістичним ставленням до соціально-значущих питань, оспівують смерть і заперечують самореалізацію в нормально функціонуючому суспільстві. Хоча пік популярності цього руху вже пройшов, він все-таки залишається ще досить затребуваним, і його прихильники нарочито відмовляються слідувати загальноприйнятим правилам, яскраво демонструючи свою «свободу самовираження». Схожою, але більш різкою нігілістичною поведінкою відрізняються і панки, які заперечують цінність будь-яких соціальних норм і порушують соціальні та моральні нормативи. Досить згадати скандал (із судовим процесом) навколо учасниць панк-групи, які образили релігійні почуття православних віруючих.

Найчастіше субкультурні прояви виявляються у різних формах асоціальної поведінки окремих груп молодих людей, які шокують суспільство своїм зовнішнім виглядом, манерами, інтересами, вибором стилю життя та ін. Йдеться про так званій «шок-протест». Тому молодіжні субкультури часто розглядаються як девіантні, які виявляють якийсь ступінь опозиції панівній культурі.

Суспільство зацікавлене задля своєї стабільності в особливому збалансуванні співвідношення консервативних субкультур як носіїв ядра культури та інноваційних субкультур, і в разі потреби – у стимулюванні розвитку інноваційних субкультур для підтримки нових сфер і напрямів культурного життя, для випробування нових культурних моделей, експерименту.

Автори теорії субкультури молоді – основного напрямку британської соціології молоді – стверджують, що фундаментальну роль у соціально-політичному визріванні молоді має стратифікаційна належність.

Зародившись ще в перших навчальних закладах Європи і набувши своєї стійкої форми з середини 50-х років ХХ ст., під тиском сучасних

модернізаційних умов (рання фізична зрілість, розтягування часу входження в соціально-професійний статус дорослих, розвиток засобів масової комунікації та ін.) соціально-культурна автономія молоді у світі дорослих зростає, розширюється спектр молодіжних субкультур мистецького спрямування, простежується формування нового типу інформаційно-інтернетної молодіжної субкультури. В останній період відбулося зростання внеску молоді і характеру її участі у модернізаційних процесах, представляючи молоде покоління в якості авангарду у трансформаційному оновленні суспільства.

Англійський соціолог М. Брейк виділяє такі субкультурні типи молоді, як «нормальна» молодь, делінквентна молодь, культурні бунтарі, політично активна молодь. Закономірно, що навіть «нормальна» молодь теж має свої особливості і складає специфічну субкультуру. Субкультура складається із сукупності знань та уявлень групи, на основі яких вона формує свій цілісний образ соціального світу та визначає своє місце в ньому як основу орієнтації в життєвому просторі.

Істотний вплив на підростаюче покоління молодіжні субкультури здійснюють лише у великих мегаполісах. У маленьких населених пунктах неформали стають екзотикою. При цьому змінюється і зміст субкультури. До малих міст доходить тільки зовнішня складова (атрибутика), дуже рідко молодь намагається вникнути в історію та причини виникнення даної субкультури, через це значення і складові субкультури істотно спотворюються. Зокрема, серед одних із перших молодіжних субкультур виділяють тедді-бойз, які з'явилися у другій половині минулого століття. У 60-х роках ХХ ст. серед молодіжних субкультур з'явилися стиляги, рокери, байкери, хіпі, панки, а згодом – скінхеди, футбольні фанати, емо, «толкієністи», репери, гакери та ін.

На рубежі 70-80-х рр. у західній соціології утвердилось розуміння субкультури як сукупності норм і цінностей, що не збігаються з загальноприйнятими, сприяють підтримці і розвитку стилю життя, що відрізняється від традиційного.

Молодіжна субкультура – це культура окремих груп молоді, відмінна

від загальноприйнятої у дорослому суспільстві, вона вирізняється відмежованістю від інших людей за допомогою спеціальних знаків, які мають суттєве значення тільки всередині цієї культури: створюється фольклор, спілкування відбувається на мові, зрозумілій тільки для цієї спільноти, що ускладнює проникнення сторонніх. У будь-якій субкультурі є специфічні риси, яскраві відмінні ознаки. Вони відіграють особливу роль в об'єднанні конкретної групи людей. Особливо чутливими до субкультур з антисоціальними спрямованістю є малозабезпечена молодь, діти алкоголіків та осіб, які перебувають в місцях позбавлення волі, які звикли до маргінальної культури (Т. Крюков [180, с. 3]).

Однією із причин формування антисоціальної субкультури розглядається несприятлива атмосфера в сім'ї, коли підліток намагається відшкодувати недолік міжособистісного спілкування з близькими в антисоціальних групах, які здатні врахувати його потреби і, зі свого боку, сприяють відчуженню підлітка від сім'ї і суспільства.

Виокремлюють декілька причин привабливості кримінальної субкультури для неповнолітніх:

- наявність широкого поля діяльності і можливостей для самоствердження і компенсації невдач, з якими вони зустрічаються у суспільстві;
- особливість процесу протиправної діяльності, що включає ризик, екстремальні ситуації, удавану романтику, таємничість, незвичайність;
- наявність помітної атрибутики і символіки;
- емоційна насиченість норм, правил, ритуалів, зняття всіх моральних обмежень;
- відсутність заборон на будь-яку інформацію і, перш за все, на інтимну;
- урахування пережитого підлітком досвіду, забезпеченням йому у «своїй» групі морального, фізичного, матеріального та психологічного захисту від агресії;

- наявність елементів кругової поруки.

Дослідження деструктивної спрямованості дозволили визначити провідні мотиви, що відбивають ціннісні уявлення учасників: ідейна близькість; бажання брати участь у спільній діяльності; боротьба за справедливість (Т. Єгорова [115]). Після детального аналізу в мотиваційній структурі учасників молодіжних об'єднань деструктивної спрямованості дослідниками було виокремлено три групи мотивів:

- експресивні (спонтанно виникаючі мотиви, не пов'язані зі спрямованістю об'єднання);
- інструментальні (пов'язані із спрямованістю об'єднання);
- власне ідейні [112].

Окрім цього, у дослідженні зазначається, що більшість молодих людей, включаючись в об'єднання, переслідують конкретні цілі, які не завжди пов'язані з його діяльністю. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення, наскільки усвідомлено молоді люди готові до власне деструктивних проявів, про рівень яких, на думку Т.Єгорової, можна судити по тому, чи знають молоді люди, що таке деструкція, деструктивна поведінка і деструктивні прояви. Як показали результати дослідження, лише менше половини (41,2%) відповіли впевнено, що знають. Кожен другий (47,1%) виявив невпевненість у тому, що правильно розуміє сенс цього явища. І, нарешті, кожен десятий (11,8%) зізнався, що не знає, що це таке (Т.Єгорова [115, с. 51]).

Таким чином, дві третини молодих людей, беручи участь в об'єднаннях деструктивної спрямованості і висловлюючи готовність до деструктивних дій, фактично повністю не розуміють їхньої сутності. Виявлене протиріччя пов'язане з лабільністю молодіжної свідомості, яка переважно відображає спонтанно виникаючі погляди, емоційні реакції, піддається впливу зовнішніх факторів і часто не в змозі адекватно рефлексувати деструктивну спрямованість своєї поведінки, що не знижує суспільної небезпеки подібних проявів і вимагає цілеспрямованої та узгодженої педагогічної діяльності вчителів, психологів,

соціальних педагогів та батьків щодо попередження залучення молодих людей в деструктивні неформальні об'єднання.

Елементи антисоціальної субкультури зосереджуються у кримінальних групах та інших закритих і напівзакритих спільнотах. До ознак антисоціальної субкультури належить її таємний характер, негативне ставлення членів групи до загальноприйнятих правил, система атрибутів і символів, обов'язкових для виконання всіма носіями субкультури. Антисоціальна субкультура має деструктивну спрямованість. Вона «звільняє» своїх членів від моральної відповідальності за протиправну поведінку, дегуманізує об'єкти насильницьких, екстремістських, радикальних дій. Як наслідок, антисоціальні дії, які здійснюються об'єднанням, розглядаються його членами як нормальні. А. Мудрик зазначає, що за таких умов відбувається дисоціальне виховання – «формування антисоціальної свідомості і поведінки» [245]. Відчуваючи психологічну і моральну підтримку один одного, члени таких угруповань найчастіше роблять зухвалі пограбування, розбійні напади, крадіжки, групові зґвалтування, учиняють цинічні хуліганські дії. Злочинні групи, сформовані на антигромадській основі, виникають не стільки на основі загальних симпатій, скільки спільності кримінальних інтересів, потреби у підтримці спільної кримінальної діяльності.

У різних концепціях причини виникнення антисоціальної культури пов'язують з різними джерелами. Одні теоретики вбачають її першооснови у дії кримінальних законів і традицій, інші виходять із особливостей сексуальної ізоляції людей у замкнутих ізольованих спільнотах, треті вважають основним фактором нерівність конфлікту особистості та суспільства.

До об'єднань деструктивної спрямованості, на думку Т. Єгорової, можна віднести: групи наркоманів, вуличні банди, територіальні угруповання, екстремістські, націоналістичні, сатанинські об'єднання, групи хуліганів-фанатів, які «спеціалізуються» за трьома основними напрямками: політичний, націоналістичний та релігійний [115]. Групова ізолюваність, корпоративність, замкнутість об'єднань при їх внутрішній деструктивності (екстремістської,

радикальної, тоталітарної) ідеології створюють передумови для несприятливої динаміки групової соціальної спрямованості і збільшують можливість їх трансформації в асоціальні, криміногенні. Іншими словами, деструктивні неформальні об'єднання є вкрай небезпечним середовищем, що провокує до антигромадської і навіть злочинної поведінки, а також становить загрозу як для соціальної стабільності суспільства, так і для учасників об'єднань.

У антисоціальной субкультурі складається система субординації прав, обов'язків, засобів і способів спілкування. При цьому у підліткових асоціальних субкультурах велике значення надається суворій регламентації життя спільноти і поведінки кожного індивіда. Все життя групи чітко регламентується нормами, які насаджуються «авторитетами», частина з них запозичується із субкультури кримінального світу дорослих або приймаються групою в результаті впорядкування норм внутрішньогрупової взаємодії. Ці норми можуть передаватися за традицією або закріплюватися як результат прояву ігрових моментів у житті групи і прийняття її членами певних ролей для досягнення успіху ігрової діяльності. Потім ці норми починають регулювати і асоціальну діяльність групи, міжгрупові відносини як при здійсненні злочинів, так і в повсякденному житті. Для цього існують такі види норм: «закон», «наказ» і «правило». «Закон» – це стійкий звід норм поведінки (своєрідний кодекс). Нижчими по рангу та більш динамічними є «наказ» і «правило». Саме вони регулюють життєдіяльність у групі та поведінку її членів.

Ознаками субкультури можуть виступати як вербальні засоби – жаргон, клички, крик, свист та ін., так і невербальні – специфічні мода, татуювання, міміка та ін. Серед членів антисоціальних угруповань поширені всілякі «клятви», «прописки» та ін. За допомогою знаків такі особи інформують оточуючих про свою приналежність до спільноти. Вони є своєрідними показниками статусу особистості, її авторитету, специфічним засобом самовираження носіїв субкультури. Ступінь оволодіння членами неформальних об'єднань елементами субкультури різна і залежить від місця, яке той або інший член займає у спільноті.

Існує особлива стратифікація учасників неформальних об'єднань асоціального типу. Залежно від рольових функцій, прав, обов'язків і привілеїв серед членів групи можна виділити 6 стратів (ступенів в ієрархії субкультури). «Авторитети» – це фактичні лідери груп. Переважно це особи, старші за віком та досвідом. Вони забезпечують згуртованість своїх спільнот, контролюють поведінку їх учасників, застосовують репресивні санкції до порушників законів субкультури та ін. Їх «авторитет» ґрунтується на знанні правил субкультури, умінні безкарно порушувати загальноприйняті норми, зв'язках зі злочинним середовищем. «Наближені» до лідерів – їх радники та виконавці. «Роботяги» – це особи, які отримали певний авторитет, знають правила субкультури, але не завжди дотримуються їх. «Особи, яким надається перевага» – це ті, хто витримав випробувальний термін, прийняті в об'єднання та отримали деякі привілеї. Серед них вже зустрічаються підлітки, які відзначилися перед спільнотою. «Знедолені» – особи, які не пройшли випробувальний термін та зобов'язані виконувати будь-яку роботу. «Ізгої» та «скривджені» – безправні об'єкти знущань і експлуатації. Перехід з нижніх ступенів на більш високі є бажаною метою кожного члена групи і вимагає значних зусиль.

Подібна стратифікація дозволяє лідерам тримати в покорі своїх підлеглих. Підлітки, що потрапили в антисоціальні об'єднання, виявляються найбільш беззахисними через нестачу досвіду і фізіологічно-психологічні особливості свого віку. Антисоціальне середовище має особливо негативний вплив на розвиток особистості підлітка та юнака, руйнує моральні основи поведінки, формує характер, позбавлений самостійності і почуття самоповаги.

Антисоціальні неформальні об'єднання мають яскраво виражений агресивний характер. «Банди» – це об'єднання (найчастіше підлітків) за територіальною ознакою. Місто ділиться «бандами» на зони впливу. На «своїй» території члени банди є господарями, тому із «чужинцями» (особливо з іншою бандою) вони розправляються вкрай жорстоко. Положення підлітка в антисоціальній субкультурі залежить від спрямованості групи, стажу її кримінальної діяльності.

Групові норми антисоціального об'єднання поділяються на заборонні, зобов'язуючі і регулюючі. Кожна норма має чітку диспозицію і передбачає суворі санкції за її невиконання: позбавлення статусу та переведення на нижчі щаблі ієрархії, насильство, шантаж, вигнання зі спільноти [180]. Групові норми виступають у якості персоніфікуючих чинників, що створюють психотравмуючу ситуацію для особистості підлітка.

І. Башкатов виокремлює чотири види криміналізованих неформальних об'єднань [33]. Вони різняться від інших соціальних груп цілями, специфікою групових процесів, особливою суспільною небезпекою. Вони характеризуються чіткою орієнтацією на злочинну поведінку. Їх вирізняють протиправні норми і сплановане, організоване здійснення злочину. Тому такі групи ще називають злочинними. Частково виникнення злочинних груп можна розглядати як стихійне явище. Такі групи утворюють люди без певних занять, які ніде не працюють, не вчаться: хулігани, наркомани, грабіжники, які здійснюють різні злочини з метою задоволення власних інтересів та потреб. Поступово злочинна група входить до більш складної організованої групи – злочинного співтовариства, основними ознаками якого є згуртованість і цільові установки на здійснення особливо тяжких злочинів, наявність складних організаційно-ієрархічних зв'язків із ретельною конспірацією, наявністю бойовиків, охоронних структур і навіть розвідки. Організовані злочинні групи мають колегіальний орган керівництва, інформаційну базу, устав у вигляді переліку неформальних норм, традицій, законів, санкцій.

Як і в інших групах асоціального типу, дослідники виокремлюють у структурі злочинної групи її «внутрішнє коло», яке складається із ядра, куди входять лідер і його найближчі помічники, а також «зовнішнє коло», яке складається з рядових членів чи навіть випадкових людей.

У злочинних групах завжди має місце жорстка взаємозалежність членів один від одного. Керують злочинними групами лідери яскраво вираженого авторитарного складу, які прагнуть підпорядкувати усіх інших членів. Своїм стилем лідерства вони перетворюють інших членів групи в маріонеток,

позбавляючи їх права на вибір (досить часто і права виходу з групи.) Очевидна роль лідера як своєрідного «детонатора», що запускає увесь механізм формування злочинної групи. Він визначає її «спеціалізацію», масштаби злочинної діяльності, характер внутрішньогрупових відносин.

Лідери групи, нерідко раніше судимі, втягують підлітків і юнаків у діяльність злочинних груп. При цьому вони використовують досить широкий спектр прийомів залучення молоді до злочинного об'єднання: від своєрідних умовлянь, прохань, пропозицій, до застосування шантажу, погроз, обману, побиття і навіть катування.

3.3. Системна деперсоналізація особистості у молодіжній субкультурі

Підлітковий вік – суперечливий і найважчий з усіх періодів розвитку людини. Він характеризується виникненням потреб у сепарації та відокремленні від батьків, у запереченні їх авторитету, в опозиційності. Дані потреби та психологічні особливості роблять можливим входження підлітка до різноманітних субкультур і молодіжних об'єднань, оскільки саме там він вчиться самовиражатися, спілкуватися, особливо з представниками протилежної статі, «приміряти» на себе ролі дорослих людей та дорослої поведінки, отримує підтримку та схвалення. Інша річ, що часто такі субкультурні угруповання є радикальними, схиляють до агресивної поведінки стосовно себе чи стосовно інших людей. Тому не випадково у наукових дослідженнях зазначається, що сплеск екстремістської активності випадає на період середнього та старшого підліткового віку (14-18 років). За даними О. Петрянкіна, більшість засуджених екстремістів (72,7%) – це представники саме цього вікового періоду [298, с. 5]. У наступний віковий період (18-24 роки) цей показник знижується майже у 6 раз і досягає лише 15,3% від загальної кількості засуджених екстремістів.

Негативне спрямування субкультур:

- прояви вандалізму, насильства, жорстокості;
- бездіяльність;
- адиктивна поведінка, розпуста;
- домінування споживацької поведінки.

Визначальною характеристикою сучасної молодіжної субкультури в Україні є феномен суб'єктивної «розмитості», невизначеності, відчуження від основних нормативних цінностей. Як наслідок, відсутність чіткості в ідентифікаційних процесах у багатьох представників субкультури поєднується з наявністю яскраво виражених стереотипів поведінки, що обумовлюють деперсоналізаційні тенденції у розвитку особистісних установок. Позиція відчуження, в її екзистенційному контексті, простежується як відносно соціуму, так і контркультурної спрямованості молодіжного дозвілля [412].

Деперсоналізація – (віл лат. de – негативний префікс, persona – персона, особистість, особа) визначається як зміна самосвідомості, для якої характерне відчуття втрати власного «Я» та переживання відсутності емоційного включення у відносини з близькими. Деперсоналізація може відбуватися з людиною, яка має особистісні властивості, яка має «самість», відповідну своєму віку. Почуття індивідуальної неповторності починає чітко проявлятися з підліткового віку. Підліток вже не лише виокремив суспільно значимі, загальнолюдські властивості і якості, але й успішно втілює їх у індивідуально-неповторних проявах.

Соціальна сензитивність підлітка дає йому можливість бути успішним у спілкуванні та інших видах діяльності, і водночас визначає особливості його внутрішньої позиції. Підліток залежить не лише від того, наскільки інші підтримують і приймають його як персону, але й прагне проявляти самостійність. Як стверджує С. Гарькавець, деперсоналізація є процесом розвитку групи за рахунок особистості [73]. Під час деперсоналізації не лише виявляється упереджене ставлення групи до особистості, а й висуваються вимоги бути гіршим за всіх, нівелювати будь-які особистісні прояви, окрім

потрібних групі [73, с. 83]. Деперсоналізація підлітка у молодіжній субкультурі може виявлятися на когнітивному, емоційному чи поведінковому рівнях. Кожний із них породжує певні рівні неблагополуччя підлітка у соціальній спільноті. Когнітивний компонент включає не лише оцінку подій, а й усвідомлення та прийняття особистістю себе на певному рівні: негативному, позитивному чи нейтральному. Поведінковий компонент просвітлює позиції підлітка щодо своєї активності під впливом ставлення однолітків. Модальність суб'єктивного вибору знаходиться у межах континууму «активність-пасивність-бездіяльність». Емоційний компонент виявляється у переживаннях підлітком, зумовлених його становищем у спільноті. Воно може містити позитивне сприйняття власних статусів, негативне чи індиферентне.

У асоціальних об'єднаннях, де ціннісні орієнтації мають антигромадський характер, може відбуватися деперсоналізація, делінквентність більшості за рахунок персоналізації агресивного експлуатування меншості, а також за рахунок агресії цієї більшості, спрямованої на кожного окремо. Тривала ізоляція від сприятливого спілкування, емоційні перевантаження, тривала дія травмуючих обставин повсякденного життя підлітка призводять до деперсоналізації.

До травмуючих обставин відносять і стигматизацію. Спочатку це поняття виникло в Стародавній Греції. Стигма – тавро на тілі раба або злочинця. Сьогодні це поняття використовується в англійській психології: stigma – виродження; stigmatic – затавровані ганьбою.

В. Мухіною було досліджено сутність стигматизації підлітків в асоціальних угрупованнях. Як зазначає автор деперсоналізація у цих об'єднаннях здійснюється за рахунок стигматизації. Вона виявляється у наступних формах:

- у прізвиськах, кличках;
- у позбавленні визнання або в постійній загрозі цього позбавлення;
- у депривації статевої ідентичності чи вигнанні з угруповання ;
- у позбавленні очікуваного «теперішнього» і «майбутнього»;

- у створенні специфічного асоціального середовища, де виключно велика влада над окремим індивідом [248].

Стигматизація настає на людину, насамперед, у контексті основних структур самопізнання та самостворення. Як зазначає В. Мухіна, стигматизація може відбуватися за всіма ланками структури самосвідомості:

- власне ім'я, ідентифіковане з тілесною і духовною індивідуальністю людини;
- домагання на визнання;
- статеві ідентифікації;
- психологічний час особистості (індивідуальне минуле, сьогодення і майбутнє);
- соціальний простір особистості (система прав і обов'язків).

В асоціальному середовищі діють жорсткі правила поведінки, які фактично обумовлюють деперсоналізацію даної особистості та подальше формування криміногенної особистості. Ця особливість була підмічена Д. Лихачовим ще у 30-х роках ХХ ст. [202]. На сьогоднішній день різке збільшення числа злочинів, скоєних неповнолітніми в останні роки, є показником деперсоналізації особистості підлітка у криміногенному середовищі.

Вивчення специфіки деперсоналізації та стигматизації – це актуальна проблема вікової та педагогічної психології, основне завдання яких полягає у пошуку шляхів реабілітації делінквентних підлітків з ознаками деперсоналізації. Важливо вивчити тенденції деперсоналізації особистості підлітка у зв'язку зі стигматизацією підлітка в асоціальних угрупованнях; а також – у виявленні специфіки цих процесів у кримінальному і нормовідповідному середовищі.

Деперсоналізація підлітка з кримінального середовища проявляється у відчуженості особистості від самої себе, втратою ідентичності, сформованої на попередніх стадіях онтогенезу.

Відповідно до своєї соціально-психологічної феноменології, людина існує у двох, властивих їй іпостасях – як соціальна одиниця і унікальна особистість. Індивідуальне буття особистості формується через внутрішню позицію людини, через становлення системи особових сенсів, на основі яких підліток будує свій світогляд, свою ідеологію. Структура самосвідомості особистості, припускаючи збереження основних значень і смислів при зовнішніх та внутрішніх змінах, будується під впливом тієї системи, до якої належить ця особистість.

Одна з найважливіших ланок самосвідомості – власне ім'я, ідентифіковане з тілесною і духовною індивідуальністю людини. Його феноменологічне значення як індивідуального знака людини, що представляє її у світі і визначає її життєвий шлях, має місце на всіх етапах історії людини. Ім'я служить каталізатором, який сприяє накопиченню позитивних емоцій, звернених до людини з перших днів її появи на світ, формуванню базової довіри до людей і ціннісного ставлення до самої себе. У разі депривації імені (образи, насильницької зміни) підліток не лише відчуває дискомфорт, а й може відреагувати психоастеничними реакціями або депресивними станами. Звернення до підлітка на ім'я, надання шанобливого ставлення до нього через адекватно-лояльний стиль спілкування забезпечує умови успішної взаємодії та готовності вирішувати спільні завдання.

Ставлення до імені людини складалося у процесі історії. У Древній Русі заможні люди носили два імені відразу: «хресне» для небесних справ і «мирське» – для земних. Однак для селян, ремісників і простих людей частіше використовувалося одне-єдине ім'я, яке часто підмінялося прізвиськом. Ні носії цих імен, ні їх оточення не бачили в цьому нічого ганебного і образливого. Вчені виокремлюють десятки джерел, звідки наші предки черпали свої імена. Аналогічними способами користуються сучасні підлітки при нагородженні однолітків різними кличками та прізвиськами.

У ході аналізу виявлено недостатній зв'язок зазначених вище факторів і механізмів деперсоналізації особистості в підлітковому середовищі. У наукових дослідженнях поняття деперсоналізації визначено, з одного боку, як стан

особистості, яка об'єктивно втратила здатність до персоналізації, відмовилася від боротьби за свою ідентичність, аж до самознищення; з іншого боку – як процес витіснення соціальним середовищем (групою) небажаних їй членів суспільства.

Механізм деперсоналізації полягає в одночасному тиску на особистість підлітка зовнішніх і внутрішніх факторів. З різним ступенем гостроти він може проявлятися:

- у дискредитації особистості (приниженні, відмові від визнання її суб'єктом спілкування, діяльності);
- у стигматизації (наділення кличкою-оцінкою або татуванням);
- у встановленні жорсткого рольового статусу (за В. Петровським – нульового, за В. Пирожковою – негативного), коли група диктує свої правила і вимагає жорсткої покори;
- у остракізмі (вигнанні). У законослухняному середовищі це виражається у формі бойкоту, у кримінальному – у формі переводу в іншу камеру або відведенні найгіршого місця. При цьому індивід перестає бути особистістю для всіх інших. З ним не можна контактувати, не можна використовувати його предмети. Зате його самого можна використовувати як річ, змушувати робити найбруднішу роботу. У школі механізм запуску процесу деперсоналізації підлітка може бути спровокований вчителем, коли даються негативні оцінки навчальних завдань або поведінки підлітка у присутності однолітків.

Механізм деперсоналізації діє за таких умов:

- не узгоджені цілі та очікування особистості й зовнішнього середовища;
- неадекватні реакції (поведінкові, емоційні, інтелектуальні) на зовнішні впливи від невміння спілкуватися, недостатнього розвитку здібностей, від почуття страху, егоїзму, від голоду чи інших депривованих потреб;
- негативна інтерпретація подій (через відсутність навичок прогнозування, системного мислення);

– проявляється пасивність у використанні STEEP-факторів (через низький рівень розвитку творчих здібностей і недостатній впевненості у своїх силах);

– особистістю втрачено усвідомлення свого «Я», вона відмовляється від власної ідентичності (через недостатність волі, відсутність бажання «відбутися», невміння брати на себе відповідальність за своє життя).

Вирішальним фактором впливу в підлітковому середовищі є однолітки. Деперсоналізація і стигматизація особистості в підлітковому середовищі обумовлена боротьбою за завоювання високих рольових статусів і є значущою для суб'єкта у соціальному середовищі. Негативні прізвиська є одним із сигналів деперсоналізації особистості. Основною причиною стигматизації є, з одного боку, прагнення особистості показати свою значущість, виокремитися на тлі інших, а з іншого боку – її нездатність протистояти жорстким вимогам середовища, внутрішній відмові від самого себе, від почуття власної гідності, від простого бажання захищати себе.

Процес стигматизації призводить до зміни пріоритетів і цінностей, аж до граничної деперсоналізації – втрати самого себе як особистості. Деперсоналізація і стигматизація супроводжуються різними ступенями емоційного, когнітивного і поведінкового реагування підлітків на прізвиська. До найбільш негативних наслідків деперсоналізації належать:

- агресивна поведінка;
- невротичні акцентуації характеру;
- суїцидальні явища.

Підлітки з різних соціальних верств схильні до впливу деперсоналізації у різному ступені. У кримінальному середовищі переважає перехідний і граничний рівень деперсоналізації, будь-який опір тиску середовища загрожує позбавленням життя або приниженням такого порядку, при яких смерть здається порятунком.

У нормативному середовищі підлітки найменш схильні до впливу деперсоналізації, коли в найближчому оточенні створені умови для розвитку

суспільно значущих здібностей, установок, цінностей і норм спілкування. У разі незадоволення базових потреб у любові, визнанні, престижі найчастіше вони поповнюють кримінальну субкультуру, яка завжди готова їх прийняти.

На цей час у психологічній науці на основі діагностичних обстежень механізму деперсоналізації визначено рівні деперсоналізації особистості в підлітковому середовищі: нульовий, початковий, перехідний, граничний. Відповідно до кожного рівня деперсоналізації визначено систему автокорекції, дотримуючись якої підліток у змозі нейтралізувати або попередити вплив деперсоналізуючих явищ.

Варто зазначити позитивний вплив на зниження рівня деперсоналізації в ході тренінгів самопомоги як у законослухняному, так і в кримінальному підлітковому середовищі за рахунок використання методів розвитку природних здібностей підлітків. Система психологічної допомоги, що включає в себе методи діагностики та корекції станів деперсоналізації, дозволяє отримати підлітку знання, вміння та навички адаптації у несприятливих умовах.

У силу вираженою соціальною сензитивності в підлітковому віці, яка відбувається в асоціальних угрупованнях підлітків деперсоналізація за рахунок стигматизації може бути зворотна. Цьому сприяють спеціально організовані умови, що сприяють розвитку саморефлексії, рефлексії на зовнішні умови, впливу внутрішньої позиції на зовнішні обставини. Перебування у деструктивних субкультурах формує витіснення її учасників зі сфери колективних відносин, їх ізоляцію в соціумі, тобто порушення механізмів соціалізації.

3.4. Форми та прояви деструктивних форм поведінки adeptів молодіжної субкультури

Соціальна поведінка підлітків не завжди носить соціально-конструктивний характер. Бійки, насмішки, булінг, руйнування шкільного майна – явища, які, на превеликий жаль, присутні у шкільному житті, у

взаємодії підлітків з однолітками та дорослими. Розмаїття поведінкових проявів підлітків-учасників молодіжних неформальних угруповань поділяють на конструктивну та деструктивну поведінку, тобто нормальну та аномальну. Деструктивна поведінка характеризується тим, що є нестандартною, не схвалюваною суспільством, а іноді навіть патологічною. Термін «деструктивна поведінка» охоплює широкий спектр поведінкових проявів. Найчастіше він використовується для опису таких різновидів асоціальних самовиявів, як опозиційна, агресивна чи кримінальна поведінка [406].

На думку Е. Зеєра, деструктивні особистісні зміни, що порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність і стійкість, можна визначити, як соціально обумовлені деформації сформованої структури діяльності й особистості, що позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками соціального процесу [131].

Слід зазначити, що проблема деструктивних змін особистості недостатньо досліджена в науці. Серед вчених, що займаються вивченням різних особистісних патологій, немає термінологічної єдності. Починаючи з XIX ст. у науці традиційно використовуються такі терміни, як «деперсоналізація», «дереалізація», «деіндивідуалізація», «дегенерація» особистості. Деперсоналізація вперше була розглянута Л. Дюгасом в 1889 р. Він розумів під деперсоналізацією «почуття втрати власної особистості». Творець психоаналізу З. Фройд, відзначав, що самовідчуження веде до невротичної втрати свого власного «Я» – деперсоналізації, або до втрати почуття реальності навколишнього світу – дереалізації. Американський соціолог Ч. Кулі пропонував використовувати термін «дегенерація особистості» для опису стану тих людей, характер і поведінку яких знаходяться явно нижче зразка або рівня, що розцінюється в думці групи, яка панує, в якості норми: розумово відсталі, божевільні, алкоголіки і злочинці. Найбільш широко в сучасній патопсихології та психіатрії використовується поняття «деперсоналізація», однак воно не має однозначних трактувань. Так, А. Меграбян відзначав, що поняття «деперсоналізація» в широкому сенсі

слова включає в себе і дереалізації, так як під порушенням особистості даного типу ми розуміємо не тільки порушення здатності усвідомлення свого «Я» і свого тіла, але і порушення здатності усвідомлення реальності об'єктивного світу. Деперсоналізаційні розлади характеризуються психічним автоматизмом, явищами відчуження психічних процесів. Інші дослідники відносять до деперсоналізації порушення схеми тіла і психосенсорні розлади (М. Гуревич, Р. Голант), стану «дежаву» (А. Шмарьян). Ю. Нуллер розуміє під деперсоналізацією відчуття зміни власного «Я» з втратою емоційного компонента психічних процесів (І. Лисак [208]).

У словнику практичного психолога [357, с. 115] поняття «деструкція» визначається як руйнування, порушення нормальної структури, знищення чогось; руйнування системи та її функцій. Деструкція обумовлює порушення цілісності структури особистості, її рівноваги та взаємозв'язків між її елементами. Протистояння та взаємодія різноспрямованих частин структури цілісної системи може порушуватися, що формує її деструктурування, і, як наслідок, руйнування.

Особливе місце у формуванні деструктивних проявів особистості займають умови соціалізації індивіда. Соціальною підставою формування деструкцій є невідповідність об'єктивних властивостей людини вимогам займаної позиції в системі суспільних відносин, «соціальна невлаштованість», конфліктність буття, протиріччя між потребами індивіда і можливостями їх задоволення (Я. Гилінський [79]). Деструктивні форми реагування можуть бути викликані зміною соціального статусу індивіда або групи. Чим більш радикальне зниження соціального статусу, тим імовірніше спалах деструктивних спрямувань (R. Bowen [436, P. 5–6.]).

Аналізуючи деструктивну поведінку підлітків у школі, R. J. Cameron виокремлює п'ять форм: агресивні дії, руйнування шкільного майна, порушення суспільного порядку, протидія авторитетам та саморуйнування [450].

Спираючись на наукові роботи з питань деструктивної поведінки підлітків, К. Злоказов констатує, що вона може бути представлена у прямій та опосередкованій формі агресивно-опозиційного ставлення до соціальних стосунків та об'єктів освітнього простору школи [135, с. 72]. Така поведінка не завжди породжує кримінальні наслідки, але вона знижує ефективність освітнього середовища, деморалізує учнів і відособлює один від одного, впливає на психологічний стан вчителів.

Деструктивно-поведінкова модель має цілий ряд особливостей:

- викликає у оточуючих негативну оцінку;
- не відповідає соціальним нормам;
- приносить шкоду як для особистості, так і оточуючих людей;
- є своєрідною відповіддю на нестандартну ситуацію;
- пов'язана з негативною спрямованістю особистості;
- розвивається в результаті відсутності соціальної адаптації;
- має своєрідні індивідуальні риси.

Основу моделі руйнівної поведінки складають: відсутність мотивації; неадекватність; дезадаптивність; аутичність; відсутність результативності. Деструктивна поведінка відображає низьку ступінь соціалізації особистості, уникнення соціуму, погану адаптацію до внутрішніх і зовнішніх умов [87]. На індивідуальному рівні такі підлітки схильні частіше вибирати шлях аномальної поведінки. Вони можуть проявляти свою руйнівну поведінку щодо наступних соціальних контекстів:

- духовно-моральних норм (загальнолюдських цінностей);
- морально-етичних норм (норм і правил, не зафіксованих на папері);
- правових норм (правил, закріплених у правових актах);
- організаційно-професійних норм (інструкції);
- індивідуальних норм (прав особистості в суспільстві, особистої орієнтованості на ті чи інші установки та потреби).

Первинно модель поведінки закладається і формується у дитинстві [460]. Вчені прийшли до висновку, що деструктивна поведінка виникає на тлі наступних факторів:

- наявність масових соціальних відхилень (алкоголізм, злочинність, бюрократизм);
- ситуативні відхилення (наявність спекуляцій, шлюбів із розрахунку та ін.);
- ослаблення заходів громадського впливу (зниження рівня осуду, критики з боку оточуючих);
- лібералізація заходів боротьби з деструктивною поведінкою (відсутність штрафів і покарань за проступки і відхилення);

У психологічній науці деструктивну поведінку поділяють на дві великі групи:

- делінквентна поведінка (вихід за правові рамки, порушення закону);
- девіантна поведінка (невідповідність загальноприйнятим нормам моралі та моральності).

Аномальна поведінка може приймати різні форми у контексті взаємини із соціумом та адаптації до нього:

- радикальна адаптація (спроба змінити світ)
- гіперадаптація (постановка недосяжних цілей);
- конформістська адаптація (підлаштування під загальноприйняті норми, з якими індивід не згоден);
- девіантна адаптація (мотивована деструктивна поведінка, вихід за рамки норми);
- соціально-психологічна дезадаптація (відкрите заперечення необхідності в адаптації до соціуму, докладання зусиль, щоб цього уникнути).

Вияв деструктивної поведінки може відбуватися у наступних проявах:

- агресивна поведінка щодо людей;
- ворожість при спілкуванні;
- схильність до руйнування речей;

- відсутність можливості відчувати емоції;
- загроза чужому і власному життю;
- соціально-деструктивна поведінка.

Соціально-деструктивна поведінка пов'язана із соціальною дезадаптацією – відсутністю розуміння правил, за якими існує і функціонує людське суспільство. Людина, яка демонструє деструктивну і асоціальну поведінку, не в змозі знайти себе у суспільстві. Тим самим руйнівний характер її поведінки лише посилюється. Соціально-деструктивні патерни її поведінки можуть виражатися наступним способом:

- соціальна й особистісна дискредитація (підрив репутації або авторитету особистості; схильність до критики, осуду; відкрите образливо-нешанобливе поводження);
- конкуренція (деструктивна поведінка може бути викликана побоюванням за свої позиції в колективі, що спонукає людину до спроб самостверджуватися через інших членів цього колективу) [453];
- відхід від щирого спілкування (особистість, що демонструє руйнівні патерни поведінки, уникає відкритого спілкування).

За результатами дослідження Д. Кузнєцова зазначає, що підлітки, які потрапили у важкі життєві ситуації, більше, ніж їх однолітки, схильні до асоціальних форм поведінки, в тому числі до агресії і вживання психоактивних речовин [182]. У порівнянні з однолітками вони мають більш низьке самоприйняття та прийняття інших, їм необхідний зовнішній контроль, вони прагнуть до незалежності, подолання норм і правил, для них більш характерною є така якість, як емоційний дискомфорт. Дівчата, які опинилися у важкій життєвій ситуації, менше, ніж їх однолітки, замислюються про наслідки своїх вчинків та схильні до маніпулювання. Вони меншою мірою контролюють свої емоційні прояви, більш схильні до підпорядкування[451].

Включення в асоціальні, кримінальні групи, від яких залежать підлітки, призводить до загострення шкільних, сімейних, особистісних проблем, для вирішення яких часом потрібна допомога. Водночас, потреба в автономії і

незалежності, пов'язані з почуттям дорослості, часто не дозволяють підлітку вчасно звернутися за допомогою.

Деструктивні форми взаємодії ускладнюють або руйнують взаємини, згубно позначаються на партнерах. До деструктивних форм взаємодії належать: маніпулятивне спілкування, агресивна взаємодія, авторитарний стиль спілкування. Навіть мовчання може бути деструктивним, особливо якщо воно приховує важливу інформацію чи використовується як засіб покарання партнера. Деструктивну взаємодію можуть спричинити особистісні риси людини (хитрість, схильність до наклепів, упередженість, стереотипне мислення, мстивість, цинізм та ін.). Така людина не обов'язково переслідує якісь особисті вигоди, а діє, піддаючись неусвідомлюваним мотивам самоствердження, суперництва тощо.

За результатами нашого дослідження можна констатувати, що серед причин формування деструктивних поведінкових моделей учасників субкультур найбільш представленою є вплив зразків субкультури на формування негативних стереотипів світогляду і поведінки. Саме на цю обставину вказало близько половини опитаних (46%). На таку причину, як порушення емоційних та інтелектуальних відносин між батьками і дітьми, вказали 18% респондентів; відчуження від сім'ї, школи, громадської діяльності виокремили 14%; відсутність позитивних інтересів визнають 9%; несформованість в учасників угруповань сенсу і цілей в житті – 5% [283, с. 79].

Неповнолітні, які мають деструктивні форми поведінки, не можуть самостійно регулювати свою життєдіяльність і організувати свій час, у них не розвинене смислотворення і постановка цілей, не сформоване ціннісне ставлення до часу. З урахуванням індивідуальних особливостей, а також схильностей негативного соціального досвіду, підвищується ризик виникнення більш складного і соціально небезпечного виду деструктивної поведінки – делінквентності [384; 438].

Одним із важливих напрямів аналізу проблеми негативного впливу субкультури є питання розуміння цих тенденцій молоддю. Як показало

дослідження польських вчених, школярі та дорослі замислюються над цим питанням. Серед негативних наслідків приналежності до молодіжних груп респонденти зупинялися на наступних:

- проблеми в сім'ї (контакти батьки – діти, діти – батьки) – 47%;
- вульгаризація мови – нецензурні вислови, малий словниковий запас, специфічна мова (сленг), типова для даної субкультури;
- суспільний остракізм, пов'язаний з етикетизацією членів субкультур (наприклад: «панк є брудний») та всілякого роду переслідування суспільством – 10%;
- залежність від алкоголю – 4,5%;
- бійки із представниками інших субкультур на ґрунті непорозумінь, пов'язаних з ідеологією, зовнішнім виглядом, уподобаннями до футбольного клубу – 22%;
- проблеми зі здоров'ям, пов'язані з контузіями, надмірним споживанням алкоголю, інших психоактивних речовин та поганим способом життя – 21%;
- залежність від наркотиків і одурманюючих речовин (клеї, розчинники тощо), що спричинює фінансові клопоти та схильність до крадіжок, проблеми вдома, втрату знайомих – 57%;
- втрата контактів із колишніми друзями – 14%;
- однастайність поглядів та відсутність відкритості на інші проблеми («рожеві окуляри») – 9%;
- втрата власної думки та необхідність підпорядкування думці лідера – 13%;
- самопокалічення (так звані «шнити», сережки у специфічних місцях, татуювання) – 12% (Р. Kowolik [439, с. 61-62]).

До інших негативних наслідків участі молоді в негативних субкультурах можна віднести погіршення шкільної успішності, конфлікти з вчителями через агресивну поведінку та невідповідність до занять, залишення школи, проблеми із законом[434].

Особливості агресивної поведінки підлітків детерміновані характером спрямованості особистості. Ця закономірність простежена у дослідженні А. О. Кириєнко [146]. Таку тенденцію простежено щодо представників п'яти типів спрямованості: соціальної, соціально-пасивної, корисливої, корисливо-агресивної та агресивної. Зокрема, при соціальній спрямованості агресія проявляється в особливо значущих ситуаціях, при цьому відсутні деструктивні тенденції, які проявляються у ворожій поведінці. У структурі агресії переважаючими формами поведінки є вербальна агресія і негативізм. Прояві агресії перешкоджає високий рівень почуття провини та прагнення до співпраці.

При соціально-пасивній спрямованості агресія проявляється у значущих ситуаціях (самозахист, захист товаришів, ситуації самоствердження). У структурі агресії переважаючими формами поведінки є вербальна та фізична агресія, реакції негативізму. Наявність високої емоційної чутливості, схильності реагувати докорами сумління, зацікавленість у щирих міжособистісних відносинах спонукає підлітків до співпраці і блокує прояв агресії. Корислива спрямованість стимулює особистість до непрямой і вербальної агресії, негативізму, підозрливості, хоча наявність високого рівня почуття провини і прагнення зберігати емоційно позитивні відносини з оточуючими людьми стримує агресію.

При корисливо-агресивній спрямованості деструктивна поведінка детермінується агресивністю як властивістю особистості. Установки до соціального співробітництва мають низький рівень розвитку. У стосунках переважає директивний стиль. Наявний рівень ворожості, низький рівень вираженості почуття провини, агресивно-директивний стиль взаємин посилюють агресивні реакції. У структурі агресії переважаючими формами поведінки є фізична і вербальна агресія.

Формування деструктивної форми соціалізації та включення молоді в деструктивні субкультуральні спільноти є взаємопов'язаними явищами, які потребують вивчення.

3.5. Причини та особливості агресивної поведінки підлітків

Однією із найбільш небезпечних тенденцій у життєдіяльності неформальних підліткових об'єднань є продукування агресивних форм взаємодії. Як зазначає О.Мойсеєва, дослідження підліткової агресії неможливе поза вивченням феномену угруповань неповнолітніх, підліткової та юнацької субкультур [237; 239]. Агресія (лат. – нападати) – це індивідуальна чи групова форма деструктивних дій чи поведінки особистості, яка спрямована на використання сили, нанесення фізичної або психологічної шкоди людям і суперечить нормам існування у соціумі. Це складна за своєю структурою реакція, що включає сукупність компонентів: емоційний компонент (гнів, роздратування); поведінковий (напад, удари, укуси); вербально-когнітивний компонент (вистіювання, обзивання та ін.). Кожен із них проявляється і змінюється в міру дорослішання особистості. Агресія завдає фізичної, матеріальної чи моральної шкоди іншому та супроводжується сильними емоційними переживаннями, що мають яскраве експресивне оформленням (жести погрози, ворожість, нехтування, зневага) [41; 299; 452].

Питання агресії і агресивної поведінки інтенсивно розробляються у психологічній науці (А. Амбрумова, О. Бандурка, В. Волков, В. Глушков, М. Костицький, О. Мойсеєва Г. Хохряков). Сутність агресії і агресивності, її витоки, виникнення причини, розвитку та характеристика форм прояву найбільш детально опрацьовані у наступних психологічних теоріях: інстинктивістській теорії агресивності (К. Лоренц, З. Фройд, У. Макдауголл), фрустраційній теорії (Дж. Доллард, Н. Міллер), теорії соціального научіння (А. Бандура), у теорії переносу збудження (Д. Зильманн), у когнітивних моделях агресивної поведінки (Л. Берковіц), соціально-інтеракціоністській теорії примусової дії (С. Фешбах). Слід зазначити, що єдиної, синтетичної теорії, яка описує і пояснює агресивність, на сьогоднішній день не існує, тому поняття «агресія» використовується в різних значеннях.

Надзвичайна складність і різноманітність форм вияву агресії щодо людської поведінки призводить до того, що нині в науці відсутнє однозначне трактування і визначення феномену. Це дозволяє різним авторам, залежно від цілей і завдань дослідження, вкладати в саме поняття агресії різний зміст. Його визначають і як своєрідну захисну реакцію людини на ті чи інші зовнішні подразники, і як напад чи боротьбу в межах одного виду, і як невиправдане, згубне прагнення мучити собі подібних [67; 457; 459].

У «Психологічному словнику» [322] дається таке визначення: «Агресія – індивідуальна або колективна поведінка, дія, спрямована на заподіяння фізичної або психологічної шкоди, збитків, або на знищення іншої людини чи групи людей. Виокремлюють три види агресії: реактивну, яка включає в себе експресивну, імпульсивну і афективну агресію; ворожу, яка характеризується цілеспрямовано-усвідомленим наміром заподіяння шкоди іншому; інструментальну, де мета дії суб'єкта нейтральна, а агресія використовується як один із засобів її досягнення.

Ч. Райкрофт визначає агресію як гіпотетичну силу, інстинкт, або першопричину, яка є спонуканням низки дій та почуттів. Часто вона розглядається як антитеза сексу або лібідо і в цьому випадку позначає руйнівні потяги. Учений вказує на те, що навіть коли термін використовується як синонім деструктивності, існують різні розбіжності в тому, чи є агресія первинним потягом, тобто руйнівним агресивним інстинктом, або ж реакцією на фрустрацію.

О. Михайлова виокремлює три головні підходи до визначення поняття «агресія»: трактовка агресії в термінах її наслідків, як поведінку, пов'язану з заподіянням шкоди іншому суб'єкту; визначення агресії через попередні умови, зокрема, через намір заподіяння шкоди; нормативний підхід, який відводить соціальним нормам провідну роль у визначенні поведінки як агресивної, і робить висновок про те, що в даний час немає визначення агресії, яке б задовольняло всіх дослідників [233]. Агресія розглядається і як властивість особистості, і як її стан, і як інстинкт, і як поведінка.

А. Реан, позначаючи межі поняття агресії, визначає його як будь-які дії, які заподіюють шкоду іншій людині, групі людей чи тварині. Якщо говорити про внутрішньовидову агресію, то визначення стає ще більш коротким і повинне пов'язуватися із заподіянням шкоди людині або групі людей [331]. Він акцентує увагу на тому, що необхідно розрізняти поняття «агресія» і «агресивність».

Поняття агресія і агресивність не є синонімами. Під агресивністю в подальшому будемо розуміти властивість особистості, яка виявляється в готовності до агресії. Таким чином, агресія є певними діями, які заподіюють шкоду іншому об'єкту, а агресивність – це готовність до агресивних дій відносно іншого, яка забезпечує готовність особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого відповідним чином [68]. Нам імпонує визначення агресивності, яке запропоноване О. Мойсеєвою. На думку психолога, агресивність це прояв деформації особистості, як індивідуально-патологічний інваріант розвитку загальноособистісного прагнення людини до саморозвитку, самовдосконалення і самоствердження [236]. У цьому плані, очевидно, можна говорити про потенційно агресивне сприймання і потенційно агресивну інтерпретацію як про стійку особистісну особливість світосприймання і світорозуміння [332]. Рівні агресивності визначаються як наuczінням у процесі соціалізації, так і орієнтацією на соціально-культурні норми, найважливішими з яких виступають норми соціальної відповідальності.

Відмінність понять «агресія» і «агресивність» веде до важливих наслідків. З одного боку, не за будь-якими агресивними діями суб'єкта стоїть агресивність особистості. З іншого боку, агресивність людини не завжди виявляється в явно агресивних діях. Вияв-невияв агресивності як особистісної властивості в певних актах поведінки як агресивних дій завжди є результатом складної взаємодії транситуаційних і ситуативних чинників. У випадку агресивних дій неагресивною особистістю в основі генезису, першопричиною цих дій є чинник ситуації. У випадку ж агресивних дій особистості у взаємодії транситуативних і ситуаційних чинників примат належить особистісним якостям [442].

Незважаючи на відмінності у визначенні поняття агресії у різних авторів, ідея заподіяння шкоди (збитків) іншому суб'єкту існує практично завжди. Під агресивністю можна розуміти властивість особистості, яка характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно в сфері суб'єктно-суб'єктивних стосунків. Вірогідно, деструктивний компонент людської активності є необхідним в творчій діяльності, оскільки потреби індивідуального розвитку з необхідністю формують у людей здатність до усунення і руйнування перепон, подоланню того, що протидіє цьому процесу.

Згідно з А. Басса, агресія – це будь-яка поведінка, що містить погрозу або завдає шкоди іншим. Р. Берон вважає, що агресія пов'язується з навмисним завданням шкоди живим істотам. Він підкреслює, що агресивними можуть розглядатися лише дії, котрі шкодять живим істотам [60]. Існує і більш загальна точка зору. Зокрема, Е. Фромм визначає агресію більш широко – як навмисне завдання шкоди не лише людині чи тварині, а й взагалі будь-якому живому об'єкту, тобто нанесення тілесних пошкоджень реципієнту не є обов'язковим. Агресія має місце, якщо результатом дії є певні негативні наслідки. Отже, такі прояви як виставлення будь-кого у невивіреному світлі, наклеп або публічний глум, позбавлення чогось необхідного і навіть відмова в коханні та ніжності можуть бути за певних обставин названі агресивними. На думку К. Лоренца, Л. Берковіца, Р. Берона, А. Басса, ідея завдання шкоди іншому індивіду присутня практично завжди.

Теорія інстинктів і потягів (У. Мак-Дугалл, З. Фройд) тлумачить агресію як природну внутрішню властивість людини, форму поведінки, що визначається вродженими інстинктами і потягами. Згідно з цією теорією, агресивна енергія періодично накопичується в індивіда та потребує вивільнення або трансформації. З. Фройд у межах психоаналітичного підходу доводив, що поряд з інстинктом життя (Ерос) існує інстинкт смерті (Танатос), тому, щоб уникнути саморуйнації, людина повинна позбутися пов'язаної з інстинктом деструктивної енергії. На його думку, агресивна поведінка спрямовує у певне

русло деструктивну енергію, знижуючи напруження. Зазначимо, що нині теорію агресії як інстинкту не вважають актуальною.

Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями (злість, гнів), мотивами (прагнення образити або нашкодити) і навіть з негативними установками (расові або етнічні упередження). Незважаючи на те, що всі ці чинники, без сумніву, відіграють важливу роль у поведінці, результатом якої стає завдання шкоди, їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій [16]. Злість зовсім не виступає необхідною умовою нападу на інших, а агресія розгортається як у стані повної холонокровності, так і надзвичайно емоційного збудження. Також зовсім не обов'язково, щоб агресори ненавиділи або навіть не симпатизували об'єктам нападу. Вони можуть ставитися до них швидше позитивно, ніж негативно. Прикладом можуть виступати випадки насильства в родині, напади на друзів чи знайомих людей.

Вивчення феномена агресії в психології привело до виникнення великої кількості теорій і концептуальних схем, які важко піддаються співставленню і узагальненню [11]. Скориставшись класифікацією О. Михайлової [233], можна представити численні теорії, спрямовані на пояснення феномена агресивності (див рис. 3.1.).

1. Традиційний підхід до аналізу проблеми, в рамках якого виокремлюються теорії біологічної і соціальної зумовленості агресії [117], який ґрунтується на відповідних біологічних і соціальних чинниках та етіології агресивної поведінки.

2. Класифікація, побудована за принципом визнання або заперечення можливостей контролю і стримування агресії, яка виокремлює: 1) теорії, пов'язані з виснаженням і відведенням агресивної енергії, яка спонтанно протікає; 2) теорії фізіологічного контролю за агресією; 3) теорії соціального контролю і стримування агресії.

3. Класифікації, що ґрунтуються на оцінці соціальної прийнятності [331], в рамках якої виокремлюють етико-гуманістичний підхід, що трактує агресію як поведінку, яка суперечить позитивній сутності особистості, і

еволюційно-генетичний, що розглядає її як доцільну форму поведінку, здатну до адаптації і виживання.

Рис. 3.1. Психологічні теорії агресії (за О. Михайловою)

Згідно концепції Г. Аммона, виокремлюють наступні види агресії: конструктивна агресія (відкритий прояв агресивних спонукань, що реалізовується в соціально прийнятній формі за наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції та корекції поведінки); диференційована агресія (відсутність достатньої реалізації агресивних спонукань при дефіциті відповідних поведінкових навичок і тенденцій до надмірного придушення емоційних реакцій); деструктивна агресія (прямий прояв агресивності, пов'язаний з порушенням морально-етичних норм, що

кваліфікується як елементи делінквентної або кримінальної поведінки з недостатнім рівнем емоційного самоконтролю).

Готовність суб'єкта до агресивної поведінки розглядається як відносно стійка риса особистості – агресивність, неконтрольований вияв якої деструктивно впливає на взаємодію. Агресивність може реалізовуватись у різноманітних формах – мстивість, ворожість, хамство, заздрощі, образи, сварки, погрози, нищівна критика. Все це збентежує, посилює напруженість співрозмовника, активізує у нього різні способи психологічного захисту. Навмисна агресія спричиняє шкоду партнеру. Здебільшого суб'єкт заздалегідь усвідомлює наслідки свого вчинку, отримуючи потім задоволення від досягнення мети. Завдаючи болю, створюючи проблеми іншій особі, агресивна людина намагається підтримати свою високу самооцінку. Агресивна поведінка має ефект зараження. Якщо, наприклад, на зупинці транспорту у натовпі з'являється роздратована, обурена особа, у решти людей також підвищується тон розмови, з'являються погрозливі нотки. За умови значної кількості розбіжностей у розумінні феноменів агресії та агресивності, найбільш прийнятною, з огляду завдань нашого дослідження, є точка зору С.Шебанової [414]. На її думку, агресія – це сукупність дій, які спрямовані на заподіяння шкоди і заподіюють шкоду об'єктам нападу, як живим, так і неживим. Прояви можливі як у вигляді реактивної агресії, так і у вигляді спонтанної або проактивної агресії (заради користі з точки зору носія). Як би вона не виявлялася – у формі фізичного впливу або словесної лайки, опосередковано, або через розрядку іншого виду, агресія за всіх умов є неконструктивною поведінкою, яка заподіює людям фізичні ушкодження або психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, пригніченості тощо) [34].

Фрустраційні теорії агресії (Д. Доллард, Л. Берковіц та ін.) розглядають агресію як наслідок фрустрації (від лат. «обман») – перешкоди цілеспрямованій дії людини. Теоретичне ядро цієї теорії вибудовується на таких положеннях:

- агресія є суттєвою, але не єдиною відповіддю індивіда на фрустрацію;
- регулюють агресивну поведінку культура, звичаї, виховання;
- агресивна енергія не виробляється автоматично як внутрішній процес, вона є наслідком події, що відбувалася в навколишньому середовищі, поразки в досягненні мети;
- агресія пов'язана з покаранням: в одних випадках вона може посилити, а в інших – послабити чи взагалі не вплинути на її прояв.

Досліджуючи причини цього феномену, Л. Берковіц обґрунтував поняття «відповідні умови середовища (сигнали), що викликають агресію», яке є проміжним між поняттями «фрустрація» та «агресія» [41]. Фрустрація, на його погляд, не завжди і не відразу спричинює агресію, вона пробуджує у людини стан емоційної активації (гнів), який готує агресивну поведінку. Ця поведінка проявляється лише в наповненій агресивними сигнальними стимулами ситуації. Отже, джерелами акту агресії є гнів індивіда та зовнішні сигнали.

Згідно з теорією соціального наuczіння (А. Бандура та ін.), агресію, як і інші форми поведінки, люди набувають у результаті індивідуального досвіду взаємодії [27]. Суб'єкт вдається до агресії не лише тому, що це може бути корисним, він запозичує, переймає її як модель поведінки, спостерігаючи за іншими людьми. Зрозуміти і дослідити агресію можна, підійшовши до неї не з точки зору фрустраційних умов та покарань, а з погляду заохочувальних її наслідків. Агресивної поведінки можна навчитися шляхом моделювання, перебуваючи під впливом середовища. Одним із найбільш впливових інститутів соціалізації в сучасному суспільстві є засоби масової інформації. Це радіо, інтернет-ресурси, телебачення, друковані джерела. Їх деструктивний вплив проілюстровано у багатьох дослідженнях. Зокрема, в експериментах А. Бандури, переглядаючи фільми, діти спостерігали агресивну і неагресивну поведінку дорослого щодо певних маріонеток. Кожна модель поведінки мала два варіанти наслідків: покарання і винагородження. Різні групи дітей спостерігали одну з чотирьох моделей поведінки дорослого: агресію, що

винагороджувалася; агресію, що каралася; неагресивну поведінку, яка винагороджувалася; неагресивну поведінку, що каралася. В результаті проведених експериментів було встановлено, що:

– діти, які спостерігали агресивну модель, були у своїх вчинках агресивніші, ніж їх однолітки, які спостерігали за протилежною моделлю поведінки дорослого;

– діти, які спостерігали агресію, що винагороджувалася, проявляли її частіше, ніж діти, які спостерігали агресію, що каралася;

– агресія дорослого, що каралася, відтворювалася дітьми в іграх з подібними іграшками [27].

Ці дослідження дали змогу з'ясувати причини соціальної агресії, що стало передумовою науково вивіреної профілактики цього явища, формування неагресивної моделі поведінки.

Американський психолог Л. Берковіц стверджує, що насильство, яке демонструється мас-медіа, буде стимулювати гнів і агресію у наступних випадках: 1) якщо сцена насилля сприймається як агресивна; 2) якщо глядач ототожнює себе з агресором; 3) якщо потенційний об'єкт асоціюється з жертвою агресії у фільмі; 4) якщо спостережувані події здаються реальними і захоплюючими [41].

Польові і лабораторні експерименти засвідчили зв'язок між переглядом телепередач, які показують агресивні дії та сцени насилля, з агресивною поведінкою. Зокрема, тестування індивідів віком 8-ми, а потім 18-ти років виявило, що відносно висока агресивність вісімнадцятирічних індивідів співвідносилася з частим переглядом фільмів зі сценами насилля у восьмирічному віці. Телевізійні сюжети, перенасичені сценами насилля і жорстокості, спричиняють зміну індивідуального образу реальності. Це означає, що підлітки, які часто спостерігають насилля, сприймають оточуючий світ як такий, що вороже налаштований щодо них [71, с. 150–151]. Постійне спостереження сцен насилля сприяє поступовій втраті емоційного сприйняття

агресії і ознак чужого болю. Як наслідок, насилля перестає розглядатися підлітком як неприйнятна форма поведінки.

Серед інших чинників, які провокують агресивну поведінку, виокремлюють такі:

— норма відплати (вендетти, кровні війни та ін.; у деяких культурах агресія, ворожість щодо іншого є нормою);

— ефект зброї (якщо у людини є зброя, вона шукатиме можливостей її використати, тобто наявність зброї підвищує схильність до агресивної дії);

— страх покарання (небезпека бути покараним знижує агресивність, проте на рецидивістів загроза покарання менше впливає);

— самоствердження (вдаючись до агресивних вчинків, приниження іншого, людина прагне до самоутвердження).

Дослідники вважають, що мовчки стримувати агресію так само неефективно, як і зривати гнів на інших. Потрібно заохочувати та розвивати в собі кооперативність і неагресивну поведінку. Особистість стає менш агресивною, частіше вдається до неагресивних дій, якщо таку її поведінку ігнорувати.

У міжособистісній взаємодії важливо врахувати чинники, що провокують соціальну агресію (див. рис. 3.2).

Основними факторами, що провокують агресію в субкультуральному співтоваристві, є:

— інтрапсихічна агресивність підлітків, що залежить від їх індивідуальних особливостей;

— попередній досвід життєдіяльності школярів, що включає в себе прояви власної агресивності і спостереження аналогічних проявів у найближчому оточенні - у сім'ї, в референтній (значущій) групі однолітків;

— недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, в тому числі відсутність прикладів і досвіду ненасильницьких взаємин і знань про власні права;

– традиції субкультурального середовища, що провокують і стимулюють жорстокість. До них слід віднести перш за все загальний психоемоційний фон спільноти, що характеризується високим рівнем психічної напруги суб'єктів взаємодії у сукупності з невмінням контролювати власні емоції та регулювати стани.

Рис. 3.2. Основні внутрішні і соціокультурні чинники, що провокують агресивну поведінку індивіда

Злоякісна агресія, деструктивна поведінка виступають складовими частинами асоціальної або антисоціальної поведінки. На думку К. Ясперса, зовсім інший тип асоціальності розвивається як нездатність спілкуватися з іншими та пристосовуватися до ситуацій (через знижену здатність до емпатії) [433].

Суб'єктивно ця нездатність відчувається як дещо зовсім болісне. Будь-який контакт перетворюється на тортури, і тому людина прагне їх уникати, надаючи перевагу усамітненню. Це і є причиною страждань індивіда, бо

пригнічуючи в собі соціальні інстинкти, він відчуває тугу за спілкуванням та прийняттям. Його асоціальність стає помітною оточуючим, яким набридає його незграбність. Сором'язливість переплітається з безцеремонністю, всі зовнішні прояви невпевнені, поведінка суперечить прийнятим нормам. Людина відчуває реакцію оточуючих і тому все більше й більше замикається у собі.

З огляду на те, що прояви агресії у людей безкінечні та різноманітні, дуже корисними є спроби обмежити вивчення подібної поведінки концептуальними рамками, запропонованими А. Бассом [3; 136]. На його думку, агресивні дії можна описати на основі трьох шкал: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма. Їхня комбінація дає вісім можливих категорій, під які потрапляє більшість агресивних дій.

А. Басс і А. Дарки виокремили наступні види агресивних реакцій:

- фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої людини;
- непряма агресія – спрямована через іншу людину або групу людей;
- роздратованість – схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість) ;
- негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів;
- образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні та вигадані дії;
- вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді (погрози).

Наші спостереження показали, що за результатами дослідження рівня агресії за методикою Басса-Дарки у юнаків переважають такі різновиди агресії, як непряма агресія та підозрілість. Слід відмітити також високі показники в різновидах «вербальна агресія» та почуття провини. Цікаво, що до фізичної агресії більш схильні дівчата, ніж юнаки (56,3% та 42,8% відповідно). Найбільш схильними до вербальної агресії є дівчата (81,25%), хоча і серед юнаків цей показник досить високий. До непрямой агресії схильні як юнаки, так і дівчата, хоча серед дівчат цей показник вищий (64,3% і 75% відповідно).

Досить високим є показник негативізму у групі, за цим параметром він вищий у юнаків, хоча і серед дівчат досить високий, до негативізму схильні половина опитаних дівчат [283].

Умовами, що сприяють формуванню особистісних деструктивних моделей поведінки, на думку наших респондентів, є:

- несприятлива ситуація розвитку суспільства (соціально-економічна криза) – 36%;
- неналежне духовне та культурне виховання – 27%;
- потреба у самоствердженні – 21%;
- відсутність контролю – 16% [283, с. 80].

Усі форми агресивності мають одну спільну рису: вони викликані спробами контролювати ситуацію, впливати на неї з метою вдосконалення або себе, або свого оточення, включаючи близьких людей. Реакція у вигляді агресивної поведінки приводиться в дію вродженими і набутими механізмами, деякою внутрішньою мотивуючою силою.

Рівень агресії може зумовлюватися недостатнім розвитком інтелекту, низьким рівнем самоконтролю, нерозвиненістю комунікативних навичок, підвищеною збудливістю нервової системи внаслідок різних причин (травми, хвороби тощо), низьким рівнем творчої активності особистості. Різні форми агресивної поведінки особистості формуються в процесі соціалізації переважно в підлітковому та юнацькому віці і характеризуються демонстративною поведінкою по відношенню до дорослих, збільшенням міжгрупових і міжособистісних конфліктів і фактів агресивної поведінки, деформацією ціннісних орієнтацій.

Приклади прояву агресії за класифікацією А. Басса можна розглянути в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Шкали опису агресивних дій (за А. Бассом)

Типи агресії			Вияв агресивних тенденцій
фізична	активна	пряма	Нанесення іншій людині ударів холодною зброєю, побиття або поранення за допомогою вогнепальної зброї.
фізична	активна	непряма	Закладання мінпасток; змова з найманим убивцею з метою знищення ворога.
фізична	пасивна	пряма	Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягнути бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю (наприклад, сидяча демонстрація).
фізична	пасивна	непряма	Відмова від виконання необхідних завдань (наприклад, відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації).
вербальна	активна	пряма	Словесна образа або приниження іншої людини.
вербальна	активна	непряма	Розповсюдження наклепу або пліток про іншу людину.
вербальна	пасивна	пряма	Відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її питання та ін.
вербальна	пасивна	непряма	Відмова дати певні словесні пояснення або роз'яснення (наприклад, відмова висловитися на захист людини, яку незаслужено критикують).

Агресія має багато форм. До основних із них належать форми неструктивної і ворожої агресії:

- неструктивна агресія – це стійка самозахисна, неворожа поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети;
- ворожа деструктивність, тобто злісна, неприємна поведінка, що завдає болю оточуючим. Ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих.

Агресивна поведінка людини значною мірою детермінована ситуативними чинниками. Зокрема, до них належать: оцінки інших людей, наявність ворожих настроїв, сприйняття сцен агресії, бажання помсти.

Оцінка іншими людьми. Було встановлено, що присутність інших людей вже сама по собі може або посилювати, або гальмувати агресію.

Навмисність агресії. Існує точка зору, що для початку агресії нерідко буває достатньо знати, що інша людина має ворожі наміри, хоча безпосередньо акту агресії не було.

Сприйняття агресії. Поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства роблять людину більш агресивною і жорстокою.

Бажання помсти. Як уже зазначалося, часто агресія може виникнути як відповідна реакція на поведінку оточуючих, тобто як акт помсти за щось.

Слід також згадати й організаційні фактори, що впливають на появу агресивної поведінки в закладах освіти. Сюди належать такі особливості, як рівень уваги адміністрації закладу до проблеми насильства серед молоді, домінування суто навчальних цілей над проблемами особистісного розвитку людини, рівень розвитку системи супервізорства (західний аналог кураторства), при якій у студентське життя впроваджуються норми, що толерантно ставляться до третирування або інших форм насильства.

Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивна поведінка – «це будь-яка форма поведінки, зорієнтована на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого з собою поводження» [60, с. 30]. Зазначимо, що автори підкреслюють при цьому не емоційний чи мотиваційний, а саме поведінковий аспект прояву агресії. Р. Берон та Д. Річардсон у своїй фундаментальній праці «Агресія» виділяють чотири основних детермінанти агресії: соціальні, зовнішні, індивідуальні й біологічні.

Вагомість фінальних детермінант зумовлена тим, що сама агресія «не виникає у соціальному вакуумі». «На нашу агресивну поведінку, – пишуть Р. Берон та Д. Річардсон, – впливають присутність і дії інших людей із соціального оточення». Головне завдання підлітка – це формування самосвідомості, ідентичності, які можна розглядати в якості основних психологічних надбань у цьому віці.

У рамках вивчення індивідуальної агресії виокремлюють два основні напрями досліджень. Перший стосується феномену аутоагресії, переважно представлений вивченням суїцидальних спроб, другий присвячений

гетероагресивній поведінці особистості. При дослідженні гетероагресивної поведінки індивіда увага акцентується на ролі зовнішніх (ситуативних) та внутрішніх (диспозиційних) факторів, при яких агресивні дії стають можливими. Значна частина цих робіт має судово-психіатричну спрямованість. Вони спрямовані на оцінку особистості агресивного індивіда, зокрема, злочинця, у плані наявності та вияву у нього психопатологічної симптоматики.

У психології девіантної поведінки та соціальній психології виділяються декілька позицій, що пояснюють причини виникнення агресивної поведінки учасників неформальних об'єднань. Так, на думку Д. Майєрса, здатність груп посилювати агресивні реакції частково пов'язана з «розмиванням» відповідальності (уникнення покарання за свої дії). Крім того, групи підсилюють агресивні схильності переважно так само, як вони поляризують й інші тенденції, – через соціальне «зараження» [213]. Прикладами можуть бути молодіжні банди, футбольні фанати, учасники масових заворушень у містах, екстремісти, а також ті, яких скандинави називають «зграями», – групи школярів, які систематично докучають і нападають на своїх більш слабких та вразливих однокласників. Дії таких «зграй» – це типова групова активність своєрідної молодіжної субкультури. Молоді люди з однаковими антисоціальними нахилами, не пов'язані міцними зв'язками зі своїми сім'ями, підлітки які не розраховують на академічні успіхи, можуть набути соціальну ідентифікацію в асоціальній, протиправній субкультурі. У міру поглиблення групової ідентифікації зростають також тиск конформізму та деіндивідуалізація. Чим з більшою готовністю члени групи віддають себе в її розпорядження і чим більше задоволення приносить їм їхнє єднання з іншими, тим менш помітна самоідентифікація. Найбільш поширеним результатом стає соціальне «зараження» – підживлення групою збудження, втрата «стримуючих» центрів і поляризації [220]. Як зазначає О. Мойсеєва, агресивна поведінка правопорушників детермінована не агресивністю як стійкою властивістю деформованої особистості зі схильністю до жорстокості і насильства, а стереотипами поведінки й порушеннями процесів саморегуляції, за яких

агресивні дії мають захисний та демонстративний характер [237]. Агресивна поведінка, як цілеспрямована деструктивна поведінка, включає систему внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) складових. До зовнішніх відносять форми агресії, спрямованість агресивних дій, їх частоту і рівні прояву. Внутрішні складові агресії – це сукупність особистісних та індивідуально-психологічних факторів, що підсилюють і підтримують агресивну поведінку. Вивчення феномена агресії показало, що агресивну форму поведінки не можна розглядати лише з позиції зовнішніх ознак. Поведінкові проблеми вимагають не поверхневого опису, а поглибленого розуміння причин цього явища і можливостей його корекції. Тому у психології проблема детермінації агресії і контролю над цією формою поведінки розглядається з двох позицій. З одного боку, агресія визначається зовнішніми факторами, а з іншого, вона формується у процесі соціалізації і обумовлена внутрішніми властивостями особистості.

Формується агресивна поведінка переважно у системі початкового соціалізаційного впливу, тобто в дитячому і ранньому підлітковому віці. Це своєрідна позиційна спрямованість особистості, характерними особливостями якої є наявність деструктивних тенденцій і вибору переважно насильницьких засобів для досягнення своєї мети [130].

Найбільш сенситивним періодом у плані прояву агресії і агресивності є підлітковий вік [155; 229]. Серед основних **причин** їх виникнення вчені виокремлюють наступні: перебудова колишнього ставлення до навколишнього світу і до самого себе, що набуває форми психологічної кризи (Д. Фельдштейн [388]), необхідність самоствердження (Н. Самсонова), прийняття агресії в підліткових спільнотах, у яких вона виконує демонстративну функцію (Е. Первишева), захист себе та інших (В. Лебединський, О. Нікольська, Є. Баєнська, М. Ліблінг), конфлікти між рівнем домагань і реальним становищем підлітка в суспільстві (А. Реан [332]).

Однією з вагомих причин визнається також те, що до цього віку вже сформовані і є досить стійкими властивості особистості, однією із яких є

агресивність, що обумовлює характер основних форм відповіді на зовнішні впливи. Важливу роль у формуванні агресивних відповідей відіграє також висока емоційна чутливість і неврівноваженість підлітків. Ці риси, значною мірою обумовлюють характер імпульсивності дій. У сукупності усі ці фактори здійснюють максимальний вплив на виникнення і підтримку агресивності серед підлітків.

Ключовою проблемою цього періоду Л. Виготський називав проблему перебудови інтересів підлітка, яка пов'язана з руйнуванням і відмиранням існуючих інтересів, та розвиток нових. До них він відносив егоцентричну домінанту – інтерес підлітка до своєї особистості, домінанту майбутнього – домінування широких інтересів, спрямованих у майбутнє над теперішніми інтересами, домінанту романтики – потяг до незвіданого, героїчного. Поява нових інтересів призводить до перебудови старої та виникненню нової системи мотивів, що змінює соціальну ситуацію розвитку підлітка. Зміна соціальної ситуації розвитку веде до зміни провідної діяльності, результатом якої стають нові психологічні новоутворення підліткового віку.

На думку багатьох вчених, у підлітковому віці схильність до агресії перевищує агресивність дорослих (І. Башкатов [31]). Причини прояву агресивності та її роль у поведінці підлітка різноманітні, все ж дослідники наголошують (Л. Семенюк [345], А. Реан [332], І. Фурманов [396]), що до кінця періоду інтенсивність агресивних дій і частота їх проявів у нормі повинна знижуватися, поступаючись місцем неагресивним способам вирішення конфліктів. До цього часу повинен відбутися перехід до більш соціалізованих форм прояву агресивності: від фізичної форми до вербальної, непрямой і до негативізму.

На сьогодні визнається, що навіть у делінквентних підлітків агресивна поведінка детермінована не стільки агресивністю як стійкою рисою особистості, а стереотипами поведінки і порушеннями процесів саморегуляції, при яких агресивні дії носять демонстративно-захисний характер і мають своєрідність взаємозв'язку з особистісними та індивідуальними властивостями

(М. Мельникова [229]). Тому при належному спрямуванні позитивних результатів можна досягти навіть в умовах спеціалізованих закладів психолого-педагогічного супроводу правопорушників. При належній організації роботи вдається скорегувати агресивну поведінку і забезпечити процес особистісного розвитку вихованців з метою їх успішної адаптації в соціумі.

Проблема агресивної поведінки підлітків у молодіжних спільнотах є предметом постійних дискусій. Аналіз агресивності та її поведінкових проявів (різних форм агресії) у підлітковому віці здійснено у дослідженнях: А. Бандури, Р. Берона, К. Бютнер, Дж. Доллард, К. Лоренца, Ю. Можгинського, А. Налчаджян, А. Реана, Т. Румянцевої, Д. Річардсона, Ф. Сафуанова, Л. Семенюк, З.Фройда, Е. Фромма, І. Фурманова, Х. Хекхаузена, К. Хорні та ін. Відзначимо, що з кожним роком збільшується кількість робіт з даної тематики (Л. Андрюшина, Т. Бурмінська, Н. Євлашкін, М. Ісаєва, А. Корнеєва, О. Мавляновим, Н. Матарова, М. Мельникова, Ю. Можгинский, А. Нікітін, Д. Пономарьова, Н. Сабліна, Е. Смирнова, Ю. Старшиков, Е. Тарасова, А. Ушанова, П. Хузеєєва, Е. Чепракова, О. Шабалін, С. Щербаха). Така неослабна увага зумовлена загальним зростанням агресивних проявів. Зокрема, Е. Шпрагнер розробив культурно-психологічну концепцію підліткового віку та описав три можливі типи розвитку особистості у цей період. Для першого типу розвитку характерна різка, бурхлива та кризова течія, що переживається підлітками як друге народження, результатом якого є становлення нового «Я». Розвиток дитини за іншим типом передбачає плавні, повільні та поступові зміни підлітка, без глибоких потрясінь та зрушень у власній особистості. Третій тип розвитку передбачає активний та свідомий процес самовиховання, шлях самостійного подолання внутрішніх тривог та криз, що можливий за рахунок розвинутих у підлітка самоконтролю та самодисципліни. Е. Шпрагнер вважав відкриття «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення підлітком своєї особистості головними психологічними нововведеннями цього віку.

На думку К. Мюллер, специфіка психічного розвитку підлітка може бути пояснена з позиції пубертату [251]. Відомо, що пубертат – це період різкого

прискорення фізичного та статевого розвитку. Разом з фізичним пубертатом К. Мюллер виокремлює і психічну пубертатність, а всередині неї – три фази розвитку. Перша – це «прелюдія» до періоду психічної пубертатності, окремі симптоми якої виявляються в 11–12 років, коли підлітки дративливі, коли дитячі ігри здаються їм нецікавими, а ігри більш старших підлітків їм ще незнайомі. Ця фаза змінюється наступною, негативною фазою, яка триває від 12 до 13 років у дівчат та від 14 до 16 років у хлопців, а основними її рисами є підвищена чутливість, стурбованість та легкий збуджений стан, незадоволеність собою, яка переноситься підлітками на навколишнє середовище. Тому нерідко можна бачити в підлітка одночасну присутність неповаги до себе і до навколишнього середовища, що спонукає його відчувати себе самотнім, чужим та неприйнятним оточуючими людьми. Підліток на цьому етапі найбільш чутливий до сприйняття негативного, що підштовхує його або до агресивного самозахисту, або до пасивної меланхолії. Результатом цього стає зниження працездатності, ізоляція або активне вороже ставлення до навколишніх. Закінчення негативної фази співпадає із завершенням фізичного дозрівання.

Позитивна фаза починається з того, що підліток стає піддатливим до позитивних впливів оточення. Перед ним відчиняються джерела радості, серед яких на перше місце виходить свідоме відчуття прекрасного. За сприятливих умов розвитку такими джерелами можуть стати мистецтво та наука. До цього приєднується і любов, яка дає вихід психологічному напруженню.

Теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість досліджень зорієнтовані на вивчення прямих форм агресії (вербальної та фізичної), у той час як її приховані непрямі форми можуть завдавати не менш різкого емоційного болю і страждання для жертви. Їх поява свідчить про виокремлення дітьми нової моделі поведінки, яка висвітлює як рівень сформованості їх когнітивних та комунікативних здібностей, так і уваги до соціальних норм та правил [455]. Мотиваційними підставами непрямих форм агресії є мотив безпідставної ворожості (прагнення заподіяти іншому біль) та егоїстична

мотивація (прагнення самоутверджуватися шляхом висміювання і приниження іншого, мотив помсти за нанесені образи, отримання певних винагород психологічного чи реального змісту). Тобто непрямая агресія може виявлятися у формі ворожої деструктивності чи недеструктивної агресії. Закономірно, що найбільш загрозові тенденції виникають при першому типі агресії, оскільки саме вони не лише породжують конфлікти, але й сприяють формуванню агресивності як особистісної якості [34, с. 24].

Виокремлюють просту та парадоксальну соціалізацію агресії (А. Реан [332]). Ординарна соціалізація агресії – це безпосереднє засвоєння навичок агресивної поведінки та розвиток агресивної готовності особистості в результаті прямого досвіду спостереження агресії. При цьому наuczіння за допомогою спостереження має на особистість більший вплив, ніж безпосередній дієвий досвід. Найчастіше такий вид агресії характерний для людей, що були учасниками бойових дій. У менш виявленому вигляді такий вплив виникає при перегляді сцен жорстокості у кіно- теле- відеопрокаті. При парадоксальній соціалізації розвиток готовності особистості до агресії відбувається незалежно від наявності безпосереднього досвіду деструктивної взаємодії або досвіду її спостереження. Агресивність як стійка особистісна характеристика формується в даному випадку внаслідок наявності у індивіда значного соціального досвіду депривації актуальних особистісних потреб. До того ж, це придушення здійснюється поза агресивним контекстом, без прояву фізичної чи вербальної агресії, або ж ворожості. Таким чином, результатом парадоксальної соціалізації агресії можна вважати фобічно-агресивний слід деприваційного соціального досвіду, що позбавляє особистість самостійності. Найчастіше даний варіант агресивності розвивається при дисбалансованому стилі сімейного виховання або порушеному процесі соціалізації.

Особливу стурбованість у педагогів і психологів викликають агресивні прояви у підлітків з асоціальною поведінкою. Як засвідчують результати багатьох досліджень, рівень їх агресивності значно вищий у порівнянні із показниками середньостатистичних однолітків. При цьому асоціальних

підлітків відрізняє і зовсім інший малюнок агресивних проявів (А. Кириєнко [149]). У дослідженнях, проведених за останні 10-15 років, були виявлені наступні особливості агресивності цього контингенту: висока схильність проявляти вербальну і фізичну агресію, дратівливість, при цьому за величиною індексу агресивності та ворожості підлітки обходять своїх законослухняних однолітків (Л. Андрюшина); схильність проявляти високий рівень негативізму, почуття провини, ворожості (Д. Пономарьова); схильність до відкритих форм агресивного реагування з переважанням фізичної і вербальної агресії, з прагненням діяти по первинному спонуканню без урахування наслідків своїх дій (М. Мельникова [229]); прояви агресивності більш різноманітні за формами, ніж у підлітків з умовно нормальною поведінкою (Н. Євлашкін); прояв агресивності має відмінні стильові паттерни (Ю. Старшиков, С. Щербача).

Американський психолог М. Алворд виокремлює ряд характерологічних особливостей агресивних підлітків. На його думку, їх характеризує наступне:

- занадто висока чутливість до негативного ставлення щодо себе;
- схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозу для себе;
- налаштованість на негативне сприйняття себе іншими;
- відсутність здатності оцінювати власну поведінку як агресивну;
- схильність звинувачувати інших у власній деструктивній поведінці;
- відсутність відчуття провини за заподіяну шкоду;
- схильність не брати на себе відповідальність за свої вчинки;
- обмеженість репертуару реакцій на проблемну ситуацію;
- низький рівень емпатії;
- слаборозвинений контроль над своїми емоціями;
- страх непередбачуваності в поведінці батьків;
- наявність неврологічних недоліків: нестійка, розсіяна увага, слабка оперативна пам'ять, нестійке запам'ятовування;
- невміння прогнозувати наслідки своїх дій;
- схильність позитивно ставитися до агресії, оскільки через неї отримують почуття власної значущості і сили (Т. Смирнова [359, с. 13–14.]).

При всьому розмаїтті особистісних характеристик і особливостей поведінки агресивні підлітки відрізняються деякими загальними рисами. До таких рис відносяться: бідність ціннісних орієнтації, їх примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів. У цих підлітків переважно низький рівень інтелектуального розвитку, підвищене навіювання, схильність до наслідування, недорозвиненість моральних уявлень. Для них характерна емоційна брутальність, озлобленість, як проти однолітків, так і проти дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід із важких ситуацій, перевага захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку. Разом з тим серед агресивних підлітків зустрічаються й такі, які інтелектуально і соціально розвинені. Для них агресивність виступає засобом підняття престижу, демонстрації своєї самостійності, дорослості [454].

При вивченні факторів, що обумовлюють деструктивну поведінку, увага зосереджується як на аналізі біологічних, так і макро- та мікросоціальних процесах. При вивченні **причин деструктивної поведінки** зосереджують увагу на:

- ускладненнях у нейропсихічному розвитку підлітків, відхиленнях у розвитку емоційної сфери, психопатичних відхиленнях;
- макросоціальних умовах життя.

Усю сукупність різноманітних, взаємопов'язаних чинників, які обумовлюють вияв агресії, можна об'єднати у шість наступних груп:

- індивідуальні чинники, які діють на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки та, відповідно, гальмують соціальну адаптацію індивіда;
- вікові, які пов'язані зі специфікою підліткового періоду (акцентуації характеру, бажання екстриму, емансипація від впливу дорослих, групування з однолітками, максималізм та віра у свою невразливість);

– психолого-педагогічні чинники, що виявляються в дефектах шкільного та сімейного виховання (підвищений рівень збудливості, агресивності, навчальна дезадаптація, соціальна та/або педагогічна занедбаність тощо);

– соціально-психологічні чинники, що розкривають несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, у навчально-виховному колективі. Як уже зазначалося, деякі молодіжні субкультури передбачають прояв агресії та негативної поведінки для їх учасників. Тінейджери, які є їх представниками, обов'язково повинні дотримуватись «правил внутрішнього розпорядку»;

– особистісний чинник, який, перш за все, виявляється в активно-вибірковому ставленні індивіда до свого найближчого середовища та сутності його індивідуальних характеристик;

– соціальний чинник, що визначається соціальними і соціально-економічними умовами існування суспільства, ціннісними показниками, звичаями та нормами [135, с. 8].

Узагальнюючи наукові підходи щодо чинників розвитку агресивних тенденцій у підлітків, можна виокремити чотири основні групи факторів:

– специфіка підліткового віку (акцентуації характеру, бажання екстриму, емансипація від впливу дорослих, групування з однолітками, максималізм та віра у свою невразливість);

– характеристики особистості підлітка (підвищений рівень збудливості, агресивності, навчальна дезадаптація, соціальна та/або педагогічна занедбаність тощо).

Витоки агресивної поведінки лежать в педагогічній і соціальній занедбаності, різних відхиленнях у стані фізичного та психічного здоров'я. В основному ж агресія обумовлена не вродженими психічними і фізіологічними дефектами, а є наслідком невдалих соціалізуючих впливів [218, с. 166].

Вплив сім'ї розглядається через призму соціальних, психолого-педагогічних і економічних змінних [176]. Найчастіше деструктивну поведінку

пов'язують з рівнем доходу сім'ї, освітнім та соціальним статусом батьків. Серед психологічних змінних деструктивність підлітків пов'язують із емоційними розладами у стосунках батьків [184], їх низькою компетентністю у питаннях виховання. Поведінка підлітків значною мірою зумовлена їх готовністю копіювати моделі поведінки дорослих, особливо таких, що пов'язані з вирішенням життєвих проблем. Як зазначає К. Злоказов, спираючись на зарубіжні дослідження, підлітки схильні використовувати насильство, наслідуючи приклад знайомих їм дорослих, вони здатні скоїти вбивство, керуючись розповідями дорослих [135]. Найбільш піддатливими до деструктивного прикладу дорослих є підлітки, які не мають батьків або виховуються у неповній сім'ї. Вони частіше втягуються у злочинну діяльність, вживають наркотики.

Оскільки саме в сім'ї діти і підлітки проходять первинні етапи соціалізації, варто більш детально зупинитись на факторах, що формують модель агресивної поведінки в сім'ї. Величезне значення у плані становлення агресивної поведінки дитини в сім'ї і поза нею, а також характеру взаємовідносин з оточуючими у зрілому віці, є наступні фактори сімейного виховання: реакція батьків на поведінку дитини, яка їх не влаштовує; характер відносин між дітьми і батьками загалом; рівень сімейної гармонії чи дисгармонії; характер відносин з рідними братами чи сестрами [356, с. 14–15].

Також важливим є той факт, у якій сім'ї виховується дитина: в повній чи неповній. Американські дослідники Р. Берон та Д. Річардсон з'ясували, що частіше за все підлітки, що проявляють агресію щодо інших, є вихідцями з неповних сімей, де їм приділялося мало уваги. Також цими ж дослідниками було встановлено, що діти (незалежно від їхньої вікової категорії) підлягають більшому ризику бути втягнутими у протиправну діяльність та проявляти агресивну поведінку, якщо вони мають погані відносини з батьками чи одним із батьків; якщо вони відчують свою непотрібність у родині, відсутність підтримки з боку батьків та ін. [60].

Можна виділити певні особливості сімей, у яких існує загроза розвитку в дітей агресивної поведінки:

- в сім'ях агресивних дітей зруйновано емоційний зв'язок між батьками та дітьми, особливо між батьком та сином. Батьки відчують швидше вороже ставлення один до одного, не розділяють цінності та інтереси один одного;

- батьки часто самі демонструють моделі агресивної поведінки і стимулюють появу в поведінці своїх дітей агресивних тенденцій;

- матері агресивних підлітків часто демонструють байдужість до соціальних ролей своїх дітей. Діти не мають чітких зобов'язань по дому;

- часто моделі виховання батьків не співпадають з їхньою реальною поведінкою, батьки не дотримуються спільної лінії поведінки у вихованні дитини і їхні вимоги є взаємовиключними. В результаті у підлітка формується модель опозиційної поведінки, що переноситься на оточуючий світ;

- основні виховні засоби, яких вживають батьки агресивних підлітків, це: фізичні покарання; погрози; позбавлення привілеїв; введення обмежень та відсутність заохочень; ізоляція дітей; свідоме позбавлення любові і піклування в разі проступку;

- батьки агресивних підлітків не намагаються розібратися у причинах деструктивної поведінки своїх дітей, залишаючись байдужими до їх емоційного світу [356, с. 19–20].

Серед дестабілізуючих чинників у науковій літературі обговорюється і вплив на деструктивну поведінку підлітків їх однолітків (М. Гогуєва [83]; К. Злоказов [135]; С. Curtis [451]). Як зазначає К. Злоказов, підлітки вибирають друзів у відповідності зі своїми інтересами, підтримують стосунки з тими, хто веде себе подібно до них, має схожі цінності та уявлення [135].

У наукових роботах зазначається, що підліткова група відіграє вагомую роль як у спонуканні до деструктивної поведінки, так і у відмові від неї [453; 455; 457]. Вхідження в групу однолітків з антисоціальною поведінкою практично завжди призводить до криміналізації підлітка (К. Brookmeyer,

К. Fanti і С. Henrich). У конструктивному сенсі однолітки забезпечують один одному підтримку знаннями, співчуттям і співпереживанням, надають захист від агресивних дії інших людей.

Чинники сім'ї, групи однолітків, впливу дорослих людей пояснюють індивідуалізовані форми деструктивної поведінки, але не здатні передбачити деструктивну поведінку в школі, хоча і використовуються для цього поряд з іншими змінними. Тому, крім макросоціальних чинників, увага спрямовується також на мікросоціальні процеси, стосунки між підлітком у структурі шкільної взаємодії [136; 137].

Отже, сьогодні в Україні проблема підліткової агресії хвилює не лише педагогів і науковців, а всю громадськість загалом. Досить часто сучасні підлітки не можуть вирішити конфліктну ситуацію без застосування сили або лайливих слів. Це призводить до негативних наслідків, таких як формування девіантних проявів поведінки, конфліктних ситуацій у шкільному середовищі, зниження рівня ефективності навчально-виховного процесу та ін. Специфічною особливістю агресивної поведінки підлітків є її залежність від групи однолітків на тлі краху авторитету дорослих.

3.6. Соціально-психологічні причини формування девіантної поведінки підлітків

Негативними наслідками участі підлітків у субкультуральному русі є розгортання процесів девіації. За рівнем прояву молодіжної девіації можна прогнозувати стан злочинності та інших відхилень у майбутні роки. Розгляд проблематики девіацій в молодіжних субкультурах включає вивчення ступеня поширеності молодіжних девіацій у суспільстві, динаміки в часі, зв'язку з економічними, етнокультурними, екологічними, мікросоціальними факторами, а також внутрішніми закономірностями цієї поведінки, з метою створення в регіонах і в Україні в цілому системи моніторингу девіантної поведінки молоді [373; 377; 384].

Сучасний стан психологічної та педагогічної науки у галузі діагностики і корекції девіантної поведінки підлітків характеризується, перш за все, прагненням дослідників проникнути в глибинні процеси, зрозуміти їх соціальну і природну сутність, розглянути в єдності всі компоненти, що впливають на розвиток девіацій, а також прагнення вдосконалювати пошук шляхів їх подолання [4].

Коротко зупинимося на сутності феномену девіації. Існують різні підходи до визначення девіантної поведінки, які виходять з різного розуміння норми: соціологічний, біологічний та психологічний. Одні вважають, що мова йде про всі відхилення від схвалюваних суспільством соціальних норм, інші пропонують охоплювати цим поняттям тільки порушення правових норм, треті – різні види соціальної патології (алкоголізм, наркотики, вбивство).

Під девіантною (лат. *deviatio* – ухилення) поведінкою в цілому розуміються: вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам). Звернемося до електронного словника «Вікіпедія», який дає наступне трактування: «Девіантна поведінка – це поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих, найбільш поширених і усталених норм у певних спільнотах у певний період їх розвитку» (Л. Буйлова [54]).

М. Галагузова, аналізуючи поняття «девіантності», називає підлітків, чия поведінка відхиляється від прийнятих у суспільстві правил, норм поведінки, важкими або важковиховуваними [363]. Під важковиховуваністю автор розуміє опір педагогічним впливам, який може бути обумовлений найрізноманітнішими причинами, пов'язаними із засвоєнням деяких соціальних програм, знань, навичок, вимог і норм в процесі цілеспрямованого навчання і виховання. Важковиховуваність підлітка, недотримання ним норм і правил, встановлених в суспільстві, М. Галагузова розглядає через явище, яке називається девіація. Таким чином, девіація (відхилення) є однією зі сторін явища, які властиві як людині, так і навколишньому світу. Основною ідеєю автора є те, що мінливість в соціальній сфері завжди пов'язана з діяльністю і виражається в поведінці

людини, яка представляє взаємодію його з навколишнім середовищем, опосередкована зовнішньою і внутрішньою активністю підлітка [363].

Цікавим є наукове дослідження С. Оздієва, де зазначається, що девіантні прояви не є чимось унікальним і новими, проте їх дослідження залишається актуальним в даний час в силу соціально-економічних, політичних, соціальних та інших причин. Девіантна поведінка в підлітковому віці автором розглядається як та, що відхиляється від загальноприйнятих норм форма самореалізації і самоствердження на етапі первинної соціалізації. Девіантна поведінка в підлітковому віці, на думку С. Оздієва, характеризується меншою усвідомленістю, переважанням аморальних дій і вчинків над протиправними. Детермінація девіантної поведінки є багаторівневою і включає в себе фактори глобальних соціокультурних впливів. Автором виявлено, що в основі всіх відхилень підліткової поведінки лежить нерозвиненість соціально-культурних потреб, бідність духовного світу, відчуження від соціуму. С. Оздієв виділяє основні тенденції девіантної поведінки: «Вчинок може не відповідати соціальній нормі з об'єктивними чи суб'єктивними ознаками; за програмними цілями і мотивами; за прямим або непрямим результатом. Соціальне відхилення являє собою систему вчинків: діяльність, лінію поведінки людини, його спосіб життя» (С. Оздієв [268]).

Д. Ісаєв вважає, що поведінка деяких дітей і підлітків звертає на себе увагу порушенням норм, невідповідністю одержуваним рекомендаціям, відрізняється від поведінки тих, хто вкладається в нормативні вимоги сім'ї, школи і суспільства. «Поведінка, що характеризується відхиленням від прийнятих моральних, а в деяких випадках і правових норм, називається девіантною. Вона включає антидисциплінарні, антисоціальні, делінквентні протиправні і аутоагресивні (суїцидальні і саморуйнуючі) вчинки» [141]. Д. Ісаєв прийшов до висновку, що вони за своїм походженням можуть бути обумовлені різними відхиленнями у розвитку особистості і її реагування. Найчастіше це поведінка – реакції дітей і підлітків на важкі обставини життя. Вона знаходиться на межі норми і хвороби і тому має оцінюватися не тільки

педагогом, а й лікарем. Можливість появи відхилень у поведінці пов'язана також з особливостями фізичного розвитку, умовами виховання і соціального оточення [141].

Сучасний дослідник І. Нечунаєва вважає, що девіантна поведінка підлітків – це поведінкові порушення, пов'язані з вчинками або серією вчинків, які не відповідають загальноприйнятим нормам поведінки в суспільстві, або правопорушеннями. Причинами девіантної поведінки, як правило, як визначає автор, є соціально-неблагополучні сім'ї, неповні сім'ї, неправильне виховання або брак уваги, або генетична схильність. Багато в чому це супроводжується розвитком девіантної поведінки у дітей, прийнятих в благополучні сім'ї на усиновлення. При цьому навіть якщо дитину взяли в сім'ю в ранньому віці і вона не знає своїх біологічних батьків, прояви соціальних правопорушень і неадекватна поведінка (бродяжництво, злочинство, рання алкоголізація та ін.) мають місце. Девіантна поведінка підлітків може виявлятися різними способами і в різному віці. Зазвичай перші прояви починаються з переходом в підлітковий вік (11-12 років), проте можливі і більш ранні прояви.

Дослідник О. Пашкова зазначає, що девіантна поведінка, що розуміється як порушення соціальних норм, набула в останні роки масовий характер і виявилася в центрі уваги соціальних педагогів та психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. На думку автора, динамізм соціальних процесів, кризова ситуація в багатьох сферах суспільного життя неминуче призводять до збільшення девіацій, що проявляються в поведінкових формах, що відхиляються від норм. Поряд з ростом позитивних девіацій посилюються девіації негативні – насильницька і корислива злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, підліткова делінквентність, аморальність. Таким чином, автор робить висновок, що девіантна поведінка є показником рівня дефіциту морального розвитку суспільства [292].

У науковій статті К. Шмакової девіантна поведінка розглядається як відхилення від загальноприйнятих, усереднених стереотипів поведінки, виділяються два типи девіантної поведінки: творчої і руйнівної спрямованості.

Отже, девіантною є поведінка, що відхиляється від встановлених суспільством норм і стандартів, будь то норми психічного здоров'я, права, культури, моралі, а також поведінка, що не відповідає соціальним очікуванням даного суспільства в конкретний період часу [422].

С. Конюхова прийшла до висновку, що девіантна поведінка – це специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань за допомогою демонстрації ціннісного ставлення до них. Автор зазначає, що в сучасних дослідженнях простежується думка, що протиправні девіації роблять як підлітки з неблагополучних, так і підлітки з так званих елітарних родин. Такі дані дозволяють зробити висновок, що поведінка, що відхиляється стосується самих різних соціально-демографічних груп. Будучи представником певної вікової групи, велика частина підлітків має певні відхилення в поведінці. Підліткам з девіантною поведінкою як групі притаманні певні психічні стани, якості особистості, цінності, типові для представників цієї спільноти. Девіантні підлітки розглядаються як специфічна соціальна група на підставі звичаїв, традицій, що є специфічним регулятором соціальної поведінки у великих соціальних групах та відсутніх в малих групах [167].

Девіантне підліткове середовище створює свою субкультуру зі своїми звичаями, нормами, мовною культурою, своїми цінностями як регуляторами соціальної поведінки та інтересами. У таких групах об'єднуючим стрижнем є спосіб життя. Це втілюється в одязі, манерах поведінки, жаргоні, специфічних захопленнях. Найбільш яскравими особливостями підліткових девіацій виступають:

- висока афективна зарядженість поведінкових реакцій;
- імпульсивний характер реагування на фрустраційну ситуацію;
- короткочасність реакцій з критичним виходом;
- низький рівень стимуляції;
- недиференційована спрямованість реагування;
- високий рівень готовності до девіантних дій (рис. 3.3.).

Рис 3.3. Особливості підліткових девіацій

Отже, для девіантних підлітків характерні такі особливості емоційно-вольової сфери, як підвищена тривожність, дефектність ціннісної системи, особливо в області цілей і сенсу життя. Вони, як правило, імпульсивні, дратівливі, запальні, агресивні, конфліктні, що ускладнює спілкування таких підлітків з оточуючими і створює значні складності при їх вихованні. Для повноцінного існування підліток потребує постійної підтримки (соціальних факторів, внутрішніх умов) його прагнення до задоволення власних потреб, оскільки такий спротив забезпечує феномен актуального самопочуття і створює можливості для розвитку. З іншого боку, подолання опору задоволення тієї або іншої потреби завжди викликає напругу, що при відсутності відповідного емоційно-вольового ресурсу призводить до деструктивних ефектів: конфліктів, стресу, агресії, девіацій.

Підліткові девіації відрізняються високою особистісної включеністю, заниженою критикою до скоєного вчинку і можливістю рецидиву. При цьому найчастіше самим підлітком провинна оцінюється як вираз самостійності і прояв

якогось «героїзму». Найбільш часто неповнолітніми скоюються правопорушення щодо однолітків або інших осіб, які характеризуються як порушення прав і безпеки особистості, тобто підлітки щодо цих осіб застосовують агресію. Підлітки з асоціальною агресією істотно відрізняються від своїх більш успішних в соціальному плані однолітків. Вони частіше і більш безпосередньо висловлюють свою агресію. Агресивні підлітки, які порушують закони, не довіряють оточуючим, уникають ситуацій, в яких вони можуть опинитися в емоційній залежності. Вони менш доброзичливо ставляться до однолітків, практично не відчують провини за агресивну поведінку, підкоряються більше зовнішнім, а не внутрішнім обмеженням. Такі підлітки діють практично на шкоду собі, так як в результаті своїх дій позбавляються уподобань і потрапляють під жорсткий контроль представників влади, до яких не відчують ні довіри, ні поваги.

В цілому виділяють наступні ознаки девіантної поведінки:

1. Поведінка особистості, що відхиляється – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам.
2. Девіантна поведінка – її прояви, викликають негативну оцінку з боку інших людей (соціальні санкції).
3. Девіантна поведінка завдає реальної шкоди самій особистості або оточуючим людям. Таким чином, девіантна поведінка деструктивна або аутодеструктивна.
4. Девіантну поведінку можна охарактеризувати як ту, що постійно повторюється (багаторазова або тривала).
5. Девіантна поведінка повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості.
6. Девіантна поведінка розглядається в межах медичної норми.
7. Девіантна поведінка супроводжується явищами соціальної дезадаптації.
8. Девіантна поведінка має виражену індивідуальну і віково–статеву своєрідність.

Таким чином, девіантна поведінка – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, що завдає реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується соціальною дезадаптацією [397].

У дослідженні С. Татарової відзначається, що девіантна поведінка – це форми масової поведінки індивідів або груп в суспільстві, що характеризуються різноманітним причинно-наслідковим факторів, що відхиляються від загальноприйнятих або мають власні з боку групи, організації або товариства відповідні реакції у вигляді соціальних санкцій. В умовах переходу суспільства до ринкових відносин, як вважає автор дослідження, негативну динаміку девіантної поведінки підлітків зумовлюють такі пріоритетні фактори, як зміна структури і функцій сім'ї, трансформація способу життя і ціннісних орієнтацій підлітків, неефективна організація дозвілля.

С. Татарова робить висновок, що девіантна поведінка підлітків в сучасному суспільстві характеризується негативними тенденціями: «по-перше, зростання підліткової девіації, через загрозу стабільності суспільства; по-друге, омолодження і фемінізація суб'єктів девіантної поведінки; по-третє, жорстокість, цинізм, здійснюється групова спрямованість діянь; по-четверте, стійкий взаємозв'язок і обумовленість між різними формами девіацій» [376 с. 12].

Негативна динаміка різних форм девіації в підлітковому середовищі, як зазначається в роботі, в сучасних умовах зумовлює значимість профілактичної роботи, де велика частина цієї діяльності повинна бути технологізованою, що дозволить тиражувати використання комплексу апробованих прийомів, методів впливу з доцільним використанням ресурсів і коштів, що забезпечують максимально високий профілактичний результат [376].

На індивідуальному рівні девіантна поведінка виглядає більш проблематичною, так як виявляється пов'язаною з такими негативними феноменами, як реальний збиток для життя самої особистості або оточуючих людей, конфлікт девіантної особи з соціальним оточенням, її соціальна

дезадаптація. Отже, на особистісному рівні відхилення поведінки – це соціальна позиція особистості, яка виступає у формі девіантного стилю і способу життя. Таким чином, девіантна поведінка виступає і як індивідуальний акт, і як елемент соціального буття і розуміється в дослідженні як стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих норм, прийнятих суспільством на певному етапі її розвитку, що заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується процесом десоціалізації.

Т. Євдокимова приходиться до висновку, що девіантна поведінка, як правило, закладається в підлітковому віці, адже протягом цього періоду відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості, який пронизує всі сторони розвитку підлітка. Формуються нові соціальні статуси і ролі, розвиваються взаємини з навколишнім світом, проявляється самостійність і зароджується самоконтроль, змінюється анатомо-фізіологічна будова, інтелектуальний, моральний розвиток. Крім того, загальновідомо, що підлітки в наш час, як і в будь-який інший, є однією з найменш захищених верств населення [113].

Ескалація насильства, зростаюче споживання алкоголю і наркотиків в сучасному світі висувають ці та інші феномени девіантності в число найгостріших соціальних проблем. Розглядаючи девіантну поведінку, автор зазначає, що зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а, отже, і видів поведінкових девіацій. Але самі норми і відхилення від них є невід'ємною частиною будь-якої соціальної системи. Отже, на соціальному рівні відхилення у поведінці – це тільки одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю [113].

Дослідник М. Добрунова, аналізуючи поняття корекції девіантної поведінки, розглядає його як процес допомоги підлітку в подоланні сформованих в його поведінці стереотипів і зразків поведінкових реакцій у відповідь на вплив зовнішніх факторів і під впливом індивідуально-особистісних і характерологічних особливостей, а також формування стратегій

функціональної поведінки в різних життєвих ситуаціях, що забезпечують реалізацію соціально схвалюваних форм поведінки. У дисертації М. Добрунової [102] виявлені наступні принципи організації роботи з корекції девіантної поведінки підлітків в умовах оздоровчо-освітнього центру: суб'єктність включення дітей і підлітків у всі заходи, що проводяться в центрі; змінюваність видів діяльності, що виключає одноманітність і природно наступний за ним процес – стомлення; оптимальність, яка являє собою вибір оптимального часу роботи з дітьми та підлітками в ході тих чи інших заходів, що спирається на фізичні і психічні ресурси конкретного контингенту дітей.

Т. Мітіна зазначає, що девіантна поведінка – це окремі вчинки або системи вчинків, які не відповідають прийнятим у суспільстві правовим і моральним нормам. Багато вчинків підлітків не підпадають під норми поведінки і, разом з тим, не є відхиленнями від них, вони лежать в сфері відносин, нерегульованих конкретними нормами. На думку автора, девіація завжди пов'язана з відхиленням, що має зовнішні і внутрішні чинники. Т. Мітіна виявила, що особливу роль мають соціально-психологічні чинники, які визнаються детермінантою психологічних явищ: «Відхилення від соціальних норм, незважаючи на велику різноманітність, мають загальні причини, що підтримують їх існування і ведуть до їх поширеності. За своєю суттю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості з соціальним середовищем і ведуть до форм поведінки індивідів, які не узгоджуються з існуючою нормативною системою» [232; с. 4].

Одне і те ж протиріччя може лежати в основі як соціально небажаних форм поведінки (злочинність, алкоголізм, самогубство), так і соціально схвалюваних (пізнавальна активність, творчість, побутова активність). У дослідженні підкреслюється, що однією найбільш значущою умовою, яка носить соціальний характер, є фактори, які викликають вихід зі звичайної соціальної системи. Цей вихід пов'язаний з переміщенням в девіантне середовище, яке, в свою чергу, має стійкі фактори. Такі фактори змушують

приймати поведінку, властиву цьому середовищу. В роботі зроблено висновок, що для того, щоб мати можливість прогнозувати поведінку певного середовища, а потім блокувати акти небажаної поведінки, необхідно вивчати соціально-психологічні чинники, що визначають девіантну поведінку безпритульного середовища.

А. Даниленков вважає, що характерними особливостями мотивації девіантної поведінки підлітків-правопорушників є: 1) ослаблення комплексу соціально-корисних потреб; 2) штучний, збочений або примітивний характер деяких потреб; 3) порушення рівноваги між різними видами потреб; 4) поширеність потреби в самоствердженні, нерідко має збочений характер (мотиви помилкової престижності, мотиви корисливих злочинів, прагнення виділитися серед оточуючих іноді в чисто зовнішніх, смішних або навіть потворних формах, хуліганські мотиви) [98, с. 5].

Цікава позиція А. Даниленкова, який встановив, що мотивація девіантної поведінки – це така система цілей, потреб і мотивів, яка характеризується дисгармонійністю, суперечливістю, деформованістю її компонентів, що спонукають до асоціальних дій і вчинків [98]. У роботі обґрунтовано такі педагогічні умови, що сприяють формуванню позитивної мотивації у підлітків-правопорушників: знання про взаємозв'язок мотиваційної сфери з іншими сферами індивідуальності підлітка і взаємозумовленості змін до них, що призводять до девіантної поведінки; вплив на мотиваційну сферу з опорою на сильні позитивні сторони інших сфер індивідуальності; програма діяльності педагога, що передбачає індивідуальний підхід до підлітка і облік типових особливостей мотивації девіантної поведінки. Автор вважає, що робота педагога щодо формування позитивної мотивації у підлітків-правопорушників є системою заходів, що включає педагогічну діагностику мотивації поведінки підлітків та визначення особливостей розвитку асоціальних компонентів мотиваційної та інших сфер індивідуальності, вибір і застосування адекватних цим особливостям методів і форм педагогічного впливу в навчально-виховному процесі.

Дослідник М. Львова зазначає, що виявлені особливості девіантної поведінки можна розділити на дві основні групи: соціально–психологічні (характеризують міжособистісні відносини дитини з однолітками, батьками, вчителями, його становище в середовищі навчання і розвитку, особливості поведінки в ситуаціях соціально-психологічної взаємодії) і індивідуально-особистісні (відношення підлітка до себе, особливості мотиваційної сфери, пізнавальної діяльності та інші характеристики особистості). Автор робить висновок, що профілактика соціально-психологічних факторів ризику девіантної поведінки зменшує ймовірність її виникнення в підлітковому віці і що кількість соціально-психологічних факторів ризику розвитку девіантної поведінки збільшується з віком дитини, а можливості і ефективність проведення профілактичних заходів при цьому зменшуються. М. Львова зазначає, що девіантною можна вважати поведінку, яка відхиляється від норм, частково або повністю контрольованих законодавством. Крім того, існують незмінні моральні цінності, які можуть не збігатися з існуючими в даний момент у суспільстві [210; 211].

Таким чином, соціальні норми – це правила, що виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості. Специфічною особливістю соціальних норм є те, що вони регулюють сферу взаємодії людей один з одним, соціальними інститутами, суспільством.

Отже, девіантна поведінка, що розуміється як порушення соціальних норм, набула в останні роки масовий характер і виявилася в центрі уваги філософів, соціологів, соціальних психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. Соціальна норма, в ракурсі якої розглядається девіантність, визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимої (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. Будь-яке суспільство для самозбереження встановлює певні норми, правила поведінки і відповідний контроль над їх виконанням, і невиконання, що веде до проблем соціального

характеру. Кожне суспільство має свою певну систему норм (цінностей), що включає вимоги до поведінки і обов'язки членів даного суспільства.

Виходячи з цього, «девіантну поведінку» підлітків стосовно до даного дослідження можна визначити як систему вчинків або окремих вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим і моральним нормам. Сутність девіантної поведінки полягає в неправильному розумінні свого місця і призначення в суспільстві, в певних дефектах моральної і правової свідомості підлітків.

Дослідник С. Тачина висловила припущення про те, що девіантна поведінка підлітків є, з одного боку, результатом різноспрямованих за змістом і формами реалізації процесів, що відбуваються в суспільстві в цілому, з іншого боку, тих змін, які відбуваються в середовищі найближчого оточення: в сім'ї, школі. Аналіз проблем підліткової девіації дав можливість розробити автору більш ефективну методику педагогічного та психологічного впливу на дітей, що мають певну схильність до девіантної поведінки, визначити шляхи вдосконалення сімейного та шкільного виховання, виробити рекомендації щодо профілактики підліткових девіацій. Ефективна профілактика девіантної поведінки підростаючого покоління може бути забезпечена, як показано в дослідженні, на основі організації науково-обґрунтованої роботи щодо формування у підлітків здатності самостійно і усвідомлено вибирати свій життєвий шлях, активно заперечуючи ті способи поведінки, які викликають неминучий конфлікт особистості з соціумом (С. Тачина [377]).

Девіантолог Ю. Клейберг основними шляхами коригування асоціальної поведінки підлітків вважає такі: постановка перед підлітками проблем, адекватних їх віковим особливостям, які раніше не залучали до їх уваги (наприклад, повідомлення неординарної інформації, яка відповідно до вікових особливостей повинна зацікавити підлітків); постановка перед колективом або групою підлітків певної альтернативи, необхідність обговорення якої об'єктивно диктується характером життєдіяльності. Цей спосіб, на думку вченого, ефективний за умови адекватності альтернативи віковим особливостям

підлітків, відповідності їх специфічним інтересам і можливостям підлітків; переорієнтації членів колективу або групи підлітків (Ю. А. Клейберг [152]).

Є. Змановською виокремлено кілька груп чинників, що призводять до розвитку девіантної поведінки: індивідуально-типологічна вразливість; порушення саморегуляції особистості; дефіцит ресурсів особистості; дефіцит соціально-підтримуючих систем; соціально-психологічні умови, що запускають і підтримують девіантну поведінку; ставлення особистості до порушень [136]. Поєднання декількох факторів визначає психологічну схильність дитини чи підлітка до певного виду девіантної поведінки

Дослідник Л. Буйлова дає наступне визначення: «Девіантна поведінка означає невідповідність тих чи інших вчинків, тієї чи іншої соціальної діяльності прийнятим нормам» [54]. На її думку, девіантна поведінка поділяється на дві групи:

1. Поведінка, що відхиляється від норми психічного здоров'я, тобто наявність у людини явної або прихованої психопатології, цю групу складають особи: астеніки, шизоїди, епілептоїди і особи з акцентуйованим характером.

2. Поведінка, що відхиляється від морально-етичних норм людського співжиття, проявляється в різних формах соціальної патології – пияцтво, наркоманія, проституція тощо. Ця поведінка виражається у формі проступків, злочинів.

Автор зазначає, що девіантна поведінка може виражатися в такій формі:

- а) вчинку (вдарити людину по обличчю);
- б) діяльності (постійне заняття здирством або проституцією);
- в) способу життя (злочинний спосіб життя організатора мафіозної групи, грабіжницької зграї, спільноти фальшивомонетників) [54].

Т. Качмазов приходять до висновку, що профілактика девіантної поведінки підлітків базується на обліку основних закономірностей даного процесу, характеру соціального середовища, психолого-педагогічних особливостей підліткового віку, індивідуальних властивостей, можливостей, потреб, інтересів кожного підлітка, його світогляду, здібностей, стану

сімейного виховання. На його думку, підлітки з девіантною поведінкою характеризуються різним ступенем деформації установок, ціннісно-нормативних уявлень і референтних орієнтацій. Систематичне і поступове здійснення викладеного комплексу блок-підходів з урахуванням зазначених особливостей, що характеризують розглянуту категорію підлітків, має сприяти позитивному вирішенню вузлових питань поставленої проблеми. Т. Качмазов обґрунтував, що зміст роботи з профілактики девіантної поведінки розкривається через сукупність наступних видів діяльності в сфері навчального і позанавчального часу: власне навчальна діяльність в школі і інфраструктурі додаткової освіти, культурно-дозвільна діяльність, спортивно-оздоровча діяльність, ігрова діяльність, трудова діяльність, туристично-краєзнавча діяльність, еколого-біологічна діяльність, навчально-дослідницька діяльність (Т. Качмазов [144]).

Виділимо особливості, характерні для девіантних підлітків:

- стан психологічної ізоляції;
- низький рівень соціалізації;
- відставання в розвитку;
- різного роду порушення емоційної сфери;
- дефекти самоствавлення і негативна Я–концепція;
- недиференційованість «образу Я»;
- неузгодженість когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів;
- відсутність досвіду моральної поведінки;
- перекручення або неправильне розуміння таких соціальних цінностей, як дружба, любов, сміливість тощо;
- неадекватно завищена або занижена самооцінка;
- неправильне ставлення до системи моральних норм (аморальна поведінка – оцінюється як нормальна, відповідна громадським установкам);
- ситуативність психологічного настрою, пов'язана з недостатнім соціальним досвідом індивіда (рис. 3.4.).

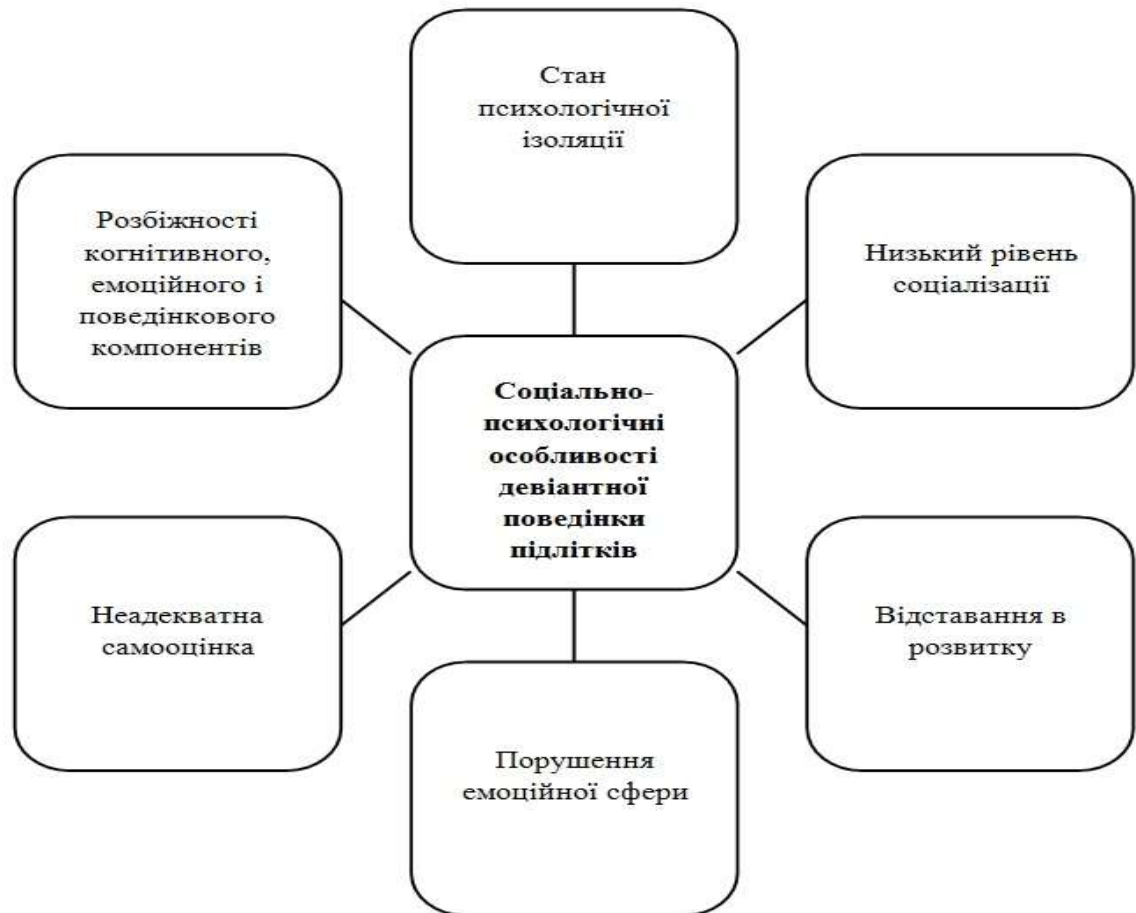

Рис. 3.4. Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків

Дослідник В. Велєв вважає, що девіантною прийнято називати поведінку, що не відповідає нормативно встановленим або фактично сформованим у суспільстві нормам, що є наслідком соціального відчуження. Підлітковий вік як період активного фізичного, психічного і соціального розвитку пов'язаний з привласненням як позитивних, так і негативних особистісних якостей. Властива підлітковому віку висока сензитивність до соціальних умов сприяє активному присвоєнню з суспільної свідомості цінностей соціально-нормативного простору і цінностей аморалізму. Для девіантних підлітків властиво надавати цінностям аморалізму особливе значення, що відбивається на особливостях їх самосвідомості і поведінки. Висока тривожність, невпевненість в собі і слабкість внутрішньої позиції – властиві підлітковому віку якості, які в поєднанні з показовою сміливістю, прагненням отримувати гострі відчуття і самостверджуватися в очах однолітків через порушення суспільних норм,

несприятливими умовами в родині, участю в асоціальних групах часто призводять до орієнтації на цінності аморалізму. Ігнорування цінностей слухняності, заборон і повинності, дотримання цінностей аморалізму може деіндивідуалізувати підлітка і привести до формування особистості майбутнього злочинця [62].

У роботі дослідника І. Єршової відзначається, що девіантна поведінка в підлітковому віці являє собою складне явище, тому вивчення цієї проблеми має міждисциплінарний і різноплановий характер. На думку автора, девіантна поведінка підлітків має свою специфічну природу і розглядається як результат соціопатогенезу, що розвивається під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на особу підлітка, при цьому велику роль серед причин, які обумовлюють різні девіації, грають соціально-психологічні, психолого-педагогічні та психобіологічні чинники, знання яких необхідні для ефективної виховної профілактичної діяльності [118]. У зв'язку з цим можна відзначити, що профілактика девіантної поведінки підлітків – це система заходів, метою яких є попередження виникнення і розвитку деструктивних змін в структурах особистості і відхилень у поведінці за допомогою формування стійкого психологічного імунітету до негативних впливів на суб'єкта ззовні. Автором виявлено, що провідними тенденціями розвитку соціально-педагогічної профілактики підліткової девіантності є: орієнтація на проведення всіх запобіжних та реабілітаційних заходів щодо підлітка поза відривом його від звичного соціокультурного середовища; стимулювання громадянської активності в цій сфері, залучення до неї додаткових учасників та фінансових коштів; зміцнення престижу традиційної сім'ї, підвищення її психолого-педагогічної культури; підготовка спеціальних кадрів соціальних працівників, що спеціалізуються в практичній роботі щодо корекції девіантної поведінки; створення мережі спеціальних превентивних служб і структур; визнання сім'ї як провідного інституту соціалізації дітей і підлітків; психологізація профілактичної та охоронно-захисної діяльності,

провідна роль медико-психологічної допомоги в корекції та реабілітації девіантної поведінки підлітків [118].

Р. Хабрієв при поясненні девіантної поведінки як соціальної проблеми ґрунтується на багатофакторному підході, що полягає в динаміці і спільності об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (особистісних) причин формування девіацій. При цьому дослідник виходить з того, що соціальні відхилення і проблеми детерміновані переважно об'єктивними умовами. Девіантна поведінка, на його думку, виступає в формі відступу, відмови від дотримання в процесі діяльності загальноприйнятих соціальних норм. До девіантної поведінки в роботі він відносить явища, що мають різну природу: злочини, самогубство, сексуальні відхилення, алкоголізм, бродяжництво тощо. В якості специфічних форм відхилень розглядаються зміни в моді, різні види творчої діяльності, спрямованої на створення унікального, відмінного від того, що прийнято вважати нормою на рівні буденної свідомості. Автор робить висновок, що виходячи з цього, представляється логічним розглядати негативні види девіантної поведінки як дезорганізацію поведінки індивіда в групі або категорії осіб в суспільстві, як невідповідність сформованим очікуванням, моральним і правовим вимогам – як соціальним проблемам, що розуміються як соціальне протиріччя, значуща невідповідність для суб'єктів (індивідів і груп) між існуючим і належним, між цілями і результатами діяльності. Проведений в даному дослідженні аналіз показує обґрунтованість розгляду девіантної поведінки як виду соціальної проблеми і в той же час як однієї з причин, що лежить в механізмі виникнення соціальних проблем, чинників, що обумовлюють їх появу [402].

О. Змановська стверджує, що девіантна поведінка підлітків – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Відповідно до неї, девіантна поведінка – це порушення будь-яких, найбільш важливих для даного суспільства соціальних норм. Особливістю девіантної поведінки є те, що воно завдає реальної шкоди самій особистості або оточуючим людям. Це може бути дестабілізація існуючого

порядку, заподіяння моральної та матеріальної шкоди, фізичне насильство і заподіяння болю, погіршення здоров'я. На думку автора, особливістю девіантної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. Виходячи з усього сказаного, автор дає наступне визначення девіантної поведінки: «Девіантна поведінка – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, що заподіюють реальної шкоди суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією» [136, с. 15].

3.7. Явище групової агресії як прояв деструктивних субкультуральних тенденцій

Визнання і прийняття молодого людиною цінностей певної субкультури породжує значні зміни як у її індивідуальному світі, так і в системі поведінкових патернів. Однією із небезпечних тенденцій особистісного розвитку є формування більш толерантного ставлення до актів насилля і жорстокості у соціальному просторі, звикання до агресивних форм поведінки партнерів та, врешті-решт, поступове зростання власної агресивності. Як зазначається у наукових джерелах, проблема третирування як різновиду насильства, характерна для будь-якого колективу, починаючи від дитячого, завершуючи дорослим, незалежно від сфери діяльності. У зарубіжних дослідженнях це явище отримало назву «булінг» [369, с.204]. Наявність цих тенденцій викликає необхідність розглянути питання агресії у соціальному просторі молодіжної субкультури. Аналіз цієї проблеми може відбуватися за декількома лініями: вивчення агресивних форм взаємодії у межах відповідної субкультури; аналіз групової агресії щодо інших людей чи членів інших субкультур; ставлення підлітків до власної агресії та поведінки партнерів; причини застосування агресивних форм поведінки представниками субкультурального простору.

В останні десятиліття проблема підліткової агресії набула особливої гостроти та наукової актуальності. При цьому висока інтенсивність агресивних

проявів може бути обумовлена низкою факторів. Згідно з дослідженнями Т. Рае - Grant, у системі чинників виокремлюється три категорії: особистісні чинники (темперамент, конституційні та характерологічні властивості особистості), сімейні фактори (недоліки або неефективність батьківського виховання, надмірний контроль з боку батьків, конфліктні взаємини батьків, застосування щодо дітей жорстоких форм виховання, невиконання батьківських обов'язків), фактори більш широкого соціального оточення (соціальне відкидання групою, приєднання до асоціального угруповання однолітків, соціальна депривація, ілюстрація насильства в засобах масової інформації). Виокремлюючи чинники прийняття підлітками агресивної моделі поведінки, З. Зимельова [131] наголошує, що, крім впливу сімейних стосунків і виховного впливу педагогів, цей вибір значною мірою зумовлений переважаючим стилем поведінки однолітків у референтній підлітковій групі.

Зазначимо, що соціально-психологічна характеристика групової агресії у психологічній науці довгий час не виступала самостійною лінією аналізу, хоча вона здатна пролити світло на багато явищ, пов'язаних як із життєдіяльністю групи, так і розвитком особистості. На цей час проблема групової агресії почала інтенсивно розроблятися у віковій, соціальній та кримінальній психології.

Для групової агресії, так як для інших її форм, що розвиваються в масових соціальних явищах (терор, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні зіткнення), притаманні такі ознаки:

- наявність процесів «зараження»;
- взаємна індукція;
- стереотипізація уявлень при створенні «образу ворога»;
- наявність ініціаторів і провокаторів;
- готовність маси за рахунок інших вирішувати свої проблеми;
- анонімність кожного учасника агресивних проявів у соціумі

(В. Пирожков [299]).

Групова агресія неповнолітніх може спрямовуватися як назовні групи, так відбуватися у ній самій. Зовнішніми об'єктами агресії неповнолітніх можуть

виступати не лише однолітки чи діти, але й дорослі. Щодо дітей переважно застосовуються глузування, образи, дрібні кпини, стусани, тобто дії, які ображають іншого, але ще не містять кримінального контексту. На превеликий жаль, частина групових агресивних дій пов'язана із нанесення тілесних ушкоджень чи навіть вбивства дитини, що свідчить про криміналізацію свідомості підлітка.

Булінг щодо ровесників у молодіжній субкультурі є досить поширеним явищем. У цьому випадку використовують всі види агресії, як дозлочинні, так і кримінальні за способам прояву. Жертвою злочинних дій може стати будь-який член спільноти, але переважно їх об'єктами є підлітки, що мають низький статус у спільноті, високий рівень інфантильності чи фізичної слабкості. У цю когорту потрапляють і новачки.

Причинами агресії, спрямованої на члена групи, може бути широкий спектр чинників: провина когось із членів спільноти, порушення ним певних заборон, накладених групою табу або встановлених правил і порядків поведінки. Основною метою агресії у цьому випадку є прагнення провчити «винного», «поставити його на місце», дати відчутти силу групи або її лідера та ін. Способи такої агресії найрізноманітніші: утиски, побиття, таврування, остракізм. Аналізуючи динамічні аспекти групової агресії, В. Пироженко виокремлює декілька етапів зародження і реалізації деструктивної мети. На його думку, групова агресія – це цикл пережитих групових психічних станів: на початковому етапі – виникнення деякої деструктивності групи і невдоволення цим станом; потім відбувається зростання внутрішньогрупової напруженості, що вимагає розрядки; пошук об'єкта, на якому можна було б розрядитися і зняти напруженість; висування групових мотивів розрядки і зняття напруги; вибір мотивів і способів прояву агресії; задоволення від процесу здійснення агресії, спад напруги та розрядка.

Щодо дорослих групова агресія може виявлятися як у хуліганських діях, так і в формі злочинних кримінальних дій. Основними мотивами групової агресії є демонстрація сили, переваг, сміливості, рішучості, винахідливості,

прагнення швидкого збагачення, групова солідарність, жадання влади, помста та ін. [299].

У результаті групової агресії виникають морально-психологічні, фізичні чи матеріальні збитки, які переважно мають кримінальний характер. До морального збитку, який виникає в результаті групової молодіжної агресії, можна віднести різні глузування, образи, приниження, знуцання групи або її членів над людьми, спрямовані на зниження соціального і соціально-психологічного статусу інших людей. Моральні утиски можуть здійснюватися як самостійно, так і в поєднанні з фізичним та психологічним тиском на жертву і заподіянням їй матеріального збитку. Мета моральних утисків – зганьбити людину в очах інших. Їх дія особливо гостра, коли підлітки принижують однолітка у присутності інших, особливо значимих для нього людей. Переживання булінгу породжує віктимізацію особистості молодого людини, нанесення їй психологічних травм, позбавлення емоційного комфорту та позитивного самосприйняття. Страждання, які відчуває у цій ситуації підліток, можуть спричинити зародження у його свідомості суїцидальних настроїв.

Фізичний збиток – це нанесення тілесних травм іншим людям, що ведуть до розладу її здоров'я, позбавлення життя в результаті хуліганських дій, розбійного нападу, замаху на вбивство, рекету, зґвалтування та ін. Серйозні фізичні (соматичні) наслідки можуть настати і від нанесення моральної чи психологічної травми.

Матеріальний збиток виражається вилученням у постраждалих матеріальних благ шляхом крадіжок, шахрайства, грабежу, вимагання, рекету, розбою або їх псування і приведення в непридатний стан у результаті актів вандалізму.

Агресія групи щодо інших спільнот, представників інших субкультур може мати різні прояви:

- нехтування прав особистості, що виражається в жорстокому і цинічному ставленні до «чужих», слабких і беззахисних;
- відсутність співпереживання до людей, у тому числі і до «своїх»;

- відсутність порядності у ставленні до «чужих»;
- паразитизм, експлуатація «низів», знущання над ними;
- знеціненні результатів людської праці, що виражається у вандалізмі;
- неповага до прав власників, що виражається у крадіжках і розкраданнях;
- заохочення цинічного ставлення до інших людей.

Аналіз стимулів агресивної поведінки групи дозволяє криміналістам виокремлювати дві групи чинників різної модальності. У першому випадку – це слабкість самої жертви, її поступливість та беззахисність. У другому – спроба жертви чинити опір. Якщо у першому випадку легкість розправи провокує позитивні емоційні стани агресорів, то у другому її гострота зумовлена груповою люттю. Знущання відбувається на тлі «звуження групової свідомості», внаслідок чого члени групи не замислюються над можливими наслідками. Все ж, в обох випадках, основою агресивної поведінки підлітків виступає бажання групи-агресора випробувувати владу над людьми. Жадоба влади, можливість панування над іншими можна віднести до функціональних психологічних утворень, що обумовлюють агресивну поведінку групи. При цьому тут виникають два рівні влади: влада лідера над групою і влада групи над жертвою. Суттєвим моментом є те, що лідеру немає особливої потреби проявляти свою перевагу над жертвою, оскільки він і так панує над групою. А кожному члену групи, особливо з низів, хочеться самоствердитися, компенсувати свою певну неповноцінність, зумовлену низьким статусом у групі. Тому не випадково, що найбільш жорстокі по відношенню до жертви «низи» і «середні верстви» злочинних угруповань, які демонструють іншим, на що вони здатні. Вони прагнуть відчути владу, пережити почуття зверхності хоча б над «чужими», чого вони позбавлені за статусом у своїй групі [299].

Групові знущання переважно мають форму проактивної агресії, при якій суб'єкт отримує емоційне задоволення від своїх дій. Воно зумовлене двома причинами: по-перше, реалізація влади, можливість домінування над іншим,

образа жертви та її покірність стимулюють виникнення позитивних емоцій у агресора; по-друге, позитивні переживання пов'язані із відчуттям «ліктя», групової єдності.

Як показують психологічні дослідження, за своєю сутністю групова агресія не дорівнює сумі агресивних проявів окремих членів спільноти. Молодіжне об'єднання за цих умов перетворюється на колективного агресора, у якому агресивний компонент набуває абсолютно інших якостей. Часте включення підлітків до актів групової агресії веде до формування її субкультури, видозмінюючи молодіжну спільноту і наближаючи її до злочинного світу. У групі швидко формується почуття ненависті і неприязні до «чужих», хоча спочатку у його основі був відсутній особистісний компонент. Бузувірське насильство стає звичним для групової поведінки її членів.

3.8. Загальні підходи ресоціалізації осіб з деструктивно-агресивними формами поведінки

Розглянувши причини прояву агресії у представників різних молодіжних субкультур, спрямуємо увагу на висвітлення шляхів подолання деструктивних форм поведінки підлітків – їх ресоціалізацію. Профілактика деструктивної поведінки підлітків передбачає систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, правовому, громадському, економічному, медико-санітарному, педагогічному, психологічному (З. Зайцева [124]).

У процесі соціалізації і соціальної адаптації людина не лише засвоює досвід та опановує навички соціальної поведінки, а й набуває власної індивідуальності складним шляхом. Набутий соціальний досвід не лише складає основу процесу соціалізації і суб'єктивно засвоюється, а й активно переробляється, перетворюючись на джерело індивідуалізації особистості.

Як уже зазначалося, проблема деструктивних змін особистості є однією з найбільш складних проблем не лише психології, а й багатьох інших наукових

ліній, таких як філософська антропологія, педагогіка, соціологія та психіатрія. На сьогодні накопичений чималий досвід щодо дослідження проблеми корекції і профілактики агресивної поведінки, що виникла під впливом соціального середовища. Як зазначає А. Кірсєва, найбільш розробленими моделями профілактичної роботи з асоціальними підлітками на сьогоднішній день є «Регіональна модель з профілактики асоціальних проявів особистості учнів», запропонована Л.Зубовою на базі інтегративного та інформаційно-когнітивного підходів і «Структурно-функціональна модель корекції криміногенної спрямованості особистості підлітка» розроблена Л. Аптікієвою на основі системного підходу [148, с.134]. Вивчення асоціальної поведінки сучасних підлітків в її руйнівній (деструктивній) для оптимальної соціалізації функції привертає увагу багатьох науковців. За останні роки психологами і педагогами було виконано ряд досліджень стосовно механізмів утворення і функціонування деструктивних форм агресії, діагностики і попередження асоціальних проявів поведінки особистості.

У соціальній психології ресоціалізація розглядається як процес засвоєння нових ролей і цінностей, які замінюють асоціальні. Кримінологи називають це процесом повторного входження колишнього злочинця в систему уявлень про цінності, що існують у суспільстві. Ресоціалізація – це процес соціального оновлення особистості, засвоєння нею повторно (у разі десоціалізації) або вперше (у випадку асоціалізації або відставання в соціалізації) позитивних, з погляду суспільства, соціальних норм і цінностей, взірців поведінки. У даному понятті префікс «ре» означає демонтаж, руйнування засвоєних індивідом у процесі асоціалізації (чи десоціалізації) негативних антигромадських норм і цінностей та прищеплення тих цінностей і взірців поведінки, які схвалюються суспільством. Названа дефініція широко використовується не лише соціальними психологами та соціологами, а й педагогами, юристами. Ресоціалізаційні заходи здійснюють ті ж соціальні інституції, що задіяні й у процесі соціалізації, а саме: родина, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські організації тощо.

М. Єнікеєв вважає, що ресоціалізація особистості неповнолітніх правопорушників пов'язана, перш за все, з їхньою ціннісною переорієнтацією, формуванням у них механізму соціально-позитивного цілеутворення, відпрацюванням у особистості міцних стереотипів соціально-позитивної поведінки [116]. Отже, ресоціалізація, як і соціалізація, стосується ціннісного, поведінкового та афективного компонентів особистості. Її необхідність виникає там, де соціалізація не була успішною і замість соціально й культурно прийнятних цінностей і форм поведінки індивідом були засвоєні асоціальні, що віддзеркалювалися на соціальному середовищі. Безумовно, це викликає негативну реакцію зі сторони соціуму і не дозволяє людині жити повноцінним життям.

Підлітки з деструктивною агресивною поведінкою потребують пильної уваги і напруженої індивідуальної роботи. В одних випадках недоліки особистості поглиблюються, стабілізуються, а інколи отримують подальший розвиток, проявляючись в моральній нестійкості, важковиховуваності і тому схильні піддаватися негативному впливу з боку оточуючого середовища. Окремі недоліки особистості переростають в педагогічну занедбаність, а вона в свою чергу, в аморальну поведінку, найнебезпечнішою формою якого – злочинність. Навіть у найбільш розвиненому, високоорганізованому і цивілізованому суспільстві не вдається досягти такого становища, коли б усі його члени чітко слідували утвердженим в ньому нормам і правилам, неухильно виконуючи покладені на них соціальні ролі. У результаті відбувається порушення цих норм, правил і ролей, з якими суспільство не може миритися і використовує для цього механізм соціального контролю.

Отже, якщо головне завдання соціалізації – забезпечення здатності особистості до життєдіяльності в суспільстві – виявляється невиконаним, то саме тоді й виникає необхідність у дублюючому її процесі – ресоціалізації. У найзагальнішому вигляді ресоціалізація неповнолітніх передбачає здійснення психологічного супроводу на декількох рівнях. До основних із них можна віднести :

- **психофізіологічний рівень** – показує сформованість компонентів, що складають внутрішню фізіологічну і психофізіологічну основу всіх систем суб'єкта, що розвивається;
- **індивідуально-психологічний рівень** – визначає розвиток основних психологічних систем (пізнавальної, емоційної та ін.) суб'єкта;
- **особистісний рівень** – висловлює специфічні особливості самого суб'єкта як цілісної системи, його відмінність від аналогічних суб'єктів, що перебувають на даному етапі розвитку;
- **мікрогруповий рівень** – показує особливості взаємодії суб'єкта, що розвивається як цілісної системи з іншими суб'єктами та їх об'єднаннями;
- **соціальний рівень** – визначає форми взаємодії суб'єкта з більш широкими соціальними об'єднаннями і суспільством загалом.

Психологічний супровід підлітків з делінквентною поведінкою – це система заходів, спрямованих на профілактику та корекцію девіантної та делінквентної поведінки у даного контингенту, а також оцінку індивідуально-психологічних особливостей та соціально-психологічних характеристик у них з метою попередження розвитку дезадаптивних розладів.

На сьогодні проблема ресоціалізації підлітків з девіантною поведінкою набуває все більшого значення. Зважаючи на це, має будуватися система роботи психологів, соціальних працівників та педагогів у підліткових центрах і клубах при організації та проведенні роботи із профілактики правопорушень серед неповнолітніх правопорушників у рамках їх психологічного супроводу.

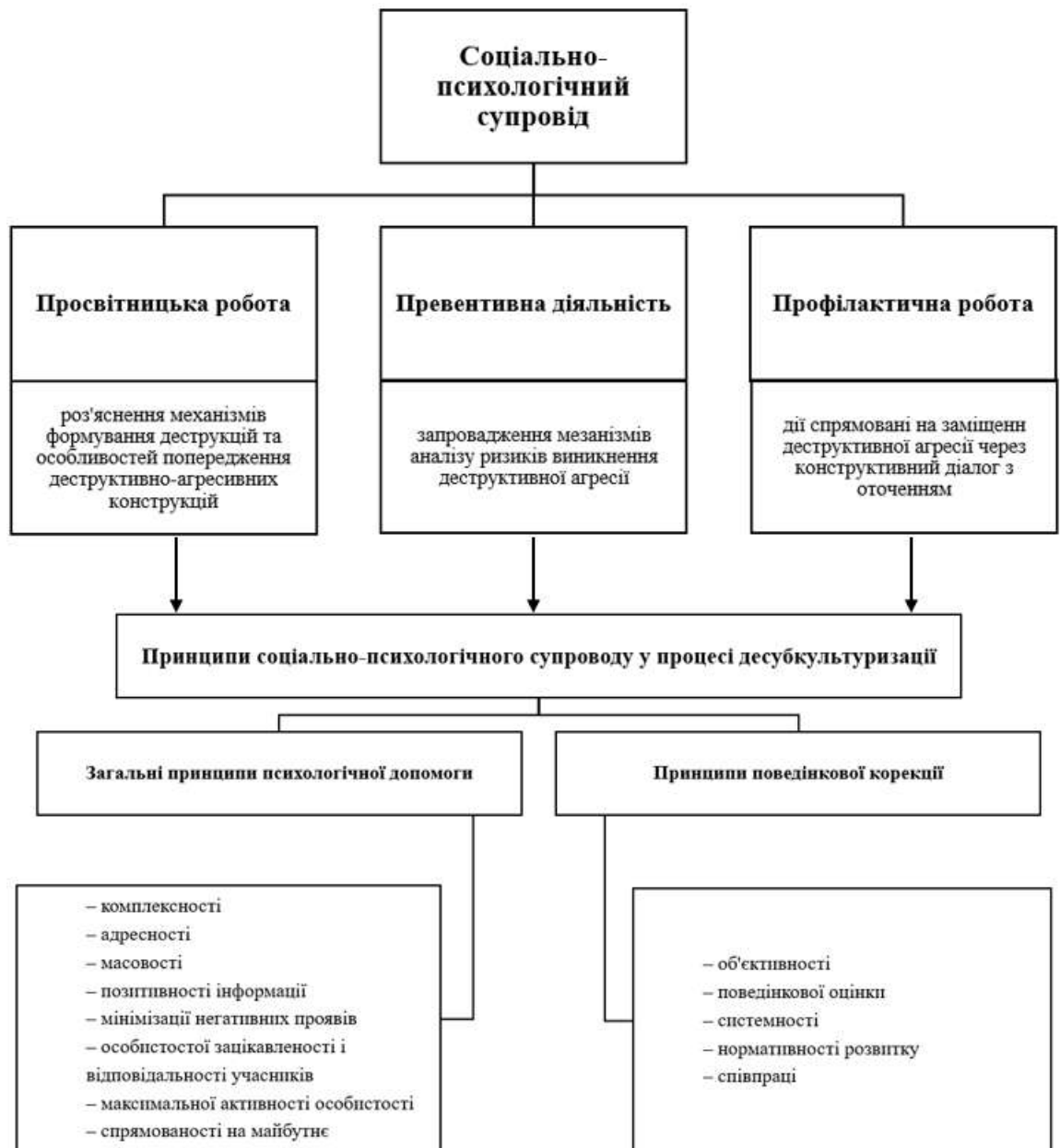

Рис. 3.5. Характеристика соціально-психологічного супроводу процесу мінімізації деструктивно-агресивних тенденцій у адептів молодіжних субкультур

Процедура психологічного супроводу складається з соціально-психологічного вивчення та психологічного обстеження контингентів неповнолітніх і включає:

– оцінку рівня розвитку пізнавальних психічних процесів, адаптаційних здібностей особистості (рівень нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції, комунікативні здібності, орієнтація на існуючі норми поведінки і вимоги колективу);

- оцінку соціально-психологічних характеристик, у тому числі професійної спрямованості та мотиваційних установок;

- вивчення деяких додаткових характеристик, що визначаються специфічними особливостями навчально-виховної та трудової діяльності.

Завданнями психологічного супроводу у цьому випадку є:

- встановлення індивідуально-психологічних особливостей особистості підлітків, рівня їх психічного, інтелектуального розвитку, наявності у них певних психофізіологічних якостей (підвищена тривожність, сугестивність, імпульсивність та ін.), що істотно вплинули на їх поведінку (у тому числі при виконанні будь-яких професійних обов'язків), у психотравмуючих (кримінальних) ситуаціях підвищеної складності;

- діагностика станів психічної напруженості непатологічного характеру (тривожності, страху, стресу, афекту та ін.), які послужили причиною скоєння протиправних дій, неадекватної поведінки;

- дослідження мотиваційної сфери особистості;

- виявлення у підлітків з ознаками відставання у психічному розвитку непатологічного характеру здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними;

- професійна орієнтація підлітків і допомога їм в професійному самовизначенні;

- визначення оптимальних алгоритмів занять на підставі індивідуально-психологічних особливостей із метою якнайшвидшого формування трудових навичок за рахунок формування індивідуального стилю навчання та діяльності для оптимізації функціонального стану неповнолітніх;

- раціональний розподіл підлітків за профілями підготовки та спеціалізаціями;

- поглиблене психологічне вивчення підлітків з ознаками утрудненої адаптації до навчально-виховного процесу і трудової діяльності з метою розробки пропозицій керівництву і майстрам із проведення індивідуальної роботи;

- участь у комплектуванні виробничих груп з урахуванням психологічної сумісності;
- виявлення осіб з нервово-психічною нестійкістю [37].

Профілактична робота з попередження деструктивних форм агресії серед молоді визнається як невід’ємний компонент і необхідна ланка цілісного процесу виховання. Невід’ємною частиною цієї системи роботи є просвітницька робота з суб’єктами соціального оточення, які безпосередньо перебувають у контакті з підлітками.

Відповідно до спрямованості роботи психолого-педагогічний супровід включає в себе різні підходи. Перший – *супровід-співробітництво*, який передбачає спільне планування дорослого і підлітка, аналіз, співтворчість, рефлексію, вимагає дій, необхідних для наступного самостійного подолання проблем, які виникли, тобто прояву особистої відповідальності, творчості, власних унікальних якостей дитини.

Другий – це *супровід-ініціювання*, відомий з часів Сократа, суть якого чудово сформулювала М. Монтессорі: «Допоможи мені це зробити самому, нічого не роблячи за мене, спрямуй у потрібне річище, підштовхни до рішення, а все інше я зроблю сам». Організуючи супровід-ініціювання, психолог створює підлітку необхідні умови для вільного, індивідуального, самостійного вибору шляху та засобів вирішення виховних завдань і, тим самим, сприяє відкриттю загально визнаних моральних істин.

Третій – це *супровід-попередження*, коли особливого значення набуває специфіка віку, обмеженості індивідуального досвіду. Підлітки не завжди усвідомлюють, до яких саме наслідків можуть призвести їхні дії, вчинки і навіть слова. Вони не в змозі вчасно помітити ознак неблагополуччя в різних видах діяльності, міжособистісних взаєминах із однолітками та дорослими, у власній поведінці. Випереджаючи небажані події, передбачаючи їх можливий негативний розвиток, психолог в рамках супроводу-попередження передбачає неправильні кроки дитини і, тим самим, допомагає обрати адекватні рішення з урахуванням поведінки та діяльності проблемної дитини. Супровід-

попередження стає корисним, цінним за умови, якщо його зміст і форми ненав'язливі і делікатні, сучасні, психологічно та педагогічно грамотні, адресні, дозовані, а головне, якщо супровід-попередження у всіх випадках повною мірою виконує своє розвивальне і виховне призначення, працюючи на перспективу.

В якості основних характеристик психологічного супроводу виступають його процесуальність, пролонгованість, недирективність, зануреність у реальне повсякденне життя людини, особливі відносини між учасниками цього процесу. Психологічний супровід є цілісною системою, і як будь-яка система складається з елементів (або компонентів), які одночасно є інваріантними етапами.

У супроводі як у процесі, що розгортається в часі, можна виділити три основних компоненти: діагностика (відстеження), що служить основою для постановки цілей; відбір і застосування методичних засобів; аналіз проміжних і кінцевих результатів, що дає можливість коректувати хід роботи.

Супровід – це особлива форма здійснення пролонгованої соціальної та психологічної допомоги, що на відміну від корекції, передбачає не «виправлення недоліків і перебудову», а пошук прихованих ресурсів розвитку людини, опору на власні можливості і створення на цій основі психологічних умов для відновлення зв'язків зі світом людей. На наш погляд, ідеї психологічного супроводу найбільшою мірою відповідають прогресивним ідеям вітчизняної психології, педагогіки та соціальної роботи. У кожному конкретному випадку завдання супроводу визначаються особливостями особистості, якій надається психологічна допомога, і тієї ситуації, в якій здійснюється супровід. Суттєвою характеристикою психологічного супроводу є створення умов для переходу особистості до самопомоги. Умовно можна сказати, що в процесі психологічного супроводу фахівець створює умови і надає необхідну і достатню (але ні в якому разі не надлишкову) підтримку для переходу від позиції «Я не можу» до позиції «Я можу сам справлятися зі своїми життєвими труднощами».

Серед основних завдань соціально-педагогічного впливу, спрямованого на ослаблення негативних впливів неформальних об'єднань, у науковій літературі наголошується на необхідності створення умов для реалізації інтересів і життєво важливих потреб молоді завдяки функціонуванню і тісній взаємодії нових соціальних інституцій (М. Богомолова). До першочергових завдань такої взаємодії віднесено:

- активізація індивідуального соціального впливу за умови зміни цінностей, стандартів поведінки, способу життя, надання допомоги у розумінні самих себе та при виході підлітків і юнаків із цих об'єднань;
- розробка системи соціально-педагогічного впливу, яка спроможна допомагати адептам молодіжних субкультур;
- руйнування «образу ворога», який вимальовується у свідомості вчителів і батьків та є перешкодою для продуктивної взаємодії з підлітками.

Вдало організована взаємодія не лише забезпечить налагодження діалогу, а й сприятиме формуванню критичного ставлення молодих людей до своєї участі у молодіжних об'єднаннях, розуміння того, що це процес короткочасний; усвідомленню негативної сутності таких об'єднань, їх критичного аналізу (М. Богомолова [42]).

Однією з ефективних форм роботи з означеним контингентом є проведення тренінгу, спрямованого на зниження рівня агресії. Поставлена мета може досягатися шляхом вирішення таких завдань:

- формування у вихованця позитивної мотивації участі в тренінгу;
- розробка методики проведення занять, яка спонукала б підлітків до саморозкриття і роботи з психологом;
- розробка підходів психотерапевтичного впливу в умовах жорсткого розподілу ролей.

Оскільки основною причиною формування соціально-дезадаптивної поведінки підлітків є фрустрація трьох основних соціальних потреб (у самоповазі, у визнанні значущих дорослих, у визнанні однолітками), то тренінгова робота має бути спрямована на задоволення саме цих потреб [217].

О. Мойсеєва пропонує програму комплексної корекції агресивності, що включає два блоки: «Психокорекційний тренінг підліткової агресивності» та «Тренінг ефективності батьків» [239].

1-й блок. Корекційний блок для агресивних підлітків, який представляє собою психологічний тренінг інтегрального типу з елементами різних психотерапевтичних технік. Його метою є навчання підлітків пошуку альтернативних (соціально прийнятних) способів задоволення потреб та набуття навичок конструктивної взаємодії з оточуючими.

2-й блок. Програма для батьків підлітків з порушеннями поведінки складається з п'яти занять і спрямована на створення психологічних умов для подолання батьківських обмежень і набуття досвіду позитивної взаємодії з власними дітьми за допомогою практичного тренування комунікативних навичок та зміни стилю сімейного виховання задля створення обстановки, що сприяє корекції поведінки агресивних підлітків. Тренінг має на меті інформування батьків про індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка з агресивною поведінкою та навчання ефективним способам взаємодії з ними. У процесі роботи вирішуються наступні завдання: розпізнання та ідентифікація власних негативних емоційних станів, що виникають при спілкуванні з агресивними підлітками; навчання цілеспрямованим способам відображення негативних емоцій і прийомам регуляції психічної рівноваги; зняття особистісної скутості та обмежень; переосмислення власної позиції у виконанні соціальної ролі батьків; розвиток взаєморозуміння між батьками і дітьми та формування взаємоповаги до прав і потреб один одного; зниження тривожності й набуття впевненості в собі; формування готовності обговорювати з дітьми всі спірні й конфліктні ситуації в сім'ї тощо [237].

Отже, корекція агресивних тенденцій у період підліткового віку дає значущий позитивний результат, якщо робота щодо її здійснення враховує необхідність створення відповідної мотивації, задоволення соціальних потреб підлітків, передбачає зміну діяльностей у процесі занять і створення внутрішньогрупового мікроклімату, що забезпечує психологічний комфорт.

Перспективним, на наш погляд, є дослідження і відпрацювання механізмів цілепокладання, а також розробка методик психологічної саморегуляції (навчання елементам аутотренінгу, керованого фантазування тощо).

Питання профілактики різних форм деструктивної поведінки підлітків на сьогодні є виключно важливим і актуальним напрямком наукових пошуків. Це зумовлено різким зростанням злочинності серед неповнолітніх в останні роки, інтенсивними змінами у ціннісній сфері підлітків, швидкими трансформаціями усталених форм поведінки молоді. Попри високу значущість проблеми профілактики негативного впливу субкультури на особистість підлітка, здатності молодій людині протистояти негативному субкультурному впливу, ця проблема ще не отримала належного теоретичного і емпіричного висвітлення [84, с. 4].

Як підкреслюється в науковій літературі, явище молодіжної субкультури не може бути витісненим із соціальної реальності (К. Глебова [80]). Тому виникає необхідність пошуку важелів регулювання і мінімізації спалахів асоціальної поведінки для того, щоб вони не призводили до руйнування суспільства та розгортання несприятливих тенденцій у розвитку особистості членів неформальних молодіжних спільнот [80, с. 8]. Особливу гостроту мають питання організації профілактичної роботи за цим спрямуванням.

Як зазначають О. Яворська та М. Бушмаріна, найбільш ефективною є профілактична робота, що включає технологію психолого-педагогічного супроводу молоді, її педагогічну підтримку, мінімізацію і корекцію негативних впливів. Дослідники С. Косарецька і С. Косарецький пропонують організаційну стратегію профілактичної роботи, зорієнтовану як на самого індивіда, так і на його соціальне оточення [172]. Західні вчені Н. Польські та С. Редхед також вказують, що профілактика рецидивів злочинної поведінки у представників агресивних молодіжних субкультур найбільш ефективна, коли профілактичний вплив на правопорушників здійснюється безпосередньо в їх соціальному оточенні [80]. Стівен Хассен займався дослідженням психотерапевтичних

технологій для зниження рівня «деструктивної» поведінки і відзначав їх позитивний вплив [404].

Як зазначає К. Глебова, одним із профілактичних засобів зниження агресивності може стати легалізація захоплень молоді, а саме створення можливостей для їх реалізації в підлітково-юнацьких клубах, центрах через самостійну участь представників молодіжних угруповань у організації свого дозвілля і проявів своєї музичної чи іншої творчості. Навіть при обговоренні складних питань профілактики екстремізму в молодіжному середовищі наголошується, що ця робота повинна обов'язково передбачати зниження деструктивного потенціалу молодіжних субкультур [80].

У роботі О. Дядиченко запропоновано дві базові стратегії, спрямовані на зниження негативного потенціалу молодіжних субкультур. По-перше, це діяльність, орієнтована на руйнування чи переорієнтацію молодіжних спільнот, здійснювана спеціально підготовленими фахівцями. По-друге, це діяльність, спрямована на створення і впровадження у молодіжний простір нових позитивних субкультур. Загалом, найбільш оптимальним варіантом сьогодні є синтетична модель, що включає в себе основні елементи першої і другої стратегії. Саме виходячи з такого підходу необхідно розробляти основні напрями державної молодіжної політики, реалізація яких дозволить знизити зростання деструктивно-екстремістських проявів у молодіжному середовищі [110].

Спрямування уваги до питань корекції агресивної поведінки представників молодіжних субкультур вимагає уточнення сутності корекційних технологій. Як відомо, поняття «психокорекція» позначає систему заходів, спрямованих на виправлення вад особистості та її поведінки за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу. Основна відмінність психокорекції від інших впливів, спрямованих на психологічний розвиток людини, полягає в тому, що психокорекція має справу з уже сформованими якостями особистості чи видами поведінки і спрямована на їхню трансформацію. На нашу думку, наведене вище визначення дозволяє більш точно окреслити коло осіб, з якими

повинні проводитися психокорекційні заходи. У нашому випадку це підлітки, які не лише прийняли цінності певної молодіжної субкультури, а й перейняли загрозливі деструктивні тенденції – схильність до агресивних форм поведінки. Вони не здатні самотійно їх коригувати, тому потребують сторонньої допомоги [256]. Аналіз наукової літератури дозволяє виділити кілька напрямів корекційної роботи з агресивними підлітками: індивідуальна психокорекція та психотерапія; групова робота; поведінкова терапія; сімейна терапія [136; 151].

На практиці найчастіше використовується поєднання всіх напрямів, що дозволяє досягти максимального ефекту. При психологічній корекції, перш за все, необхідно з'ясувати причини і функції агресивної поведінки, динаміку її прояви.

Р. Овчарова пропонує будувати психокорекційну роботу агресивної поведінки з урахуванням рівнів агресії. Перший рівень становлять переживання емоційно-негативних станів: емоції гніву, люті, роздратування. Автор пропонує навчати агресивних підлітків різних форм саморегуляції. Другий рівень пов'язаний з емоційно-особистісним ставленням, зміною установок у взаємодії і спілкуванні. Для цього пропонується використовувати планомірне і систематичне обговорення проблеми, що викликає дистрес, дистанціювання від неї з подальшою переоцінкою, формування нових форм психологічної підтримки в кризових ситуаціях. На останньому етапі необхідно формування усвідомленої необхідності зміни стилю поведінки [267].

Психологічні основи мінімізації деструктивних проявів полягають у використанні трьох основних форм роботи з учасниками молодіжних субкультур:

- профілактична робота;
- соціально-психологічний тренінг;
- корекція агресії [283, с. 80].

Психокорекційні заходи повинні бути:

- спеціальними (нормалізація окремих властивостей особистості, а саме: агресивності, ригідності, тривожності, підозрливості, зверхності);

- програмованими (на відміну від імпровізованих);
- симптоматичними (корекція симптомів) із наступним переходом до особистісно-орієнтованих;
- спрямованими на корекцію особистості та її поведінкових особливостей;
- груповими.

Є. Мойсеєва, аналізуючи змістовий компонент роботи з підлітками, виокремлює декілька ліній:

- навчання учасників молодіжних субкультур соціально прийнятним способам вираження гніву та прояву реакцій на негативну ситуацію загалом;
- навчання навичкам самоконтролю і управління власним гнівом (навичкам саморегуляції);
- формування конструктивних форм поведінки та основ комунікації у проблемній ситуації;
- усунення надмірного емоційного напруження та особистісної тривожності за допомогою використання техніки релаксації;
- розвиток позитивної самооцінки;
- формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток емпатії [236, с. 27].

Індивідуальна психокорекція у випадку девіантної поведінки недоцільна. По-перше, вона є більш «затратною» у часі та за сукупністю зусиль, по-друге, девіантна поведінка – це той випадок, що потребує інтенсивного та різнопланового зворотного зв'язку, групової динаміки, спільного переживання емоційно насичених подій у групі.

З урахуванням зазначеного, потрібно створювати програму психологічної корекції схильності до девіантно-агресивної поведінки, яка б включала комплекс спеціальних вправ. Вони можуть поєднувати елементи тренінгу особистісного зростання та соціально-психологічної компетентності. Таке поєднання надає можливість:

- передати необхідний обсяг психологічних знань;

- навчити розуміти психологічну сутність і закономірності ситуацій та алгоритмів професійної поведінки;
- об'єктивувати помилкові установки та оціночні стереотипи, розвивати здатність до адекватного самопізнання;
- вдосконалювати здатність до емоційного самоконтролю;
- розвивати здатність до знаходження нових, більш адекватних, варіантів поведінки.

Психокорекційна робота з питань агресивної поведінки підлітків передбачає задіявання когнітивних (формування здатності до аналізу ситуації, своїх переживань, до логічного пошуку шляхів розв'язання конфліктів неагресивними методами), емоційно-вольових (рольове розігрування критичних життєвих ситуацій; навчання конструктивним формам поведінки) та поведінкових (оволодіння техніками саморегуляції для стримування небажаних поведінкових імпульсів) способів корекції. Така побудова обумовлює і вибір методів роботи: групова дискусія, рольове програння моделей бажаної поведінки, психогімнастика, ауторелаксація, психологічна гра.

Провідною стратегією пошуку нових підходів до корекції девіантної поведінки є побудова розвивальних та корекційних соціальних середовищ, створення реабілітаційного простору. В основі мінімізації особистісних деструктивних проявів лежить формування простору, в якому особистість буде почувати себе комфортно. Сюди входять різні напрями превентивної діяльності, розвивальна робота, яка реалізується у формі соціально-психологічних тренінгів (спрямованих на розвиток толерантності, навичок стримування агресивних проявів, навичок адекватного реагування на прояви агресії з боку групи), та корекційна робота (у разі потреби) [283, с. 80].

Як зазначає М. Гогуєва, програма психологічної профілактики негативного впливу субкультури на особистість підлітка повинна передбачати об'єднання зусиль учнів, батьків, педагогічного колективу. У її структурі можна виокремлювати чотири блоки: психодіагностичний, просвітницький, корекційний та консультаційний. Для отримання ефективних результатів слід

дотримуватися наступних умов: своєчасне діагностування схильності учнів до негативного впливу субкультури; аналіз особистісних особливостей дітей і підлітків на предмет ризику їх залучення до деструктивної субкультури; здійснення системного психологічного супроводу школярів, їх батьків, педагогів, спрямованого на просвіту з питань деструктивного групового впливу, організація корекційно-розвиваючої та консультативної роботи з учнями щодо формування впевненості у собі і стійкої позитивної самооцінки [82, с. 22]. У роботі цього автора запропонована модель програми психологічної профілактики негативного впливу субкультури на особистість підлітка.

Комплексну програму профілактичної роботи ми знаходимо у роботі польських авторів. Для обмеження впливу негативних молодіжних субкультур на підростаюче покоління І. Курляк пропонує такі дії і загальні підходи:

- усвідомлення особами та працівниками інституцій, які відповідальні за виховання і соціалізацію молоді, своєї місії, завдань і функцій;
- усвідомлення особами з найближчого оточення молодої людини, що кожна ситуація та кожне середовище, в якому перебуває підростаюча молода людина, має значення для розвитку і формування її особистості;
- видалення із найближчого середовища молодих людей поганих особистісних взірців поведінки;
- відповідна підготовка батьків до виконання їх ролі у житті дітей на різних вікових етапах;
- усвідомлення батьками, учителями, вихователями та іншим дорослими необхідності приділення належної уваги на задоволення потреб підростаючого покоління, оскільки їх депривація є однією з найважливіших причин соціальної дезадаптації дітей та молоді;
- належна підготовка педагогічних кадрів до роботи з «важкими» підлітками з урахуванням їх особистісних здібностей;
- заміна у засобах масової інформації презентованих там масових негативних взірців поведінки (наприклад, пияцтво, куріння, агресія,

насильство) позитивними взірцями (допомога, опіка, захист) та їх добрими наслідками;

– спрямування самореалізації молоді на творчі і соціально прийнятні форми поведінки; створення можливості їх реалізації у цікавих гуртках, факультативах, вечірках, поїздках, мандрівках, клубах, участь у фестивалях, змаганнях тощо;

– привчання молоді до відповідного користування доробком глобальної та альтернативної культури;

– модифікація шкільного навчання шляхом здійснення його більш цікавими, привабливими і ефективними методами (І. Курляк [191, с. 458]).

Основною формою реалізації корекційних програм може бути тренінг – сукупність групових методів формування умінь та навичок самопізнання, спілкування та взаєморозуміння. Ці методи спрямовані на: розвиток групи або особи, розвиток уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, обирати та реалізовувати адекватні форми спілкування; розвиток внутрішньої і зовнішньої свободи; підвищення самооцінки, впевненості у собі; розвиток уяви, уміння нестандартно, оригінально мислити; підвищення пошукової активності, орієнтації на активну позицію. Вони є системою спеціально організованої інтенсивної дії, яка допомагає вирішити багато актуальних проблем життєдіяльності людини та використовується для засвоєння нової або корекції старої поведінки [259].

Крім цього, ці методи використовуються для розвитку здібностей до навчання або оволодіння будь-яким складним видом діяльності, дають змогу по-новому поглянути на проблеми, сприйняти свою діяльність у ширшому культурному контексті, оволодіти новими навичками через «прогривання»; є одними з найбільш доступних шляхів різкого прискорення навчання у групі, яке досягається завдяки сильному емоційному підкріпленню і посиленню зворотного зв'язку.

Доцільним прийомом у роботі з підлітками є психологічні ігри. В останній час вони знаходять широке застосування у найрізноманітніших

галузях. У їх основі лежить імітаційна модель, що реалізується завдяки діям учасників гри. На заняттях із використанням ігрової технології відбувається поглиблення і закріплення комунікативних умінь та навичок діалогічного спілкування, удосконалюються вміння застосовувати їх на практиці.

Загалом ігрова діяльність виконує такі функції: комунікативну (засвоєння діалектики спілкування), ігротерапевтичну (перемога труднощів, які виникають у різних видах життєдіяльності), діагностичну (сприяння самопізнанню), соціалізаційну (включення в систему суспільних відносин). Психологічна гра дає можливість старшокласникам не боятись помилок і активізувати власний творчий потенціал для ефективної соціалізації в навколишньому середовищі. Учасники гри стають конкретними носіями соціальних відносин, які складаються в колективі однолітків.

Отже, серед зазначених функцій, які виконує ігрова технологія значне місце посідає розвиток комунікативної компетенції. Ми повністю розділяємо думку Л.Барановської у тому, що «комунікативна компетентність – це здатність до ефективного спілкування, це такий рівень навичок взаємодії з людьми, котрий дозволяє індивіду в межах своїх здібностей та соціального статусу успішно функціонувати в даному суспільстві» [29].

Загальнодидактичний аспект ігрової форми занять розкритий у роботах М. Кларіна. Зокрема, автор наголошує, що психологічним іграм притаманна: творчість, яка має імпровізаційний та активний характер; емоційність, суперництво та конкуренція; наявність прямих або опосередкованих правил, які відтворюють зміст гри, логічну послідовність її розвитку.

Слід зазначити, що психологічну гру необхідно відрізнити від інших активних методів навчання та соціально-психологічного тренінгу. Треба визнати, що в цьому питанні існує велика плутанина: терміни вживаються недбало і часом такі різні методи, як групова дискусія, рольові ігри та ділові ігри позначаються загальним поняттям «ділова гра». Труднощі полягають у відсутності тих теоретичних критеріїв, на основі яких можна було б здійснювати порівняння.

Основою психологічної гри є створення імітаційної та ігрової моделей. Імітаційна модель відображає обраний фрагмент реальної дійсності, який можна назвати прототипом чи об'єктом імітації, задаючи предметний контекст взаємодії. Зі свого боку, виховні педагогічні цілі передбачають спонукання учасників до творчого мислення, подолання психологічного бар'єру у спілкуванні. Предмет гри – це предмет діяльності учасників гри, що у специфічній формі замінює предмет реальної соціальної взаємодії.

Сценарій – це базовий елемент ігрової процедури. Це опис у словесній чи графічній формі предметного змісту, який виражається у характері та послідовності дій гравців, а також психолога, що веде гру. У сценарії відображено загальну послідовність гри, зазначено основні етапи, операції та кроки. Наш практичний досвід дає підстави стверджувати, що найдоцільніше сценарій гри представляти у вигляді блок-схеми. Ролі і функції гравців повинні адекватно відбивати їх певні статусні позиції. Правила гри відображають характеристики реальних процесів і явищ, що мають місце у прототипах дійсності, яка моделюється. При цьому у правилах гри необхідно відобразити те, що як створювані у грі моделі, так і сама гра є спрощенням дійсності.

Програма психологічної профілактики негативного впливу субкультури на особистість має бути спрямована на навчання засобам самопрезентації, самопізнання і самовираження, навчання способам адекватного вираження емоцій та почуттів, формування стійкої позитивної самооцінки і впевненості в собі, розвиток комунікативних навичок, формування навиків відповідальної поведінки та вміння прогнозувати наслідки своїх вчинків, роботу з сімейними відносинами, розвиток здатності протистояти негативному впливу групи.

Висновки до 3 розділу

Молодіжні субкультури мають не лише позитивний, а й значний руйнівний потенціал. Прагнучи до виокремлення, трансформування, конфронтації, молодіжна субкультура збіднює програми соціалізуючого впливу на особистість, її моральне становлення. У психологічних дослідженнях

виокремлено сукупність характеристик, які вказують на наявність загальних тенденцій негативного впливу субкультурального простору: зміна системи цінностей; прийняття самодеструктивних форм поведінки; схвалення дій, що спрямовані на руйнування зв'язків із соціальним оточенням; відсутність перспективи, зверненої в майбутнє; знецінення цінності життя як такого; залучення до вживання ПАР; вчинення правопорушень.

Входження молодшої людини у неформальні об'єднання, визнання і прийняття нею цінностей певної субкультури самі по собі ще не визначають наслідки, що наступають для особистості та її поведінки. Основну детермінуючу силу у цьому процесі має характер ідей, що лежать в основі молодіжного угруповання. Особливу небезпеку мають субкультури, що сформувались на основі деструктивних цінностей. Рівень їх суспільної небезпеки залежить від соціальної шкідливості псевдозаконів субкультури, її асоціальної орієнтованості, прагнення до аморальної, антисуспільної поведінки.

Однією із несприятливих тенденцій у розвитку адептів молодіжних субкультур є наявність загроз щодо підвищення індивідуального і групового фону агресії та деструкції. Вивчення механізмів запуску агресивних форм поведінки має унікальну значущість в умовах складних трансформацій, що відбуваються в суспільстві. Своєчасна профілактика і корекція агресивної поведінки підлітків є наріжним каменем в організації педагогічного та психологічного супроводу підростаючого покоління, запорука їх успішної соціалізації. Знаходження ефективних способів взяття агресії під контроль, розвиток навичок управління негативними емоціями і деструктивними мотивами – це надзвичайно важливе завдання у процесі формування зростаючої особистості.

Матеріали розділу висвітлені у монографіях автора [281; 280] та у його статтях [283; 284].

РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ТА РІВНЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНО-ДЕСТРУКТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ПІДЛІТКОВИХ СУБКУЛЬТУРАХ

4.1. Концептуальні засади дослідження деструктивних тенденцій у підліткових субкультурах

Схильність підлітків до об'єднання, пошуку нових цінностей, продукування власної системи норм і правил життєдіяльності неформальних молодіжних спільнот – загальноновизнані тенденції, які зумовлені особливостями соціального та особистісного розвитку у перехідний період від дитинства до юності та дорослості. Входження підлітків у світ молодіжної субкультури явище цілком закономірне. Саме по собі воно не викликає стурбованості до моменту виникнення загроз для соціальної системи в цілому чи процесів успішної соціалізації молодого покоління. Такі потенційні загрози виникають при розгортанні і утвердженні у субкультуральному просторі молодіжних неформальних об'єднань деструктивних та агресивних тенденцій. Вивчення причин цього явища, його розгортання і коригування – важливий напрям наукового пізнання. Аналіз цих питань у нашому дослідженні здійснювалося відповідно до розробленої концепції «**деструктивного поля**», згідно якої негативно-агресивний фон найближчого соціального оточення видозмінює механізми і особливості соціального пізнання підлітків, стратегії їх соціального оцінювання та ідентифікації.

Сутність концепції «деструктивного поля» полягає у розкритті загальних закономірностей виникнення негативних трансформацій у розвитку особистості підлітків, становленні їх самоідентичності та інгрупової ідентифікації під впливом дії агресивно-деструктивного фону субкультурального простору. Входження несформованої особистості у спільноту, яка продукує деструктивну атмосферу, прийняття та інтеріоризація її цінностей є предиктором особистісних деструкцій, видозміни процесів соціального пізнання та

морально-етичного оцінювання соціальної реальності, характеру міжособистісної взаємодії та власної участі у групових процесах. Увага тінейджерів спрямовується на задоволення власних потреб і потреб спільноти без урахування нормовідповідності поведінкових стратегій та стилів їх реалізації. Інгрупові процеси спричиняють акцентування свідомості підлітка на інтенсифікації процесів емоційного задоволення в межах спільноти, навіть шляхом ігнорування спокою і безпеки інших людей.

Авторський концептуальний підхід у поясненні феномену деструктивності і агресії у підліткових субкультурах вибудовувався на основі урахуванням декількох наукових теорій: теорії соціалізації особистості (В. Москаленко), генетичної психології (С. Максименко), соціального наочіння (Д. Мід, А. Бандура, Д. Роттер), теорії конформності (С. Аш, С. Московічі, М. Шериф) та колективістичного самовизначення (А. Петровський), теорії агресивного стимулу, теорії фрустрації-агресії, теорії нормативного соціального впливу (М. Дойч і Г. Джерард). Зокрема, теорія соціального наочіння стверджує, що людина вчиться соціальній поведінці, спостерігаючи та наслідуючи інших [18, с.403]. Головна ідея теорії нормативного соціального впливу досить чітко розкриває специфіку життєдіяльності підлітка у структурі молодіжної субкультури. У ній наголошується, що узгодженість власної поведінки із вимогами групи значною мірою зумовлюється не згодою із правилами групи, а прагненням бути сприйнятим як свій, не бути висміяним чи відторгненим. У індивідів, що об'єднані в групи, відбувається багаторазове підсилення ступіню нетерпимості до інакомислення. Це надає впевненості у своїй абсолютній правоті, а з іншої сторони, – породжує неприязнь, агресію до тих, хто не дотримується групових норм [18, с. 287]. Розширення цих ідей ми знаходимо у теорії соціального зв'язку (Social Bond Theory – SBT) Т. Хірші, у якій стверджується, що відчуття особистістю втрати соціального зв'язку здатне підштовхувати її до деструктивної чи делінквентної поведінки. Т. Хірші виділяє чотири взаємопов'язаних елементи соціального зв'язку: 1) відданість

(Attachment); 2) зобов'язання (Commitment); 3) участь (Involvement); 4) віра (Belief) (Т. Hirschi) [449].

Важливу роль у розробці методологічних основ дослідження мала також теорія «дрейфу» (Drift Theory – DT) та нейтралізації (Neutralization Theory – NT) Девіда Матца та Грешама Сайкса [445]. Згідно них делінквентність визначається не як опозиційний протест соціальним нормам, а як система невдалих спроб підлітка виправдати свою неповноцінність чи неуспішність. Він сприймає себе не як агресора чи злочинця, а як борця чи жертву. Сайкс і Матца називають таке виправдання прийомом нейтралізації та виокремлюють його основні види: 1) заперечення відповідальності; 2) заперечення шкоди; 3) заперечення наявності жертви; 4) осуд засуджуваних.

Концепція деструктивного поля передбачає, що генеза агресивності у підлітковій субкультурі – це динамічна система, що має здатність до самопідсилення, яке виявляється у прогресуванні деструктивних тенденцій у життєдіяльності спільноти, підвищенні психологічної готовності її членів до агресивно-деструктивної поведінки, зростанні кількості ірраціональних самовиявів, послабленні критичності в оцінюванні реальних вчинків та намірів.

Деструктивно-агресивне поле субкультури впливає на особистість через два канали зв'язку: дію сил групи як цілісної системи та сукупність особистісних процесів, зорієнтованих на приєднання індивіда до спільноти. Конвергенція цих систем об'єднує значну кількість психологічних механізмів, що забезпечують процес інтеграції підлітка у молодіжну спільноту. До **механізмів**, що зумовлюють впливовість і значущість групи ми відносимо наслідування, ідентифікацію, інтеграцію, конформізм, самокатегоризацію, змагальність, психічне зараження, самопрезентацію, емансипацію, механізм розмитої відповідальності, деіндивідуалізацію, імітацію, соціальне порівняння. Зокрема, механізм ідентифікації забезпечує молодій людині приєднання до певної субкультури, формування ідеї «ми-вони». Група стає частиною власної ідентичності, допомагаючи підлітку самовизначатися у соціальному просторі. Механізм соціальної категоризації, вперше виокремлений і описаний у роботах

Дж. Тернера, спрощує підлітку сприйняття міжособистісних процесів, забезпечує економію когнітивних ресурсів при оцінюванні соціальної ситуації та прийнятті поведінкових рішень [246]. Він виступає своєрідним керівництвом до дії, обумовлюючи вибір стратегії поведінки. Механізм інтеграції наближає молоду людину до системи прийнятих у групі норм і правил, послаблюючи особистий захист та посилюючи вразливість щодо деструктивного соціального впливу. Механізм деіндивідуалізації зумовлює стирання звичних для особистості меж дозволеного, внаслідок чого відбувається підвищення вірогідності імпульсивної чи деструктивної поведінки підлітка у групі. Механізм емансипації забезпечує звільнення та незалежнення від впливу дорослих.

Теоретичні пошуки та попереднє пілотажне дослідження дозволили виокремити **основні закономірності** дії деструктивного поля на особистість підлітка. Чим інтенсивніші процеси групової динаміки у субкультуральному просторі, тим більш привабливим він є для підлітків; чим креативнішим є лідер молодіжної спільноти, тим вище емоційне задоволення її учасників та нижчий рівень їх критичності щодо системи групових приписів; чим більш онтогенетично раннім є входження підлітка у молодіжну спільноту, тим вищий рівень зумовленості процесів пошуку ідентичності груповими процесами підліткової субкультури; чим безкарнішими є наслідки деструктивних дій, вчинених групою, тим вищий рівень готовності її членів до подальших деструкцій; чим вищий рівень самопрезентаційної мотивації особистості, тим вища готовність підлітка до ризикових форм поведінки; чим вищий рівень агресивних тенденцій у спільноті, тим яскравіше простежується конфліктно-агресивна ідентифікація у особистісних само описах та самооцінках.

Специфіка соціалізації підлітків через групу однолітків є важливим фактором при передачі інформації, моделей поведінки, моди, можливості самоствердження і самореалізації. При входженні в молодіжні субкультури провідними для підлітків стають груповий мотив, групова солідарність, групова

поведінка – дотримання певного способу життя, дій, норм поведінки групи, підпорядкування її моді.

Референтна група з асоціальними установками часто стає провідником від морально-психологічних особливостей підлітка до криміногенної ситуації. Прагнення належати до групи нерідко перемагає бажання бути вірним таким своїм поглядам, які не відповідають загальній спрямованості антисоціальної групи. Внаслідок цього нерідко бажання самоствердитися перед подібного роду групою провокує здійснення підлітком агресивних дій і антисоціальних вчинків. Подібні дії, як правило, слугують надійним доказом того, що він (підліток) «не слабак», «не гірший за інших».

Поведінка підлітка в ситуації може залежати від його оцінок цієї ситуації, від особистого досвіду. Субкультуральний простір завжди має певну форму наповненості, в якій поєднано соціальні та індивідуальні характеристики, які ідентифікуються із бажаннями особистості [277, с.76]. Недостатній або викривлений життєвий досвід часто призводить до неправильного відображення дитиною ситуації, до невміння передбачити результати своїх дій. Особливого значення набуває моральний статус підлітка, який потрапляє в подібну ситуацію. Від стійкості соціально позитивних психологічних особливостей можуть залежати захищеність підлітка від негативного впливу ситуації, або, навпаки моральна деформація особистості сама підштовхує підлітка на створення таких ситуацій.

4.2. Методичні аспекти дослідження агресивної та деструктивної поведінки у середовищі підліткових субкультур

Виходячи із мети наукового пошуку, на емпіричному етапі дослідження ми ставили перед собою наступні завдання:

- виконати порівняльний аналіз рівня агресивності підлітків, що відносять себе до деструктивних субкультур та школярів із загального освітнього простору школи;

- встановити основні закономірності впливу деструктивного поля молодіжної субкультури на розвиток особистості підлітка;
- виокремити основні механізми трансформування особистості підлітка в умовах соціального простору негативно спрямованих молодіжних субкультур;
- встановити наявність групової ідентичності у представників деструктивних молодіжних субкультур як підґрунтя агресивних та деструктивних проявів;
- проаналізувати атрибутивні уявлення підлітків щодо власної поведінки та соціального Я.

Підготовка та проведення емпіричного дослідження особливостей агресивної та деструктивної поведінки представників підліткових субкультур і відповідно перевірка висунутих гіпотез проводилися у декілька етапів, які передбачали вивчення особливостей функціонування деструктивного поля молодіжних субкультур негативно спрямування та його вплив на особистісне становлення у період середнього та старшого підліткового віку.

У процесі діагностики встановлювалися особливості функціонування молодіжних субкультур, особливості їх нормативної бази, лінії та стратегії реалізації групових програм. Вивчалися питання наявності агресивних та деструктивних форм поведінки у спільноті, міри визнання і прийняття групових процесів членами групи, встановлювався рівень їх особистісних схильностей до деструктивних форм поведінки.

На етапі формувального експерименту здійснювалося впровадження системи превентивно-корекційних заходів, спрямованих на зниження рівня деструктивності субкультурального поля та підвищення міри критичності щодо групових норм та особистісної відповідальності за наслідки участі у субкультуральних процесах.

Аналізуючи загальні вимоги до проведення психологічного дослідження, які традиційно прийняті у психологічній науці, при плануванні і організації дослідження ми керувалися принципами системності, єдності свідомості і

діяльності, детермінізму та вимогами валідності діагностичного інструментарію та репрезентативності вибірки.

Для виокремлення членів молодіжних субкультур та вивчення когнітивно-оціночного ставлення підлітків до існуючих молодіжних субкультур застосовувалася авторська методика «Ти і молодіжна субкультура». Анкета спрямовувалася на вивчення загальної обізнаності молоді із субкультуральним рухом та встановлення особливостей диференційованого ставлення до цього феномену.

Ідентифікацію приналежності підлітків до молодіжних субкультур було встановлено за допомогою первинної бесіди «Я – неформал», вивчення думок однолітків та експертів, якими у нашому дослідженні виступали вчителі. У процесі дослідження нами було встановлено приналежність досліджуваних до середовища молодіжної субкультури, розуміння цінностей неформального об'єднання, відмінність від інших субкультур. Саморозуміння підлітків вивчалось за допомогою пропозицій, спрямованих на дослідження значимих переживань, оцінку цінності групи у власній життєдіяльності, а також рефлексивну самооцінку, що формується до початку підліткового віку. Результати первинних бесід підкріплені думками педагогів та психологів щодо приналежності підлітків до середовища молодіжних субкультур.

Для дослідження особливостей агресивної поведінки учнів підліткового віку, як зазначено І. Булах, необхідно було визначити способи вивчення проявів агресії та виявити ті особливості емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфери особистості підлітка, які в критичних обставинах можуть сприяти виникненню у нього агресивних форм поведінки [55].

Для дослідження деструктивних проявів у молодіжній спільноті було застосовано авторську методику «Суб'єктивна методика дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних субкультур».

Методика призначена для діагностики компонентів особистісної деструктивності у представників молодіжних субкультур. Опитувальник складається зі 100 питань-суджень, які поділені на 5 базових складових

особистісних деструкцій: агресивність, конфліктність, тривожність, дезадаптація, схильність до девіантної поведінки. Оцінка отриманих в результаті дослідження даних базується на даних статистично підтвердженої дискретної значущості кожної відповіді в порівнянні з середньо нормативними показниками.

Підлітків у субкультурних групах насамперед приваблює можливість спілкуватися з ровесниками, оскільки спілкування в цей період є провідним фактором розвитку особистості (І. Баєва [24]). Ставши учасниками певної молодіжної субкультури, підлітки забезпечують основну потребу в неформальному, довірливому спілкуванні, головною метою якого є розуміння й саморозкриття, відкриття свого внутрішнього світу, який може не співпадати із зовнішньою поведінкою.

Для аналізу рівня деструктивності субкультурального поля використовувалася шкальна технологія, яка передбачала оцінювання сили і частоти агресивних та деструктивних форм поведінки у групі. У роботі застосовувалася 6-ти бальна шкала, яка дозволяла виокремити трирівневі характеристики застосування сили та ірраціональності у системі взаємодії підлітків (низький – 1-2 бали; середній – 3-4 бали; високий – 5-6 балів). Шкалування використовувалося також для бального оцінювання рівня власної агресивності та деструктивності учасниками субкультуральних процесів, а також їх суб'єктивні уявлення про зміну особистісних тенденцій від початку входження у неформальне молодіжне об'єднання до часу проведення обстеження. Цей прийом дозволив нам вивчити питання генези поведінкових стратегій протягом певного періоду та зумовленість цих змін субкультуральними процесами.

Для аналізу системи уявлень підлітків про свій молодіжний простір використовувався прийом написання творів. Підлітком було запропоновано дві теми «Моя субкультура» та «Найяскравіші події у нашій групі». Крім цього, для вивчення змісту подій, які відбуваються у молодіжному середовищі, підліткам було запропоновано здійснити їх виокремлення, та коротко описати стильові

характеристики поведінки членів спільноти. Отримані матеріали аналізувалися із застосуванням контент-аналітичної процедури. З метою простеження генези впливу деструктивного субкультурального поля був використаний метод ретроспективних самозвітів. Даний метод використовувався як у роботі із школярами, так і вихованцями колонії для неповнолітніх, які були позбавлені волі у зв'язку з хуліганськими діями. Зазначимо, що серед цього контингенту до участі у дослідженні залучалися лише вихованці, які визнали свою минулу приналежність до деструктивної молодіжної субкультури та злочинні дії яких були так чи інакше пов'язані із активністю цієї спільноти. Одним із завдань методики було оцінювання рівня деструктивності життєдіяльності групи в цілому, та змін у власній поведінці з точки зору схильності до агресивних та деструктивних проявів.

Ми передбачали, що авторитетність і креативність лідера групи буде підвищувати зацікавленість підлітків до приєднання. Для підтвердження цієї гіпотези використовувався метод складання вербального портрету лідера.

Для визначення форм агресивності та ворожих реакцій була використана методика діагностики стану агресії Басса-Дарки. Опитувальник Басса-Дарки є найбільш зручним методом вивчення агресії, надійною вербальною методикою її дослідження. Опитувальник диференціює прояви агресії і ворожості. Як відомо, А. Басс і А. Дарки виділили наступні види реакцій:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи – фізична агресія.
2. Вияв негативних почуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (погроза, прокляття, лайка) – вербальна агресія.
3. Використання непрямих шляхів, спрямованих проти інших осіб – пліток, жартів і вияв неспрямованих, неупорядкованих спалахів люті (у крикові, тупотінні ногами) – непряма агресія.
4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету і керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів – негативізм.

5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися в грубість, запальність, різкість, роздратування.

6. Схильність до недовіри і обережного ставлення до людей, яке бере початок з переконання, що оточуючі люди мають намір заподіяти шкоду – підозрілість.

7. Вияв заздрості і ненависті до оточуючих, зумовлені почуттям гніву, незадоволення кимось або всім світом за дійсні або надумані страждання – образа.

8. Ставлення і дія щодо себе і оточуючих, що бере початок з можливого переконання самого суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, чинить недобре: шкідливо, злобно або безсовісно, аутоагресія, або почуття провини.

Створюючи свій опитувальник А. Басс і А. Дарки врахували різні форми агресивних реакцій. А. Басс, віддаючи перевагу біхевіористичному аспекту гіпотези «фрустрації-агресії», пропонував розмежувати дві реакції: реакцію, яка виявляється «зовні», активно щодо конкретної особи, яку він визначає терміном «агресія», і реакцію, яка полягає в тому, що особистість займає взагалі негативну, недовірливу позицію щодо оточуючих – така реакція визначається А. Бассом як «ворожа». При складанні опитувальника А. Басс і А. Дарки керувалися такими принципами.

1. Питання може стосуватися тільки однієї форми агресії.

2. Запитання сформульовані таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення або несхвалення, що досягається трьома способами:

а) у змісті запитання міститься припущення про те, що несхвальний з точки зору суспільства стан (зокрема, втрата самовладання) вже настав і мова йде тільки про вказування способу його вияву, що акцентує увагу на описі поведінки і не повертає увагу до оцінки її причин;

б) запитання сформульовані так, щоб залишилася можливість для виправдання описуваної агресивної поведінки;

в) використання звичних розмовних оборотів, штампів, якими люди користуються досить часто при описі свого внутрішнього стану і поведінки.

Методика Басса-Дарки дозволяє визначити типи для досліджуваного форми агресивної поведінки. Застосовуючи методику, можна зробити висновок про те, що у різних категорій підлітків агресія має різні якісні і кількісні характеристики. Разом з тим методика дозволяє одержати дані про готовність дітей діяти у певному напрямку, а також про зміст мотиваційної сфери дитини, оскільки вибір способів поведінки з числа звичних для суб'єкта форм реагування пов'язаний з реально діючими смислотвірними мотивами.

Для вивчення особливостей міжособистісних відносин підлітків-неформалів в середовищі молодіжної субкультури ми використовували методику Т. Лірі. За допомогою цієї методики діагностувався переважаючий тип ставлення підлітків до оточуючих. Як відомо, автори цієї методики акцентують увагу на двох поведінкових континуумах: домінування – підкорення та дружелюбність – агресивність. Саме ці стратегії визначають загальний тип поведінки людини у процесі міжособистісної взаємодії. На думку М. Аргайла це одні із головних компонентів стилю соціальної поведінки; за змістом їх можна співвіднести з двома з трьох головних осей семантичного диференціалу Ч. Осгуда: оцінка та сила.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, що утворюють 8 індексів характерологічних тенденцій. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування будь-якого типу відносин, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу. Максимальна оцінка рівня – 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості відносини: перша ступінь при величинах індексів від 0 до 4 балів – низька, друга ступінь – від 5 до 8 балів – помірна. Перша і друга ступені є адаптивним варіантом риси характеру, що проявляється стосовно інших людей. Третя ступінь – від 9 до 12 балів – високий рівень вираженості. Четверта ступінь – індекс від 13 до 16 балів – екстремальна поведінка. Третя і четверта

ступінь – показник дезадаптивності тенденції характеру (екстремальна поведінка до патології). У цілому можна вважати, що чим більше величина індексу, тим вагоміша відповідна характерологічна тенденція.

Соціальні контакти передбачають певну взаємодію з іншим учасником чи групою учасників соціуму, кожен з яких наділений відповідними індивідуальними особливостями: темперамент, характер, стилі комунікації, форми поведінки, а також власні ідеї, думки, погляди, переконання. При соціальному діалозі відбувається обмін та співставлення наданої інформації, що впливає на процес соціальної взаємодії, що, у свою чергу, відображається на формуванні механізмів соціалізації особистості, стратегій поведінки тощо.

Сучасні науковці в галузі психології, педагогіки і соціології підкреслюють, що соціально-психологічна та економічна криза суспільства формує у учасників соціуму деформації структури особистості, що прямо пропорційно відображається на процесі соціалізації особистості у формі утворення деструкцій самовизначення, самореалізації, поведінки, ціннісних орієнтацій, стратегій вибору соціальних взаємодій (Н. Павлик [286]).

Сутність вихідного положення, що визначає комунікативну природу дезадаптації, відповідно до якої основною причиною відхилень у поведінці особистості розглядається деформація процесу соціалізації. Порушення в налагодженні соціальних контактів пов'язані з невиконанням загальноприйнятих соціальних норм, що сприяє деструктивному розвитку особистості (Г.Тигунцева [380]).

Відповідно до аналізу концепцій важливості постійної активності пристосування індивіда до умов соціального середовища (соціальної адаптації), при якій особистість повинна враховувати особливості середовища, й активно впливати на нього, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб і реалізацію значимих ланцюгів (психічна адаптація), нами було застосовано методикку діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, адаптація А. Осницького [323].

Методика призначена для діагностики пристосованості людини до умов взаємодії з оточуючими його людьми в системі міжособистісних відносин. Соціально-психологічна адаптація залежить від уміння особистості орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, вибирати адекватні способи поведінки з ними і реалізовувати ці способи в процесі взаємодії. Адаптивність означає відповідність цілей і ціннісних орієнтацій особистості результатам, що досягаються в процесі діяльності. Наміри людини, як правило, збігаються з вчинками, задуми – з втіленням, спонукання до дії – з його підсумками.

Методика К. Роджерса і Р. Даймонда спрямована на виявлення інтегральних та дискретних показників соціально-психологічної адаптації: адаптація (адаптивність та дезадаптивність), самоприйняття (прийняття себе та неприйняття себе), прийняття інших (прийняття інших та неприйняття інших), емоційний комфорт (емоційний комфорт та емоційний дискомфорт), інтернальність (внутрішній та зовнішній контроль), прагнення до домінування (домінування та залежність), а також показник ескапізму (відхід від проблем).

У залежності від того, яку молодіжну субкультуру обирає підліток, формується його індивідуальність, визначаються ціннісні орієнтації, формується світогляд. Приналежності до молодіжної субкультури провокує підвищення значущості власних цінностей, що зумовлює проблему диференціації самооцінки.

Дослідження самооцінки і рівня домагань представників молодіжних субкультур здійснювалося за допомогою методики Дембо-Рубінштейн, адаптація А. Прихожан. Процедура обстеження полягає в тому, що досліджуваному пропонується оцінити рівень розвитку у себе деяких якостей особистості і вказати бажаний рівень розвитку цих якостей, відзначивши те чи інше на відповідній лінії бланку. Лінії, які позначають рівень розвитку кожної якості, мають довжину 10 см, початок і кінець ліній відзначені поперечними рисочками, середина кожної лінії відмічається точкою.

Досліджуваному дається така інструкція: «Кожна людина оцінює свої здібності, можливості, характер тощо. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий рівень розвитку, а верхня – найвищий. На бланку намальовані сім таких ліній. Вони позначають: 1) здоров'я, 2) розум, здібності, 3) характер, 4) авторитет у однолітків, 5) вміння багато чого робити своїми руками, умілі руки, 6) зовнішність, 7) впевненість у собі. Під кожною лінією написано, що вона позначає. На кожній лінії рисочкою (-) відзначте, як ви оцінюєте розвиток у себе цієї якості, цієї сторони особистості в даний момент. Після цього хрестиком (x) відзначте, при якому рівні розвитку цих якостей, сторін ви були б задоволені собою або відчували гордість за себе.

Вертикальна лінія умовно позначає розвиток певної якості, сторони людської особистості від нижчого рівня (нижня точка) до вищого (верхня точка). Наприклад, в лінії «здоров'я» нижча точка вказує на зовсім хвору людину, а верхня – на абсолютно здорову.

Якщо вам щось незрозуміло у порядку виконання завдання, поставте необхідні запитання до того, як почнете виконувати завдання. Якщо вам все зрозуміло, приступайте до роботи».

Для кожної шкали визначаються такі кількісні показники: 1) рівень домагань (РД) щодо кожної якості, який вимірюється відстанню від нижньої лінії до позначки «x»; 2) висота самооцінки (СО), яка відповідає відстані від нижньої точки лінії до позначки «-»; 3) величина розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою, що вимірюється різницею величин, які характеризують рівень домагань і самооцінку.

Величина самооцінки і рівня домагань, міра розбіжності самооцінки і рівня домагань, міра диференційованості самооцінки і рівня домагань оцінюється шляхом співставлення одержаних при обстеженні показників з нормами.

Існуючі соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на особистість підлітка, породжуючи надмірний рівень емоційного напруження й особистісної тривожності. Тривожність негативно впливає не лише на емоційне самопочуття людини, а й у подальшому порушує функціональні можливості психіки, гальмуючи її розвиток як особистості.

Тривожність підлітка часто порушує його нормальне життя, нерідко виступає причиною порушення соціальних зв'язків з оточуючими, і, як наслідок, формування деструктивних способів реагування.

Враховуючи наявність ідей щодо зумовленості деструктивної поведінки рівнем тривожності особистості, ми здійснили простеження цієї тенденції через використання методики Спілбергера-Ханіна, спрямованої на виявлення рівнів тривожності і диференціації особистісної та ситуативної тривоги. Методика складається з опитувальника, в якому є 40 тверджень. Пункти з 1 по 20 орієнтовані на визначення рівня ситуативної тривожності. Позиції під номерами 21-41 будуть характеризувати особисту тривожність. Для зниження ймовірності утворення установки на позитивні або негативні питання в кожен з опитувальників включено приблизно однакове число суджень, що характеризують високу і низьку ступінь тривожності.

Ситуативна тривожність, породжена деякою конкретною ситуацією, об'єктивно викликає занепокоєння. Цей стан може виникати у будь-якої людини напередодні можливих неприємностей і життєвих ускладнень. Особистісна тривожність може розглядатися як індивідуальна риса, що виявляється в постійній схильності до переживань тривоги в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, в тому числі і таких, які мають суб'єктивний характер. Вона характеризується станом несвідомого страху, невизначеним відчуттям загрози, готовністю сприйняти будь-яку подію як несприятливу і небезпечну.

При аналізі результатів самооцінки тривожності потрібно мати на увазі, що сукупний кінцевий результат за кожною із шкал може знаходитися в

діапазоні від 20 до 80 балів. При цьому чим вищий кінцевий показник, тим вищий рівень тривожності (ситуативної або особистісної). При інтерпретації показників можна використовувати наступні орієнтовні оцінки тривожності: до 30 балів – низька, 31-44 – помірна, 45 і більше – висока.

У зв'язку з появою у підлітковому віці нових психологічних особливостей і новоутворень інколи їх стосунки з дорослими супроводжуються конфліктами, негативними формами поведінки, зокрема проявами грубості, впертості та агресивності. Це пов'язано, як правило, із прагненням до самостійності, яке дорослі не завжди сприймають і підтримують.

Визначення переважаючого способу поведінки людини в конфліктних ситуаціях проводилося за методикою К. Томаса. Для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях, К. Томас запропонував двовимірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами в якій є кооперація (пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до конфлікту) і напористість (для якої характерний акцент на захисті власних інтересів). Відповідно цим двом вимірам, автор виділяє наступні способи регулювання конфліктів:

- змагання (конкуренція) як прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому;
- пристосування – на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого;
- компроміс;
- уникнення – відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденції для досягнення власних цілей;
- співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

К. Томас вважає, що при уникненні конфлікту жодна з сторін не досягає успіху. При таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, або один з учасників виявляється у виграші, а інший програє, або

вони обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І тільки в ситуації співпраці обидві сторони виявляються у виграші.

У молодіжному середовищі небезпека впливу субкультур пов'язана, перш за все, з тим, що цінності, що руйнують фізичне і психічне здоров'я молодих людей, культивується за допомогою зовнішньої атрибутики, що впливає на естетичні смаки, а для молоді цей фактор є більш вагомим, ніж сенс пропагованої субкультурою ідеології. Залучення молоді в субкультурні рухи має негативні наслідки: знецінення моральних установок, негативне ставлення до життя, незадоволення суспільством, девіантна поведінка, деструктуризація структури особистості, дезорганізація тощо.

Методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» А. Орел є стандартизованим тестом, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм деструктивної поведінки. Тест є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності до реалізації окремих форм поведінки: схильності до подолання норм і правил (асоціальна поведінка), схильності до адиктивної (залежної) поведінки, схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки (аутодеструктивна поведінка), схильності до агресії та насильства (агресивна поведінка), вольовий контроль емоційних реакцій, схильності до делінквентної (злочинної) поведінки.

За кожною шкалою підраховується сумарний бал, який порівнюється з тестовими нормами. При відхиленні індивідуальних результатів досліджуваного від середнього сумарного балу за шкалою більше ніж на 1S, вимірювану психологічну характеристику можна вважати вираженою. Якщо індивідуальний сумарний бал досліджуваного менше від середнього на 1S, то вимірювана властивість оцінюється як мало виражена. Крім того, якщо відома приналежність досліджуваного до «делінквентної» популяції, то його індивідуальні результати доцільно порівнювати з тестовими нормами, які розраховані для «делінквентної» підвибірки.

Одним з методів вивчення поведінки і стосунків підлітків було систематичне спостереження, яке здійснювалося за підлітками у процесі навчальної та дозвіллевої діяльності. У ході спостереження за учнями фіксувалося ставлення до навчальної, трудової діяльності, рівень активності і самостійності підлітків, активність групи, її організованість, згуртованість, склад групи, роль лідерів та активу.

Усі зазначені методики фактично є об'ємними та складними експериментальними програмами, що передбачають в процесі реалізації та на етапі обробки результатів використання комплексу психодіагностичних методів.

Дані методики без сумніву є суттєвим науковим внеском у розробку діагностики процесу розвитку особистості, широко використовуються у психологічних та психолого-педагогічних дослідженнях.

Пропонований набір методик емпіричного вивчення агресії як психічного феномену сформований з метою всебічного вивчення агресії та агресивності досліджуваних підлітків. Наявність великої кількості шкал та критеріїв аналізу агресивності дозволяє комплексно дослідити агресію у структурі особистості, її специфічні особливості та закономірності прояву.

Експериментальна база дослідження розгорнута в загальноосвітніх школах I–III ступенів м. Рівне. Вибірку констатувального експерименту склали 1296 підлітків. Це учні 7-10 класів загальноосвітніх шкіл та 18 підлітків, що перебувають під слідством. Віковий діапазон учасників від $M = 12,8$ р. до $M = 15,8$ р. Усі учасники попередньо пройшли співбесіду та були визнані психологами, як учасники молодіжних субкультур різноманітного спрямування (шопери, зачепери, паркурники, гопники, скінхеди тощо).

З метою уникнення соціально бажаних відповідей та будь-якого викривлення чи підлаштовування результатів тестування, тема дослідження учням не повідомлялася.

Заповнення пропонованої сукупності методик відбувалося у письмовій формі; тривалість тестування складала близько 60 хвилин. Перед кожною

методикою пропонувалася окрема інструкція, тому питань щодо тестового матеріалу у досліджуваних майже не виникало.

Експеримент проводився в індивідуальній та груповій формі. Дослідження проходило у спокійній обстановці, досліджуваним не заважали серйозні зовнішні умови.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалися обґрунтованістю вихідних методологічних положень, теоретичним аналізом наукових досліджень різних авторів вітчизняної та зарубіжної психології, застосуванням апробованого діагностичного інструментарію, залученням репрезентативної вибірки, статистичним опрацюванням отриманих результатів. Одержані результати порівнювалися з даними спостереження.

4.3. Інтерпретація результатів дослідження агресивної та деструктивної поведінки у середовищі підліткових субкультур

Феномен агресії є багатомірним соціальним феноменом, що формує деструктивні й конструктивні процеси та впливає на загальний розвиток соціуму. Знищити або вилучити агресію з суспільства не можна, оскільки агресія та деструкція є продуктом людського розуму, який еволюціював у інструмент агресії.

Виникнення деструктивних проявів молоді відображає як об'єктивні тенденції розвитку суспільства, які проявляються у руйнуванні ціннісних орієнтацій підростаючого покоління, в ослабленні соціального контролю та педагогічної взаємодії у формуванні особистості у підлітковий період, так і умови суб'єктивного характеру, що визначаються наявністю складних життєвих ситуацій, невизначеністю життєвих цілей і смислів, відсутністю досвіду вирішення реальних життєвих проблем. Деструктивні прояви агресії молоді детерміновані біологічними (органічні ушкодження головного мозку, дисбаланс мозкових нейротрансмітерів), психічними (фрустрація, висока тривожність, втрата сенсу життя) та соціокультурними (відчуження людини від

природи і суспільства, приналежність до субкультури) факторами, що знаходяться в складній взаємодії один з одним [208].

Як зазначає Ц. Короленко, деструктивні прояви поведінки особистості супроводжується дезінтеграцією інтропсихічних (Я-концепція, когнітивна, мотиваційна сфера) і екстрапсихічних (міжособистісні та професійні відносини) сфер [170].

Підлітковий вік – це своєрідний «третій світ», який існує між дитинством і дорослістю. Біологічно це вік статевого дозрівання, поруч з яким стають більш зрілими й інші біологічні системи організму. Психологічно це період складного формування нової особистісної і соціальної ідентичності, для якого характерні максимальні диспропорції у рівнях і темпах розвитку. Підліток отримує нові домашні та шкільні обов'язки. Відбувається завершення орієнтації дитини на «жіночу» та «чоловічу» діяльність. Підлітковий вік схожий на міст між дитинством і зрілістю, по якому кожен повинен пройти, перш ніж стати відповідальною і творчою дорослою людиною (В. Павелків [284, с.486]).

Організаційно-пошуковий етап дослідження передбачав вивчення особистісного ставлення підлітків до субкультурального руху та наявності схильності до входження у неформальні об'єднання, що визнають і продукують агресивні форми поведінки як у системі аутгрупової, так і інгрупової взаємодії. Враховуючи специфіку об'єкту аналізу (субкультуральний простір) та вікових особливостей підліткового періоду, при розробці загальної стратегії дослідження ми зосередили увагу на вихованцях великих шкіл спальних мікрорайонів міста. Цей вибір зумовлювався декількома причинами. По-перше, спираючись на теоретичні дані та результати пілотажного дослідження ми передбачали, що схильність до субкультурального виокремлення є достатньо типовою для міської молоді та буде найяскравіше проявлятися у місцях її найбільшого скупчення.

По-друге, на території спальних мікрорайонів міста традиційно функціонують декілька шкіл, що спричиняє запуск механізмів виокремлення,

змагання, конкуренції і навіть певного протистояння за принципом «ми» - «вони», що є одним із предикторів агресивних проявів.

По-третє, скупчене проживання населення у таких районах міста дещо послаблює безособистісність соціального простору, у якому відбувається становлення особистості сучасного підлітка. Частково це сприяє збору більш широкої інформації про особливості життєдіяльності і поведінки підлітків за межами шкільного простору.

На першому етапі *констатувального експерименту* було здійснено вивчення рівня загальної обізнаності підлітків щодо сучасних тенденцій молодіжних субкультуральних рухів, проаналізовано особливості їхнього ставлення до субкультуральних цінностей, діагностовано готовність школярів до їх критично-диференційного сприйняття, встановлено їхню субкультуральну приналежність. Вона встановлювалася за результатами опитування (методика «Я – неформал») та вивчення думок однолітків та дорослих із найближчого оточення. Субкультуральна приналежність визначалася із урахуванням чотирьох типів ознак: зовнішніх (зовнішній вигляд, одяг, ритуальні предмети, символи ідентифікації з певною субкультурою); соціально-комунікативних (характер взаємодій, комунікативний стиль); футуристичних (специфічне ставлення до майбутнього, як свого, так і світу в цілому) та мотиваційно-психологічних (інтереси, мотиви специфічної активності, загострені субкультуральні психологічні риси).

Своє дослідження ми розпочали із вивчення питань щодо наявності субкультурального руху у підлітковому середовищі та ставлення до нього у школярів різних вікових підгруп. Співставлення кількісних показників субкультуральних течій, виокремлених учасниками опитування, засвідчує, що впродовж підліткового періоду відбувається їх зростання. Підлітки усіх вікових підгруп здатні до диференційованого сприйняття молодіжних субкультур. Опитування здійснювалося за допомогою авторської анкети «Ти і молодіжна субкультура». В опитуванні брали участь учні 7-10 класів. Віковий діапазон опитаних від $M = 12,8$ р. до $M = 15,8$ р. Анкетування дозволило встановити

загальну обізнаність підлітків про сутність молодіжної субкультури, її різновиди, особливості формування та вплив на розвиток особистості. При оцінюванні враховувалося два показники: широта знань та їх адекватність. За їх показниками відповідно визначалися *три рівні* загальної обізнаності підлітків із явищем субкультури. Як видно із таблиці 4.1 учні середнього і старшого підліткового віку володіють інформацією щодо феномену субкультури і її особливостей у молодіжному середовищі. Система когнітивних уявлень четвертої частини учасників опитування (26,8%) оцінена нами як висока. Школярі розуміють сутність явища субкультури, виокремлюють найбільш адекватне визначення її сутності, серед запропонованих, розуміють її вплив на розвиток особистості.

Таблиця 4.1.

Загальна обізнаність підлітків із явищем молодіжної субкультури

n=1296

Рівні обізнаності	Кількісні показники підгруп різного рівня обізнаності у вікових підгрупах підліткового віку (у %)				
	М = 12,8	М = 13,5	М = 14,6	М = 15,8	Середні показники
Високий	10,9	29,9	32,3	34,2	26,8
Середній	49,8	40,1	47,9	46,6	46,1
Низький	39,3	29,9	19,8	19,2	27,1

Аналіз вікової динаміки когнітивної готовності підлітків до адекватного сприйняття субкультури вказує на позитивну вікову динаміку процесу. Відбувається як розширення і уточнення знань про функціонування молодіжного руху, так і підвищення рівня адекватності у його оцінці. Якщо у першій віковій підгрупі до високого рівня когнітивної обізнаності нами було віднесено 10,9 % учасників, то у кінці старшого підліткового віку ця підгрупа склала 34,2 % вибірки. Співставлення змін, що відбуваються у системі знань підлітків про молодіжні субкультури засвідчує наявність стрибка у їх загальній обізнаності у період 13-14 років. Зокрема у другій віковій групі (М = 13,5 р.)

підгрупа високого рівня сформованості загальних уявлень про субкультуральні явища склала третину вибірки (29,9 %), у той час як у попередній віковій підгрупі вона охоплювала лише її десяту частину (10,9 %).

Аналіз змістового компоненту змін у системі уявлень також висвітлює певні вікові особливості процесу. Якщо на початку середнього підліткового віку переважно відбувалося розширення знань про різні аспекти молодіжного руху, то до кінця періоду простежувалося *підвищення точності і адекватності розуміння функціонування феномену*. Все ж варто зазначити, що після 13,5 років значного розширення підгрупи з високим рівнем обізнаності про субкультуральні явища ми не простежили. За нашим розумінням, це зумовлено тим, що, сформувавши первинну систему явлень про явище, більшість підлітків не долучаються до функціонування неформальних об'єднань субкультурального типу. Процес їх соціалізації відбувається у рамках традиційних соціальних інституцій: школа, сім'я, діадичні об'єднання чи відносно ізольовані мікрогрупи.

Підтвердженням наших міркувань є і те, що майже третина підлітків (27,1 %) має досить низьку систему уявлень про молодіжні рухи, їх особливості та функціонування. Підгрупа цього рівня найбільш представлена у наймолодшій групі (39,3 %) (див. рис. 4.1.).

До кінця періоду четверта частина учасників опитування (26,8 %) зберігають низьку обізнаність про вищезначений феномен. Все ж варто відзначити, що у цю підгрупу увійшли не лише підлітки, яких не цікавить інформація про молодіжні субкультури чи їх різновиди, а й ті, у кого сформувалися ірраціональні уявлення про ці явища. Ці висновки підтверджуються результатами аналізу емоційно-оцінного ставлення підлітків до феномену молодіжної субкультури. Зокрема, відповідаючи на запитання анкети: «Чи можуть сучасні субкультури завдати шкоди молодій людині?», четверта частина опитаних (25 %) декларують заперечну позицію.

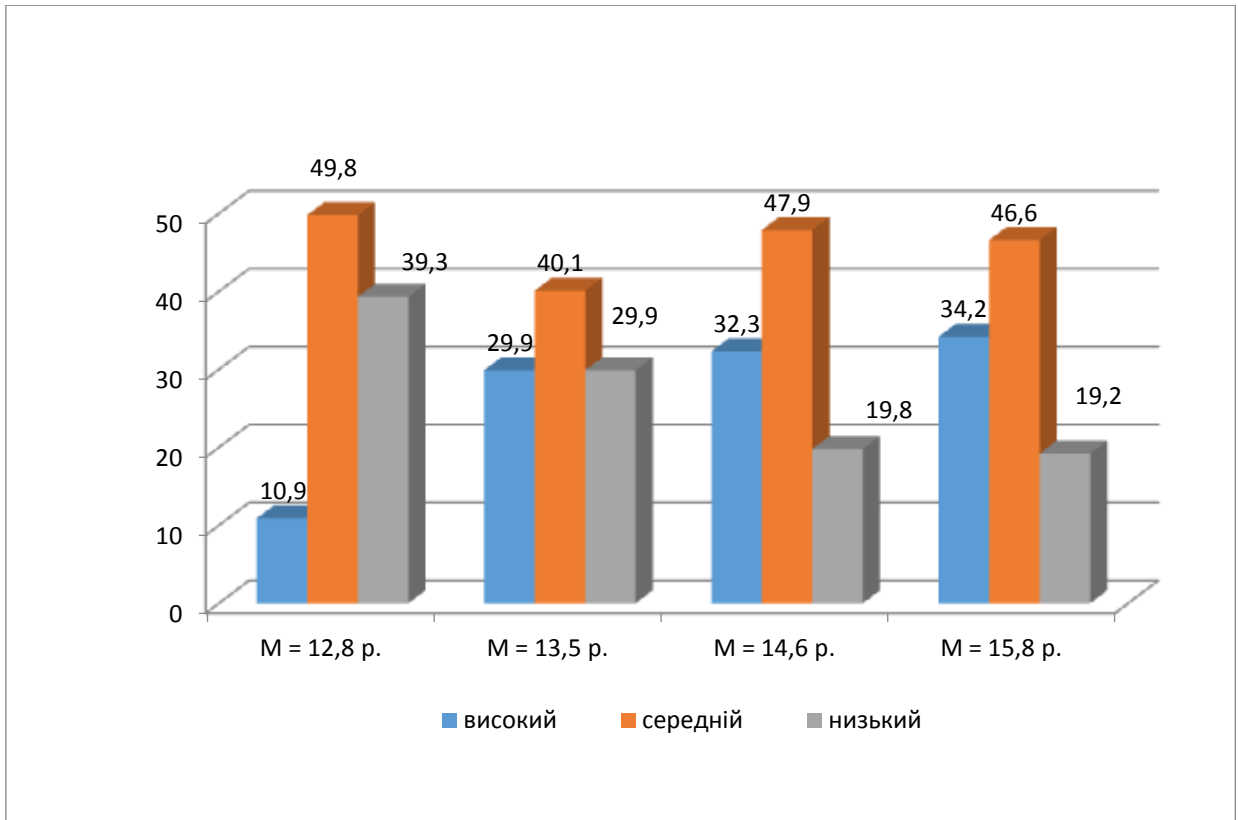

Рис. 4.1. Вікова генеза змістовності та адекватності уявлень підлітків щодо сутності молодіжної субкультури.

Як видно з рисунку 4.2, найчастіше ця категорична відповідь простежувалася у відповідях восьмикласників (M = 13,5 р.).

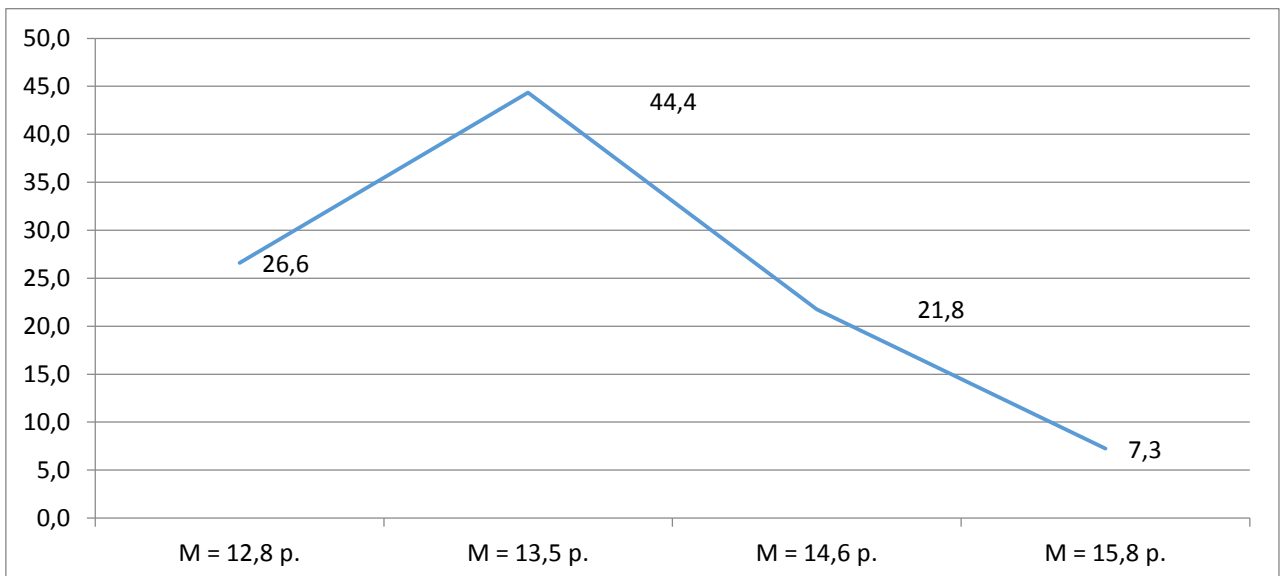

Рис. 4.2. Кількісні показники невизнання негативного потенціалу сучасних молодіжних субкультури

На нашу думку, це зумовлюється як інтенсифікацією процесів входження до субкультурального простору, так і відсутністю критичності у сприйнятті внутрігрупових процесів, оцінюванні норм і ціннісних орієнтацій членів неформальних об'єднань у цей віковий період. До кінця підліткового періоду відбувається підвищення адекватності сприйняття субкультурального простору, рівня його об'єктивного оцінювання, що позначається на характері прийняття. У старшому підлітковому віці лише незначна частина учасників опитування (7,3%) не помічають можливих негативних наслідків участі у неформальних об'єднаннях.

Оскільки наше дослідження спрямовувалося на вивчення негативних тенденцій, що зароджуються у просторі підліткових субкультур, нас особливо цікавило питання *готовності учнів до критично-диференційованого сприйняття різних молодіжних течій*. Співставлення кількісних показників субкультуральних течій, виокремлених учасниками опитування, засвідчує, що впродовж підліткового періоду відбувається їх зростання. У процесі реального і віртуального міжособистісного спілкування підлітки дізнаються про особливості різних субкультуральних течій та формують власне відношення до їх основних різновидів.

Таблиця 4.2.

Кількісні показники обізнаності підлітків з течіями молодіжного руху

n=1296

<i>Вікові підгрупи учасників опитування</i>	<i>Середні показники, субкультуральних течій різного спрямування, виокремлених підлітками</i>		
	<i>течії позитивно спрямовані</i>	<i>течії негативно спрямовані</i>	<i>середні показники виокремлених течій без співвідносно до їх спрямування</i>
M = 12,8	3,7	2,1	5,8
M = 13,5	4,3	3,0	7,3
M = 14,6	5,2	3,7	8,9
M = 15,8	5,4	4,1	9,5

Як видно з таблиці 4.2 підлітки усіх вікових підгруп здатні до диференційованого сприйняття молодіжних субкультур. Діапазон виокремлених течій досить широкий: від 6,8 у наймолодшій підгрупі, до 9,7 у найстаршій.

Серед течій позитивного спрямування підлітки найчастіше виокремлювали субкультуру геймерів, хіп-хоперів, металістів, емо, ванільок, графіті, зелених, байкерів, реперів, культуристів, паркуристів; серед негативних – субкультуру гопників, скінхедів, футбольних фанатів, сатаністів, зачеперів.

Обізнаність щодо певного соціального явища, як відомо, є одним із предикторів інтеграції молодої людини із певною спільнотою, передумовою її входження у це об'єднання. З іншого боку, рівень субкультуральної обізнаності у сучасній психологічній теорії розглядається як важлива лінія формування соціокультурної компетентності підлітків. Як зазначає О. Ситникова субкультурна грамотність є інтегративною особистісною якістю, яка характеризується системною культурологічною та соціологічною інформацією, ціннісним ставленням суб'єкта до сучасних культурних явищ, активною соціальною позицією, що забезпечує базу для формування соціокультурної компетентності підлітка та здійснюється через реалізацію пізнавальних, регулятивно-поведінкових, ціннісних функцій. У її структуру входить інформаційний, нормативний, мотиваційний та діяльнісний компоненти [350].

За нашим розумінням, вагому роль у субкультуральній грамотності відіграє і емоційна складова. Як показало дослідження, майже половина опитаних (42,7 %) позначають своє ставлення до представників молодіжних субкультур як нейтрально-байдуже (див. рис. 4.3). У цьому випадку знання не поєднуються з емоційним відношенням, а отже не можуть спричинити рух до об'єднання. Прихильне налаштування задекларувала третина учасників опитування (28 %). Переважно таке ставлення було позначене категорією «приємно» (17,1 %) чи категорією «з цікавістю» (9,8 %). Значна частина респондентів (29,3 %) вказали на наявність негативного сприйняття субкультурального руху. Своє відношення вони передавали через категорії

фрустраційного характеру («дратують» - 13,1 %) чи остраху («зі страхом» - 8,5 %). Позиції повного протистояння прозвучали у відповідях 7,6 % респондентів. Як вказали підлітки, їх вороже ставлення до представників субкультур зумовлене негативним досвідом взаємодії з такими спільнотами.

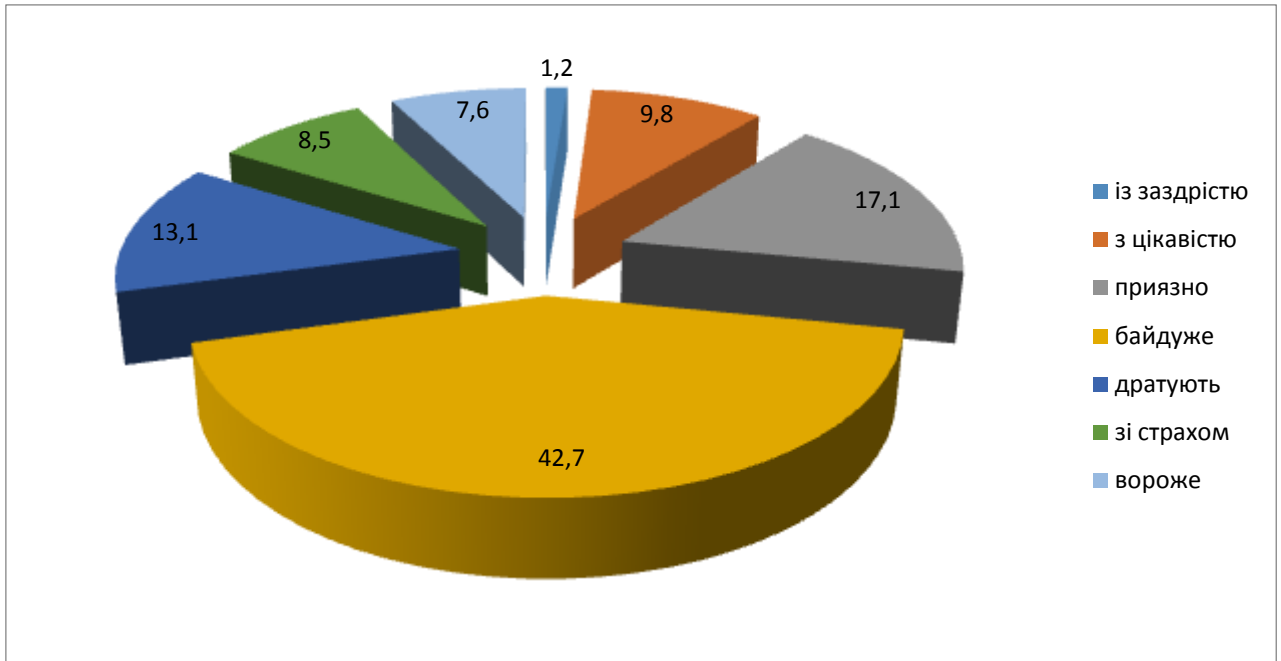

Рис.4.3. Показники різного типу ставлень підлітків до представників молодіжних субкультур

Близький до попереднього є і розкид емоційного реагування підлітків на зовнішній вигляд представників різних субкультур. Негативні емоційні реагування учні позначали через категорії «осуду» (12,3 %), «гніву» (7,9 %), «страху» (5,5 %) та «відрази» (7,7 %). Натомість більшість учасників опитування (66,6 %) продемонстрували не лише толерантні типи реагування («цікавість» – 32,9 %; «схвалення» – 16,2 %), а й більш яскраві емоційні реакції («подив» – 9,3 % та «захоплення» – 8,2 %).

Виходячи із мети дослідження, подальшу увагу ми зосередили на виокремленні респондентів, що належать до субкультурального простору. Приналежність підлітків до молодіжних субкультур встановлювалася нами за результатами опитування (методика «Я – неформал») та вивчення думок однолітків і дорослих із найближчого середовища. Експертам пропонувалося здійснити атрибуцію на підставі аналізу чотирьох типів ознак субкультуральної

приналежності: зовнішніх (зовнішній вигляд, одяг, ритуальні предмети, символи ідентифікації з певною субкультурою); соціально-комунікативних (характер взаємодій, комунікативний стиль); футуристичних (специфічне уявлення про відношення до майбутнього, як свого власного, так і світу в цілому) та мотиваційно-психологічних (інтереси, мотиви специфічної активності, загострені субкультуральні психологічні риси).

Як показало обстеження, із 1296 опитаних 469 підлітків вказали на свою приналежність до молодіжних неформальних об'єднань. Відкоригувавши цей показник на підставі думок експертів, ми дійшли думки, що про субкультуральну приналежність можна говорити відносно 502 школярів середнього та старшого підліткового віку, тобто 38,7 % від загальної вибірки. З них частина школярів (208 осіб) віднесені нами до субкультур негативного спрямування (16,1 % загальної вибірки). У вибірку увійшли представники чотирьох субкультур цього типу: гопники, культуристи, зацепери та скінхеди. Решта підлітків є адептами субкультур позитивного спрямування: емо, паркурники, графіті, ванільки, шопери. Зазначимо, що при формуванні вибірки враховувалися думки експертів щодо рівнів деструктивно-агресивної поведінки школярів на початку вікового періоду. Це забезпечило відносну монолітність груп, шляхом вилучення з вибірки дітей з ознаками ранньої дезадаптації, які не могли зумовлюватися субкультуральними процесами. Отже, у дослідженні брали участь лише підлітки, які за особистісними та соціально-психологічними показниками на початку підліткового віку, за оцінками експертів, суттєво не вирізнялися із загального учнівського контингенту. Крім того для аналізу ретроспективних поглядів на участь у субкультуральному русі до участі у дослідженні долучалися неповнолітні, що перебували у Рівненському слідчому ізоляторі у кількості 18 осіб.

Отже, на підставі самоідентифікації та думок експертів загальна вибірка респондентів була розділена на чотири підгрупи:

- I підгрупа – підлітки, що знаходяться за межами субкультурального простору (776 осіб);

- II підгрупа – адепти субкультур позитивного спрямування (294 особи);
- III підгрупа – підлітки із субкультур деструктивного спрямування (208 осіб);
- IV підгрупа – підлітки із субкультур негативного спрямування, які внаслідок учинення протиправних дій знаходяться під слідством (18 осіб).

Як показало проведене дослідження, характер поведінки підлітків значною мірою визначається рівнем їх субкультуральної ідентичності. Вивчення цього питання показало значний розкид респондентів за ступенем ідентифікації підлітків з молодіжним рухом. Зокрема, лише третина із них (34%) вказують на беззаперечне прийняття цінностей субкультурального середовища та їх чітке дотримання (див. табл. 4. 3).

Таблиця 4.3

Розподіл респондентів за типами ідентифікації у субкультуральному просторі

Типи ідентифікації з субкультуральним простором	Кількісні показники
повна	34
розмита (розсіяна) ідентичність	28
субідентичність	18
латентна ідентичність	20

Як показало проведене дослідження, активна субкультуральна приналежність пов'язана із пропагандою субкультуральних світоглядних диспозицій та присутністю субкультуральних психологічних емоційно-поведінкових штампів (В. Павелків [277]).

У 28% досліджуваних спостерігається розмита (розсіяна) субкультуральна ідентичність (нечітко артикульована, не однозначно прив'язана до конкретної неформальної спільноти). Носіям цієї ідентичності властиві слабкі почуття й низький рівень інтолерантності до нечленів їх

спільноти. Цей рівень субкультуральної приналежності, за нашим розумінням, можна інтерпретувати як перехідну стадію між активною і пасивною приналежністю, оскільки спостерігається підтримка основних ідей та поглядів, але відсутні субкультуральні психологічні емоційно-поведінкові штампи. 18% досліджуваних мають досвід перебування у різних молодіжних неформальних об'єднаннях та характеризуються субідентичністю – ідентичність, яка засвідчує належність їх носіїв до групи, проте носій перебуває у постійному пошуку відповідної спільноти за переконаннями та цінностями. 20% досліджуваних були віднесені нами до групи осіб з латентною субкультуральною ідентичністю.

Вивчення процесів групової ідентифікації засвідчує високу міру привабливості для підлітків життєдіяльності у субкультуральній спільноті. Уся сукупність характеристик (2088 суджень), які виокремлювалися нами у процесі обговорення з підлітками питань їх емоційно-чутливого ставлення до простору субкультури, за допомогою контент-аналітичної процедури, була зведена до 5 категорій: динамічність процесів (32,1%); їх емоційність (24,5%); переживання впливовості та сили (17,6 %); можливість виокремитися (11,5%); відчуття взаємної підтримки (14,3%) (див. рис. 4.4).

Зокрема, категорія «динамічності» об'єднала усі судження підлітків щодо розмаїття подій, план яких розробляється та реалізовується у групі. Схильність до активних способів самореалізації у період підліткового віку є віковою нормою. Тому не дивно, що спільні ініціативи захоплюють та викликають прагнення долучатися до них. Висунення лідерами ідей, які вирізняються на фоні шкільного життя є привабливочим фактором, що сприяє підвищенню інтересу до субкультури, бажання долучатися до неї. П'ята частина суджень фіксує увагу підлітків на емоційній складовій внутрігрупових процесів. Переживання веселощів, задоволення, агресії наповнює кожного з adeptів субкультури відчуттям сили, енергії, оптимізму, породжує небажання залишати спільноту. Досить часто у виборах респондентів звучали ідеї щодо впливу на інших. Підлітки хизуються силою своєї групи, здатністю домінувати над іншими

позначати певну територію впливу. Ідея «нас бояться» імпонує самолюбству підлітків, приваблюючи до участі у різноманітних розбірках із застосуванням сили.

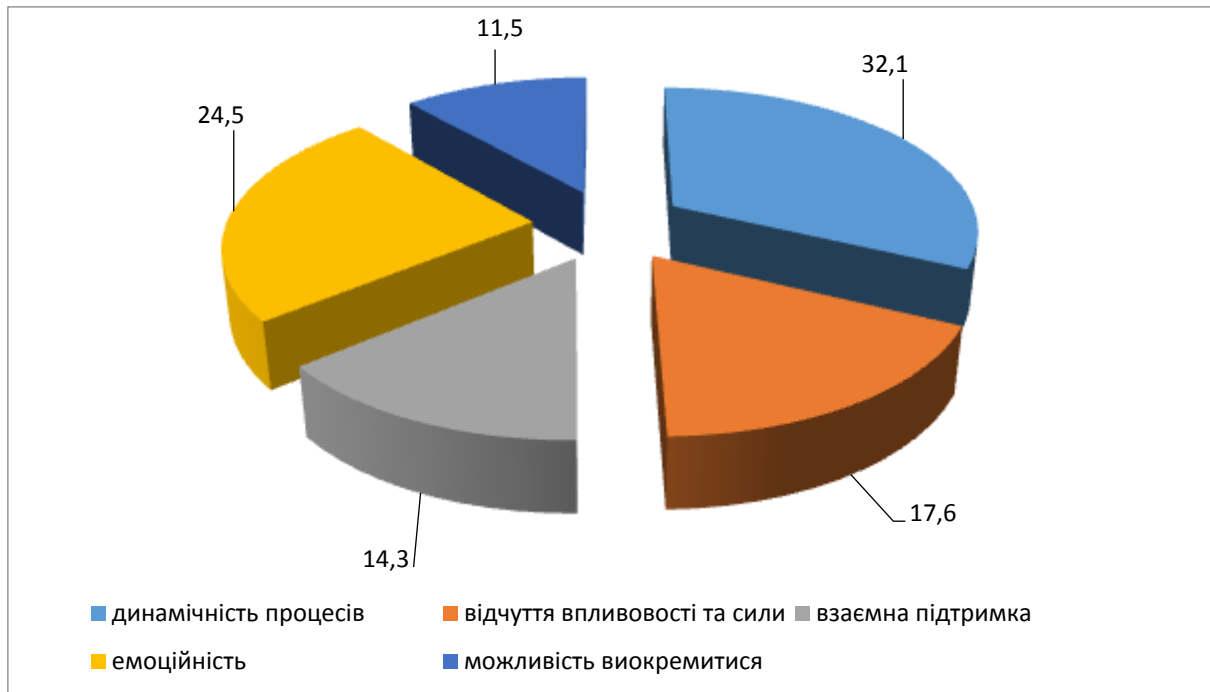

Рис. 4.4. Представленість різних групових характеристик, що сприяють розвитку мотивації долучення до субкультурального простору

Молодіжний простір взагалі, і простір підліткових субкульт зокрема, наповнені як соціально прийнятними формами поведінки його членів, так і застосуванням деструктивно-агресивних стратегій. Враховуючи наявність цих тенденцій, ми спробували встановити загальний фон деструктивності у молодіжних неформальних об'єднаннях. Для уникнення дії механізму атрибуції на цьому етапі дослідження до співпраці окремо запрошувалися члени молодіжних субкультур та підлітки, що не ідентифікують себе з такими об'єднаннями. У процесі шкального опитування проводилося вивчення рівня і форм агресії у молодіжній спільноті, характер її спрямування, види асоціальних форм поведінки, що виникають, застосування наркотичних речовин та алкоголю. Як видно з рисунку 4.5, простежуються суттєві відмінності в

оцінюванні підлітками чотирьох груп наявності деструктивних форм поведінки у їхніх спільнотах.

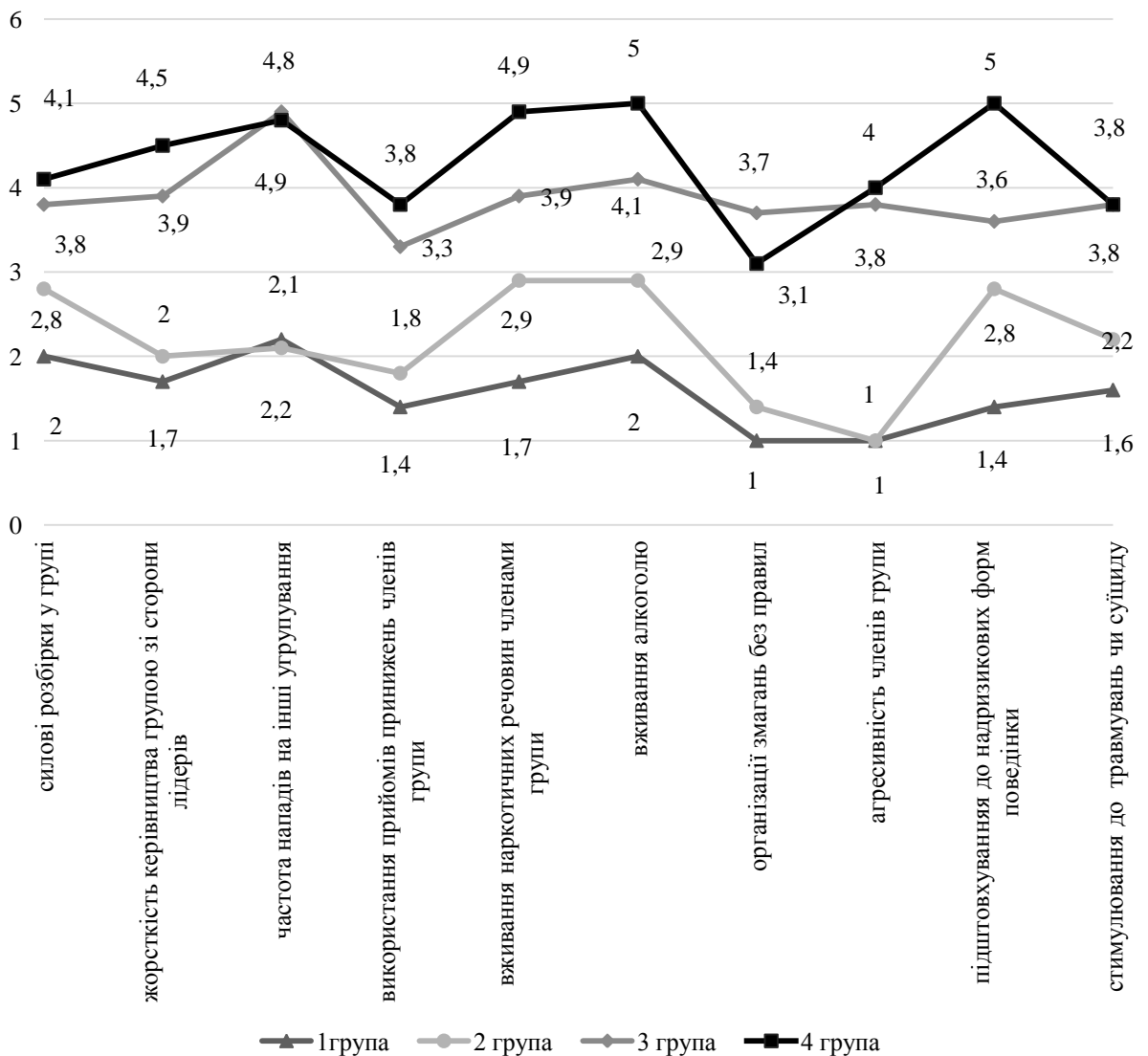

Рис 4.5. Показники оцінювання підлітками наявності різних ознак деструктивності у спільнотах

Основна група підлітків (1-а група), соціалізація яких відбувається в умовах традиційних інститутів, при оцінюванні наявності ознак деструктивності у своїх спільнотах за усіма запропонованими критеріями (наявність бійок і знущань у групі, жорсткість управління зі сторони лідера, частота вживання наркотиків та алкогольних речовин) використовує найнижчі показники оціночної шкали. Середній бал деструктивності у цій вибірці склав

1,6 бала (із 6 можливих), що дозволяє констатувати низький рівень показника. Підлітки із субкультуральних спільнот позитивного спрямування (2-га група) у процесі шкалування вибирали дещо вищі показники наявності у їхніх групах негативних тенденцій. У цілому середній показник деструктивності у цій вибірці склав 2,2 бала, що дещо виходить за межі низького рівня.

Аналіз змістових характеристик оціночних шкал дозволяє констатувати, що загальний рівень деструктивності підвищився у зв'язку із визнанням існування у групі тенденції до стимулювання ризикових форм поведінки, вживання алкоголю та наркотичних речовин. Зокрема на існування першої стратегії особливо наголошували представники субкультури паркурників. Вони визнають, що досить часто рішення про виконання складних трюків виникає на основі прагнень до самопоказів (самопрезентаційна мотивація), які стимульовані оточуючими.

У підгрупі підлітків із субкультур негативного спрямування середній бал деструктивності підвищився до 3,8 бала. Т-критерій Стюдента вказує на статистично значущу відмінність між зазначеними групами (гр.1 – гр. 3 $t=6.6$ ($p<0.001$); гр. 2 – гр. 3 $t=4.32$ ($p<0.001$)). Найвищий показник у цій вибірці отримали такі тенденції, як прояв агресії по відношенню до інших угруповань (4,9 бали із 6 можливих) та схильність до вживання алкоголю (4,1 бали). Високі показники обираються також за шкалами ризику та висміювання і глузування. Останні тенденції найчастіше позначаються представниками руху зачеперів.

Оцінювання наявності деструктивних форм поведінки підлітків, які вчинили правопорушення (4 підгрупа) показало, що за більшістю характеристик респонденти обрали ще вищі показники. Середній бал використання цих форм поведінки склав 4,3 із 6 можливих. Найбільш значущі відмінності спостерігаються у цій підгрупі відносно усіх попередніх спільнот, це вживання алкоголю, наркотичних речовин, аутгрупової агресії ($t=2.78$ ($p<0.001$); $t=5.81$ ($p<0.001$); $t=3.45$ ($p<0.001$)).

Отже, отримані результати засвідчують, що підлітки усвідомлюють наявність небажаних тенденцій у своїй спільноті, але продовжують залишатися

у її структурі, визнаючи норми і правила, які досить часто знаходяться на межі соціального прийняття чи взагалі виходять за його межі.

Як показало опитування, підлітки усвідомлюють наявність чи відсутність суперечностей між нормативною базою спільноти та існуючими суспільними вимогами. Все ж ми не простежили переживання почуття провини чи сорому при констатації достатньо високих рівнів деструкції та агресії у їхніх групах. Це вказує на наявність позитивної ідентифікації з інгрупою та недостатній рівень сформованості моральної свідомості та конструкту просоціального Я, який визначається у сучасних психологічних дослідженнях як одне з центральних новоутворень підліткового періоду (Н. Корчакова [171]).

Лише у підгрупі підлітків, що вчинили правопорушення, переживання провини чітко простежувалися. Більшість із них шкодують, що втратили свободу і діяли безрозсудно. На жаль, звинувачення переважно адресовані не собі, а певним ситуативним обставинам чи певним людям, які підштовхнули їх до вчинення хуліганських дій.

Необхідно відмітити, що тенденція до сприйняття деструктивних проявів як допустимих, зберігається і за межами підліткового періоду. Зокрема, опитування студентів коледжу показало, що третина юнаків визнають наявність бажання вчинити протиправну дію; 17% опитаних вчинили б дію з корисною метою (моралізований мотив); 40% – вчинили б протиправну дію, якщо не було б іншого виходу; 8% – зробили б протиправну дію задля розваги, 78% – могли б вчинити будь-якій негативний вчинок, якщо б їх підтримали друзі [277, с.77].

Оскільки при обстеженні ми виявили широке коло підліткових субкультур із різним типом спрямування, у подальшому учасникам було запропоновано висловити думки щодо оцінки рівня відхилень групових норм від загально прийнятих у суспільстві та рівня агресивності, як двох самостійних інтегральних характеристик. Оцінювання загального фону групи через оцінку двох показників групової взаємодії здійснювалося за 10 бальною системою.

Як видно з таблиці 4.4, у підгрупі школярів, що не відносять себе до субкультурального поля (група 1) визнання рівнів деструктивності суттєво не

відрізняється від цих показників у adeptів позитивно спрямованих субкультур (група 2). Показник середнього балу відповідно склав 4 та 3,7 ($t=1.35$ ($p>0.05$)).

Таблиця 4.4

Визнання підлітками наявності деструктивності у спільнотах, до яких вони себе відносять

Середні показники деструктивності і агресивності, задекларовані підлітками із різних субкультур та умов виховання у процесі оцінювання субкультури							
вихованці школи						підлітки із слідчого ізолятору	
1 група		2 група		3 група		4 група	
дестр.	агрес.	дестр.	агрес.	дестр.	агрес.	дестр.	агрес.
4	4,7	3,7	4,4	6,5	6,1	10	7

Не помічають школярі і наявності високих рівнів агресивності у своїх спільнотах. Варто відзначити, що у представників позитивно спрямованої субкультури цей показник навіть дещо нижчий, ніж у школярів, що не ідентифікують себе з певною субкультурою. Визнання деструктивності і агресивності, як характеристик молодіжної спільноти, у двох наступних підгрупах суттєво різняться від попередніх. Зокрема, показник деструктивності у представників негативно спрямованих молодіжних субкультур досяг 6,5 балів (із 10 можливих), що свідчить про більш неконтрольованні процеси та вибір її adeptами непродуктивних шляхів взаємодії.

Найвищий рівень деструктивності було зафіксовано у оціночних судженнях підлітків, що вчинили правопорушення (4 підгрупа). Показник деструктивності склав 8,2 бали ($t=8.58$ ($p<0.05$)). Підлітки зазначають, що у їхніх молодіжних об'єднаннях досить часто відбувалися різноманітні розбірки, застосування сили, підбурювання членів спільноти до протиправних дій. Ідентичними є і тенденції в оцінюванні агресивної поведінки (див. рис. 4.6).

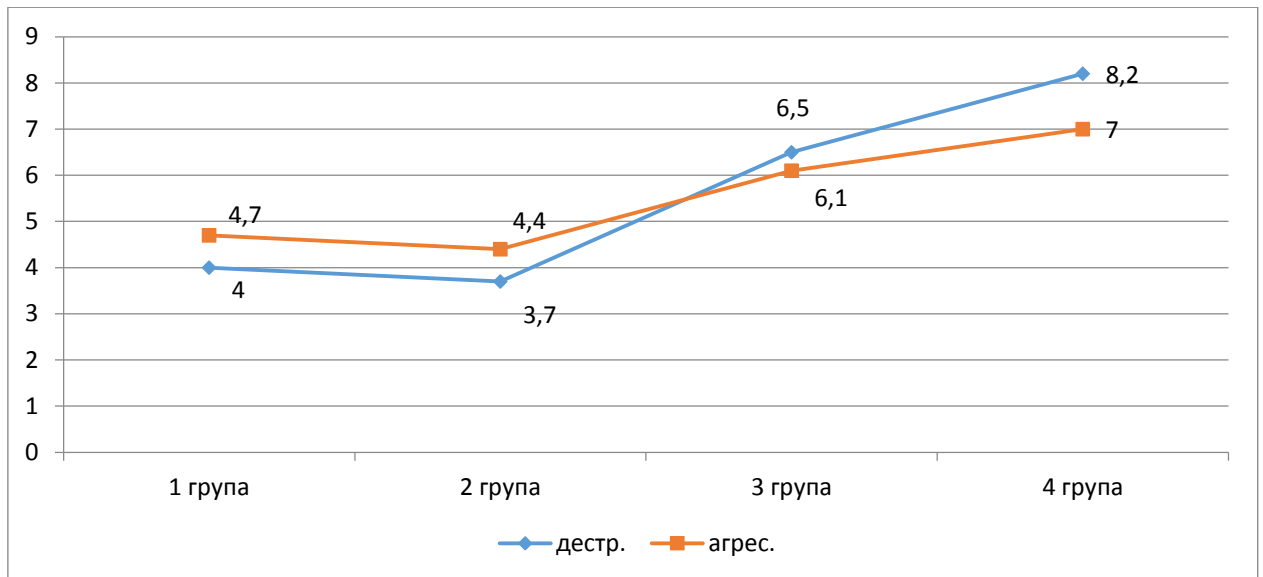

Рис. 4.6 Оцінювання підлітками інтегральних показників деструктивності та агресивності субкультурального простору

Закономірно, що підвищений агресивно-деструктивний фон молодіжної субкультури може загострювати індивідуальну та вікову схильність підлітків до асоціальних способів реагування. При цьому ми також враховували, що негативні способи реагування мають і певне соціальне підґрунтя. У ході проведення бесід та інтерв'ю з метою визначення причин, умов та мотивів входження до субкультурального простору нами було встановлено, що причинами формування деструктивних поведінкових моделей учасників субкультур є:

- порушення емоційних й інтелектуальних відносин між батьками і дітьми – 18%;
- відчуження від сім'ї, школи, громадської діяльності – 14%;
- нерозвиненість у осіб, схильних до деструктивних проявів, позитивних інтересів – 9%;
- вплив зразків субкультури на формування негативних стереотипів світогляду і поведінки – 46%;
- несформованість в учасників угруповань сенсу і цілей в житті – 5%;
- антигромадські засоби і способи вираження інтересів – 8%.

Перебування у деструктивних субкультурах формує витіснення її учасників зі сфери колективних відносин, їх ізоляцію в соціумі, тобто порушує механізми соціалізації. Депривація потреб у любові, безпеці, авторитеті, спілкуванні, викликана порушенням процесу соціалізації в сім'ї, школі, серед однолітків, призводить до появи мотивів входження до деструктивного субкультурального простору і виражається у формі: протесту, гри, боротьби, гніву, самозахисту, негативної поведінки, образи, помсти, пошуку нових вражень, гострих відчуттів, суперництва, моди, привернення уваги, пошуку співрозмовників. Всі ці мотиви викликані неуспішністю осіб, схильних до деструкцій, у навчанні, спілкуванні, діяльності та неможливістю позитивної самореалізації.

Оскільки наше дослідження спрямовувалося на аналіз деструктивних тенденцій у розвитку особистості, що виникають під впливом молодіжних субкультур, ми провели зіставлення показників ворожості і агресивності у чотирьох вибірках: 1 підгрупа – підлітки, які не є членами молодіжних субкультур; 2 підгрупа – представники субкультур позитивного спрямування; 3 і 4 підгрупи – представники субкультур негативного спрямування.

Дослідження рівня агресії проводилося за допомогою методики Басса-Дарки. Як видно з таблиці 4.5. відмінність у рівнях агресивності та ворожості підлітків двох перших підгруп нами не виявлена ($t=0,939$ ($p>0.05$)). Натомість підлітки, що відносять себе до субкультури **гонників, культуристів, зачеперів та скінхедів** у процесі опитування більш яскраво декларують схильність до агресивних та деструктивних форм поведінки. Відмінність простежується як за шкалою агресії, так і ворожості. Зокрема, індекс ворожості у першій підгрупі склав 9,7 бала, у третій та четвертій він підвищився (див табл. 3.5) до 11,1 бала ($t=3,51$ ($p<0.001$)).

При цьому індекс агресивності має ще яскравішу диференціацію (від 20,1 балів у першій підгрупі, до 25,8 балів у останніх) ($t=9,84$ ($p<0.001$)).

Таблиця 4.5.

Показники агресивності та ворожості у представників різних підліткових субкультур

Індекси	Середні показники агресивності та ворожості у підлітків із різних субкультур		
	підгрупа учасників дослідження, що не є членами субкультуральних рухів	члени позитивно спрямованих підліткових субкультур	члени негативно спрямованих підліткових субкультур
	(1 підгрупа; n=794)	(2 підгрупа; n=294)	(3 - 4 підгрупи; n=208)
індекс ворожості	9,72	9,89	11,07
індекс агресивності	20,08	20,69	25,76

Це дозволяє стверджувати, що у соціальному просторі молодіжних субкультур гопників, зачеперів, культуристів та скінхедів більш яскраво простежуються тенденції до асоціальності та деструктивності. Як засвідчує опитування, агресія у їх середовищі має три лінії спрямувань: на членів інших спільнот, на однолітків із власної спільноти та на самого себе (аутоагресія). Остання найяскравіше простежується у субкультурі зачеперів та культуристів при неспівпадінні поставлених цілей та досягнутих результатів.

За результатами тестування було встановлено, що у всіх підгрупах переважають такі різновиди агресії як вербальна агресія, дратівливість та фізична агресія. Найяскравіше відмінність простежується за двома останніми показниками. Якщо у підгрупі підлітків, що не відносять себе до субкультурального простору (1 підгрупа) показник фізичної агресії склав 5,07, то у підгрупах учасників опитування із субкультур негативного спрямування він підвищився до 7,38 бала ($t=9,19$ ($p<0.001$)) (див. рис. 4.7). Показник дратівливості зріс із 5,87 балів до 7,96 ($t=7,83$ ($p<0.001$)).

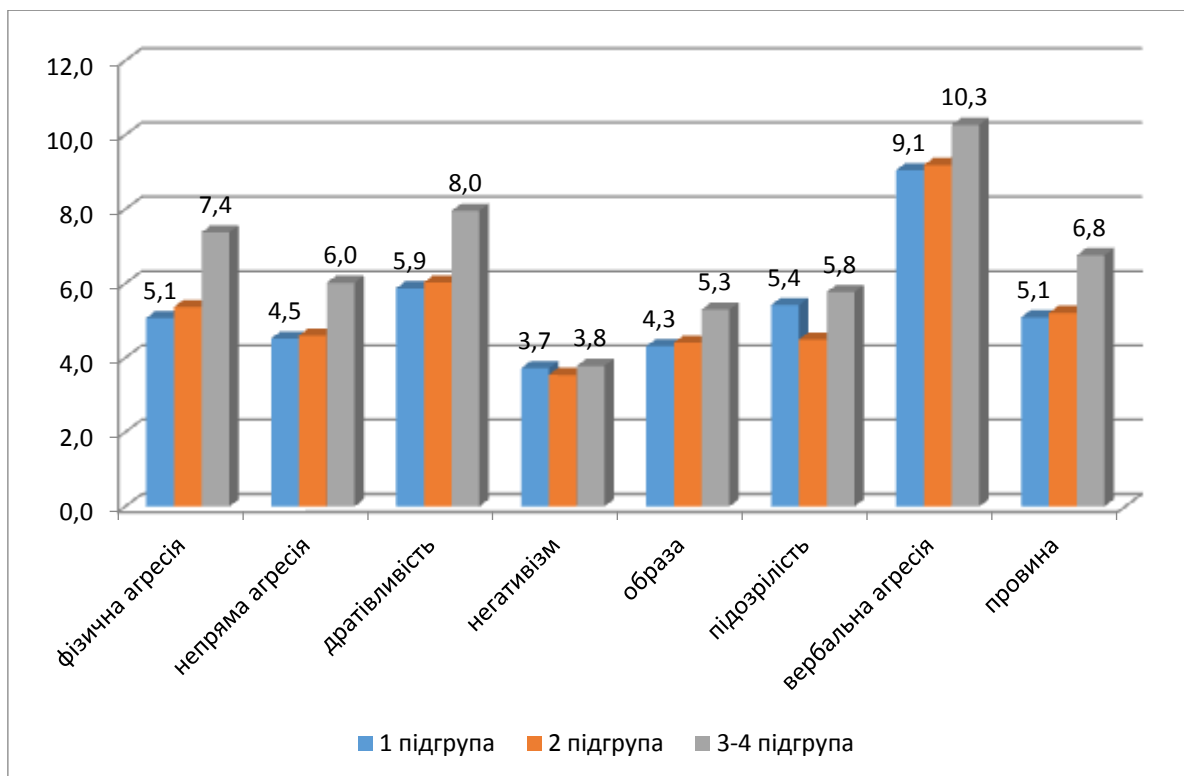

Рис. 4.7 Показники різних видів агресії у підлітків, що входять до субкультур різного типу чи знаходяться за межами субкультурального простору

Для дослідження деструктивних проявів було застосовано авторську методику «Суб'єктивна методика дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних субкультур».

У ході дослідження було встановлені рівні прояву особистісних деструкцій у підлітків із обстежуваних підгруп. Вони узгоджуються із попередніми результатами, засвідчуючи вплив різного типу внутрігрупових норм та стратегій поведінки членів спільноти на особистісний та соціальний розвиток adeptів молодіжних субкультур. Використаний інструментарій дозволяв встановити рівні вияву наступних показників: агресивність, конфліктність, дезадаптивність, схильність до девіацій, тривожність. Варто відзначити, що у двох перших підгрупах усі отримані показники переважно вказують на низький чи середній рівень сформованості діагностованої ознаки. Зокрема за шкалою «схильність до девіацій» у підгрупі школярів, що не

відносять себе до субкультурального поля показник склав 4,3 бала, у підгрупі підлітків-неформалів із субкультур позитивного спрямування він піднявся до 5 балів ($t=0,89$ ($p>0.05$)) (верхньої межі низького рівня вияву ознаки) (див. рис.4.8).

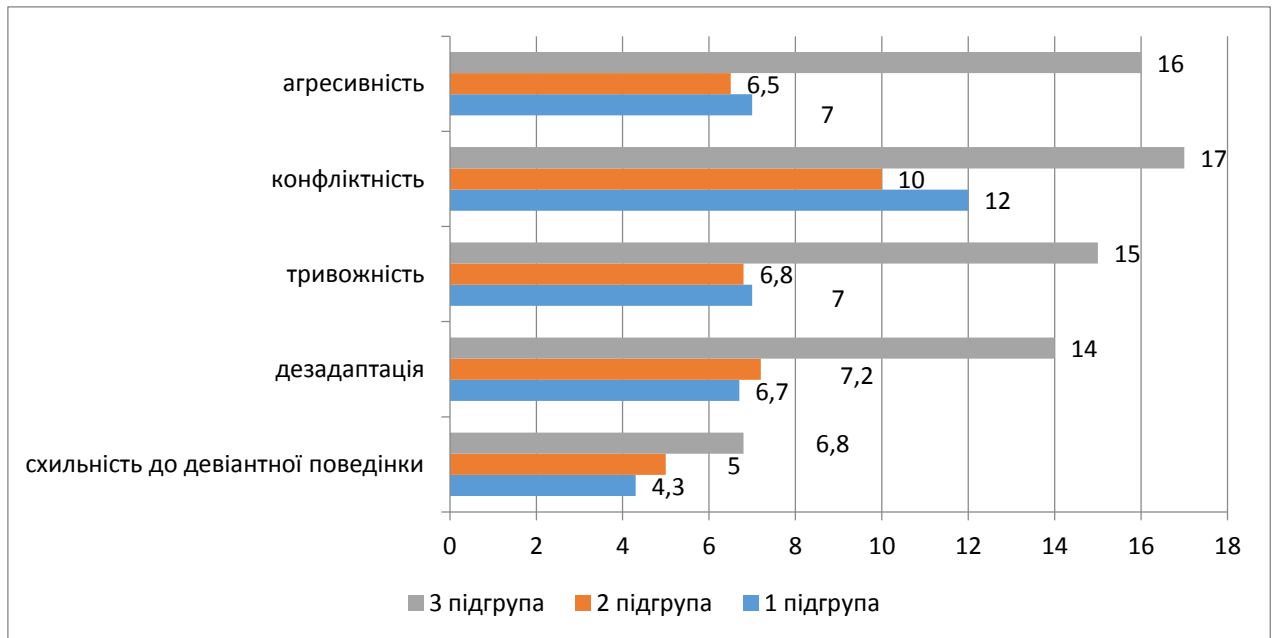

Рис.4.8. Рівень розвитку особистісних деструкцій у підлітків, що мають різну приналежність до субкультурального простору

Середні показники за параметрами «тривожність», «конфліктність», «агресивність», за нашим розумінням, висвітлюють вікові тенденції особистісного розвитку у підлітковий період. Пошук власної ідентичності, інтенсивний рух у напрямку приєднання до груп однолітків, підвищена критичність у ставленні до дорослих та соціальних приписів, які вони транслиують, зумовлюють незначне загострення цих характеристик. Зокрема, за шкалою тривожності отримані показники (1 підгрупа – 7 балів; друга – 6,8 балів) засвідчують, що у підлітків відсутні її явні ознаки, все ж можна говорити про наявність певної невпевненості в собі, зайвих сумнівів у процесі прийняття рішень. За шкалою «конфліктність» у першій підгрупі отримано показники у межах середніх показників (1 підгрупа – 12; друга – 10 балів ($t=1,59$ ($p>0.05$)). Вони засвідчують наявність у підлітків достатньої гнучкості у стосунках з

іншими людьми, готовності до компромісних рішень. Застосування конфліктної поведінки у цьому випадку є обмеженим і виникає епізодично, за умови відсутності іншого виходу та засобів вирішення ситуації. За шкалою «агресивність» у першій і другій підгрупі отримані близькі результати у межах 6,5 – 7 балів. Це вказує на наявність середнього рівня агресивності, що забезпечує підліткам здатність протистояти невмотивованій агресії, підкорювати своїй волі інших людей у випадку такої необхідності.

Деякі інші тенденції простежуються у підгрупах неформалів із негативно спрямованих субкультур. За шкалою «агресії» у цих підгрупах ми отримали показник 16 балів, що вказує на високий рівень цієї схильності. Це призводить до невірноваженості та жорстокості до інших, використання лайливих слів, застосування фізичних методів впливу, негативних оцінок партнерів. Життя у підвищено агресивному просторі субкультури позначається і на характері поведінки кожного її адепта. Агресивність носить наступальний характер і часто є невмотивованою з боку інших. Фактично простежується енергетична залежність підлітка від негативного підкріплення. Конфліктність перетворюється на спосіб життя. Її показник у цих підгрупах становить 17 балів. Показник тривожності знаходиться на межі середнього і високого рівнів (15 балів). За цих умов підлітку важко приймати самостійні рішення. Він схильний діяти конформно під впливом групового тиску.

Отже, підлітки-неформали характеризуються високим рівнем агресивності. Їм важко встановлювати позитивні взаємини з людьми, через прагнення поставити власні інтереси вище за інтереси інших. Вони неадекватно сприймають критику з боку інших, проявляють нестриманість та грубість у спілкуванні. Учасники молодіжних субкультур характеризуються більш високим рівнем розвитку самозахисних механізмів і чутливості, ніж підлітки, що перебувають поза субкультуральним середовищем. Підлітки-неформали постійно перебувають у стані стабільної непристосованості особистості, що активізує захисні механізми. У представників молодіжних субкультур виражені нонконформістські тенденції, схильність реалізовувати негативні емоції

безпосередньо в поведінці. Підлітки, що включені до середовища молодіжної субкультури характеризуються схильністю до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем та готовністю до реалізації девіантної поведінки, як наслідку слабкого вольового контролю емоційної сфери, що може зумовлюватися переживанням підліткової кризи розвитку особистості. Потрапляючи у середовище молодіжної субкультури, підліток переймає її норми і правила, стає більш конформним і радикально налаштованим, що у подальшому стає чинником прояву деструктивних поведінкових реакцій. Здатність груп посилювати деструктивні реакції частково пов'язана з «розмиванням» відповідальності (уникнення покарання за свої дії). Крім того, групи підсилюють деструктивні схильності через соціальне зараження.

Для вивчення особливостей міжособистісних налаштувань підлітків, що мають різну приналежність до субкультурального простору у нашому дослідженні використовувалася методика Т. Лірі. За нашим розумінням, вона дозволяє простежити тенденції, що закріплюються у підлітків у процесі спілкування з друзями. Як видно з таблиці, найсуттєвіші відмінності між підлітками чотирьох груп, що брали участь у дослідженні, простежується за двома характеристиками: авторитарність та агресивність (див табл.4.6).

На нашу думку, значною мірою вони зумовлені стилем їх життя і особливостями взаємодії у групі. Культ сили, краси тіла, вправності та готовності до ризику схиляють підлітка до протиставлення себе одноліткам. Авторитарність (середній показник у цій групі складає 12,2 бала) виявляється не лише у намірах і способах їх реалізації, а й у зовнішніх поведінкових ознаках. У ситуаціях проблемного характеру чітко простежується прагнення підлітка продемонструвати свою силу. Це виявляється навіть у ситуаціях спілкування з дорослими.

Наведемо приклад. *Під час перевірки домашнього завдання вчитель висловила Олегу М. докір, щодо недбалого виконання вправи. Хлопець не лише гнівно заперечив, а й увесь напружився, заграв біцепсами, зжав кулаки, демонструючи силу та агресію. Уже більше трьох років він захоплюється*

культуризмом і неодноразово демонстрував свої здобутки перед однолітками і дорослими.

Таблиця 4.6.

Показники соціально-психологічних налаштувань підлітків із різних субкультуральних спільнот у ситуаціях міжособистісної взаємодії

Шкали тесту	Середні показники схильності підлітків до вибору поведінкових стратегій		
	1 підгрупа	2 підгрупа	3-4 підгрупи
авторитарний	9,2	9,5	12,2
егоїстичний	7,5	7,7	12,1
агресивний	7,9	8,2	13,3
підозрілий	7,3	6,9	7,9
підлеглість	6,7	7,3	5,7
залежний	8,1	8,4	10,2
доброзичливий	8,1	8,7	6,8
альтруїстичний	8,4	9,4	6,4

Перша ступінь при величинах індексів від 0 до 4 балів – низька, друга ступінь – від 5 до 8 балів – помірна. Перша і друга ступінь є адаптивним варіантом риси характеру, що проявляється стосовно інших людей. Третя ступінь – від 9 до 12 балів – високий рівень вираженості. Четверта ступінь – індекс від 13 до 16 балів – екстремальна поведінка. Третя і четверта ступінь – показник дезадаптивності тенденції характеру (екстремальна поведінка до патології).

Як показали подальші опитування, більшість представників субкультури культуристів використовують анаболічні препарати, що не лише посилюють біосинтез білка, а й рівень їх агресивності та відчуття сили. Це підвищує прагнення підлітків до домінування у соціальній взаємодії. Це спричиняє вибір неконформних стратегій поведінки, посилює їх схильність до дез'юктивних (конфліктних) проявів, викликає прагнення до незалежнення позицій, завзятість у відстоюванні власної точки зору, тенденцію до лідерства та домінування. Показник декларування підлітками із субкультур негативного спрямування схильності до агресії склав 13,3 балів, що суттєво відрізняється від

тенденцій, що простежуються у інших спільнотах (відповідно у 1 підгрупі 8 балів у другій 8,1 балів) ($t=15,63$ ($p<0.001$)).

Життєдіяльність у соціальному полі субкультури з підвищеним деструктивним потенціалом перешкоджає формуванню альтруїстичних тенденцій. Якщо у двох перших підгрупах показник схильності до альтруїзму знаходиться у межах норми (8-9 балів) ($t=2,1$ ($p>0.05$)), то у третій-четвертій підгрупі він вказує на нижчий рівень цієї тенденції (6,5 балів) ($t=4,67$ ($p<0.001$)). Натомість показник егоїстичних стратегій виходить за межі норми (12,1 балів), викликаючи загострення конкурентних проявів.

Цікавим аспектом життєдіяльності субкультур негативного спрямування є їх вплив на формування особистісних схильностей до підлеглості та конформності. Можна припустити, що відчуття сили, готовність до ризику, схильність до домінування буде призупиняти розвиток цих стратегій. Все ж виконані обстеження вказують, що сила деструктивного поля унеможливорює розвиток особистісної незалежності. Підлітки із таких субкультур мають вищі показники як по критерію підлеглості, так і залежності. За нашим розумінням, це стає можливим лише за умови розвиненої групової ідентичності. Визнання норм групи, віднесення себе до цієї спільноти забезпечуючи підпорядкування та протипоставлення іншим групам. Отже, у групі підлітків-неформалів спостерігається податливість та залежність від позицій однодумців (середовище субкультури), тобто підлітки-неформали залежать від правил групи і схильні підкорятися встановленим нормам поведінки у субкультурі.

Наявність цих тенденцій зумовлює необхідність простеження рівня адаптованості чи протистояння підлітків щодо своїх об'єднань. Діагностика пристосованості підлітків до умов взаємодії з оточуючими його людьми у системі міжособистісних відносин здійснювалася за допомогою методики «Діагностика соціально-психологічної адаптації» (авт. К. Роджерс, Р. Даймонд, адапт. А. Осницького).

За результатами дослідження соціальної адаптації за вищезначеною методикою можна робити висновок, що у половини підлітків-неформалів

(56,7%) із спільнот негативного спрямування простежуються ознаки дезадаптація (див. рис.4.9). На нашу думку, це зумовлено процесами зіставлення нормативних приписів зі стратегіями поведінки, що використовуються. Підлітки постійно зустрічаються з критичним ставленням оточуючих, заборонами, що викликає певне напруження. Як наслідок, у значній кількості неформалів (42,7%); простежується неприйняття себе, відчуття емоційного дискомфорту (у 76,6%). Все ж центральною негативною тенденцією є неприйняття інших, яке чітко простежується у позиціях більшості adeptів (83,7%), негативно налаштованих субкультур.

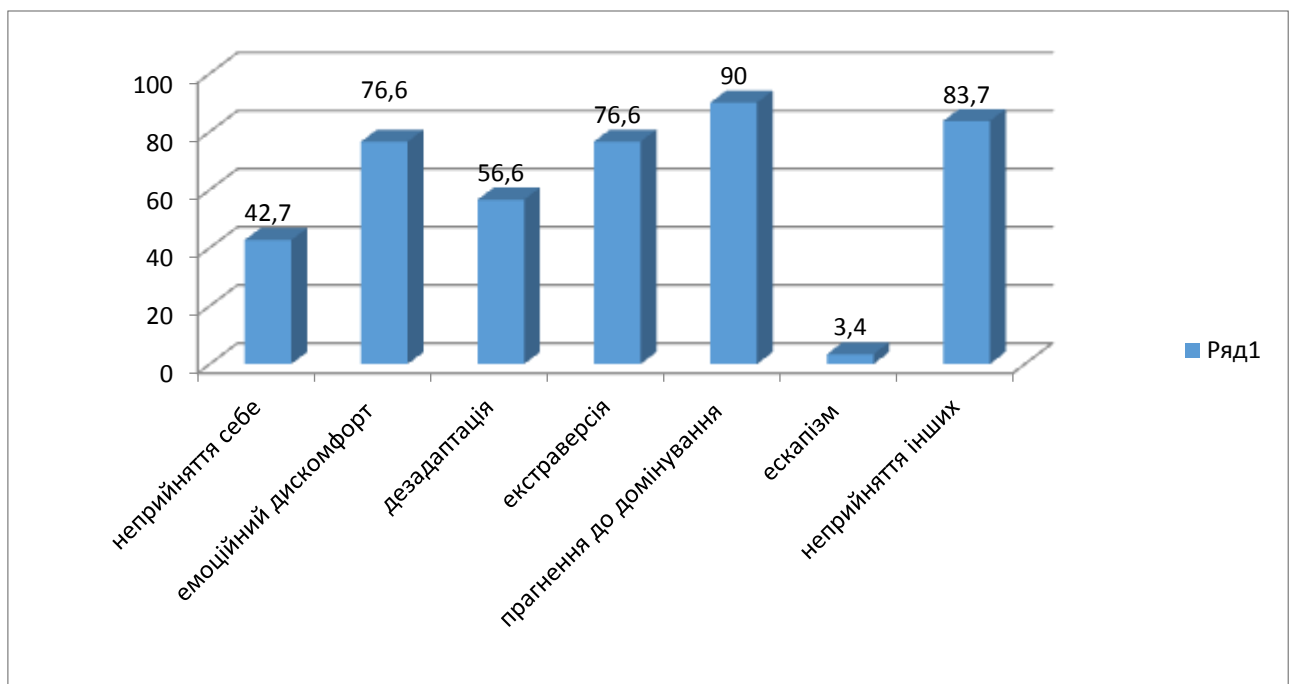

Рис. 4.9. Показники соціально-психологічної дезадаптація підлітків-неформалів із субкультур негативного спрямування

Вагому роль у розвитку особистості підлітка і його поведінки відіграє самооцінка. Рівень самоприйняття значною мірою обумовлює вибір підлітками стратегій поведінки, їх самопочуття у спільноті, бажання-небажання підтримувати зв'язок із певним субкультуральним простором. Дослідження самооцінки і рівня домагань представників молодіжних субкультур здійснювалося нами за допомогою методики Дембо-Рубінштейн, адаптація А. Прихожан. Виходячи з отриманих даних, можна відзначити, що 38,1%

підлітків мають високу самооцінку (див. табл. 4.7). Ця тенденція найяскравіше простежується у представників 3 і 4 підгруп.

Таблиця 4.7

Рівневі показники самооцінювання підлітків із різних субкультуральних просторів оцінювання

Особливості самооцінки	Наповнюваність субкультуральних підгруп за рівнем самооцінки adeptів			
	1 підгрупа; n=794	2 підгрупа; n=294	3- 4 підгрупа; n=208	Середні показники n=1296
низька	26,2	23,5	20,7	23,5
середня	37,3	44,2	33,1	38,4
висока	36,5	32,3	46,2	38,1

Зіставлення самооцінювання учасників, що не входять до субкультурального простору і adeptів негативно спрямованих субкультур вказує на існування більш яскравої тенденції до високого самооцінювання у представників останніх підгруп ($\varphi^* = 12,24$ ($p < 0.001$)).

Така ж кількість учасників віднесена нами до середнього рівня (38,4%). Близько п'ятої частини учасників дослідження демонструють наявність низьких рівнів оцінювання. Співставляючи підгрупи учасників дослідження за характером самооцінювання, ми дійшли висновку, що простежується також відмінність між представниками різних субкультуральних просторів у категорії низького самооцінювання, зокрема між учасниками першої і двох останніх підгруп ($\varphi^* = 8,89$ ($p < 0.001$)).

Ми також враховували, що за низькою самооцінкою можуть приховуватися два абсолютно різних явища: справжня невпевненість у собі та «захисна», коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутність здібностей тощо дозволяє не докладати жодних зусиль. Аналіз підгруп середнього та високого рівнів самооцінювання все ж дозволяє визнати, що представники із субкультур негативного спрямування у процесі

самооцінювання частіше обирають вищі показники, що забезпечує майже половині adeptів цієї субкультури (46,2 %) відчуття впевненості у своїй успішності. Значну роль у цьому процесі відіграє динамічність процесів, що відбуваються у групі, високий рівень емоційних пререживань, зумовлених реалізацією програм на межі дозволеного, відчуття домінування і переваг над іншими adeptами субкультурального простору, все це дарує підлітку більшу впевненість у своїх можливостях та підвищує відчуття рівня значущості.

Життєдіяльність підлітків у субкультуральному просторі досить різноманітна. Вона наповнена різними ідеями, планами, засобами їх реалізації. Найчіткіше деструктивно-асоціальні тенденції у молодіжних спільнотах виявляються у проблемних ситуаціях, де виникає протистояння, неспівпадіння інтересів та врешті-решт зароджується конфлікт. Від типу реагування підлітків на конфліктну ситуацію значною мірою залежить загальний фон життєдіяльності спільноти. Для вивчення характеру реагування підлітків у конфліктних ситуаціях у дослідженні використовувалася методика «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (авт. К. Томас, Р. Кілменно, адапт. Н. Гришиної). Як відомо, для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях, К. Томас запропонував двовимірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами в якій є кооперація (пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до конфлікту) і наполегливість (для якої характерний акцент на захисті власних інтересів). Відповідно цим вимірам, автор виокремлює п'ять способів регулювання конфліктів: змагання (конкуренція) як прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому; пристосування – на протигагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; компроміс; уникнення – відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей; співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Як видно з таблиці 4.8, простежується відмінність у виборах підлітками із різних субкультур типів поведінки у конфліктних ситуаціях. У представників

субкультур негативного спрямування найбільш яскраво виявляється схильність до протидії. Цей деструктивний тип реагування було діагностовано як домінуючий у третини adeptів (33,7%) цього субкультурального поля.

Таблиця 4.8

Домінування певних типів поведінки у конфліктних ситуаціях у представників різних підліткових субкультур

Типи поведінки	Наповнюваність підгруп з домінуванням певного стилю поведінки у конфліктних ситуаціях у представників різних субкультур (у %)		
	1 підгрупа; n=794	2 підгрупа; n=294	3-4 підгрупи; n=208
протидія	13,9	17,3	33,7
співпраця	16,9	17,7	17,7
компроміс	11,3	15,6	13,9
унікнення	31,5	22,8	27,4
поступливість	26,4	26,5	15,4

Життя у групі, що має підвищений фон агресивності, посилює прагнення підлітка домінувати над іншими, діяти прямолінійно, ігноруючи принципи толерантності і альтруїзму. Висока міра прийняття норм групи перешкоджає пошуку більш конструктивних шляхів вирішення проблеми. Стратегія уникнення посіла друге місце у виборах adeptів 3 підгрупи. Зазначимо, що переважно її декларували представники субкультури зачеперів та культуристів, До продуктивної співпраці як доцільної поведінки у конфліктних ситуаціях схиляється лише шоста частина (17,7%) учасників субкультур негативного спрямування.

У цілому, позиції підлітків із цього різновиду субкультури суттєво різняться від декларованих позицій інших учасників опитування. Зокрема, у підлітків, які не відносять себе до молодіжної субкультури, стратегію протидії обрали 13,9 % учасників, у групі позитивно спрямованих субкультур – 17,3%. Натомість поступливість як поведінкова стратегія у цих підгрупах

виокремлювалася підлітками у два рази частіше. У той же час варто відзначити, що за показниками співпраці учасники трьох підгруп суттєво не відрізняються. На нашу думку, це зумовлено віковими закономірностями. Постійний потяг до взаємодії з однолітками у підлітків поєднується з небажанням поступатися іншим, відмовлятися від власних позицій. Тому, в цілому, можна виокремити спільну особливість молодіжних субкультур – низький рівень вираженості стратегії співпраці, єдиної стратегії, якій автор методу К. Томас надавав значення конструктивної. Усі інші стратегії в тій чи іншій мірі ведуть до взаємного або індивідуального програшу в ситуаціях конфлікту.

Як зазначалося, при організації дослідження до участі у емпіричних обстеженнях долучалися лише підлітки із середньо-статистичними рівнями агресивності та деструктивності. Тому закономірно виникає питання про причини і механізми розгортання негативних тенденцій у особистісному розвитку адептів субкультурального простору, підвищення їх агресивності та зростання кількості деструктивних проявів. За нашим розумінням, в основі цих процесів лежать два основні механізми: розвиток групової ідентичності та не сформованість механізму перенесення засвоєних норм на субкультуральний простір.

Поглянемо на механізм перенесення підлітками засвоєних моральних норм на субкультуральний простір. З цією метою ми скористалися методикою «Діагностика рівня етично-моральної відповідальності особистості» (авт. І. Тимошук). Як відомо, до початку підліткового періоду система знань дітей про систему моральних норм і приписів є достатньо розвиненою. Протягом періоду відбувається подальше становлення моральної свідомості як у системі уявлень, так і особистісних ставлень. Перенесення засвоєних знань передбачає розвинені рефлексивні здатності, які і забезпечують аналіз субкультурального простору та власної поведінки у ситуаціях морально-етичних колізій та конфліктів. Як засвідчили результати опитування, підлітки не особливо замислюються над необхідністю здійснювати аналіз власної поведінки. Вони схильні декларувати згоду, з думкою про недоречність оцінювання

правильності життєдіяльності. Вони висловлюють згоду з судженням «Якщо постійно обмірковувати правильність життя, то і життя може пройти мимо». За нашим розумінням, особливо небезпечною є тенденція до прийняття ідеї «Вважаю, що треба робити справи, а не замислюватися над тим, як це позначиться на людях». Декларування таких позицій засвідчує, що рефлексивні процеси у сфері моральних приписів не забезпечують підліткам адекватного оцінювання життєдіяльності групи та власної поведінки у субкультуральному полі. Підліткова непримиримість і схильність до критики позначається на їх здатності до інтуїтивного оцінювання морально-етичних ситуацій. Зокрема, на одне із центральних питань шкали етичної інтуїції «Люди, які постійно слідуєть голосу совісті, мають смішний і несучасний вигляд», більше третини учасників обрали позицію визнання. Особливо ця тенденція чітко представлена у вибірці adeptів із субкультур негативного спрямування.

Досягнутий рівень морального розвитку дозволяє підліткам розмірковувати на теми моралі в екзистенційному ключі. У той же час було діагностовано досить високий рівень прийняття ідей «У житті я більше дотримуюся принципу: «Мені подобається», ніж «Я повинен», «Вважаю, що людина не зобов'язана відповідати за кризи і конфлікти, що відбулися у її житті». Такі визнання свідчать про відсутність належного рівня екзистенційної відповідальності, що лежить в основі нормовідповідної свідомої поведінки.

Підлітковий період – час поступового переходу до позиційного оцінювання соціального простору, тому надзвичайно цінним є вивчення питання прийняття adeptами субкультурального простору морально-етичних цінностей. Як показало обстеження, простежується значне ігнорування загальноприйнятих принципів співжиття. Зокрема, багато підлітків погоджуються з ідеями, що обов'язок і порядність втратили своє значення у сучасному житті, що люди, які борються за справедливість це просто вискочки, що «ціль виправдовує засоби».

В цілому, за результатами діагностичного опитування, можна констатувати наявність більш низьких рівнів сформованості показників

морально-етичної відповідальності у представників субкультур негативного спрямування.

Таблиця 4.9

Показники сформованості морально-етичної відповідальності у представників різних субкультур

Шкали	Середні значення показників морально-етичної відповідальності у підлітків, що мають різну приналежність до субкультурального простору		
	1 підгрупа; n=794	2 підгрупа; n=294	3-4 підгрупи; n=208
моральна рефлексія	2,5	2,1	1,5
моральна інтуїція	2,6	2,0	1,7
екзистенційний аспект відповідальності	2,6	2,1	1,2
альтруїстичні емоції	2,5	2,4	2,0
морально-етичні цінності	2,6	2,3	1,2
Середні показники за методикою	12,8	11,0	7,6

За проведеною методикою «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» А. Орел в цілому відзначена настороженість до ситуації дослідження; виявлені конформні установки випробовуваних, схильність слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки (48,8 балів), високий рівень соціального контролю; низька цінність власного життя, схильність до ризику, виражена потреба в гострих відчуттях (52,3 балів), наявність агресивних тенденцій у випробовуваних (52,8 балів); слабкість вольового контролю емоційної сфери, небажання або неможливість контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій (53,1 балів).

Зв'язок між особливостями особистості і негативного впливу субкультури виражається, в прямій залежності між показниками: адаптивність і адекватність зовнішнього вигляду, поведінки; дезадаптивність і труднощі взаємодії з соціумом; конфліктність і ціннісні орієнтації, і в обернено пропорційній

залежності між відповідальністю, емоційним дискомфортом, моральними установками.

Експериментально доведено, що схильність до деструктивних поведінкових реакцій є однією з основних соціально-психологічних характеристик представників молодіжних субкультур на індивідуальному рівні поряд з високим рівнем агресивності, конфліктності, високою тривожністю, почуттям емоційної ізоляції та несформованістю вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів.

Висновки до 4 розділу

Сучасний молодіжний простір наповнений різними типами субкультуральних процесів. Як засвідчує дослідження, підлітки достатньо обізнані з особливостями поведінки представників різних субкультур. За широтою знань та їх адекватності виокремлюється три рівні загальної обізнаності підлітків із явищем субкультури. Аналіз вікової динаміки когнітивної готовності підлітків до адекватного сприйняття субкультури вказує на позитивну вікову динаміку процесу. Відбувається як розширення і уточнення знань про функціонування молодіжного руху, так і підвищення рівня адекватності у його оцінці. Співставлення змін, що відбуваються у системі знань підлітків про молодіжні субкультури засвідчує наявність скачка у їх загальній обізнаності у період 13-14 років. Аналіз змістового компоненту змін у системі уявлень також висвітлює певні вікові особливості процесу. Якщо на початку середнього підліткового віку переважно відбувалося розширення знань про різні аспекти молодіжного руху, то до кінця періоду простежувалося підвищення точності і адекватності розуміння функціонування феномену.

Після 13,5 років значного розширення підгрупи з високим рівнем обізнаності про субкультуральні явища не простежується, оскільки сформувавши первинну систему уявлень про явище, більшість підлітків не долучаються до функціонування неформальних об'єднань субкультурального типу. Процес їх соціалізації відбувається у рамках традиційних соціальних

інституцій: школа, сім'я, діадичні об'єднання чи відносно ізольовані мікрогрупи.

Вагому роль у процесі інтеграції молодшої людини із певною спільнотою відіграє емоційна складова. Прихильне налаштування до субкультурального руху простежено у третина учасників опитування, близько половини позначають своє ставлення до представників молодіжних субкультур як нейтрально-байдуже.

Захоплюючи свідомість молодшої людини, субкультуральний рух може здійснювати на неї як позитивний, так і негативний вплив. Підлітки здатні помічати і оцінювати рівень деструктивності своєї спільноти та відповідність її нормативної бази загальноприйнятим моральним приписам. Найяскравіше негативний потенціал представлений у субкультурах негативного спрямування. Найчіткіше тут виокремлюються такі тенденції, як схильність до агресії відносно інших угруповань та вживання алкоголю. Усвідомлення підлітками суперечностей між нормативною базою спільноти та існуючими суспільними вимогами не пов'язане з переживанням почуття провини чи сорому. Як засвідчує дослідження, усвідомлення підлітками суперечностей між нормативною базою спільноти та існуючими суспільними вимогами не пов'язані з переживання почуття провини чи сорому, що вказує на позитивну ідентифікацію з інгрупою та недостатній рівень сформованості моральної свідомості та конструкту просоціального Я, який визначається у сучасних психологічних дослідженнях як одне з центральних новоутворень підліткового періоду.

Встановлено, що підвищення агресивно-деструктивного фону молодіжної субкультури може загострювати індивідуальну та вікову схильність підлітків до асоціальних способів реагування. Доведено, що підлітки, які належать до субкультур гопників, культуристів, зачеперів та скінхедів, більш яскраво декларують схильність до агресивних та деструктивних форм поведінки. Відмінність простежується як за шкалою агресії, так і ворожості. Життя у підвищено агресивному просторі субкультури позначається на характері

поведінки кожного її адепта. Підліткам-неформалам важко встановлювати позитивні взаємини з людьми, через прагнення поставити власні інтереси вище за інтереси інших. Вони неадекватно сприймають критику з боку інших, проявляють нестриманість та грубість у спілкуванні. Учасники молодіжних субкультур характеризуються більш високим рівнем розвитку самозахисних механізмів і чутливості, ніж підлітки, що перебувають поза субкультуральним середовищем.

У половини підлітків-неформалів із спільнот негативного спрямування простежуються ознаки дезадаптації. Це зумовлено процесами зіставлення нормативних приписів зі стратегіями поведінки, що використовуються. Підлітки постійно зустрічаються з критичним ставленням оточуючих, заборонами, що викликає певне напруження. Як наслідок, у значної кількості неформалів (42,8%) простежується неприйняття себе, відчуття емоційного дискомфорту (76,6%). Все ж центральною негативною тенденцією є неприйняття інших, яке чітко простежується у позиціях більшості адептів (83,7%), негативно налаштованих субкультур.

Життєдіяльність підлітків у субкультуральному просторі досить різноманітна. Найчіткіше деструктивно-асоціальні тенденції у молодіжних спільнотах виявляються у проблемних ситуаціях, де виникає протистояння, неспівпадіння інтересів та врешті-решт зароджується конфлікт. У представників субкультур негативного спрямування найбільш яскраво виявляється схильність до протидії.

У цілому, за результатами діагностичного опитування, можна констатувати наявність більш низьких рівнів сформованості показників морально-етичної відповідальності у представників субкультур негативного спрямування, що вказує на необхідність своєчасного психолого-педагогічного коригування негативних тенденцій у їх соціально-особистісному розвитку.

Матеріали розділу висвітлені у монографії автора [280] та його наукових статтях [276; 277; 283; 284].

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ДЕСТРУКТИВНИХ ТА АГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ПРЕДСТАВНИКІВ ПІДЛІТКОВИХ СУБКУЛЬТУР

5.1. Загальні підходи до мінімізації деструктивно-агресивних проявів у adeptів субкультуральних спільнот

Виконані емпіричні обстеження засвідчили наявність суттєвих відмінностей у рівнях деструктивності та агресії підлітків із різних субкультуральних просторів. За більшістю особистісних показників та особливостей поведінки adeptи позитивно спрямованих субкультур суттєво не відрізняються від однолітків, що знаходяться поза субкультуральним простором. Отже, цінності цих спільнот забезпечують соціалізацію у межах середньостатистичних норм. Інші тенденції були простежені у представників субкультур негативного спрямування. Рівень їх агресивно-деструктивної поведінки зумовлює формування більш емоційно-нестабільного простору у шкільних колективах, що негативно позначається як на системі міжособистісної взаємодії школярів, так і на розвитку їх особистості. Враховуючи наявність цих тенденцій, подальше наше дослідження спрямовувалося на пошук шляхів корекції агресивних схильностей підлітків. Дослідження показало, що тінейджери усвідомлюють наявність у їхніх спільнотах більш високих рівнів агресивності та деструктивності, але це не спричиняє втрату зацікавленості субкультуральним простором. Отже, розвивально-корекційна робота не може спрямовуватися на реалізацію ідеї виходу із субкультури. За нашим розумінням, більш перспективним шляхом є розвиток у підлітків критичного ставлення до цінностей своєї субкультури та зваженого вибору стратегій особистої поведінки. Ці тенденції стають досяжними за умови розвитку у adeptів субкультурального простору конструкту соціальної відповідальності.

Схема корекції агресивності адептів субкультурального простору включала первинну діагностику, розвивально-корекційну роботу, повторну діагностику та розробку рекомендацій

1 етап	2 етап	3 етап	4 етап
Первинна діагностика	Розвивально-корекційна робота	Повторна діагностика	Підготовка висновків та рекомендацій
	мета корекції		
	завдання корекції		
	принципи розвивально-корекційних впливів		
	зміст корекційних впливів		
	результати		

Виходячи із цих міркувань, ми визначили мету розвивально-корекційного впливу – послаблення деструктивності субкультурального простору через підвищення міри усвідомлення адептами власної відповідальності за життєдіяльність спільноти та рівня особистісної нормовідповідності.

Загальний підхід вибудовувався на основі теорії саморозвитку (С. Кузікова, М. Смульсон, А. Маслоу, К. Роджерс). Згідно неї визнається, що у підлітковому віці дитина стає суб'єктом не лише своєї життєдіяльності, а й саморозвитку (С. Кузікова).

У відповідності до мети були сформульовані завдання:

- розширити і уточнити уявлення підлітків про явище субкультури та її деструктивний потенціал;
- сформулювати систему уявлень підлітків про наслідки дії агресивно-деструктивного поля на поведінку суб'єктів субкультури;
- забезпечити підліткам можливість усвідомити неконструктивність агресивної поведінки;
- розвинути здатність розуміти емоційні стани, переживання партнерів;
- засвоїти позитивні форм поведінки у шкільному колективі та субкультуральному просторі; виробити уміння виражати агресію в нормативних формах;

- сформувати навички позитивного спілкування та взаємодії з однолітками та дорослими, уміння знаходити альтернативні мирні шляхи реалізації принципу безконфліктного життя;
- підвищити рівень самоконтролю та саморегуляції
- сформувати основи соціальної відповідальності за власну поведінку у групі та її загальну атмосферу.

Очікуваний результат. Участь у програмі має сприяти: подоланню/зниженню рівня агресивності; здатності контролювати власну поведінку; розвитку соціальних навичок; формуванню почуття відповідальності за власні дії, способу життя; готовності до процесу десубкультуралізації (виходу із середовища субкультури).

Оцінка ефективності програми. Показники (індикатори), що визначають ефективність програми, включають:

- рівень задоволення очікувань учасників програми;
- рівень відповідності досягнутих результатів меті і завданням програми;
- наявність позитивних поведінкових та особистісних змін як результату проходження програми;
- покращення комунікативних навичок;
- набуття практичних навичок соціально прийнятного способу розв'язання конфліктних ситуацій;
- підвищення рівня толерантності, терпимості до оточуючих;
- наявність емоційної стабільності в кризових ситуаціях;
- покращення стосунків з близьким оточенням;
- наявність життєвих планів, стратегій.

Позитивна динаміка кожного учасника групи визначається шляхом постійного спостереження за поведінкою учасників групи та їхньою реакцією на навчальний матеріал, а також за допомогою проведення порівняльного аналізу анкети визначення психологічного стану учасника тренінгової

програми (додається до програми) щодо способів виявлення особистих емоційних переживань на початку та після закінчення програми.

Опис структури програми. Навчально-методичний комплект тренінгової програми *«Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур»* складається з методичного посібника (тренінговий лист) для ведучого, роздатково-стимульного матеріалу (аркуші, олівці, фарби, роздруківки тощо) та опису змістового компоненту.

Матеріали програми подано у вигляді серії послідовних занять. Тривалість кожного заняття від 1 год. 20 хв. до 1 год. 45 хв.. Структура занять включає три складові:

1. *вступна частина*: привітання учасників програми;
2. *основна частина*: огляд поточного заняття, представлення нового теоретичного і практичного матеріалу, інтерактивні вправи;
3. *підсумок заняття*: оцінка кожного учасника своєї роботи, матеріалу програми і роботи психолога.

Таблиця 5.1

Зміст програми «Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур»

№	Назва	Мета
1.	Вступ до тренінгу	ознайомити підлітка-неформала зі структурою роботи, налагодження комунікації та створення сприятливого психологічного клімату
2.	«Я» у лоні субкультури	сприяти усвідомленню підлітками значущості субкультурального впливу, його неоднозначності та суперечливості; розвиток їхньої здатності виокремлювати негативні тенденції у ціннісних орієнтаціях молодіжних спільнот; формування відповідальності за власну поведінку та інгрупові процеси
3.	«Я» – неповторна особистість	розвиток уявлень підлітка-неформала про себе; активізація самосвідомості
4.	Самопізнання	побудова й усвідомлення позитивної «Я-концепції»

5.	Раціональна поведінка	формування відповідального ставлення до себе, свого життя і навколишнього світу
6.	Образ мого «Я»	підвищення усвідомлення власної значущості, цінності; зміцнення почуття власної гідності
7.	Вплив соціального оточення	формування вміння протистояти соціальному тиску; активне усвідомлення кола своїх можливостей
8.	Активність особистості	формування активної соціальної позиції
9.	Моє життя – мій вибір	розвиток навичок поведінкової та емоційної саморегуляції
10.	Реагування у конфліктних ситуаціях	сприяння усвідомленню учасниками своєї поведінки; формування вміння позитивно вирішувати конфлікти
11.	Механізми самовдосконалення характеру	сприяти самопізнанню особливостей характеру, своїх сильних і слабких сторін, формувати вміння виробляти бажані риси характеру, виховувати бажання до самовдосконалення
12.	«Я» – емоція, «Я» – агресія	навчання ефективних способів спілкування; навчитися правильно розпізнавати емоції; реагування на негативний досвід; усвідомлення і вираження власного відношення до проблеми агресивної поведінки; навчання розпізнаванню спрямованості власних агресивних імпульсів
13.	Обличчям до агресії	вибір найбільш прийняттого способу розрядки гніву й агресивності; відреагування на негативні емоції
14.	Мистецтво володіти собою	зосередження учасників на власних відчуттях; вираження емоційних станів, формування згуртованості групи; сприяти вихованню вольових рис; показати шляхи формування вольових рис
15.	Мій образ майбутнього	сформувати у підлітка позитивну установку на майбутнє
16.	Рефлексія тренінгу. Вихід з групи	усвідомлення свого взаємозв'язку з іншими людьми. Конструктивний вихід із тренінгу

Форми роботи. Основна форма реалізації корекційних завдань – тренінг. Саме він дозволив учасникам обмінюватися інформацією з іншими членами групи, сприяв розвитку комунікативної діяльності, формуванню навичок взаємодії. Ми усвідомлювали, що у процесі тренінгу інформація засвоюється швидше, тому що учасники мають змогу обговорити те, що є незрозумілим,

поставити питання й одразу застосувати отримані знання на практиці, формуючи, таким чином, відповідні поведінкові навички.

Групова робота з підлітками-неформалами в межах тренінгу реалізовувалася у різних формах, що включали інформаційні повідомлення та презентації ведучого, пошук творчих ідей за допомогою «мозкового штурму», бесіди та обговорення, роботу в групах, рольові ігри. Також передбачалося, що у процесі проведення занять можливе застосування інших форм роботи, які дозволяють учасникам закріпити здобуті теоретичні знання на практиці. Вибір форми залежав від особливостей конкретної ситуації та поставленого завдання.

Організаційні засади реалізації тренінгової програми.

Загальні положення:

- до моменту залучення підлітків-неформалів до програми з ними проводилася індивідуальна робота, спрямована на ознайомлення з поставленими цілями, орієнтовним змістом занять, очікуваним результатом та графіком їх проведення;

- впродовж реалізації програми здійснювалася система консультативних заходів з батьками та вчителями учасників тренінгових підгруп. Їх залучення до співпраці сприяло інтенсифікації коригуючих впливів, прискоренню процесів стабілізації поведінкових патернів підлітків, зниження їх деструктивності;

- враховуючи високу динамічність процесів розвитку у підлітковий період ми передбачали подальше продовження співпраці учасників тренінгу з практикуючими психологами навчальних закладів, де вони навчаються, що сприяло б закріпленню позитивних результатів та відстеженню ефективності програми (наприклад, після проходження програми через 3 та 6 місяців).

На етапі формувального експерименту було сформовано три групи учасників: дві експериментальні та одна контрольна. У розвивально-корекційному тренінгу по зниженню рівня агресивності та формування соціальної відповідальності брали участь 32 підлітки із субкультур негативного спрямування.

Періодичність зустрічей. Корекційні заняття проводилися один-два рази на тиждень.

Вимоги до ведучого:

- базова психолого-педагогічна освіта;
- ознайомлення з основами когнітивно-поведінкового підходу, оволодіння матеріалами програми **«Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур»**;
- володіння знаннями, вміннями та навичками роботи з підлітковою аудиторією, зокрема з підлітками-неформалами, що характеризуються деструктивною та агресивною поведінкою;
- дотримання вимог етичного кодексу психолога, зокрема збереження конфіденційності щодо інформації, отриманої від учасників: будь-яка інформація, якою учасники захочуть поділитися з групою чи психологом під час заняття або яку зазначать у своїх щоденниках, вважається конфіденційною і не повинна передаватися іншим особам (за умови, якщо вона не містить загрози життю та здоров'ю інших людей або ж відомостей про скоєний злочин чи злочин, що планується).

Вимоги до приміщення. Проведення програми передбачає певні вимоги до навчального приміщення та його технічного забезпечення, а саме:

- площа аудиторії має відповідати чисельності групи;
- стільці для учасників та психолога мають бути розташовані по колу, за межами якого мають знаходитися столи для роботи груп;
- місця учасників мають бути мобільними, столи та стільці доступними для переміщення;
- дошка для розміщення блокноту фліпчарт;
- проекційна техніка (ноутбук та проектор) та екран.

Робота здійснювалася на теоретичних засадах соціально- психологічного впливу. Він передбачав елементи просвітницької, превентивної та профілактичної роботи. Зазначимо, що складність феномену агресії спонукав

нас до вибору комплексного підходу у роботі з підлітками через організації психологічного супроводу. Ця стратегія реалізовувалася шляхом залучення до співпраці батьків, вчителів, студентів-волонтерів та однолітків. Враховуючи відсутність на початкових етапах взаємодії, особистісної зацікавленості підлітків-неформалів у зміні стратегій поведінки при започаткуванні співпраці, особлива увага зосереджувалася на формуванні мотиваційних основ процесу.

Робота здійснювалася поетапно. Кожний із них спрямовувався на певну конкретну ціль. На першому етапі відбувалося налагодження взаємодії та отримання згоди на співпрацю. На другому – робота спрямовувалася на пробудження інтересу підлітків до проблеми, виокремлення особливостей їх субкультуральної приналежності та її наслідків. На третьому етапі передбачалася робота по усвідомленню негативних наслідків слідування деструктивним нормам групи. На четвертому відбувалося формування і закріплення усвідомленого наміру змінити свою поведінку та сприяти позитивним змінам у просторі субкультури. Важливим аспектом розвивально-корекційних впливів на цьому етапі було закріплення віри підлітків у здатності змінити ситуацію на краще. На наступних етапах – відбувався пошук і навчання альтернативним способам поведінки та емоційного реагування в ситуаціях, що провокують агресію; формування і закріплення впевненості підлітків у здатності попередити рецидив агресивної поведінки в любых умовах.

Корекція агресивності adeptів субкультур негативного спрямування здійснювалася за декількома лініями :

а) корекція відхилень у емоційно-вольовій, мотиваційній, моральній сферах;

б) робота по подоланню відхилень у сімейному вихованні (корекція батьківських настанов, відпрацювання ефективного стилю взаємодії з дітьми, гармонізація сімейних стосунків;

в) гармонізація міжособистісних стосунків у колективі однолітків (створення умов для зміцнення міжособистісних зв'язків, задоволення статусних претензій підлітків);

г) корекція ставлення вчителів до молодіжних субкультур та їх adeptів.

Змістовний компонент включає в себе принципи і методи корекції, умови її ефективності, вимоги до умов проведення корекційних занять, структура корекційних занять, рекомендації для ведучого психолого-педагогічно тренінгу. Основні **принципи співпраці** з агресивними підлітками у процесі розвивально-корекційних занять:

- принцип чіткості цілей передбачає виокремлення і донесення до свідомості підлітка позитивних цілей, які враховують інтереси і можливості підлітка;

- принцип позитивного підкріплення виявляється у використанні різних способів стимулювання, привнесення у життєдіяльності підлітка позитивних тенденцій;

- принцип привабливої альтернативи забезпечує розробку нових привабливих типів поведінки;

- принцип розумного компромісу передбачає забезпечення підліткам свободу вибору, відсутність надмірного натиску на його особистість;

- принцип гнучкості обумовлює використання різних форм, способів, стратегій, вибір яких буде залежати від багатьох чинників;

- принцип індивідуального підходу. Субкультуральний простір досить широкий, тому у співпраці необхідно зважати як на субкультурологічну приналежність учасників тренінгової групи, так і на їх індивідуальні особливості.

У роботі з представниками субкультур ми прагнули дотримуватися *принципу адресності*, особливо що стосується врахування соціальних характеристик, пов'язаних з типом субкультури, до якої належить підліток. Очевидно, що підходи до роботи з особами з різним рівнем інтелекту або з діаметрально протилежним соціальним статусом будуть суттєво відрізнятися. На це вказують дослідники субкультур Д. Парфенюк та Л. Шабанов. Так, Л. В. Шабанов стверджує, що молодіжні угруповання з більшою інтелектуальною спрямованістю мають статистично значимий позитивний

зв'язок із соціальним статусом членів, які до них входять. Цілком природно, що інтелектуально розвинену молодь, яка має свій світогляд, систему цінностей, установок тощо та звикла як би там не було думати про те, що вона робить, легше переорієнтувати на більш соціально прийнятну діяльність. Для роботи з малоосвіченими, інтелектуально недалекими «гопниками», звиклими самостверджуватися за допомогою антисоціальної поведінки, необхідна розробка спеціальних програм з метою запобігання (або, принаймні, зменшення) девіантності та спрямування їхньої активності в соціально схвалювані форми [413, с. 20].

Базовий принцип, на якому ґрунтувалася робота з підлітками в субкультуральному просторі, – принцип толерантності. Під толерантністю ми розуміємо прийняття «іншості» у будь-яких її проявах, чи це стосується етнічного походження, соціального статусу, групової приналежності, інтелектуального рівня чи зовнішнього вигляду особи. Хоча толерантність має бути однією з базових установок психолога взагалі, у роботі з представниками субкультур вона особливо актуалізується, адже дивакуватий зовнішній вигляд чи нетрадиційний світогляд у цьому середовищі є швидше правилом, ніж винятком. Саме тому, неупереджене ставлення до представників субкультур є дуже важливим для подальшої успішної взаємодії з ними.

Принцип толерантності забезпечує стійкість поведінки окремих особистостей і соціальних груп у соціальній взаємодії. В першу чергу, він полягає у розумінні того, що сучасна цивілізація повинна базуватися на інтелектуальній та моральній солідарності людства, а також на вимозі до всіх людей проявляти терпимість і жити разом у мирі один з одним як добрі сусіди. Зрозуміло, що реалізація цього принципу є необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку всіх народів.

Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу і способів вираження людської індивідуальності. Толерантність означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини, активне утвердження норм, встановлених в міжнародних

і національних правових актах у галузі прав людини. Толерантність – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов’язок, а й політична і правова потреба. З морально-етичних позицій толерантність – це активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини, це обов’язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного), демократії, правопорядку. Психологічні установки толерантної свідомості визначають стійкість поведінки в суспільстві окремих особистостей і соціальних груп.

Толерантність необхідна і у відносинах між окремими людьми, і на рівні сім’ї, громади, спільноти. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Тому принцип толерантності означає відносини відкритості, уваги один до одного, солідарності.

Узагальнюючи, зазначимо, що під час психологічного супроводу підлітків у постсубкультуральному просторі, поряд з загальними принципами надання психологічної допомоги особливо важливо дотримуватися принципів толерантності, адресності (врахування соціального статусу, інтелектуального рівня та інших соціально-психологічних характеристик, пов’язаних з належністю до субкультури) та системності (робота з підлітком та його сім’єю).

У роботі з підлітками, що схильні до виявів підвищеної агресивності в постсубкультуральному просторі, ми дотримувалися як загальних принципів надання психологічної допомоги, так і принципів поведінкової корекції. Зокрема, спираючись на підхід О. Змановської, при організації роботи з сім’єю підлітка ми працювали, дотримуючись наступних принципів:

- *етапність* (включає багато різних етапів, кожен з яких є послідовним та взаємодоповнювальним і допомагає багатогранно вивчити особистість для подальшого виведення відповідних критеріїв психологічного, психофізіологічного, соціального розвитку);

- *наступність* (необхідний об’єктивний зв’язок між новим і старим у процесі розвитку, який є фактором відтворення соціального статусу й потенціалу сім’ї, закономірною умовою цілісності й ефективності процесу

розвитку та виховання, визначає логіку й послідовність становлення особистості на всіх вікових етапах);

– *системність* (розроблення сукупності заходів, необхідних для реалізації взаємозалежного розвитку окремої особистості, розвитку сім'ї загалом);

– *комплексність* (розроблення окремих, пов'язаних між собою елементів, які забезпечують досягнення підцілей, здійснюються відповідно до загальної мети);

– *нормалізація* (психологічно-педагогічні заходи та підходи, прийнятні в суспільстві, які сприяють максимальному наближенню способу життя сім'ї, яка має дитину з девіаціями, до способу життя сімей з дітьми з просоціальними формами поведінки);

– *інформаційно-методична допомога* (надання батькам необхідних знань, умінь та навичок щодо успішного функціонування, співпраці, міжособистісної взаємодії);

– *мультиmodalність* (вивчення сім'ї на чотирьох рівнях – медичному, соціальному, індивідуальному, екологічному);

– *особистісна спрямованість* (орієнтація на конкретну особистість, індивідуальний підхід; виявлення та врахування конкретних особистісних особливостей певних осіб, які є центральною ланкою в сімейній системі на рівні всіх підсистем, акцентуація на особистісних ресурсах розвитку й саморозвитку);

– *науковість* (використання результатів супроводу для розроблення вдосконаленої програми супроводу) [136, с. 235–236] .

Розроблена нами комплексна програма психокорекції агресивної поведінки підлітків-неформалів *«Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур»* містить дві частини: основну (психокорекційна робота з підлітками) та варіативну (просвітницька робота з батьками та педагогами).

Рис. 5.2. Структура корекційно-профілактичної роботи з підлітками-неформалами

Реалізація програми передбачала 5 основних етапів профілактично-корекційної роботи.

Психокорекційний етап спрямований на встановлення контакту з підлітками, спонукання бажання взаємодіяти, зняття тривожності. Оскільки на початковому етапі програми взаємодія здійснюється з усім класом, то даний етап можна частково вважати профілактичним, маючи на увазі корекційний потенціал діагностичних методик. При відповідній мотивації, яка задається з моменту знайомства, у дітей відбувається стимуляція процесу рефлексії. Впроваджено спеціальну програма корекції залежно від контингенту підлітків та їхніх особливостей.

Розроблена програма корекції агресивної поведінки підлітків, передбачає комплексний підхід до профілактичної та корекційної діяльності, містить методики відповідної індивідуальної та групової роботи.

Програми охоплюють питання, спрямовані на розвиток особистості, мотивування до активного залучення у процес планування подальшого життя, надання можливості оволодіння навичками безконфліктного спілкування, ефективної комунікації тощо. Означена Програма є не єдиним засобом вирішення проблеми агресивної поведінки підлітків і має застосовуватись в тих випадках, коли вони виявляють агресивну поведінку. Профілактична робота буде ефективною, якщо паралельно учасник Програми отримуватиме необхідні для нього соціально-психологічні впливи, які допоможуть у подоланні життєвих труднощів.

Тренінговий блок програми включає два компоненти: груповий та індивідуальний. Даний блок має на меті надати соціально-психологічну допомогу підліткам, схильним до агресивної поведінки, у подоланні насильницького стилю спілкування та в набутті навичок контролю агресії і гніву, умінь ефективної комунікації та партнерської взаємодії у соціальному оточенні.

Основні завдання блоку:

- розширити поінформованість підлітків-неформалів щодо сутності агресії та гніву;
- сприяти усвідомленню підлітками сутності й особливостей поняття насильства та власної ролі у його попередженні і подоланні;
- навчити підлітків розпізнавати механізми агресивної поведінки та запобігати їй;
- відпрацювати навички контролю за гнівом та агресією;
- прищепити навички ефективної комунікації як дієвого способу вирішення конфліктних ситуацій;
- розвинути навички планування індивідуальних цілей та перспективних життєвих планів у ненасильницькому життєвому просторі.

У роботі використовувалися наступні методи – дискусія, гра, бесіда, робота в групах, аналіз конкретних ситуацій, психогімнастичні вправи.

5.2. Розвиток морально-етичної відповідальності підлітків як основи коригування деструктивних тенденцій у молодіжних спільнотах

Результати вивчення зарубіжних та вітчизняних практик реалізації профілактичних та психокорекційних програм і результати констатувального етапу експерименту стали підґрунтям для розробки комплексної програми психокорекції агресивної поведінки підлітків-неформалів. Створюючи програму, ми врахували світовий досвід профілактично-корекційної роботи і теоретичні позиції щодо компонентів корекційних програм.

В основі програми тренінгу покладено положення про те, що головною психологічною умовою корекції несприятливих варіантів розвитку особистості, а також умовою, яка дозволяє підлітку стати суб'єктом саморозвитку є досягнення певного рівня особистісного самоусвідомлення [76].

Підлітковий вік – найбільш сенситивний період для виникнення і реалізації агресивних форм поведінки. По-перше, до середини підліткового періоду сформовуються стійкі властивості особистості, які можуть сприяти виникненню не лише конструктивних, а й деструктивних поведінкових тенденцій. По-друге, неврівноваженість та емоційна чутливість, які властиві підлітковому періоду, зумовлюють виникнення імпульсивних дій, у тому числі і агресивних. По-третє, саме в цей віковий період зовнішня детермінація через сприйняття моделей агресивної поведінки як найбільш успішних має високу значимість. У сукупності ці фактори спричиняють максимальний вплив на виникнення і закріплення агресивної поведінки серед підлітків.

Аналізуючи агресивну поведінку підлітків, можна визнати, що характерними рисами деструктивної поведінки є емоційна нестійкість і чутливість, сором'язливість і агресивність, напруженість і конфліктність у відносинах з оточуючими, схильність до крайніх оцінок і суджень. Підлітки з агресивною поведінкою відрізняються подібністю рис, властивих їм в тій чи іншій мірі: неадекватною самооцінкою; зовнішнім локусом контролю і відмовою від відповідальності за свою поведінку; слабкою соціальною

перцепцією; низьким рівнем соціальної адаптації; невмінням усвідомлювати і контролювати свої емоційні стани; нерозвиненістю здатності до цілепокладання.

Організація занять за програмою *«Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур»* здійснювалася у відповідності до розробленого сценарію. Заняття проводилися протягом трьох місяців із частотою зустрічей 1-2 рази на тиждень. Усього було проведено 16 тренінгових занять. Розвивально-корекційними заходами було охоплено дві підгрупи підлітків (загальний обсяг – 32 особи). Наповнюваність кожної із підгруп – 16 adeptів субкультур негативного спрямування.

Робота за програмою здійснювалася за допомогою комплексу розвивально-корекційних вправ, методів релаксації, елементів аутотренінгу, ігор, проектних методик «репетиції поведінки». У роботі використовувався підхід поведінкової корекції із застосуванням технік когнітивного переструктурування. Ми прагнули сформувати у підлітків здатність до усвідомлення сутності і наслідків своєї поведінки, готовність здійснювати пошук альтернативних шляхів оволодіння ситуацією, здатність брати на себе відповідальність за внутрішньогрупові процеси та власну поведінку, формування правильних установок і звичок.

Крім вищезначених принципів, при реалізації тренінгової програми з агресивними підлітками ми дотримувалися наступних вимог:

1. Дотримання позитивних установок щодо учасників тренінгових груп. Ми усвідомлювали, що лише дотримання цього базового принципу у роботі з важкими підлітками може забезпечити налагодження продуктивної взаємодії з підлітками та реалізацію поставлених завдань. Як відомо, надмірне домінування чи натиск з боку дорослих посилює їх прагнення до протидії та хизування субкультуральною ідентичністю, готовність до протиправної поведінки. Тільки слідуючи цьому принципу, можна досягти позитивного впливу на існуюче коло особистісних проблем підлітка та характер його поведінки як у субкультуральному просторі, так і за його межами [25].

Репресивні заходи з боку дорослих чи використання ними різноманітних форм залякування не приносять бажаних результатів, не сприяють перегляду підлітками свого ставлення до субкультуральних цінностей та загально групових процесів.

2. Врахування вікової детермінації мотиваційних уподобань та поведінкових устремлінь підлітків. У процесі реалізації програми забезпечувалися умови для вільного волевиявлення, можливість відстоювання власних позицій у процесі дискусії та реалізації мотиваційних вправ. У психокорекційній роботі поєднувалися як когнітивні, так і емоційно-вольові та поведінкові способи психологічних впливів.

Аналіз теоретичних концепцій з проблеми корекції агресивної поведінки та результатів емпіричного дослідження показав, що у залежності від мотивів, які спонукають підлітка до неї, можуть формуватися різні психологічні якості. До того ж, підлітки не повністю усвідомлюють зміст своєї діяльності, не ставлять на самоконтроль способи взаємодії з оточуючими людьми. Простежується акцентування уваги на задоволенні власних потреб.

3. Дотримання діяльнісного принципу. Ми виходили з того, що виникнення нового ставлення підлітків до субкультуральних норм формується у процесі включення у нові форми життєдіяльності та реалізації нормовідповідних стратегій. Поява нових властивостей і нової спрямованості особистості можливе тільки в ході розвитку відповідної діяльності, а не шляхом лише одного проповідування нових поглядів та інтересів. Властивості особистості завжди діяльнісно опосередковані. Не будучи породжені відповідною діяльністю, вони є лише простою декларацією.

При складанні програми ми спиралися на принципи системності, єдності діагностики та корекції, дотримання пріоритетності корекції каузального типу, комплексності методів, залучення найближчого оточення, урахування емоційної складності матеріалу.

Програма передбачала три основні напрями роботи. Перший напрям – це групові тренінгові заняття з підлітками, метою яких є розвиток навичок аналізу

внутрішньогрупових процесів, їх нормативної основи, формування механізмів саморегуляції, асертивності, рефлексії та емпатії. Другий напрям – це робота з педагогами із розвитку навичок конструктивної взаємодії з агресивними підлітками. Ця лінія передбачала проведення інтерактивних семінарів з елементами тренінгу для вчителів школи. У процесі зустрічей здійснювався аналіз конфліктних ситуацій та обговорення шляхів профілактики агресії та агресивності у шкільних колективах. Третій напрям – робота з батьками, яка спрямовувалася на підвищення рівня їх психолого-педагогічної компетентності та відповідальності за виховання дітей.

Перший напрям. При роботі з дітьми підліткового віку, схильними до агресивної поведінки, основна увага зосереджувалася на пробудженні інтересу до основних показників колективного співіснування, оцінюванні нормовідповідності життєдіяльності спільноти, власної участі у групових процесах, відповідальності за поведінкові прояви у системі міжособистісних стосунків із членами інгрупи та підлітками із інших субкультуральних просторів. Свідомість і самосвідомість підлітка спрямовувалася на виокремлення і усвідомлення своїх можливостей як члена спільноти, розуміння особистісної відповідальності за процеси, що відбуваються у групі. Як відомо, підлітковий вік сприятливий для роботи над розвитком і закріпленням структур соціального-Я, впевненості в собі, формуванні почуття власної гідності та асертивності. Програма передбачала спрямування уваги підлітків на усвідомлення своєї поведінки, набуття здатності оцінювати атмосферу групи, цінність її орієнтацій, виокремлювати сенс власного життя, часові перспективи і особистісні зобов'язання.

У роботі був використаний підхід поєднання процедур поведінкової терапії із застосуванням технік когнітивного переструктурування - «атаки» на ірраціональні переконання, формування здатності підлітків до усвідомлення сутності і наслідків своєї поведінки, відповідальності, правильних установок і звичок.

Робота з підлітками здійснювалася як у формі індивідуально-профілактичної роботи, так і у формі групового тренінгу.

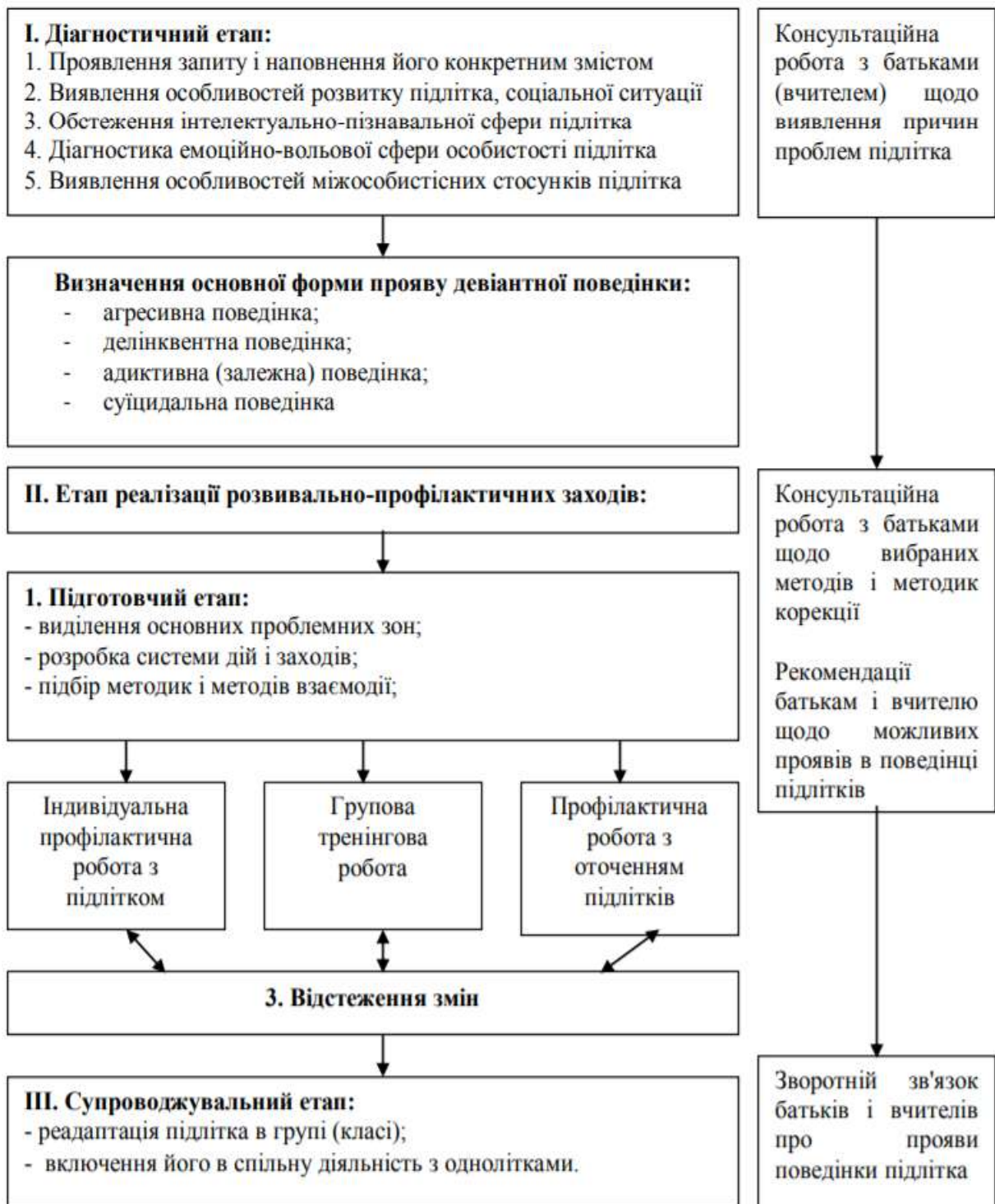

Рис. 5.1. Загальна програма корекційно-профілактичної роботи з підлітками із субкультур негативного спрямування

Як зазначалося, основними цілями тренінгу «Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур» є розвиток умінь, які

допомагають підліткам усвідомлювати наявність проблемних аспектів життєдіяльності спільноти; розвиток здатності до їх виокремлення та аналізу; виокремлення деструктивних елементів власної поведінки; розвиток особистісних властивостей і якостей, які дозволяють протистояти тиску групи, сприяють розвитку самоконтролю та корекції особистісних самовиявів у проблемних ситуаціях.

У ході тренінгу ми прагнули підвищити соціально-психологічну компетентність учасників щодо явища субкультурального руху, його значення, видів, особливостей. При цьому, особлива увага зосереджувалася на виокремленні загроз, що виникають для adeptів субкультур негативного спрямування у формування їх особистості та налагодженні міжособистісних стосунків з дорослими та однолітками. У ході тренінгу відбувалося як оволодіння певними соціально-психологічними знаннями, так і розвиток рефлексивних здібностей (наприклад, здатність аналізувати ситуацію і власну поведінку), вміння гнучко реагувати на ситуацію і швидко перебудовуватися в різних умовах. У процесі тренінгу ми прагнули змінювати субкультуральні стереотипи, які перешкоджають підліткам адекватно вибудовувати власну поведінку та визначати життєві пріоритети.

Проведення тренінгових занять здійснювалося із дотриманням вимог, щодо їх побудови і логіки реалізації, а саме: представлення «Я» учасників, постійного стимулювання їх активності, підтримання відкритого зворотного зв'язку, «тут і тепер» та інших. Зазначимо, що зміст цих вимог досить повно розкривається в науковій літературі, тому ми не будемо на цьому детально зупинятися. Однак, саме їх реалізація значною мірою сприяла формуванню конструктивної атмосфери в групі та розвитку асертивних форм протиставлення індивідуальних поведінкових програм груповим.

Таблиця 5.2.

**Структурні елементи групових та індивідуальних занять
тренінгового блоку Програми психокорекції агресивної поведінки
підлітків-неформалів**

Назва структурних елементів занять	Мета структурних елементів занять
Привітання учасників	Привітати учасника/ів, актуалізувати тему заняття та налаштувати на позитивну роботу
Знайомство	Познайомитись з учасником/ами, відпрацювати навички говорити про себе із позитивним забарвленням, налаштувати на позитивну роботу під час заняття
Рефлексія минулого заняття	Актуалізувати результати та пригадати основні висновки, що були зроблені під час роботи на попередньому занятті
Повторення правил роботи	Актуалізувати правила, яких варто дотримуватись під час роботи на занятті для забезпечення ефективності участі у ньому
Перевірка домашнього завдання	Визначити рівень мотивації підлітка до участі у заняттях та відпрацювати навички та уміння, здобуті під час заняття
Змістовні вправи	Розкрити основний зміст тематики заняття, відпрацювати необхідні знання, уміння і навички для подолання агресивної поведінки
Рефлексія участі у занятті	Підбити підсумки, визначити результати участі у занятті
Домашнє завдання	Відпрацювати навички та уміння, здобуті під час заняття
Ритуал прощання	Сприяти позитивному завершенню участі у занятті

Групові та індивідуальні заняття тренінгового блоку програми «Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур» склалися із сукупності форм та методів, що у поєднанні забезпечували позитивний профілактичний ефект та дозволяли надавати підліткам необхідні знання, відпрацьовувати уміння і навички, що сприяють подоланню агресивної поведінки. Такими формами і методами є: інформаційні повідомлення, мозкові штурми, індивідуальна робота із завданнями, робота у міні-групах, робота з кейсами, інтерактивні вправи, рольові ігри, розповідь історій, робота з іграшками.

Агресивна поведінка підлітків полідетермінована, тому у своїй роботі ми спрямовували корекційні впливи як на пізнавальні, так і емоційні та вольові компоненти.

Розвиток пізнавального компонента спрямовувався на формування у підлітка здатності аналізувати субкультуральний простір, ситуації взаємодії, зіставляти власну поведінку і мотиви з поведінкою і мотивами інших людей. Корекція емоційного компонента спрямована на усвідомлення своїх почуттів, переживань інших людей та здатність регулювати емоції. Формування вольового компонента поведінки ми здійснювали за напрямками, які широко обговорюються в літературі та забезпечують розвиток наполегливості, цілеспрямованості, самоконтролю та рішучості (Т. Авдулова [1, с. 78]).

Психологічна корекція деструктивних форм поведінки adeptів субкультур негативного спрямування передбачала сукупність змістових ліній, які у своїй сукупності сприяли формуванню нового ставлення підлітків до субкультурального простору і його нормативних основ. Серед основних змістових ліній можна виокремити їх наступні напрями:

1. Вміння оцінювати субкультуральний простір, рівень його деструктивності.
2. Відреагування агресії (тобто зняття емоційного та фізичного напруження, спрямування агресії у фізичну активність).
3. Формування самоконтролю (релаксація, стриманість, розвиток рефлексії).
4. Розвиток соціальної активності.
5. Емоційний розвиток.
6. Когнітивний розвиток.
7. Розвиток комунікативної компетентності.
8. Знайомство зі способами блокування агресивності.
9. Корекція соціальної ситуації розвитку.

Розглянемо кожен з напрямів.

1. Вміння оцінювати субкультуральний простір, рівень його деструктивності.

Процеси ідентифікації перешкоджають адекватному оцінюванню процесів, що відбуваються у групі, ведуть до зниження критичності у оцінюванні деструктивних процесів та асоціальних проявів, тому корекційна робота передбачала стимулювання опосередкованого, неупередженого сприйняття ціннісних орієнтацій спільноти, аналітичного ставлення до поведінки партнерів і власних деструктивних самовиявів.

Заняття на тему «Я у лоні субкультури»

Мета: Сприяти усвідомленню підлітками значущості субкультурального впливу, його неоднозначності та суперечності; розвиток їхньої здатності виокремлювати негативні тенденції у ціннісних орієнтаціях молодіжних спільнот; формування відповідальності за власну поведінку та інгрупові процеси.

Час: 1 год. 20 хв.

Інформаційне повідомлення ведучого «*Молодіжні субкультури – за і проти*».

Вправа 1. «Моя субкультура. Погляд зі сторони»

Учасникам пропонують виокремити і записати на аркуші паперу спочатку думки дорослих про позитивні і негативні сторони молодіжної субкультури, потім свої особисті судження і, нарешті, оцінки однолітків. Учасники зачитують свої міркування та обговорюють висловлені ідеї. Особлива увага зосереджується на обговоренні найбільш проблемних аспектів життєдіяльності груп, що провокують агресивні тенденції

Вправа 2 «Прогноз погоди»

Мета: активізація почуттів, самопізнання.

Інструкція: Іноді кожному з нас необхідно побути віч-на-віч із самим собою. Можливо, Ви дуже рано встали і відчуваєте, що не виспалися; можливо, щось зіпсувало Вам настрій. І тоді цілком нормально, якщо інші залишать Вас на деякий час у спокої, щоб Ви змогли відновити свою внутрішню рівновагу.

Якщо з Вами трапиться таке, Ви можете дати нам зрозуміти, що Вам хочеться побути наодинці, щоб до Вас ніхто не підходив. Зробити це можна так: Ви можете «показати» однокласникам свій «прогноз погоди». Тоді всім буде зрозуміло, що на якийсь час Вам потрібно дати спокій

Візьміть лист паперу і воскову крейду і намалюйте малюнок, який відповідатиме Вашому настрою в таких випадках. Або просто напишіть великими розфарбованими буквами слова «Штормове попередження». У такий спосіб Ви можете показати іншим, що у Вас зараз «погана погода», і Вас краще не чіпати. Якщо Ви відчуваєте, що Вам хочеться спокою, Ви можете покласти такий лист перед собою на парту, щоб всі знали про це. Коли Ви відчуєте себе краще, можете «дати відбій». Для цього намалюйте невелику картинку, на якій через дощ і хмари починає проглядати сонце або покажіть своїм малюнком, що для Вас сонце вже світить щосили.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи вдалось Вам визначити власні почуття та відобразити їх на папері?
3. Які емоції Ви відчуваєте зараз?

Вправа 3. «Рахунок»

Мета: розвиток уваги, активізація внутрішніх ресурсів.

Інструкція: «Зараз ми повинні будемо назвати числа від 1 до 15 по порядку. Кожне число повинне бути названо тільки одним учасником, тобто якщо двоє або більше учасників одночасно назвуть одне число, то ми починаємо все з початку. Про виконання вправи наперед не домовляємося і окрім чисел нічого не вимовляємо. Зверніть увагу, що чисел більше, ніж учасників групи, тому давайте постараємося, щоб кожний з нас назвав хоча б одне число».

При обговоренні, психолог акцентує увагу на необхідності орієнтуватися один на одного, погоджувати свої дії з діями інших, вникати в логіку інших. В ході обговорення звичайно виявляється, що не варто чинити тиск в ситуаціях, які припускають співпрацю як найефективніший спосіб взаємодії.

Запитання:

1. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі? Які?
3. Чи вдалось Вам досягти успіху під час виконання вправи?

Вправа 4. «Відносини»

Мета: сприяти самопізнанню особистості через розвиток тілесного самоусвідомлення.

Учасники змінюють свою поведінку у зв'язку із зміною інструкцій.

Інструкції:

– Будь ласка, почніть ходити по кімнаті. Відчуйте свої ступні, ноги, хребет, відчуйте свої руки і кисті, своє обличчя і очі. Приготуйтеся уважно дивитися. Ви повинні уважно спостерігати за іншими членами групи і по-різному реагувати на тих, хто вам зустрічається. Проходячи повз інших, вітайте їх дружнім кивком або усмішкою.

– Тепер, коли Ви зустрічаєте будь-кого, ви повинні відразу зупинитися, потиснути йому руку або покласти руку на плече. Зробіть це швидко і знову йдіть далі, вітаючи таким чином інших членів групи.

– А зараз уявіть собі, що люди, з якими Ви зустрічаєтесь, кілька днів тому Вас сильно образили. Проходячи повз них, виразіть свої ображені відчуття.

– Коли тепер зустрічаєтесь Ви з будь-ким, уявіть собі, що Ви всіх тут «тримаєте за дурнів». Передайте це Вашою ходою.

– Коли Ви знову зустрінете когось, уявіть собі, що він Ваш ровесник і викликає до себе занадто прихильність людей. Передайте Ваші почуття, проходячи повз нього.

– А зараз, зустрівши іншого учасника групи, уявіть собі, що він веде на мотузку великого собаку. Як це вплине на Ваші рухи?

– І, нарешті, привітайте того, з ким Ви зараз зустрінетеся, так, щоб це відображало Ваш реальний настрій. Ви можете подати йому руку і сказати те, що вам хочеться.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які емоції Ви переживаєте зараз?
3. Що було найскладнішим у ході виконання вправи?

Вправа 5. «Діаграма відповідальності»

Мета: розвиток самостійності, здатність до самоконтролю

Опишіть ситуацію, в якій хтось не проявив належної відповідальності. Проясніть, що очікувалося в даній ситуації і що відбулося насправді. Намалюйте на великому аркуші паперу «діаграму відповідальності» і запитайте дітей, яку частку відповідальності вони хочуть узяти на себе. Відзначте цю частину відповідальності на діаграмі. Попросіть дітей сказати яким чином можна було б збільшити свою частку відповідальності в конкретній ситуації.

Запитання:

1. Що Ви дізналися для себе про ухвалення відповідальності за ситуацію?
2. В якому віці діти стають відповідальними за те, що вони роблять?
3. Що слід зробити, якщо Ви зрозумієте, що не зможете зробити те, за що узяли на себе відповідальність?

Як зазначалося, важливим напрямом формувального експерименту було коригування негативних емоцій, відреагування агресії.

Відповідно до теорії катарсису, прояв емоцій дозволяє знизити рівень збудження, зняти напругу і тим самим послабити агресивність, особливо її відкриту форму.

Ми прагнули навчити підлітків виявляти свої переживання, говорити про них, переосмислювати власну поведінку, спрямовувати негативну енергію у конструктивне русло. Основний акцент у процесі тренінгових занять зосереджувався на когнітивно-мотиваційній складовій. Поведінкові аспекти

включалися для навчання підлітків коригуванню фізіологічної напруги. Хоча при їх застосуванні наголошувалося, що основна умова корекції агресії, це її рання зупинка. Загострення негативної напруги, врешті-решт, породжує неконтрольовані процеси як у внутрішньогруповому, так і особистісному контексті. Розрядка дозволяє зняти напругу в конкретний момент, але не сприяє профілактиці та попередженню агресивності.

Для зняття напруги без шкоди для оточуючих використовувалися вправи, які широко застосовуються в психотерапевтичній практиці:

- намалювати свій гнів (широкими пензлями на великому аркуші паперу) і зім'яти його (порвати, викинути);
- написати всі слова, які хочеться вигукнути, на папері, і знищити їх (порвати, викинути);
- м'яти, шматувати пластилін або глину;
- бити боксерську грушу, подушку чи солом'яне опудало;
- кричати, використовуючи «горщик для гніву» як спосіб поглинання негативної енергії;
- штовхати ногою бляшанки;
- битися надувними мечами, водяними пістолетами.

Один із традиційних способів зняття агресивної енергії – її трансформація у соціально прийнятну фізичну активність – спорт, фізичні навантаження.

Наведемо приклад реалізації поставленого завдання.

Заняття на тему «Реагування у конфліктних ситуаціях»

Мета: сприяння усвідомленню adeptами негативних субкультур деструктивності поведінки членів групи та власних деструкцій; формування вміння позитивно вирішувати конфлікти.

Вправа 1. «Конфліктні ситуації»

Мета: поглибити знання про сутність агресивного субкультурального простору, його прояви та наслідки для життєдіяльності спільноти та окремо взятої особистості, сприяти пошуку конструктивних способів вирішення проблемних ситуацій.

Психолог: Кожен із вас прогне бути яскравою і успішною особистістю. Значною мірою у цьому вам допомагають ваші друзі, той молодіжний простір у якому ви проводите вільний час, отримуєте задоволення від спілкування з друзями. Групи, до яких ви себе відносите, надзвичайно різні. Давайте спробуємо поговорити про те, що ж дарує вам життя у ваших групах, і чого варто було б остерігатися.

Відомий французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері назвав людське спілкування найбільшою розкішшю у світі. Спілкування людей – тонкий і складний процес. Кожен із нас навчається цьому протягом усього життя, часто набуваючи досвід за рахунок помилок і розчарувань. На жаль, ми досить часто потрапляємо у проблемні, конфліктні ситуації. Вони вносять напруження у стосунки, позбавляють спокою і радості, не дають можливість повноцінно працювати: чим менше виникає конфліктів, тим краще можуть порозумітися люди, тим тепліші й більш довірливі їхні стосунки.

Психолог пропонує розглянути різноманітні ситуації конфлікту і обговорити їх з учасниками.

Запитання:

1. Чи можна назвати вашу спільноту миролюбивою?
2. Чи часто у вашій групі виникають конфлікти?
3. Чи прагнуть ваші друзі домінувати над іншими?
4. Що Ви відчуваєте під час конфлікту?
5. Чи завжди ви зважаєте наслідки своєї агресивної поведінки?
6. Які методи розв'язання конфлікту ви використовуєте?

Вправа 2. Мозковий штурм «Конфлікт – це...»

Мета: усвідомлення емоційного поля сприйняття конфлікту.

Психолог звертається до учасників групи із запитанням «Що таке конфлікт?». Усі варіанти відповідей записуються на фліпчарті.

Після цього, всі учасники тренінгової групи разом з'ясовують позитивну і негативну сторону конфлікту, особливості власної поведінки у конфліктних ситуаціях

Підбиття підсумків.

Інформаційне повідомлення «Конфлікт»

Слово «конфлікт» латинського походження, в перекладі означає зіткнення. Мається на увазі зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій. В основі конфлікту лежить конфліктна ситуація.

Щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, тобто щоб одна зі сторін почала діяти. Причини конфліктів бувають найрізноманітнішими: нездатність зрозуміти іншу людину, нетерпимість до думок інших, егоїзм, схильність до пліток, розбіжність думок і бажань.

Запитання:

1. Спробуйте пригадати, як Ви виглядаєте, коли сердитесь на когось?
2. Як викладає Ваш співрозмовник?

Вправа 3. «Скринька непорозумінь»

Мета: пошук позитивних стимулів у конфліктних ситуаціях.

Формуються малі групи. (Руханка «Молекули») Один учасник із кожної команди витягає зі «скриньки непорозумінь» опис певних ситуацій. Кожна ситуація – це ситуація зародження своєрідного конфлікту. Знайдіть правильний вихід із ситуації, не спровокувавши конфлікт.

1-ша ситуація. Один учень каже іншому: «Я ніколи не дружитиму з тобою. Твої друзі дивакуваті, всі сміються над вами!»

Інший відповідає... (допишіть).

Прокоментуйте ситуацію.

2-га ситуація. Іде урок, учні виконують завдання. Раптом один учень починає стукати ручкою по парті. Учитель робить зауваження: «Сергію, не стукай, будь ласка, по парті, виконуй завдання».

Сергій відповідає: «Чому знову я? Знову крайній! Ви що, бачили?!»

- Яка реакція вчителя на слова Сергія?
- Як би вчинили ви у цій ситуації?

3-тя ситуація. Мама прийшла з роботи і каже доньці: «Скільки можна говорити?! Прибирай за собою, порозкидала все, неначе смерч пронісся по квартирі! Не дівчина, а нещастя якесь! Кажеш, а їй як об стіну горохом!»

- Яка реакція дівчини?
- Як би вчинили ви на місці мами?

4-та ситуація. Учитель перевіряє домашні завдання. Дійшла черга і до Олега. Андрій Іванович, перевіряючи роботу підлітка, сказав: «Та що ж це таке? Цей нездара знову не зробив так, як потрібно, написав у зошиті так, що нічого не розбереш!».

- Яка реакція підлітка?
- Як би вчинили ви на місці вчителя?

Висновок ведучого: серед звичок, які породжують конфлікти між людьми, особливо поширеними є надмірна емоційність, агресивність, вимогливість, неувага до потреб та інтересів інших, невміння вислухати їх.

Деструктивний спосіб мислення – розв’язання своїх проблем і конфліктів через насильство та агресію. Деструктивно мислити – означає працювати у напрямку самознищення, а не самовдосконалення. Якщо ви прагнете для себе миру і любові, то ваш шлях – це свідомий контроль негативних думок і вчинків.

Запитання:

1. Що ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?
3. Чи вдалось Вам впоратись із завданням?

Вправа 4. Руханка «Австралійський дощ»

Мета: забезпечити психологічне розвантаження учасників.

Ведучий пропонує всім встати і повторювати рухи:

- в Австралії здійнявся вітер (потирання долонями);
- починає крапати дощ (клацання пальцями);
- починається справжня злива (плескання по стегнах);
- а ось і град, справжня буря (тупіт ногами);
- буря вщухає, краплі падають на землю (клацання пальцями);

- тихий шелест вітру (потирання долонь);
- сонце (руки догори).

Вправа 5. Притча «Два горобчики»

Мета: сприяння усвідомленню учасниками своєї поведінки, формування вміння позитивно вирішувати конфлікти.

На дереві спокійно сиділи два горобчики. Один – у горі, а другий – нижче. Через якийсь час один горобчик, який сидів на вершечку, щоб якось розпочати розмову, сказав:

- Яке гарне зелене листячко!

Горобчик, який сидів нижче, зрозумів ці слова як виклик і одразу ж відповів:

- Чи ти сліпий?! Хіба не бачиш, що воно сіро-біле?
- То ти сліпий! Листя – зелене.

Горобчик знизу, певний, що правда на його боці, зацвірінкав:

– Закладаюся пір'ям свого хвоста, що листя сіро-біле. Ти нічого не розумієш, ти – дурний.

Горобчик, який сидів на вершечку, розсердився і з усієї сили кинувся на свого ворога, щоб відповісти. Але перш ніж почати двобій, вони обидва поглянули в гору. Горобчик, який злетів з вершечка, здивовано скрикнув:

- Дивись, дивись! Листя справді сіро-біле!

А потім додав:

- А ходи зі мною на вершечок, – і вони разом стрибнули туди.
- Дивись, дивись! Листя справді зелене!

Обговорення. Отже, послухавши притчу, що ми можемо сказати? Не осуджуй нікого, якщо ти не жив його життям.

Вправа 6. «Зіпсований телефон»

Мета: розвиток комунікативних навичок, вміння контактувати один з одним.

Беруть участь п'ять учасників. Чотирьох просять вийти з кімнати, попереджаючи, що їх викликать поодиноці для передачі інформації.

Першому учаснику зачитується текст. Після цього ведучий викликає другого учасника в кімнату, а першого просить передати ту інформацію, яку він запам'ятав. Потім другий передає третьому і т.д. Інформацію останнього звіряють з початковим текстом. Під час передачі інформації частина групи, що залишилася, реєструє тих, хто упустив, спотворив інформацію, привніс свою. Результати обговорюються в групі.

Текст повідомлення: «У аборигенів Австралії є дивний звичай: відправляючись на полювання або рибний лов, вони заламують гілки дерев: при цьому вони щиро вірять, що подібний ритуал допоможе їм повернутися додому завидна.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Що виявилось найскладнішим?
3. Що цікавого Ви помітили?

Вправа 7. «Говоримо образливі слова»

Мета: виховувати соціальну спостережливість, емпатію до інших.

Група ділиться на дві команди, учасники стають один напроти одного. Кожна пара, що вийшла, говорить по черзі. Члени однієї команди говорять образливі слова, а члени іншої команди відповідають на них компліментами. Головне правило: говорити рівно, витримано, починати з «Ви», додавати «сер» або «міс». Важливо говорити ввічливо і з посмішкою. Мат не вживай. Наприклад, «Ви погань, сер (міс)». Учасник іншої команди, що стоїть напроти того, що сказав образи, повинен відповісти йому компліментом, відповідно до цих же правил. Наприклад: «Ви чарівні, міс». При недотриманні правил команді присуджується штрафне очко.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які труднощі у Вас виникли під час виконання вправи?
3. Що цікавого Ви помітили?

Вправа 8. «Павутина»

Мета: активізація спільної діяльності.

Інструкція: «Із закритими очима підніми праву руку перед собою і знайди нею руку партнера. Потім протягни вперед ліву руку і знайди ліву руку іншої людини. (Таким чином, діти тримають за руку тих, хто знаходиться не поряд з ними.) Знайшли?... Тепер розплюште очі... Тепер спробуйте розплутатися, не відпускаючи рук, так, щоб знову вийшло коло. Хтось при цьому виявиться обернутим обличчям до кола, а хтось обличчям з кола.

Запитання:

1. Які емоції та думки у Вас виникли під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?
3. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?

Відхилення у поведінці підлітків –неформалів досить часто пов'язують із недостатнім розвитком самоконтролю. Тому, у процесі реалізації розвивально-корекційної програми ми особливу увагу надавали цьому питанню.

Самоконтроль починається з релаксації, зняття м'язових затисків, викликаних напругою. Стриманість і релаксація доповнюють один одного, взаємопідсилюючи ефект протидії агресії.

Більшість технік релаксації взяті зі східних бойових мистецтв і можуть бути спрямовані як на розслаблення і медитацію, так і на концентрацію енергії і зосередження.

Традиційні рекомендації для стримування наростаючої агресії цілком ефективні:

- 1) дорахувати до 10, перш ніж робити будь-які дії;
- 2) зробити кілька глибоких вдихів і протяжних видихів;
- 3) походити по кімнаті в темпі, що відповідає внутрішньому стану.

Релаксаційні техніки дозволяють зняти напругу і витримати невелику паузу між емоційним поривом і дією.

Для розвитку соціальних умінь підлітків-неформалів у нашому дослідженні використовувалися прийоми моделювання, рольові ігри, перенесення навичок з навчально-ігрових ситуації в реальну життєву практику,

порівняння з іншими, узагальнення, уникання ситуацій депревації гідності та упередженості. Зокрема, моделювання передбачало демонстрацію підліткам моделей поведінки, за допомогою яких можна досягти поставленої мети без насильства. Рольова гра – прийом, що дозволяє уявити себе в проблемній ситуації і використовувати на практиці модель поведінки.

З метою застосування отриманих у процесі тренінгу навичок у конкретній ситуації, ми застосовували прийом виконання домашніх завдань. Їх основною метою було засвоєння універсальних правил поведінки.

Надання зворотного зв'язку – дієвий механізм формування соціальних навичок. Даючи зворотний зв'язок підлітку, дорослий повинен виявляти зацікавленість, доброзичливість і об'єктивність.

Порівняння з іншими. Ніколи ні з ким не можна порівнювати підлітка. Єдина можливість – порівняння дитини з самою собою: успіхи, які підліток демонструє сьогодні, порівнюються з успіхами, які були вчора.

Узагальнення – ніколи не можна нагадувати про минулі помилки і прорахунки.

Заниження гідності. Оцінка підлітка не повинна будуватися з позиції чужих достоїнств. Особистість дитини цінна сама по собі.

Упередженість. Не можна змішувати факти і думки. Зворотний зв'язок повинен будуватися на об'єктивній інформації.

Наведемо приклад реалізації поставленого завдання на розвиток *самоконтролю та асертивності*

Заняття на тему «Мистецтво володіти собою»

Мета: зосередження учасників на власних відчуттях, вираження емоційних станів, формування згуртованості групи; сприяти вихованню вольових рис, показати шляхи формування вольових рис.

Вправа 1. «Мої відчуття»

Мета: активізація процесу самопізнання, встановлення емоційного контакту між учасниками.

Шерінг. Вираження кожним учасником своїх відчуттів: в якому стані вони прийшли на заняття, чого їм зараз найбільше хочеться.

Вправа 2. «Заперечення»

Мета: відпрацювання навичок встановлення контакту, розуміння себе та інших людей, а також взаємин між учасниками.

Учасники групи діляться на пари. Психолог пропонує самостійно поділитися у парах на «ні» і «так». Партнерам слід вести активний діалог упродовж 1–2 хв дотримуючись умови: ті, хто обрав «так», весь час щось наполегливо пропонують, а ті, хто обрав «ні», мають все заперечувати ввічливо, але впевнено.

Група оцінює як парам вдалося дотриматись «Заперечення».

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли труднощі?
3. Яку позицію у парі займали Ви?

Вправа 3. Діагностика «Сила волі»

Мета: активізація внутрішнього ресурсу, концентрація на досягненні поставленої мети.

Дослідження можна проводити колективно та індивідуально. Учасникам групи роздають «Бланки запитань» і «Бланки відповідей», зачитується інструкція: «Дайте відповідь на запитання з максимальною об'єктивністю. Можливі три варіанти відповіді: «так», «не знаю», «ні». Результати відповідей фіксуються у бланку відповідей, проставляючи у відповідній колонці знак «+».

Бланк запитань

1. Чи зможете Ви закінчити розпочату роботу, якщо вона Вам нецікава, незалежно від того, що час і обставини дають змогу відірватися, а відтак знову повернутись до неї?

2. Чи переборете Ви без особливих зусиль внутрішній опір, коли вам треба зробити щось неприємне (наприклад, піти на чергування у вихідний день)?

3. Потрапивши в конфліктну ситуацію в школі або деінде, чи можете Ви

опанувати себе так, щоб тверезо оцінити ситуацію, з максимальною об'єктивністю?

4. Якщо Вам прописана дієта, чи зможете Ви подолати всі кулінарні спокуси?

5. Чи знайдете Ви в собі сили, щоб уранці встати раніше, ніж зазвичай, як було заплановано звечора?

6. Чи залишаєтеся Ви на місці пригоди, щоб дати свідчення?

7. Чи швидко Ви відповідаєте на листи?

8. Якщо у Вас викликає страх відвідування стоматолога, чи зможете Ви без особливих зусиль перебороти це відчуття і не змінити свого рішення?

9. Чи будете Ви приймати неприємні ліки, які настійливо рекомендує Вам лікар?

10. Чи дотримаєте Ви необдумані обіцянки, навіть якщо її виконання завдасть Вам чимало клопотів, інакше кажучи, Ви – людина слова?

11. Чи без вагань Ви вирушаєте в поїздку до незнайомого міста?

12. Чи дотримуєтеся Ви розпорядку дня: час пробудження, прийому їжі, занять, прибирання та інших справ?

13. Чи ставитеся Ви осудливо до боржників?

14. Найцікавіша телепередача не змусить Вас відкласти виконання найбільш термінової і важливої роботи. Чи так це?

15. Чи зможете Ви перервати сварку і замовкнути першим, якими б уразливими і несправедливими не здавались Вам слова протилежної сторони?

Бланк відповідей

Обробка результатів

Підрахувати набрану кількість балів. За відповідь «так» - 2 бали, «не знаю» - 1 бал, «ні» - 0 балів.

Інтерпретація результатів

0-12 балів. Із силою волі у Вас негаразд. Ви просто робите те, що легше і цікавіше, навіть якщо це може зашкодити вам. До обов'язків ставитеся абияк, що часто призводить до різних неприємностей. Вашу позицію можна

охарактеризувати відомим висловом «мені – що, більше всіх треба?». Будь-яке прохання, будь-який обов'язок ви сприймаєте як фізичний біль. Річ тут не лише у слабкій волі, а й у егоїзмі.

13-21 бали. Сила волі у вас посередня. Якщо з'явиться перешкода, то почнете діяти, щоб подолати її. Але якщо побачите обхідний шлях, одразу ж скористаєтеся ним. Не перестараетесь, але цього слова дотримаєте. Неприємну роботу виконаєте, хоча й побурчите. Добровільно зайві обов'язки на себе не візьмете. Це інколи негативно відбивається на ставленні до Вас друзів, характеризує Вас не з кращого боку. Якщо хочете в житті досягти більшого, тренуйте волю.

22-30 балів. Із силою волі у Вас все гаразд. На Вас можна покластися – Ви не підведете. Вас не лякають ані нові доручення, ані далекі поїздки, ані ті справи, які лякають інших. Але інколи Ваша тверда і непримиренна позиція з непринципових питань докучає оточенню. Сила волі – це дуже добре, але треба мати ще й такі риси, як гнучкість, розуміння, доброта.

Вправа 4. Мозковий штурм «Я володію собою»

Мета: формувати в учасників різні види мотивів, показати шляхи самопізнання особистості.

Матеріали та обладнання. Плакати з висловами мудрих людей.

- Велика воля – це не лише уміння чого-небудь побажати і досягти, а й уміння змусити себе відмовитись від чогось, коли це треба. (А. Макаренко).
- Наша совість – це сад, а наша воля – це садівник. (Сенека).
- Могутній дух рятує розслаблене тіло. (Гіппократ).
- Щоб виправдатися у власних очах, ми часто переконуємо себе, що не можемо досягти мети; насправді ми не безсилі, а безвільні. (Ф. Ларошфуко).
- Розчарування – властивість слабких. Не довіряйте розчарованим – вони майже завжди безсилі. (Г. Флобер).
- Нещастя буває пробним каменем характерів. (Оноре де Бальзак).

- Повчай себе сам, тоді ти навчишся чого-небудь у інших. (В. Гете).
- Мати тверду волю – не значить залишитися без серця. (С. Муканов)

Шляхом «мозкового штурму» учасники групи складають список вольових рис людини. Серед перелічених можуть бути: рішучість, самостійність, самоволодіння, наполегливість, усвідомленість сенсу життя, непримиренність, цілеспрямованість тощо.

Після того, як спільний список складений, кожен учасник обирає три риси, які притаманні для нього найбільше. Коментуючи свій вибір, учасники зазначають обрані риси у записаному на фліпчарті списку. Насамкінець, виділені риси ранжуються і встановлюється провідна риса, притаманна переважній кількості учасників.

Після закінчення роботи кожен учасник упевнено промовляє вислів «Я володію собою тому, що...», додаючи свій варіант закінчення.

Підсумок заняття. Члени групи зосереджують увагу на власних відчуттях. Розказують про те, з якими відчуттями залишають заняття.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?

Вправа 5. «Спектр відчуттів»

Мета: визначення емоційного стану учасників.

Учасникам даються листи паперу і пропонується написати якомога більше назв емоцій, що переживаються в реальному житті. Назви емоцій слід написати в два стовпчики: зліва позитивні емоції, справа – негативні. Після написання списку емоцій, учасники зачитують свої списки.

Обговорення: У кого якнайбільше написано емоцій? У кого є співпадаючі? У кого тільки свої – назви ті, що не повторюються?

Запитання:

1. Які думки та почуття у Вас виникли під час виконання вправи?
2. Що цікавого вдалось помітити?
3. Чи складно Вам було визначити емоції?

Вправа 6. «Дзеркало»

Мета: розвиток невербальних навичок спілкування.

Група розбивається на пари. Один з учасників пари - «мавпа», інший - «дзеркало». «Мавпа», ставши перед дзеркалом, поводить достатньо вільно: її міміка, пантоміміка, жестикуляція дуже різноманітні. «Дзеркало» повторює якомога точніше всі рухи «мавпи». Через 3-4 хвилини партнери міняються ролями.

Запитання:

1. Які труднощі у Вас виникали в процесі виконання вправи?
2. Наскільки точно Вам вдалося відтворювати рухи вашого партнера?
3. Які емоції у Вас виникли по завершенню вправи?

Вправа 7. «Все одно ти молодець, тому що...»

Мета: створення позитивної емоційної атмосфери, формування навичок взаємопідтримки.

Учасники діляться на пари. Один партнер розповідає іншому про будь-яку важку ситуацію в житті, про щось неприємне або говорить про свій недолік та ін. Його співрозмовник уважно вислуховує і вимовляє фразу: «Все одно ти молодець, тому що...»

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи
2. Як часто Ви отримуєте підтримку від інших людей?
3. Чи складно Вам було висловити підтримку іншій людині?

Заняття на тему «Моє життя – мій вибір»

Мета: розвиток навичок поведінкової та емоційної саморегуляції.

Вправа 1. «Я – очима інших»

Мета: розкрити поняття «Я -особистість», допомогти учасникам краще пізнати себе.

Інструкція:

Опиши, як тебе бачать (і що про тебе думають): твоя мама; твій товариш; сусід; бабуся; вчителька; «той, хто мені подобається».

Запитання:

1. Що Ви зараз відчуваєте?
2. Як Ви думаєте, чому саме так вважають інші?
3. Чиє ставлення, на Вашу думку, збігається із Вашим власним?

Вправа 2. «Мені в собі не подобається...»

Мета: формування впевненості у собі.

Учню пропонується закінчити речення: «Мені в собі не подобається...»

Питання після закінчення вправи:

- Чи все з того, що ти написав, хотілося б змінити? Чому?
- Чи робив ти спроби працювати над собою?

А тепер заміни те, що не подобається, на бажане. Що, на твою думку, у реальному житті необхідно зробити, щоб стати кращим?

Вправа 3. Рольова гра «Я різний»

Мета: розвиток вербальних та невербальних навичок спілкування.

Моделюється програвання різних ситуацій за допомогою міміки, жестів:

- ситуації гніву;
- роздратованості;
- нестриманості тощо.

Підліток пояснює, як він звик долати неприємні почуття; знайомиться з методами емоційної саморегуляції. Цінність рольових ігор при роботі з деструктивною поведінкою підлітків полягає у їх високому корекційному потенціалі. Агресивні підлітки, які звикли до безкінечних претензій з боку дорослих частіше за все очікують негативної оцінки себе, тим самим підкріплюючи в собі соціально несхвалювані якості. Тому, у процесі гри було дуже важливо звертати увагу підлітка і на свої позитивні риси, а не лише на недоліки. Ми помітили, що за цих умов зміни в поведінці підлітків досить часто простежувалися буквально з перших хвилин спілкування. Учасники тренінгу

відкривалися, починали інакше спілкуватися і навіть сприймати себе. Більш того, вони по-новому починали оцінювати свої вчинки. Таким чином, робота з ігровими методиками може стати і корекційною щодо самооцінки дітей, а також розвитку підліткової самосвідомості.

Запитання:

1. Що Вам сподобалось у цій вправі?
2. Що цікавого Ви помітили?

Вправа 4. Аналіз записів у «щоденнику почуттів»

Важливою умовою розвитку асертивності є формування *соціальної активності та відповідальності*

Необхідною умовою корекції відкритої агресії є конструктивні взаємовідносини підлітка з дорослими та однолітками, можливість позбутися клейма «неблагополучного» або «хулігана».

Соціальна активність будується на відносинах довіри, рівності, відкритості між дорослими і підлітками.

Соціально корисна діяльність, яка об'єктивно визнається дорослими, – це ефективний засіб запобігання правопорушеннями та зниження агресивності в молодіжному середовищі. Розвиток суспільної мотивації, позитивної самооцінки, об'єктивного визнання оточуючих, засвоєння соціально значущих цінностей змінюють особистість підлітка.

Включення підлітка в соціально корисну діяльність відкриває широкі можливості для самовизначення, а потреба в самоствердженні переростає в потребу самореалізації, формується позиція самостійності та відповідальності.

Добровільна благодійна діяльність, спрямована на надання допомоги іншим, менш щасливим людям, – прекрасна можливість терапії агресії.

Наведемо приклад реалізації поставленого завдання

Заняття «Я – неповторна особистість»

Мета: виявлення уявлень підлітка-неформала щодо себе; активізація самосвідомості та асертивної поведінки в групі

Вправа 1. Гра «Асоціація»

Мета: розвиток навичок творчого самовираження, самопостереження.

Підлітку пропонується придумати асоціації, які б характеризували його:

1. Якщо пташка, то яка саме?
2. Тварина? Квітка? Пора року? Чому? тощо.

Запитання:

1. Які емоції виникли під час виконання вправи?
2. Чи легко Вам було виконувати вправу?
3. Що цікавого вдалось помітити?

Вправа 2. «Пантоміма»

Мета: активізація внутрішнього потенціалу,

Підліткам пропонується обговорити особистісні якості та поведінку, які він цінує у собі, а потім зобразити у вигляді рухів.

- «Я подобаюсь собі, коли рухаюсь так...»
- «Я відчуваю себе слабким, коли рухаюсь так...»
- «Я відчуваю себе сильним, коли я виглядаю таким...»
- «Я відчуваю себе в безпеці, коли я роблю так...»

Запитання:

1. Що ви відчуваєте зараз?
2. Чи легко Вам було виконувати вправу?
3. З якими труднощами Ви зустрілись?

Вправа 3. «Хто Я»

Мета: активізувати свій внутрішній світ, виразити бачення самого себе

Пропонується завдання:

1. Намалюй на аркуші себе. Де на цьому аркуші буде намальована твоя мама? Близькі? Друзі? Вороги? Твоє минуле? Майбутнє? Твоя мрія?
2. Подивись на свій «світ». Ти задоволений ним? Яким би він міг бути, якби його «намалювати» інакше?
3. Що тобі хотілося б змінити?

Вправа 4. Притча «Два верблюди»

Мета: активізація внутрішніх ресурсів, розвиток позитивного «Я - образу».

Йдуть пустелею два верблюди. Втомилися. Зупинилися. Один верблюд дивиться на іншого, а потім як плює на нього.

– За що? За що ти на мене плюєш? За те, що я кожен день працюю, без води, без їжі? Плюю на себе, тягаю вантажі... І за це ти на мене плюєш? – сказав постраждалий верблюд.

– Ти на себе плюєш – і іншим хочеться!

Запитання:

1. Які емоції та думки у Вас виникли?
2. Які почуття у Вас викликала ця притча?

4. Емоційний розвиток.

Суттєву допомогу в корекції деструктивної агресивності може надати робота з гнівом як з первинною емоційною складовою, яка запускає агресивну поведінку. Така робота повинна включати в себе: підвищення у підлітків усвідомлення внутрішніх афективних і фізіологічних явищ, пов'язаних з переживанням гніву; покращення навичок саморегулювання та самоаналізу; тренування репертуару поведінкових реакцій в ситуаціях конфлікту. Управляти почуттями не може ніхто, але більшість людей може навчитися контролювати свою поведінку, викликану різними емоціями. Необхідно допомогти підлітку розпізнавати свої внутрішні стани, пов'язані з емоційним збудженням. Корисно запропонувати підлітку ідентифікувати, як він (вона) переживає гнівне збудження і як найчастіше реагує. Можна спільно скласти шкали гніву за ступенем інтенсивності від 0 до 10. Гнів – це та емоція, яку людям найважче контролювати, а інтенсивне, неконтрольоване гнівне збудження часто є компонентом агресії.

Важливо направити підлітка на шлях розуміння того, що люди всередині себе по-різному реагують на гнів, важливо вміти розпізнавати стани інших

людей і навчитися пов'язувати афективні стани різної інтенсивності з конкретними навколишніми подіями або сигналами.

Найважливіший напрям емоційного розвитку – формування емпатії. Емпатія – це складне психічне і міжособистісне утворення, яке складається зі здатності зрозуміти емоційний стан іншої особи, прийняття іншої особи та вміння емоційно відреагувати. Емпатія – надзвичайно ефективний чинник гальмування агресії. Емпатичне реагування, співпереживання перешкоджає участі в агресивних або антисоціальних міжособистісних діях.

Формуючи емпатію у людей і створюючи тим самим потужний гуманістичний бар'єр, можна запобігти вчиненню актів агресії.

Наведемо приклад реалізації поставленого завдання розвитку емоційної регуляції.

Заняття на тему «Я» – емоція, «Я» – агресія»

Мета: навчання ефективних способів спілкування; навчитися правильно розпізнавати емоції; реагування на негативний досвід; усвідомлення і вираження власного відношення до проблеми агресивної поведінки, навчання розпізнаванню спрямованості власних агресивних імпульсів.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Коло емоцій»

Мета: навчити учасників виявляти та контролювати власні емоції.

Усі стають у коло. Комуś одному загадують емоцію. Він має передати її своєму сусідові, а той – наступному. Гра без слів. Бажано, щоб учасники до того, як до них дійде черга, були із заплющеними очима.

Запитання:

1. Яку емоцію загадували?
2. Чи вдалося передати її точно, не спотворивши?
3. Що заважало, а що сприяло правильній передачі емоції?

Вправа 2. «Знайомтесь – це емоції»

Мета: формувати навички встановлення контактів, формувати вміння розрізняти емоції.

Потрібні заздалегідь заготовлені картки з назвою почуттів. Це можуть бути – радість, засмучення, образа, натхнення, страх, задоволення, гнів, сором, замилювання, подяка, подив, злість, відраза, полегшення, нетерпіння, переляк, зніяковілість, сум.

Психолог: вам будуть роздані картки з назвами почуттів. Ознайомтеся з ними, але не показуйте навколишнім. Ось цей стілець (стіл) буде постаментом, кожному з вас необхідно буде піднятися на нього і зобразити «пам'ятник» тому почуттю, що написано у вас на картці. Завдання групи - відгадати «пам'ятник» почуттю, яке вони бачать. «Пам'ятник» «руйнується» тільки по команді психолога (тут потрібно прагнути, щоб висловився кожен член групи). Після завершення цієї частини група сідає в коло.

Поясніть, як ви розумієте слова зазначені у вас на картці. Спробуйте описати, що означають ці якості, у яких життєвих ситуаціях вони можуть виникати.

Згадайте які-небудь ситуації з вашого життя, коли у вас виникали ці почуття. Розкажіть про них. Під час обговорення емоційного досвіду необхідно домогтися одержання інформації від кожного учасника вправи. Разом з тим, якщо чиясь розповідь про власні почуття викликає відгук і бажання розповісти про свою життєву ситуацію, у якій виникло саме це почуття в інших членів групи - не варто цьому заважати. Чим більше актуалізується почуттів і життєвих ситуацій, пов'язаних з ними, тим краще.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи складно Вам було описати почуття?

Вправа 3. «Агресивні імпульси»

Мета: формувати розуміння джерел виникнення та розпізнавання ознак агресії.

Психолог: кожній людині від природи дана агресивна енергія. Однак, різні люди використовують її по-різному. Одні – щоб творити, і тоді агресивну енергію можна назвати конструктивною. Інші – щоб знищувати і руйнувати, і тоді їхня агресія - деструктивна. Конструктивна агресія – це активність, прагнення до досягнень, захист себе від інших, завоювання волі і незалежності, захист власної гідності.

Деструктивна агресія – це насильство, жорстокість, ненависть, недоброчливість, злість, причепливість, сварливість, гнів, роздратування, упертість, самозвинувачення. Тому, щоб розуміти, що з нами відбувається, дуже важливо розпізнати свої агресивні імпульси, керувати ними і спрямовувати в бажане русло, не заподіюючи шкоди оточуючим.

Проаналізуйте свою поведінку і постарайтеся відповісти на питання:

- У якій формі (деструктивній чи конструктивній) найчастіше виступає ваша агресивна енергія?
- Подумайте, у який спосіб ви справляєтеся зі своєю агресивною енергією: даєте їй хід, чи навпаки, намагаєтеся стримувати?
- Як ви відноситеся до власної агресивної енергії: боїтеся її, насолоджуєтеся нею, одержуєте від неї задоволення?
- Які ваші звичні способи розрядки цієї енергії?

У процесі виконання вправи необхідно надати можливість висловитися кожному учаснику групи, не обмежуючи в часі і не звужуючи тематику розповіді учасників.

Запитання:

1. Чи виникли труднощі при виконанні вправи?
2. Що було визначити легше, а що складніше?

Вправа 4. Релаксація «Розрядка гніву»

Мета: відпрацювання негативних почуттів та емоцій, релаксація.

Психолог: сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі. Уявіть, що Ви потрапили на невелику виставку. На ній виставлені фотографії людей, на яких Ви розгнівані, які викликають у Вас злість чи які Вас

образи або вчинили з Вами несправедливо. Походіть по цій виставці, постарайтеся розглянути ці портрети. Виберіть будь-який з них і зупиніться біля нього. Намагайтеся згадати будь-яку конфліктну ситуацію, пов'язану з цією людиною. Подумки спробуйте побачити самого себе в цій ситуації.

Уявіть себе розмовляючим з цією людиною. Уявіть цю людину: вона робить те, що вас злить. А тепер уявіть, що в ході розмови вона зменшується в рості, голос її стає все слабшим і слабшим, усе невпевненішим. Зменшуйте її до тих пір, поки вона не здасться Вам менш значною і величною. А тепер поспостерігайте за Вашою розмовою ніби з боку. Яким Ви бачите себе? Якою Вам бачиться ситуація? Якщо закінчили вправу – дайте знак головою. Глибоко вдихніть 3-4 рази і відкрийте очі.

Підсумок заняття. Члени групи зосереджують увагу на власних відчуттях. Розповідають про те, з якими відчуттями залишають заняття, що вони винесли з них.

Запитання:

1. Яку ситуацію Ви уявили? Розкажіть про неї.
2. Як змінювався Ваш стан у процесі вправи?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

Заняття «Обличчям до агресії»

Мета: вибір найбільш прийнятної способу розрядки гніву й агресивності, відреагування на негативні емоції.

Час: 1 год. 40 хв.

Вправа 1. «Коло емоцій»

Мета: навчити учасників виявляти та контролювати власні емоції

Усі стають у коло. Комусь одному загадують емоцію. Він має передати її своєму сусідові, а той – наступному. Гра без слів. Бажано, щоб учасники до того, як до них дійде черга, були із заплющеними очима.

Запитання:

1. Яку емоцію загадували?
2. Чи вдалося передати її точно, не спотворивши?

3. Що заважало, а що сприяло правильній передачі емоції?

Вправа 2. Релаксація «Театр емоцій»

Мета: робота із актуальним емоційним станом.

Психолог: послухайте притчу. Жила-була неймовірно люта, отруйна і злісна Змія.

Одного разу, вона зустріла Мудреця і, вразившись від його доброти, утратила свою злостивість.

Мудрець порадив їй припинити кривдити людей, і Змія вирішила жити простодушно, не завдаючи збитку будь-ким. Але як тільки люди дізналися про те, що Змія не небезпечна, вони стали кидати в неї каміння, тягати її за хвіст і знущатися. Це були лихоліття для Змії. Мудрець побачив, що відбувається, і вислухавши скарги Змії, сказав: «Дорога, я просив, щоб ти перестала заподіювати людям страждання і біль, але я не говорив, щоб ти ніколи не сичала і не відлякувала їх».

Мораль: немає нічого страшного в тому, щоб сичати на недобру людину чи ворога, показуючи, що ви можете постояти за себе і знаєте, як протистояти злу. Тільки ви повинні бути обережні і не пускати отруту в кров ворога. Можна навчитися протистояти злу, не заподіюючи зла у відповідь.

У процесі нашої роботи ви познайомитеся з різними «нешкідливими» способами розрядки власного гніву й агресивності.

Сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі. Уявіть, що ви потрапили на невелику виставку. На ній виставлені фотографії людей, на яких ви розгнівані, котрі викликають у вас злість чи які вас образили або вчинили з вами несправедливо. Походіть по цій виставці, постарайтеся розглянути ці портрети. Виберіть будь-який з них і зупиніться біля нього. Намагайтеся згадати будь-яку конфліктну ситуацію, пов'язану з цією людиною. Подумки спробуйте побачити самого себе в цій ситуації.

Уявіть, що Ви виражаєте свої почуття людині, на яку розгнівані. Не стримуйте свої почуття, не соромтеся у висловлюваннях, говоріть їй все, що

хочете. Уявіть, що Ви робите цій людині все, до чого спонукають Ваші почуття. Не стримуйте свої дії, робіть усе, що Вам хочеться зробити цій людині.

Якщо Ви закінчили вправу, дайте знак - кивніть головою. 3-4 рази вдихніть і відкрийте очі.

Запитання:

1. Яку ситуацію Ви уявили? Розкажіть про неї.
2. Як змінювався Ваш стан у процесі вправи?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

Вправа 3. «Чорно-біле кіно»

Психолог: сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі.

Знову уявіть себе на невеликій виставці. Далі зачитується стандартна інструкція вправи 4 заняття 11 (про невелику виставку).

Подивіться цей сюжет від початку до кінця, як чорно-біле кіно. Постарайтеся подивитися цей сюжет, як негативне кіно поміняйте білий колір на чорний і навпаки. І коли підійдете до напруженого моменту і найнеприємнішої ситуації - зупиніть кадр.

Уявіть цей кадр як фотографію, зроблену на скляній пластинці. Візьміть цю фотографію в руки і вийдіть на вулицю. Підійдіть до висотного будинку, сядьте в ліфт і підніміться на останній поверх. Вийдіть з ліфта і підніміться на дах. Підійдіть до самого краю, подивіться на фотографію і киньте її вниз. Постарайтеся простежити за її польотом до самої землі, до того моменту, коли вона вдариться об землю і розлетиться на дрібні шматочки. Потім проробіть зворотний шлях: зійдіть з даху спустіться ліфтом і поверніться в кімнату.

А тепер знову постарайтеся подивитися цей сюжет. Зверніть увагу: що змінилося в ситуації, як змінилась Ваша поведінка й поведінка інших. Коли закінчите вправу, 3-4 рази глибоко вдихніть і відкрийте очі.

Поділіться з групою своїм досвідом. Що легко, що важко було зробити в цій вправі?

Що сподобалося, що не сподобалося? На кому з галереї Ви зупинилися цього разу?

Яку ситуацію Ви уявили? Розкажіть про неї. Як змінювався Ваш стан у процесі вправи? Що Ви відчуваєте тепер?

Вправа 4. «Мотиви агресивної поведінки»

Мета: усвідомлення мотивів агресивної поведінки.

Психолог: кожний з вас часто бачить наслідки своєї агресії, але не завжди розуміє її мотиви, тобто не може пояснити причини, що її викликали. Наші істинні мотиви чи наміри часто ховаються від нас. Коли ви знайдете причину вашої агресії, визначте ціль, якій вона служить, і ви навчитеся розуміти її природу. Зараз ми спробуємо розібратися в цій проблемі. Розбийтеся на пари і сядьте один проти одного.

Спробуйте думкою повернутися до галереї негативних (емоцій) образів. Ви можете звертатися до будь-якого персонажа. Визначиться, що не подобається в цій людині, і проговоріть це вголос вашому партнеру навпроти, начебто він і є та сама людина. Ось перед вами людина, що вас дратує, на яку ви злі і скривджені. Починайте фразу зі слів «У цій людині мені не подобається...» і закінчуйте на свій розсуд, наприклад, словами «і тому я злюся на неї», «і тому мені хочеться вилаяти її», «і тому мені хочеться вдарити її» тощо. Після того як вимовите фразу, передайте слово партнеру, потім він вам, і так вимовляємо фрази по черзі. Після завершення вправи обговорюються труднощі в її виконанні: яким персонажам сутужніше було виражати свої почуття, чи легко було знайти те, що викликає гнів і агресію.

Запитання:

1. Які почуття у Вас виникли у процесі виконання вправи?
2. Чи змінювався Ваш стан у процесі вправи?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

Вправа 6. Аналіз записів у «щоденнику почуттів»

Вправа 7. «Особистий простір»

Мета: сприяти розвитку нових навичок комунікації.

Учасники вільно рухаються в просторі, торкаються один одного, штовхаються, постукують, щипаються, б'ються. Протягом вправи ніхто не розмовляє. Після закінчення діляться своїми враженнями.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Як змінювались Ваші емоції та поведінка під час виконання завдання?

Вправа 8. «Солодка проблема»

Мета: налагодження дружньої атмосфери, вміння слухати та взаємодіяти один з одним.

Інструкція: Сядьте в одне загальне коло. Я принесла вам декілька цукерок. Але щоб отримати цукерку, вам потрібно спочатку вибрати собі партнера і розв'язати з ним одну проблему. Сядьте один проти одного і подивіться один на одного. Між обома партнерами я тут же покладу серветку з цукерками. Будь ласка, поки це не чіпайте...

А зараз перейдемо до нашої проблеми. Ви можете отримати цукерку тільки в тому випадку, якщо ваш партнер по добрій волі віддасть її вам. Будь ласка, пам'ятайте про це правило. Зараз ви можете почати говорити, але пам'ятайте, що ви не маєте права просто так узяти цукерку без згоди свого партнера...

(Почекайте, поки всі діти ухвалять будь-яке рішення.) А зараз я дам кожній парі ще по одній цукерці. Обговоріть, як ви поступите з цукеркою на цей раз.

А зараз давайте обговоримо, що у нас вийшло. Це добрий варіант співпраці. Розкажіть, що ви зробили з першою цукеркою, що стало з іншою.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які труднощі у Вас виникли?

Вправа 9. «Любов і злість»

Мета: формування життєвих цінностей, взаємодовіри і взаємодопомоги.

Сядьте, будь ласка, в одне загальне коло і закрийте очі.

Уявіть собі, що зараз Ви розмовляєте з будь-ким, на кого Ви розсердилися. Скажіть цій людині, за що Ви на неї розсердилися. Можливо, вона не виконала своєї обіцянки або не зробила того, що Ви чекали від неї. Поговоріть з цією людиною про себе, так, щоб ніхто не міг тебе почути. Скажіть їй дуже чітко і точно, на що саме Ви розсердилися. Якщо, наприклад, Ви розсердилися на свого молодшого братика Федьку, то можете сказати йому: «Федя, ти мене виводиш з себе, коли малюєш всякі карлючки в моєму зошиті». Якщо Ви розсердилися на свою сестру Соню, можете сказати їй, наприклад: «Я весь тремчу від злості, коли ти проходиш через мою кімнату і по дорозі розкидаєш всі мої речі». Якщо Ви розсердилися на своїх батьків, скажіть їм теж якомога точніше, чим вони Вас прогнівали: «Мама, ти мене дуже кривдиш, якщо ти примушуєш мене знову виносити відро з сміттям, тоді як Маша і Іра можуть зовсім не допомагати тобі».

А зараз скажіть людині, з якою Ви розмовляли, що Вам в ній подобається. Скажи про це теж якомога конкретніше. Наприклад: «Федя, мені дуже подобається, що коли я приходжу з школи, ти кидаєшся мені назустріч і радісно обіймаєш мене» або «Мама, мені дуже подобається, коли ти допомагаєш мені з уроками».

А зараз подумайте трохи про те, хто в класі Вас іноді злить. Уявіть, що Ви підходите до цієї людини і чітко і конкретно говорите їй, чим саме вона Вас виводить з себе...

Тепер в думках підійдіть до цієї людини знов і скажіть їй, що Вам подобається в ній.

Тепер Ви можете знову розплющити очі і огледіти коло. Уважно подивіться по сторонах. А зараз ми можемо обговорити, що кожний з вас пережив в своїй уяві. (15 хв.)

Запитання:

1. Розкажіть будь ласка, що Вам вдалось уявити?
2. Які думки та почуття виникли у Вас під час виконання вправи?

При складанні програми пріоритет віддавався тим вправам, які спрямовувалися як на зміну стану групи в цілому, так і кожного її учасника, зокрема. Кожна із тренінгових вправ спрямовувалася на здобуття підлітками певного досвіду, необхідного як для спілкування, так і для самовизначення та саморегуляції. На кожному занятті обов'язково передбачалися вправи на зняття емоційної напруги та пробудження інтересу до ціннісних, соціально прийнятних форм поведінки.

Враховуючи технологію тренінгової роботи, результат виконання вправи постійно обговорювався групою. Досвід практичної роботи показує, що психологічна корекція тренінгових програм найефективніше реалізується саме в групових формах роботи з підлітками. Це пояснюється не тільки широко доведеною сьогодні продуктивністю подібних форм психологічної роботи взагалі, але і тією особливою роллю, яку має спілкування з однолітками в цьому віці. Групова взаємодія, на думку К. Левіна, більшою мірою, ніж індивідуальна робота, сприяє виникненню ефективних змін в установках особистості. Це пояснюється тим, що виявлення і зміна цих неадаптивних установок залежить від вміння бачити себе очами оточуючих людей. Проте, це не виключало можливості проведення індивідуальної роботи з окремими учнями, не передбачало нівелювання принципу індивідуального підходу до кожного підлітка у процесі групової роботи.

Тренінг містить психологічні ігри різної спрямованості: на згуртування, розвиток довіри в групі, рольові та ін. Також у ході занять підлітки виконують вправи, які мають на меті збільшення емоційного словника і усвідомлення своїх станів та станів інших людей. У тренінгу задіяні елементи арт-терапії і гештальтпідходу. Для розвитку навичок саморегуляції використовується релаксація.

Ефективність проведення тренінгу багато в чому залежить від розуміння його цілей учасниками групи. У зв'язку з цим, ведучому рекомендується не тільки сформулювати цілі заняття, але й більш детально розкрити значущість і зміст кожного з них, супроводжуючи свої пояснення прикладами.

Принципово важливо вже на початку заняття створити атмосферу взаємної довіри. Це дозволяє учасникам контролювати і виправляти свою неадекватну поведінку. Якщо в групі не створено атмосферу розуміння і підтримки, то зменшується здатність її учасників точно розуміти мотиви, цінності і емоції один одного. За таких умов учасники тренінгу створюють видимість взаємодії і використовують обережну традицію прийняття рішень. Один із способів створення підтримуючої, довірливої атмосфери у групі – це заміна засуджувачих висловлювань описовими. Досягнення взаємного розуміння і довіри учасниками тренінгу, їх зацікавленість у саморозвитку забезпечуються також дотриманням одного з принципів організації тренінгу – принципу добровільності участі у тренінгу.

Допомога підлітку будувалася у напрямі формування нового інтерперсонального стилю поведінки, більш адаптивного, збагаченого в соціальному плані. Ми прагнули навчити підлітка контролювати імпульсивність. Формування когнітивних стратегій може не тільки підвищити рівень усвідомлення зовнішніх стимулів, що ведуть до агресії або є симптомами афективних станів, а й розвивати стратегії самоконтролю.

Заняття на тему «Мій образ майбутнього»

Мета: сформувані у підлітка позитивну установку на майбутнє.

Час: 1 год. 40 хв.

Вправа 1. «Активізація почуттів»

Мета: активізація почуттів.

Підлітку пропонується проаналізувати вірш Дугласа Меллока:

<p>Если ты не можешь быть сосной на вершине холма, Будь деревцем в долине, но только будь. Самым лучшим деревцом у родника. Будь кустарником, если не можешь быть деревом, Если не можешь быть кустарником, будь травой И сделай дорогу счастливее. Если ты не можешь быть щукой, будь просто окунем, Но будь самым красивым окунем в озере!</p>	<p>Мы не можем все быть капитанами. Кто-то должен быть и матросами. Для всех здесь найдется работа. Работа может быть большой и малой, Мы должны делать то, что неотложно... Если ты не можешь быть дорогой, будь тропинкой. Если ты не можешь быть солнцем, будь звездой. Выигрываем мы или проигрываем – не важно, Проявляй лучшее, что в тебе есть.</p>
---	--

Запитання:

1. Як Ви вважаєте, що намагався сказати автор вірша?
2. Чи є зв'язок між віршем та подіями Вашого життя?
3. Які почуття у Вас викликав вірш?

Вправа 2. «Комплімент собі»

Мета: сприяти реалізації соціально-комунікативного потенціалу учасників

Інструкція: Зараз ти маєш можливість похвалити себе, зробити компліменти. Розкажи про себе тільки найкраще. Нічого, якщо компліментів буде багато. Чим більше ти зможеш знайти в собі позитивного та прекрасного, тим краще.

Запитання:

1. Які почуття у Вас виникли у процесі виконання вправи?
2. Чи складно Вам було зробити собі комплімент?

Вправа 3. Малюнок «Я – в минулому. Я – зараз»

Мета: усвідомлення себе як індивідуальності, розвиток особистої емоційної сфери.

Підлітку пропонується намалювати на двох різних аркушах паперу малюнки: «Я – в минулому», «Я – зараз».

Запитання:

1. Чи відрізняються малюнки між собою? Чим?
2. Які кольори переважають у малюванні? Чому?
3. Чи задоволені Ви своїм теперішнім станом?

Цінність малюнкових проєктивних методик при роботі з деструктивною поведінкою підлітків полягає у їх високому корекційному потенціалі. Агресивні підлітки, які звикли до безкінечних претензій з боку дорослих частіше за все очікують негативної оцінки себе, тим самим підкріплюючи в собі соціально несхвалювані якості. Тому ми зосереджували увагу підлітка на виокремленні своїх позитивних рис. Проведені обговорення показали підвищення активності підлітків у ситуаціях позитивного самооцінювання. При цьому зміни в

поведінці учасників тренінгу чітко простежувалися буквально з перших хвилин спілкування. Активність учасників підвищувалась. Більше того, вони повному починають оцінювати свої вчинки. Таким чином, робота з проєктивними методиками може стати і корекційною щодо самооцінки дітей, а також у розвитку самосвідомості підлітків.

Вправа 4. «Діаграма відповідальності»

Мета: розвиток самостійності, здатність до самоконтролю

Опишіть ситуацію, в якій хтось не проявив належної відповідальності. Проясніть, що очікувалося в даній ситуації і що відбулося насправді. Намалуйте на великому аркуші паперу «діаграму відповідальності» і запитайте дітей, яку частку відповідальності вони хочуть узяти на себе. Позначте цю частину відповідальності на діаграмі. Попросіть дітей дати відповідь, яким чином можна було б збільшити свою частку відповідальності в конкретній ситуації.

Запитання:

1. Що Ви дізналися про ухвалення своєї відповідальності за ситуацію на себе?
2. В якому віці діти стають відповідальними за те, що вони роблять?
3. Що слід зробити, якщо Ви зрозумієте, що не зможете зробити те, за що узяли на себе відповідальність?

Вправа 5. «Я обіцяю...»

На аркуші паперу учасник записує: «В майбутньому я обіцяю собі...» і продовжує речення своїми словами.

Після закінчення вправи психолог скріплює цей «документ» своїм підписом і віддає підлітку. Тепер цей лист – настанова для дій.

Вправа 6. «Право на помилку»

Мета: пошук зовнішніх активаторів підтримки для подолання особистісних труднощів.

Інструкція: Коли Ви вчитеся більш ефективно: коли досягаєте успіху або коли стикаєтеся з труднощами? Багато хто не дозволяє собі вчитися на своїх

помилках. А такий спосіб навчання може бути навіть приємним. Зрозумівши свій досвід, ми зможемо наступного разу поводитися по-іншому.

Пригадайте зараз будь-яку ситуацію, в якій Ви зробили те, що являється для Вас тепер типовою помилкою. Спочатку конкретно, крок за кроком опишіть, що саме Ви зробили, що привело до негативного результату. І придумайте цьому опису будь-яку назву.

Потім створіть версію номер два. Опишіть в ній, як слід поводитися, якщо життя удруге зіштовхне Вас з такою ж ситуацією. Вкажіть, що саме Ви робитимете цього разу, як Ви діятимете, яким виявиться результат. Дайте назву і цьому опису.

Запитання:

1. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?
2. Які труднощі у Вас виникли?
3. Чи хотіли б Ви щось змінити, у створеній Вами ситуації, щоб вона була максимально комфортною для Вас?

Вправа 7. «Медитація»

Мета: відновлення сил.

Учасникам пропонується пригадати сьогоднішній день: кого першого зустріли, з ким розмовляли, що переживали. Потім зробити те ж саме, але в більш швидкому темпі, прибираючи негативні емоції. Окинути уявним поглядом себе, свої якості, своє життя: хто оточує, інтереси, друзі, як проводите час та ін. (10 хв.)

Вправа 8. «Географічна карта «Мій внутрішній світ»

Мета: розвинути здатність встановлювати і підтримувати психологічний контакт у спілкуванні, сприяти самопізнанню учасників.

Учасники малюють «карту» – області, які складають життя: емоції, риси вдачі, звички, улюблені заняття. Завдання майже не пояснюється. Учасники сідають в коло, малюнки лежать на підлозі. По кожному малюнку учасники проговорюють асоціації, останнім говорить автор малюнка, показуючи найбільш напружену область і область, яка дає йому сили і гарний настрій.

(Кожний може припинити обговорення по своєму малюнку або показати свій малюнок без обговорення, тобто сам вибрати ступінь поглиблення у свій внутрішній світ) (20 хв.).

Підвищення самоконтролю можна досягти через розмову із собою. Основна стратегія полягає в тому, щоб залучити підлітка до заспокійливої розмови, яка дозволить моделювати проблемну ситуацію в різних площинах. Розмірковуючи, підліток повинен постаратися усвідомити, які дії будуть посилювати агресію, а які здатні зняти напругу і послабити гнів.

Ще один прийом роботи з деструктивною агресією – постановка мети. На перший погляд агресія – стан, споріднений з емоціями, оскільки містить в собі потужний емоційний заряд, з іншого боку, агресія може бути холодною, розсудливою і цілеспрямованою.

Другий напрям. Спостерігаючи за поведінкою підлітків-неформалів у шкільних колективах ми переконались у необхідності і доречності налагодження співпраці із вчителями школи. Робота з дорослими, які щоденно вступають у взаємодію з підлітками, є надзвичайно важливою. Розробляючи методичні рекомендації для вчителів по роботі з агресивними підлітками, ми враховували правила екстреного втручання, що забезпечують конструктивні впливи на деструктивну поведінку підлітків. До основних із них можна віднести:

- 1) дотримання принципу спокійного ставлення до підлітка, ігнорування незначних проявів агресії (так званий «витончений догляд»);
- 2) акцептування уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості школяра;
- 3) контроль педагогом власних негативних емоцій. Це послаблює агресивну поведінку, зберігає партнерські відносини, зміцнює авторитет педагога;
- 4) зниження напруги ситуації;
- 5) обговорення вчинку із збереженням об'єктивної позиції; акцентування уваги на негативних наслідках для оточуючих і самого підлітка;

- б) демонстрація моделей неагресивної поведінки;
- 7) встановлення доброзичливих стосунків без надмірного оцінювання і критичних зауважень
- 8) концентрація уваги на наданні допомоги у вирішенні проблем підлітків і подоланні ними конфліктних ситуацій;
- 7) збереження позитивної репутації підлітка.

Зокрема, остання вимога досить чітко позначена у роботах Б. Ананьєва, який зазначав, що оцінка педагогом особистості учня формує сприйняття цього учня однолітками і всі недоліки у ставленні учителя до учня, таким чином, стають недоліками їх ставлення один до одного.

У процесі взаємодії із вчителями ми прагнули сформувати у них психологічну готовність до прийняття і розуміння поведінки неформалів. Вона включає наявність внутрішньої особистісної свободи самих дорослих та їх власної інфернальної життєвої позиції; знання ними психологічних особливостей не тільки дітей підліткового віку взагалі, але й особливостей конкретних дітей. І, по-третє, це – оволодіння конкретними психологічними навичками спілкування з дітьми і підлітками, причому такими навичками, які дозволяють дорослим повно і вільно виражати себе, демонструвати прийняття і розуміння дітей з різними психологічними особливостями і, врешті-решт, робити стосунки з дітьми щирими і відкритими.

Найбільш перспективними напрямками роботи з педагогами, на нашу думку, є практична реалізація технологічної моделі конструктивних змін поведінки вчителя, розробленої Л. Мітіною [232]. Тому при розробці власної програми ми враховували технологію конструктивної зміни поведінки вчителя цього автора. Зокрема, зміни у ставленні вчителів до молодіжних субкультур ми оцінювали за характером проходження кожної із чотирьох стадій професійного саморозвитку: етап підготовки, усвідомлення, переоцінки, дії.

З точки зору процесуальних змін на кожній стадії увага зосереджувалася на чотирьох критеріях змін: мотиваційних, когнітивних, афективних, поведінкових.

У роботі із вчителями використовувалися комплекс традиційних та активних методів впливу, які виокремлюються в науковій літературі як продуктивні (Л. Мітіна [232, с. 178]).

Працюючи з педагогами, ми акцентували їх увагу на тому, що вияв підлітками негативних емоцій є більш прийнятним, ніж відхилення у поведінковій сфері. Щирий вияв своїх почуттів не суперечить нормам взаємодії з іншими. Тому, спонукаючи підлітків до щирості і вміння слідувати прийнятним правилам, вчителі допомагали у самовизначенні підлітка у молодіжному просторі. Стимулюючий вплив педагогів сприяв розвитку більш критичного ставлення підлітків до цінностей молодіжних субкультур, становленню асертивних форм поведінки.

Третій напрям. Діти черпають знання про моделі агресивної поведінки з трьох основних джерел: сім'я, однолітки і педагоги, мас-медіа. Важко перебільшити вплив сім'ї на становлення агресивної поведінки. Сім'я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати її підкріплення [6].

Роботу з батьками агресивної дитини спрямовувалася за двома напрямками:

1. Інформування про специфіку дії субкультурального простору; причини входження підлітків у субкультури негативного спрямування; загрози, що виникають для розвитку особистості у лоні агресивно-деструктивного субкультурального простору; причини агресії, її прояви, небезпечність для оточуючих і самого підлітка.

2. Навчання ефективним способам взаємодії з дітьми. Цей напрям передбачав розвиток навичок активного слухання, конструктивного розв'язання конфліктів, усвідомлення вияву власних почуттів. Батькам пояснювалося, що для підлітків особливо необхідне відчуття безумовного прийняття. Воно допомагає їм вдало організувати свою взаємодію з рівними партнерами.

У процесі співпраці з батьками ми прагнули:

1. Змінити негативну установку батьків відносно дитини на позитивну.

2. Змінити стиль взаємодії з дітьми.

3. Розширити поведінковий репертуар взаємодії батьків з дітьми.

Особлива увага батьків зосереджувалася на рівні сформованості у підлітків потреби у спілкуванні з дорослими, наявності довірливих стосунків між батьками і дітьми. Наголошувалося на необхідності прояву уваги до субкультурального життя дитини, особливостей її поведінки як у межах молодіжної спільноти, так і за її межами. При роботі з батьками увага спрямовувалася на високій динамічності субкультуральних процесів, швидкій зміні ціннісних орієнтацій у колі молодіжних спільнот. Зазначалося, що невміння спілкуватися з дітьми веде до втрати взаєморозуміння, загострення конфліктних форм взаємодії. Використання покарань, які принижують гідність дитини, а також вербальна і нерідко фізична агресія самих батьків негативно впливають на психіку дитини. Психологічне просвітництво батьків сприяло залученню батьків до проблеми агресії у молодіжних субкультуральних угрупованнях.

Етап «охоплення» значущих дорослих передбачав проведення як індивідуальних, так і групових форм роботи. Зокрема, проводилися батьківські збори «Підліткові субкультури: за і проти». У процесі обговорення особлива увага батьків зосереджувалася як на специфіці впливу субкультури на психіку і поведінку підлітків, так і особливостях розвитку школярів в умовах негативно спрямованих субкультур. Також увага батьків зосереджувалася на таких особливостях підліткового періоду як емоційна нестабільність та моральна нестійкість. Працюючи з батьками, ми виокремлювали для них ідею наявності сімейної детермінації схильностей до агресивної поведінки. Агресивні діти, переважно зростають у сім'ях, де існує велика дистанція між дітьми і батьками, де дорослі мало цікавляться розвитком дітей, де не вистачає тепла і ласки, ставлення до вияву дитячої агресивності байдуже або поблажливе, де в якості дисциплінарних впливів замість турботи і терплячого пояснення віддають перевагу силовим методам, особливо фізичним покаранням [390; 405].

На заключному етапі дослідження здійснювалася обробка результатів повторного психодіагностичного зрізу після впровадження розвивально-корекційної програми. Він включав як тестове обстеження, так і індивідуальні обговорення з дітьми отриманих результатів. Як наслідок, було встановлено зниженню рівня агресивної поведінки та зменшення частоти її проявів у adeptів негативно спрямованих субкультур. Відбулася переоцінка підлітками свого ставлення до субкультурального простору та участі у субкультуральних процесах деструктивного змісту. Змінилося і ставлення батьків до субкультуральних нахилів підлітків, характеру їхньої поведінки у колі однолітків.

Після реалізації програми розвитку конструктивної поведінки підлітків у колі молодіжних субкультур ми повернулися до аналізу сформованості морально-етичної відповідальності adeptів об'єднань негативного спрямування. За нашим розумінням, саме прийняття моральних основ поведінки у соціальному просторі однолітків та сформованість особистісних програм контролю за поведінкою можуть запобігти розгортанню негативних деструкцій як у розвитку окремо взятої особистості, так і спільноти в цілому. Присутність у молодіжному середовищі осіб із сформованими установками на соціальну відповідальність сприятиме зниженню показників деструктивності молодіжного простору. Як видно з таблиці 5.3, участь підлітків у розвивально-корекційній роботі сприяла перегляду позицій щодо поведінки у субкультуральному просторі. Зазначимо, що мета безпосереднього виходу учасників програми із цього простору не ставилася.

Ми усвідомлювали, що привабливість взаємодії з членами спільноти, дружні зв'язки, що вже сформувалися у об'єднанні є досить значимими для школярів, тому депривація цих зв'язків, так як і їх пряма заборона дорослими, є недоцільною. Значно важливішим завданням є розвиток соціального Я підлітка, його відповідальності за поведінку у соціальному просторі. Ці висновки узгоджуються з ідеями, що обговорюються у наукових джерелах, присвячених психопрофілактиці та корекції агресії підлітків: можливість позитивного

впливу через корекцію моральних уявлень і установок (І. Паршутин), трансформування компонентів ціннісно-мотиваційної сфери (Л. Аптікієва, С. Дубінін, Ф. Ловпаче, В. Яковлев, М. Телєпова), корекцію ставлення особистості до себе і результатів своєї діяльності (І. Єгоричева, Л. Запорожець, Н. Максимова, Є. Сімончик, А. Фокіна), корекцію моделей поведінки (І. Горькова, Т. Іванова, Н. Кобусь, В. Цветков), набуття навичок конструктивного спілкування (Л. Бочанцева).

Як показало повторне обстеження за методикою «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості», відбулися позитивні зміни за кожною із шкал методики. Особливо яскраві зміни ми зафіксували за трьома шкалами: моральної рефлексії (у експериментальній групі показник 2,1 бала; у контрольній – 1,4), екзистенційних аспектів відповідальності (у експериментальній групі показник 2,3; у контрольній – 1,2), морально-етичних цінностей (у експериментальній групі показник 2,5 бала; у контрольній – 1,1) (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Зміна показників морально-етичної відповідальності у представників субкультур негативного спрямування під впливом розвивально-корекційних заходів

Шкали	Середні показники за шкалами	
	експериментальна група; n=32	контрольна група; n=176
моральна рефлексія	2,1	1,4
моральна інтуїція	2,0	1,6
екзистенційний аспект відповідальності	2,3	1,2
альтруїстичні емоції	2,6	2,1
морально-етичні цінності	2,5	1,1
Середні показники за методикою	11,5	7,4

Аналіз розподілу респондентів за рівневими показниками показав, що у контрольній групі більшість підлітків (79%) демонструють морально-етичну відповідальність на нижче середньому рівні. У експериментальній групі цей рівень було діагностовано у 46,9 % учасників. Решта демонструють рівень вище середнього (3,1%) та середній (50 %). (див. табл. 5.4.). З метою оцінки статистичної значущості отриманих зсувів, нами був застосований багатofункціональний критерій Фішера, оскільки обсяг експериментальної вибірки та її відхилення від нормального розподілу не дозволяють застосувати параметричні критерії. Так, зменшення чисельності групи рівня «нижче середнього» з 78,1 % – до початку формувального етапу – до 46,9 % по його завершенню ($\phi^* = 5,27$ ($p < 0,001$)) та підвищення чисельності групи з середнім рівнем сформованості морально-етичної відповідальності (21,9% та 50% – відповідно; ($\phi^* = 4,79$ ($p < 0,001$)) є статистично значущими, в той час як змін за жодним рівнем сформованості морально-етичної відповідальності не було простежено ($\phi^*_{н. серед.} = 0,09$ ($p > 0,01$); $\phi^*_{серед.} = 0,1$ ($p > 0,01$); $\phi^*_{в. серед.} = 0,29$ ($p > 0,01$))

Таблиця 5.4

Рівні сформованості морально-етичної відповідальності після проведення формувального етапу

Рівні	Межі шкали (у балах)	Кількісні показники наповнюваності підгруп (у %)		
		ЕД*; n=32	ЕП* n=32	контрольна група; n=176
низький	0-5	0	0	0
нижче середнього	6-10	78,1	46,9	79,0
середній	11-15	21,9	50,0	19,9
вище середнього	16-20	0	3,1	1,1
високий	21-25	0	0	0

*ЕД – експериментальна група до початку формувального етапу; ЕП – експериментальна група після завершення формувального етапу.

Позитивні зміни у рівні соціально-етичної відповідальності забезпечують сприятливу платформу для розвитку суб'єктивно контрольованих патернів поведінки підлітків у субкультуральному просторі та нівелювання його деструктивного впливу. Саме розвиток соціальної відповідальності, як інтегративної якості, забезпечує гармонізацію особистісної та групової ідентичності у представників субкультурального простору. Все ж варто зазначити, що підлітки частково продовжують визнавати збереження бажання завдавати шкоди оточуючим, використовують фізичну агресію відносно Іншого людини. У конфліктних ситуаціях вони продовжують відчувати такі почуття як злість, ненависть, роздратування до кривдника, що є потенційною основою для проявів агресії. Наявність цих тенденцій вказує на необхідність збереження зовнішнього контролю з боку вчителів та батьків за характером поведінкою школярів як у системі освітнього простору школи, так і в субкультуральному просторі.

Отже, ефективним способом корекції агресивної поведінки adeptів субкультур негативного спрямування є здійснення комплексного підходу в рамках спеціально розробленої програми з розвитку навичок конструктивного управління агресією з використанням сукупності різноманітних способів і методів психологічної профілактики та психокорекції за участю не лише підлітків, а й дорослих із їх найближчого соціального оточення. Корекція агресивної поведінки підлітків повинна мати комплексний, системний характер і враховувати основні характерологічні особливості агресивних підлітків: відсутність контролю над своїми емоціями; обмежений набір поведінкових реакцій у проблемних ситуаціях; відсутність емпатії, підвищений рівень тривожності та схильність до хизування та завищеної самооцінки.

Визначаючи загальну стратегію дій відносно агресивних підлітків психологи, вчителі і батьки повинні коригувати умови виховання, що є важливою передумовою відновлення втраченої гармонії соціально-психологічного розвитку підлітка

Висновки до 5 розділу

У цьому розділі представлено програму психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки старших підлітків, проаналізовано результати дослідно-експериментального дослідження, розроблені психолого-педагогічні рекомендації щодо корекції агресивної поведінки adeptів субкультурального простору.

Ці програми повинні сприяти формуванню максимально адаптивних та конструктивних способів взаємодії поколінь, відлагодження наступності у розвитку не лише культури, а й становлення особистості молодого людини та в цілому молодіжних спільнот. Зростання деструктивних тенденцій в підлітковому середовищі обумовлює необхідність розробки найбільш ефективних методів корекції підліткової агресивності, факторів, що формують прояви різних форм агресії під впливом молодіжних неформальних субкультур, дозволяє розробити комплекс методів позитивного впливу на соціалізацію молодого покоління та технології навичок успішного вирішення проблеми деструктування особистості.

Необхідність глибокого аналізу особливостей молодіжної субкультури у всьому діапазоні її різновидів диктується не лише потребою у систематизації теоретичних основ і знань про виникнення субкультур, а й потребою виявлення особливостей розвитку молодіжних субкультур в їх специфіці, генезі й можливому впливу на стилі життя молоді у найближчі десятиліття. Молодь як суб'єкт психологічних, соціокультурних, етнічних та економічних відносин втілює в своїй поведінці певні культурні традиції та цінності, здійснюючи взаємодію з іншими соціальними і віковими групами, освітнім і дозвілльєвим простором.

Матеріали розділу висвітлені у монографії автора [280] та наукових статтях [283; 284; 286].

ВИСНОВКИ

В умовах інтенсивного трансформування соціального простору, прискорення глобалізаційних процесів, загострення кризових явищ у життєдіяльності суспільства, особливої гостроти набувають питання соціалізації молоді, її готовності не лише до прогресивного руху вперед, а й дотримання принципу наступності поколінь, збереження загальнолюдських цінностей та моральних основ співжиття.

Процес соціалізації особистості полідетермінований. У ньому переплітаються впливи як окремих осіб, так і дія різноманітних спільнот. Вагома роль у цьому процесі належить молодіжним субкультурам, які забезпечують для молоді людини процеси самотворення, відчуття самотності та суб'єктності.

1. Тяжіння молоді до субкультурального простору – закономірне явище, яке відображає тенденції особисті до розвитку, самоутвердження, виокремлення та пошуку нових шляхів для самореалізації. Феномен субкультурального простору поєднує у собі багато змінних, які визначають його сутнісні характеристики. До показників, які постійно повинні контролюватися з боку суспільства, належать параметри агресивності та деструктивності. На підставі теоретико-емпіричного аналізу ми дійшли наступних висновків.

Сучасний молодіжний простір інтенсивно розвивається, що виявляється як у видозмінах субкультуральних рухів, так і в інтенсивному виокремленні нових течій, зміні їх нормативних основ, трансформуванні зовнішньої атрибутики, налагодженні нових форм зв'язку між членами спільноти та виокремленні більш широкого кола шляхів впливу на особистість.

Пік цікавості до субкультуральних рухів випадає на період середнього підліткового віку (12-14 р). Більшість підлітків задовольняються загальною інформацією про сучасні різновиди молодіжних субкультур, не заглиблюючись у їх інформаційно-поведінковий простір. Долучення до субкультуральних традицій характерне для третини підлітків.

2. Згідно концепції «**деструктивного поля**», розвиток агресивної і деструктивної поведінки підлітків у молодіжному середовищі є полідетермінованим процесом, основна роль у якому належить дії фонового деструктивного поля, яке формується на основі прийняття членами спільноти асоціальних норм та зразків деструктивної поведінки однолітків, з подальшим їх закріпленням у просторі інтрагрупових традицій та системі міжособистісних стосунків членів спільноти, їх поведінкових патернів. За умови субкультуральної ідентифікації деструктивне поле підліткової субкультури виступає негативним чинником розвитку особистості, зумовлюючи підвищення її агресивності та зниження нормовідповідності, як на поведінковому, так і Я-концептуальному рівнях.

Генеza агресивності у підлітковій субкультурі – це динамічно-процесуальна система, що має здатність до самопідсилення, яке виявляється у прогресуванні деструктивних тенденцій у життєдіяльності спільноти, підвищенні психологічної готовності її членів до агресивно-деструктивної поведінки, зростанні кількості ірраціональних самовиявів, послабленні критичності в оцінюванні реальних вчинків та намірів.

3. Доведено, що характер атрибуції підлітками деструктивних тенденцій у інгруповому просторі, рівень їх визнання власної схильності до агресивних форм поведінки залежать від включення у простір молодіжної субкультури та особливостей її ціннісної сфери. Найвищий рівень деструкції простежуються у adeptів субкультур негативного спрямування (гопники, скінхеди, культуристи, зачепери). У трьох перших спільнотах вони проявляються у формі агресії та поклоніння культу сили. В учасників четвертої підліткової субкультури відхилення в системі установочних конструктів та поведінки мають характер аутоагресії чи провокування надризикових форм поведінки однолітків. Найнижчі показники агресивно-деструктивних тенденцій простежено у підлітків, що знаходяться за межами субкультурального простору.

4. До основних **закономірностей** дії деструктивного поля на особистість підлітка відносимо наступні причино-наслідкові зв'язки: чим більш інтенсивні процеси групової динаміки у субкультуральному просторі, тим привабливішим він є для підлітків; чим креативнішим є лідер молодіжної спільноти, тим вище емоційне задоволення її учасників та нижчий рівень їх критичного ставлення щодо системи групових приписів; чим більш онтогенетично раннім є входження підлітка у молодіжну спільноту, тим вищий рівень зумовленості процесів пошуку ідентичності груповими процесами підліткової субкультури; чим безкарнішими є наслідки деструктивних дій, вчинених групою, тим вищий рівень готовності її членів до подальших деструкцій; чим вищий рівень самопрезентаційної мотивації особистості, тим вища готовність підлітка до ризикових форм поведінки; чим вищий рівень агресивних тенденцій у спільноті, тим яскравіше простежується конфліктно-агресивна ідентифікація у особистісних само описах та самооцінках.

Присвоєння деструктивних та агресивних форм інгрупової субкультуральної поведінки, як зразків для побудови власних поведінкових програм, відбувається під дією сукупності механізмів: наслідування, ідентифікації, інтеграції, конформізму, самокатегоризації, змагальності, психічного зараження, самопрезентації, емансипації, механізму розмитої відповідальності, деіндивідуалізації, імітації, соціального порівняння.

5. Встановлено, що рівень ідентифікації з молодіжним субкультуральним простором у adeptів субкультур негативного спрямування, не впливає на рівень когнітивної готовності підлітків до розуміння та висвітлення їх сутності, у той же час саме процеси ідентифікації стимулюють некритичне ставлення школярів до норм спільноти та особливостей власної поведінки. Високий рівень групової ідентичності з деструктивною субкультурою депривує розвиток у підлітків етично-моральної відповідальності, виступаючи предиктором розгортання агресивних та деструктивних тенденцій.

6. Доведено, що продуктивним шляхом корекції деструктивного потенціалу підліткових субкультур, зниження агресивності та агресивної поведінки їх adeptів є формування у підлітків морально-етичної відповідальності, яка сприяє не лише аналізу власної поведінки та розвитку асертивності особистості, а й більш критичному сприйняттю групових процесів, видозміні позитивної групової ідентичності на адекватну та формуванню бажання покращити загальну атмосферу життєдіяльності спільноти.

Завершуючи обговорення проблеми психогенези агресивності та деструктивності у молодіжних субкультурах варто наголосити на високій значущості напрямку дослідження. Суспільство взагалі, і психологічна наука зокрема, повинні своєчасно знаходити відповідь на виклики, що виникають у суспільному житті, віднаходити шляхи запобігання розвитку негативних тенденцій у системі міжособистісної взаємодії. Особливої гостроти це питання набуває відносно соціального простору, у якому відбувається становлення молоді; розвитку особистості у період підліткового зростання. Розглянуті в роботі питання не можуть претендувати на повне висвітлення проблеми негативного впливу субкультури на особистість підлітка, профілактику і корекцію агресивних та деструктивних тенденцій, що виникають в молодіжному просторі. До продуктивних напрямів подальших досліджень можна віднести: простеження впливу новітніх течій молодіжного субкультурального руху на особистісне зростання підлітків; виокремлення специфіки деструктивного впливу на розвиток особистості різних субкультуральних течій; розробка комплексу профілактично-превентивної протидії субкультуральним деструкціям у просторі формальних молодіжних спільнот; виокремлення шляхів стимулювання особистісних установок на приєднання до позитивно зорієнтованих молодіжних субкультуральних об'єднань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдулова Т. П. Агрессивный подросток / Т. П. Авдулова. – Москва : Академия, 2008. – 128 с.
2. Аверин В. А. Психология детей и подростков : учеб. пособие / В. А. Аверин. – 2-е изд., перераб. – Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 379 с.
3. Агрессия у детей и подростков / под ред. Н. М. Платоновой. – Санкт-Петербург : Речь, 2004. – 336 с.
4. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения: учеб.-метод. комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
5. Александров Ю. К. Очерки криминальной субкультуры / Ю. К. Александров. – Москва : Права человека, 2002. – 152 с.
6. Алексеева Л. С. Формы и методы работы с детьми и родителями центров социальной помощи семье / Л. С. Алексеева, Е. В. Бурмистрова, Н. Н. Чупраков. – Москва : НИИ семьи и воспитания, 2000. – 190 с.
7. Алпатова П. С. Некоторые проблемы социологического анализа молодежной субкультуры / П. С. Алпатова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України. – Харків : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 540–543.
8. Аммон Г. Динамическая психиатрия / Г. Аммон. – Москва : Изд-во Психоневролог.ин-та им. В. М. Бехтерева, 1995. – 200 с.
9. Англо-русский и русско-английский словарь компьютерной лексики / авт.-сост. : И. Н. Мизинина, А. И. Мизинина, И. В. Жильцов. – Москва : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004. – 146 с.
10. Андреев Н. А. Асоциальное поведение несовершеннолетних : монография / Н. А. Андреев, Ю. В. Тараканов. – Самара : Изд-во Самар. юр. ин-та, 2001. – 153 с. – (Серия : «Актуальные проблемы права и педагогики»).

11. Андреев Ю. С. Агрессивна поведінка підлітків : сутність, причини та види / Ю. С. Андреев // Вісник Львівського національного університету імені Тараса Шевченка. – Львів, 2014. – № 5 (288), ч. I. – С. 148–157.
12. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : корот. енциклопед. слов. / В. П. Андрущенко, В. Г. Антоненко, Г. П. Балабанова, А. К. Бичко. – Київ : Рубікон, 1997. – 400 с.
13. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – Київ : Генеза, 1996. – 368 с.
14. Аниканова А. А. Психологические факторы изменения социальных установок молодежи в социальных движениях: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. А. Аниканова. – Москва: Гос. ун-т управления, 2010. – 24 с.
15. Антонова-Турченко А. Г. Психологическая диагностика и коррекция трудновоспитуемых детей и подростков : учеб. пособие / А. Г. Антонова-Турченко. – Киев, 1997. – 312 с.
16. Анцупов А. Я. Конфликтология в схемах и комментариях / А. Я. Анцупов, С. В. Баклановский. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 304 с.
17. Апетик Н. М. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями / Н. М. Апетик. – Чернівці : Рута, 2000. – 41 с.
18. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме/ Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 556 с.
19. Артьомов П. М. Типологізації молодіжних субкультур : аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артьомов // Соціологія майбутнього : наук. журн. з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32–37.
20. Аруцев М. А. Молодежная околоспортивная субкультура как социокультурный феномен : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22 00. 06 «Социология культуры, духовной жизни» (социолог. науки) / М. А. Аруцев. – Москва, 2007. – 24 с.

21. Ачитаева И. Б. Деструктивные взаимоотношения в учебных группах образовательных учреждений МВД России: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ачитаева И. Б. – Москва, 2010. – 249 с.
22. Бабахо В. А. Культурология : прогр. базового курса, хрестоматия, словарь терминов / В. А. Бабахо, С. И. Левикова. – Москва : ФАИР–ПРЕСС, 2000. – 379 с.
23. Бабосов Е. М. Прикладная социология: учеб. пособие / Е. М. Бабосов. – Москва: ТетраСистемс, 2001. – 496 с.
24. Баева И. Психология молодежной субкультуры: риск и перспективы роста / И. Баева // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 7. – С. 45–49.
25. Байярд Р. Т. Ваш беспокойный подросток : практ. рук. для отчаявшихся родителей : [пер. с англ.] / Роберт Т. Байярд, Джин Байярд ; Науч.-внедренч. лаб. психопедагогики образования. – Москва : фонд «Мир» : Академический проект, 2003. – 206 с.
26. Балдинюк О. Психолого-педагогічна характеристика підлітково-юнацьких неформальних груп / О. Балдинюк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2012. – Вип. 41. – С. 120–126.
27. Бандура А. Подростковая агрессия : изучение влияния воспитания и семейных отношений : пер. с англ. / А. Бандура, Р. Уолтерс. – Москва : Апрель Пресс , ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
28. Бандура А. Теории социального научения : пер. с англ. / А. Бандура. – Санкт-Петербург : Евразия, 2000. – 320 с.
29. Барановська Л. В. Комунікативна компетентність викладача вузу / Л. В. Барановська // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: зб. наук. пр. / ред. кол. : Н. В. Гузій та ін. – Київ : НПУ, 1999. – С. 146–149.
30. Бачаев А. А. Неформальные молодежные объединения как социальное явление / А. А. Бачаев // Молодой ученый. – 2015. – № 1. – С. 509–511.
31. Башкатов И. П. Молодежные субкультуры / И. П. Башкатов,

- Т. С. Стрелкова // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 141–145.
32. Башкатов И. П. Психология неформальных подростково-молодежных групп / И. П. Башкатов. – Москва: Информпечать, 2000. – 302 с.
33. Башкатов И. П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодёжи / И. П. Башкатов. – Москва: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та. – 2002. – 416 с.
34. Безлюдна В. І. Використання дітьми дошкільного віку обхідних стратегій агресії / В. І. Безлюдна, Н. В. Корчакова, Л. П. Осьмак // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2018. – Вип. 9. – С. 24–29.
35. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – Київ : Центр навч. літ., 2009. – 208 с.
36. Белашова М. О. Подростковые субкультуры в современной России : автореф. дис. ... канд. социолог. наук : 22.00.06 / М. О. Белашова. – Ставрополь, 2011. – 22 с.
37. Белинская А. Б. Философская идентификация конфликта в социальном познании: дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01, 09.00.11 / Александра Борисовна Белинская. – Москва, 2004. – 335 с.
38. Белов В. Г. Психолого-акмеологическое сопровождение подростков в трудной жизненной ситуации / В. Г. Белов, Ю. А. Парфенов, Г. А. Дашдемиров. – Грозный: Грозненский рабочий, 2010. – 274 с.
39. Белов В. Г. Фрустрация как предиктор девиантного поведения у подростков / В. Г. Белов, Н. С. Малинина, Ю. А. Парфенов // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта. – 2011. – № 11 (81). – С. 26-31.
40. Беляев И. А. Культура, субкультура, контркультура / И. А. Беляев, Н. А. Беляева // Духовность и государственность : сб. науч. ст. / под ред. И. А. Беляева. – Оренбург : Филиал УрАГС в г. Оренбурге, 2002. – Вып. 3. – С. 5–18.

41. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 441 с.
42. Біндяк А. Д. Девіантна поведінка молоді в українському суспільстві [Електронний ресурс] / А. Д. Біндяк. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Pedagogica/67903.doc.htm.
43. Блинова О. Є. Маргінальність: основні наукові підходи до аналізу / О. Є. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ : ГНОЗІС, 2009. – Т. XI, ч. 4. – С. 36–44.
44. Блискун О. О. Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережах Internet : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О. О. Блискун. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля, 2013. – 20 с.
45. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Б. Бовть. – Київ, 2001. – 18 с.
46. Бовть О. Віктимна поведінка як психологічна проблема [Електронний ресурс] / О. Бовть // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 14–22. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=28&c=418>
47. Богомолова М. Ю. Делінквентна поведінка підлітків у координатах асоціальних впливів неформальних молодіжних об'єднань / М. Ю. Богомолова // Педагогічний альманах : зб. наук. пр. – Херсон : РІПО, 2011. – Вип. 12, ч. 3. – С. 257–261.
48. Бодалёв А. А. О взаимосвязи общения и отношения / А. А. Бодалёв // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 122–127.
49. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избр. психол. тр. / под ред. Д. И. Фельдштейна ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. – 3-е изд. – Москва : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2001. – 349 с.

50. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – Москва : Прайм-Еврознак, 2008. – 857 с.
51. Бугера О. І. Засоби масової інформації як один з чинників впливу на протиправну поведінку неповнолітніх / О. І. Бугера // Політ 2005 : матеріали V Міжнар. наук. конф. студентів та молодих учених. (Київ, 2005 р.). – Київ : Нац. авіаційний ун-т, 2005. – С. 532.
52. Бугера О.І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх: автореф. дис. канд. юрид. наук / О.І.Бугера. – Київ, 2006. – 22 с.
53. Буйдина И. Ф. Культурологические концепции игровой культуры / И.Ф. Буйдина, И. Хейзинга, Х. Ортега–и–Гассет, Г. Гессе // Введение в культурологию: учеб. пособие для ВУЗов / рук.автор. коллектива и ответств. ред. Е. В. Попов. – Москва : ВЛАДОС, 1995. – С. 43–57.
54. Буйлова Л. Н. Девиантное поведение подростков и молодежи: причины и особенности [Электронный ресурс] / Л. Н. Буйлова. – Режим доступа : [www/http://do.rulitru.ru/v21048](http://do.rulitru.ru/v21048).
55. Булах І. С. Вивчення проблеми морального зростання особистості підліткового віку / І. С. Булах, Н. М. Коробка // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. –Вип. 12. – С. 146-155.
56. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія / І. С. Булах. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
57. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 538 с.
58. Бурмистров И. А. Криминологическое изучение неформальных групп несовершеннолетних и предупреждение органами внутренних дел совершаемых ими преступлений : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / И. А. Бурмистров. – Москва, 1997. – 200 с.
59. Бусел Ю. Молодіжні субкультури: пофігізм чи протест / Ю. Бусел // Соціальний педагог. – 2010. – № 10 (спецвип.). – С. 95.

60. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 352 с.
61. Введение в культурологию : учеб. пособие для ВУЗов / рук. автор. коллектива. и ответств. ред. Е. В. Попов. – Москва : ВЛАДОС, 1995, – 336 с.
62. Велев В. П. Особенности самосознания и поведения девиантных подростков : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. П. Велев. – Москва, 2012. – 20 с.
63. Виговський Д. Л. Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх : автореф. дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія» / Д. Л. Виговський. – Київ, 2006. – 19 с.
64. Владимирская Е. А. Методологические подходы к исследованию подростковых субкультур / Е. А. Владимирская // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена : науч. журн. – Санкт-Петербург : ООО «Книжный дом», 2007. – № 14 (37) : Аспирантские тетради. – С. 248–252.
65. Владимирская Е. А. Подростковая субкультура. Приглашение к диалогу / Л. М. Лузина, Е. А. Владимирская // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия «Педагогические науки». – Волгоград, 2008. – № 9 (33). – С. 30–32.
66. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. / О. І. Власова. – Київ : Либідь, 2005. – 400 с.
67. Волков Е. Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие / Е. Н. Волков // Журнал практического психолога. – 2002. – № 3. – С. 19–34.
68. Волкова Я. А. Пространственное поведение коммуникантов в деструктивном общении / Я. А. Волкова // Филологические науки. Вопросы теории и практики : в 2 ч. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 8 (26), ч. 1. – С. 46–50.
69. Волков Ю. Г. Социология молодежи: учеб. пособие / Ю. Г. Волков, В. И. Добренков, Ф. Д. Кадария. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 576 с.

70. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спец. «Соціальна робота» : у 2 ч. Ч. 1 : Теоретична частина / Л. М. Вольнова. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – Київ, 2016. – 188 с.
71. Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. В. Волянская, В. Е. Пилипенко, Е. В. Сапелкина ; науч. ред. В. Е. Пилипенко. – Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. – 174 с.
72. Воробйова І. В. Психологічні аспекти десоціалізації особистості в підлітковому віці / І. В. Воробйова, С. О. Ларіонов // Право і Безпека. – 2016. – № 3. – С. 125–129.
73. Выготский Л. С. Проблема возраста / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. – Москва : Педагогика, 1983. – Т. 4. – С. 244–268.
74. Гарькавец С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія / С. О. Гарькавец. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 175 с.
75. Гачкало С. Причини агресивності в підлітків / С. Гачкало // Відкритий урок : розробки, технології, досвід. – 2013. – № 3. – С. 35–36.
76. Гвоздй С. П. Психологічний тренінг як засіб запобігання агресії та профілактики насильства серед студентської молоді [Електронний ресурс] / С. П. Гвоздй ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Режим доступу : www.kspu.edu.
77. Гелемей М. О. Історичні аспекти виникнення молодіжного екстремізму на території України / М. О. Гелемей // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Київ, 2013. – № 2. – С. 365–372.
78. Гелемей М. О. Психологічні особливості лідерів екстремістських молодіжних угруповань / М. О. Гелемей // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2016. – Вип. 1. – С. 57-64.

79. Гилинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. И. Гилинский. – Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
80. Глебова Е. А. Западные молодежные субкультуры асоциальной направленности / Е. А. Глебова // Теория и практика образования в современном мире : материалы Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февр. 2012 г.). – Санкт-Петербург : Реноме, 2012. – С. 6–9.
81. Глебова Е. А. Зарубежный опыт педагогической работы с молодежными субкультурами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. А. Глебова. – Волгоград, 2013. – 231 с.
82. Гнидин О. П. Психологические особенности агрессивности и ее профилактика у субъектов из различных социальных сред : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / О. П. Гнидин. – Ставрополь, 2008. – 271 с.
83. Гогучева М. М. Специфика негативного влияния субкультуры на развитие личности подростка / М. М. Гогучева // Вестник Томского государственного пед. ун-та. – Томск, 2010. – Вып. 5 (95). – С. 153–159.
84. Гогучева М. М. Психологическая профилактика негативного влияния субкультуры на личность подростка : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / М. М. Гогучева. – Ставрополь, 2011. – 246 с.
85. Головатий М. Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану / М. Ф. Головатий [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=258>.
86. Головатый Н. Ф. Социология молодежи : курс лекций / Н. Ф. Головатый. – Киев : МАУП, 1999. – 224 с.
87. Горьковая И. А. Психические аномалии и противоправное поведение подростков / И. А. Горьковая // Известия Российского государственного

- педагогического университета им. А. И. Герцена. – Санкт-Петербург, 2009. – № 100. – С. 178–191.
88. Грановская Р. М. Конфликт и творчество в зеркале психологии / Р. М. Грановская. – Москва : Генезис, 2002. – 573 с.
89. Гребенкин Е. В. Профилактика агрессии и насилия в школе / Е. В. Гребенкин. – Ростов-на-Дону, 2006. – 157 с.
90. Грецов А. Г. Тренинг общения для подростков / А. Г. Грецов. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 160 с.
91. Гринкруг Л. С. Принцип толерантности и критерии его реализации в деятельности участников образовательного процесса в вузе [Электронный ресурс] / Л. С. Гринкруг // *Фундаментальные исследования. Педагогические науки.* – Режим доступа : http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7780664.
92. Грищенко Н. І. Сучасні субкультурні утворення молоді як транслятори цінностей постіндустріального суспільства / Н. І. Грищенко // *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук : матеріали міжнар. наук. конф. (12–13 верес. 2014 р.).* – Одеса, 2014. – С. 51–54.
93. Грищук Ю. В. Підліткова субкультура: психологічні та соціально-групові особливості / Ю. В. Грищук // *Освітологічний дискурс.* – 2014. – № 3(7). – С. 38–46.
94. Громов Д. В. Изучение молодежных субкультур России: современное состояние и проблемы / Д. В. Громов // *Этнографическое обозрение.* – 2008. – № 1. – С. 3–7.
95. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський. – Київ : Знання України, 2002. – 580 с.
96. Гусева Н. А. Тренинг предупреждения вредных привычек у детей. Программа профилактики злоупотребления психоактивными веществами / Н. А. Гусева / под науч. ред. Л. М. Шипицыной. – Санкт-Петербург : Речь, 2005. – 256 с.

97. Давыдов Ю. Н. Социология контркультуры : критический анализ / Ю. Н. Давыдов, И. Б. Роднянская. – Москва : Наука, 1980. – 264 с.
98. Даниленков А. А. Педагогические условия формирования мотивации девиантного поведения у подростков-правонарушителей : автореф. дис. ... канд. пед. наук / А. А. Даниленков. – Калининград, 1997. – 21 с.
99. Данчул С. Особливості профілактики адміністративних правопорушень органами національної поліції під час підготовки та проведення футбольних матчів / С. Данчул // Науковий вісник. – 2017. – № 4. – С. 201–209.
100. Диагностика состояния агрессии (опросник Басса–Дарки) // Диагностика эмоционально-нравственного развития / под. ред. и сост. И. Б. Дерманова. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 80–84.
101. Дмитриева Н. В. Психология аддиктивного поведения : монография / Н. В. Дмитриева, Д. В. Четвериков. – Новосибирск : МДПУ, 2009. – 320 с.
102. Добрунова М. Н. Коррекция девиантного поведения подростков в условиях оздоровительно-образовательных центров: дис. ... канд. пед. наук / М. Н. Добрунова. – Ярославль, 2008. – 178 с.
103. Долгова В. И. Формирование эмоциональной устойчивости личности / В. И. Долгова, А. А. Напримерова, Я. В. Латюшин. – Санкт-Петербург : РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. – 167 с.
104. Донцов А. И. Проблема конфликта в западной социальной психологии / А. И. Донцов, Т. А. Полозова // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1, № 6. – С. 119–133.
105. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – Киев : Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
106. Доренко О. В. Молодежь и культура / О. В. Доренко. – Киров: Масс, 2000. – 120 с.
107. Дремов С. В. Аддиктивное состояние человека : учеб. пособие / С. В. Дремов, А. М. Уразаев, Н. Л. Мамышева. – Томск : Изд-во Томского пед. ун-та, 2000. – 90 с.

108. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. посіб. / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 156 с.
109. Дроздовський Д. Молодість, історія і субкультура: знімки контактних зон / Д. Дроздовський // Ї : незалеж. культуролог. часоп. – 2007. – № 46. – С. 19 – 24.
110. Дрьомін В. М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства : монографія / В. М. Дрьомін. – Одеса : Юридична література, 2009. – 616 с.
111. Дулин Ю. В. Социокультурные факторы девиантного поведения подростков в современном российском обществе: на материалах Республики Адыгея : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.06 / Ю. В. Дулин. – Майкоп, 2002. – 178 с.
112. Дядиченко О. В. Деструктивный потенциал молодежных субкультур [Электронный ресурс] / О. В. Дядиченко // [Сайт «Наука и образование против террора»]. – Режим доступа : <http://scienceport.ru/content/destruktivnyi-potentsial-molodezhnykhsubkultu>.
113. Евдокимова Т. Г. Современные тенденции и особенности девиантного поведения подростков: региональный аспект : дис. канд. соц. наук : 22.00.04 / Евдокимова Татьяна Геннадьевна – Уфа, 2009. – 202 с.
114. Евлашкина Н. М. Психологические факторы и формы проявления агрессии у подростков с девиантным поведением: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н. М. Евлашкина. – Москва. – 2012. – 27 с.
115. Егорова Т. В. Неформальные объединения молодежи деструктивной направленности – угроза социальной стабильности / Т. В. Егорова // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – № 2 (06). – С. 48–52.
116. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии : учеб. для вузов / М.И. Еникеев. – Москва : Норма, 2005. – 640 с.

117. Ениколопов С. Н. Агрессия и агрессивность насильственных преступников / С. Н. Ениколопов. – Москва, 1984. – 39 с.
118. Ершова И. А. Подготовка педагога к профилактике девиантного поведения подростков в отечественном и зарубежном социально–педагогическом опыте (на материале Англии и США) : дис. ... канд. пед. наук / И. А. Ершова. – Калининград, 2005. – 164 с.
119. Єропудова О. В. Політична субкультура хакерів в умовах інформаційного суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О. В. Єропудова. – Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 19 с.
120. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии [Электронный ресурс] / В. А. Жмуров. – 2-е изд. – Москва: Джангар, 2012. – 864 с. – Режим доступа :<http://vocabulary.ru/dictionary/978/word/marginal>.
121. Жмуров Д. В. Словарь терминов агрессии [Электронный ресурс] / Д. В. Жмуров. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/word/236/>.
122. Журавель Т. В. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки : метод. посіб. / Т. В. Журавель, Т. Л. Лях, О. М. Нікітіна ; за ред. Т. В. Журавель. – Київ, 2010. – 168 с.
123. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. И. Загвязинский, Р. Атаханов. – Москва: Академия, 2005. – 208 с.
124. Зайцева З. Г. Школа і важковиховувані підлітки / З. Г. Зайцева. – Київ: Знання, 2001. – 297 с.
125. Закович М. М. Культурологія : українська та зарубіжна культура / М. М. Закович. – Київ : Знання, 2007. – 468 с.
126. Замула С. Ю. Кримінальна субкультура неповнолітніх засуджених як соціально-педагогічна проблема / С. Ю. Замула // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / [редкол. : І. Д. Бех, О. В. Сухомлинська]. – Київ : Ін-т проблем виховання, 2005. – Вип. 8, кн. 2. – С. 196–201.

127. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах : навч.-метод. посіб. / С. Ю. Замула. – Біла Церква : ДПтСУ, 2011. – 240 с.
128. Занков В. В. Половые, гендерные и личностные различия в понимании моральной дилеммы / В. В. Занков // Психологический журнал. – 2004. – № 1. – С. 86.
129. Заярная О. Г. Контркультура / О. Г. Заярная. – Москва: Альтернатива, 1993. – 245 с.
130. Зебзеева В. А. Социодинамика экологической субкультуры детства : монография / В. А. Зебзеева, Л. В. Моисеева. – Москва : Сфера, 2011. – 300 с.
131. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций / Э. Ф. Зеер. Э. Э. Сыманюк. – Екатеринбург: Деловая кн., 2005. – 240 с.
132. Зеленков П. Г. Правовое сознание в процессах социализации и десоциализации личности / П. Г. Зеленков // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2006. – № 23 (т. 5). – С. 37–42.
133. Зимелева З. О. Психологические условия возникновения и коррекции агрессивного поведения подростков / З. О. Зимелева. – Москва, 2002. – 149 с.
134. Зиновьева М. В. Взаимосвязь детско-родительских отношений и ненормативного поведения детей дошкольного возраста / М. В. Зиновьева // Психологическая наука и образование. – 2000. – № 3. – С. 35.
135. Злоказов К. В. Социально-психологические предпосылки деструктивного поведения подростков в школе / К. В. Злоказов // Психолого-педагогические проблемы образования. – 2016. – № 5. – С. 71–79.
136. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва : Академия, 2006. – 288 с.
137. Зобенько Н. А. Аналіз мотивів та механізмів формування девіантної, протиправної поведінки [Електронний ресурс] / Н. А. Зобенько // Науковий

- вісник Ужгородського національного університету : Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – № 20. – Режим доступу:http://archive.nbuu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2011_21/zobenko.pdf.
138. Зубок Ю. А. Ризик у соціальному розвитку молоді / Ю. А. Зубок. // Соціально-гуманітарні знання. – 2003. – №1. – С. 147–162.
139. Зязюн І. А. Субкультура та її функції // Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. ; за ред. М. М. Заковича. – Київ : Знання, 2004. – С. 62–63.
140. Иовчук Н. М. Депрессии у подростков / Н. М. Иовчук // Детская социальная психиатрия для непсихиатров. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 190 с.
141. Исаев Д. Н. Девиантное поведение детей и подростков[Электронный ресурс] / Д. Н. Исаев. – Режим доступа : www/http://narcom.ru/parents/parents/9.html.
142. Капитонов Э. А. Социология XX века: история и технологии : учеб. пособие для вузов / Э. А. Капитонов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
143. Карпінська Т. С. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки / Т. С. Карпінська // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4 (42). – С. 104–110.
144. Качмазов Т. А. Педагогические условия профилактики девиантного поведения подростков в учебно-воспитательном процессе общеобразовательной школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Т. А. Качмазов. – Владикавказ, 2009. – 22 с.
145. Качмазов Т.А. Факторы эффективности профилактики девиантного поведения подростков / Т.А. Качмазов // Педагогический процесс: проблемы и перспективы. Вып. 7: Сб. науч. тр. – Москва: ИД «МПА-Пресс», 2006. – С. 101-104.

146. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь : Акад. держ. податкової служби України, 2002. – 134 с.
147. Кікінежді О. М. Егалітарність батьківсько-підліткової взаємодії як чинник попередження девіантної поведінки зростаючої особистості / О. М. Кікінежді, Я. З. Василькевич, І. М. Шульга // Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. – С. 182–192.
148. Киреева Л. Интегрированный проект на тему «Агрессия» [Электронный ресурс] / Л. Киреева // Ваш психолог. – Режим доступа : <http://vashpsixolog.ru/index.php/pedagogically-difficult-children/53-aggressive-children/690-integrated-project-on-aggression>.
149. Кириенко А. А. Индивидуально-личностные особенности агрессивных подростков различных типов направленности личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / А. А. Кириенко. – Москва, 2014. – 22 с.
150. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике : обучение на основе исследования игры и дискуссии / М. В. Кларин. – Рига : «Эксперимент», 2007. – 327 с.
151. Клейберг Ю. А. Практикум по девиантологии / Ю. А. Клейберг. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. – 144 с.
152. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – Москва : ТЦ «Сфера», 2003. – 160 с.
153. Клеп И. П. Социально-психологические особенности агрессивного поведения молодежи неформальных объединений : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / И. П. Клеп. – Москва, 2010. – 224 с.

154. Кобзева О. В. Динамика агрессивности и её взаимодействия с личностными особенностями в подростковом и юношеском возрастах : автореф. дис. ... канд. психол. наук / О. В. Кобзева. – Москва, 2006. – 22 с.
155. Ковалев А. П. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология»/ А. П. Ковалев ; Рос. гос. пед. ун-т. – Санкт-Петербург, 1996. – 161 с.
156. Козубовська І. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки : корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей в процесі проф. пед. спілкування / І. В. Козубовська, Г. В. Товканець – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1998. – 173 с.
157. Козубовська І. Природа девіантної поведінки неповнолітніх / І.Козубовська, Р Козубовский // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». – 2018. – Випуск 1 (42). – С. 100-104.
158. Колбасина Е. Е. Предупреждение насильственных преступлений, совершаемых неформальными молодежными группами : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Е. Е. Колбасина. – Волгоград, 2012. – 216 с.
159. Колесин И. Д. Подходы к изучению социокультурных процессов / И. Д. Колесин // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 130–136.
160. Колмикова А. С. Образ футбольного фаната та фанатизму – як семіотичний простір культури / А. С. Колмикова // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Львів, 2016. – Вип. 28. – С. 252–262.
161. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец.19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. В. Комар; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ : [Б.в.], 2003. – 18 с.
162. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон // Книга для учителя. – Москва : Просвещение, 1989. – 256 с.

163. Коновалова И.А. Исторический обзор тенденций развития преступности несовершеннолетних XX века // Вестник Московского государственного областного университета (Электронный журнал). – 2011. № 4. – С. 163-173.
164. Коновалова И. А. Объединение несовершеннолетних в группы как основа преступного поведения / И. А. Коновалова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Юриспруденция» 2015. – № 2. – С.103–106.
165. Константинова Л. М. Вплив молодіжних субкультур на формування особистості в підлітковому віці / Л. М. Константинова // Таврійський вісник освіти. – 2012. – № 1 (37). – С. 270–280.
166. Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2017–2021 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/249890555>.
167. Конюхова С. Г. Социально–психологические характеристики подростков с девиантным поведением как специфической социальной группы [Электронный ресурс] / С. Г. Конюхова // Электронная библиотека ЕП КПФУ [сайт]. – Режим доступа : <http://www.egpu.ru/lib/elib/Data>.
168. Корнилова Т.В. Факторы социального и психологического неблагополучия подростков в показателях методик стандартизованного интервью и листов наблюдения / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов, Е. Л. Григоренко // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 107-122.
169. Корнилова Т. В. Подростки групп риска / Т. В. Корнилова, Е. Л. Григоренко, С.Д. Смирнов. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 336 с.
170. Короленко Ц. П. Социодинамическая психиатрия / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Москва : Академический проект, 2000. – 460 с
171. Корчакова Н. В. Просоціальність особистості: становлення та розвиток : монографія / Н. В. Корчакова. – Рівне : Вид-во «Волинські обереги», 2017. – 439 с.
172. Корчакова Н. В. Психологічні особливості особистісної самопрезентації в

- молодшому шкільному віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Н.В.Корчакова – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
173. Косарецкая С. В. Неформальные объединения молодёжи : профилактика асоциального поведения / С. В. Косарецкая, С. Г. Косарецкий, Н. Ю. Синягина. – Санкт-Петербург : КАРО, 2006. – 400 с.
174. Кочетов А.И. Работа с трудными детьми / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – Москва : Просвещение, 1986. – 160 с.
175. Коэн А. К. Отклоняющееся поведение и контроль за ним / А. К. Коэн // Американская социология: перспективы, проблемы, методы / пер. с англ. В. В. Воронина и Е. В. Зиньковского. – Москва: Прогресс, 1972. – С. 282–296.
176. Кравченко А. И. Культурология : учеб. пособие / А. И. Кравченко. – 3-е изд. – Москва : Академический Проект ; Трикста, 2003 – 496 с.
177. Крапотина Т. Г. Основные функции, принципы и ценности молодежных субкультур в современном обществе / Т. Г. Крапотина // Бизнес. Общество. Власть. – 2015. – № 22. – С. 100–110.
178. Кривко Т. А. Підліткова субкультура: неформальні молодіжні об'єднання : метод. посіб. для вчителів, психологів, батьків / Т. А. Кривко, Д. Д. Романовська. – Чернівці, 2003. – 64 с.
179. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крэйхи ; пер. с англ. А. Лисициной. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 333 с.
180. Крюков Т. С. Организационно-педагогические условия возрастания воспитательного потенциала неформальных молодежных объединений : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / Т. С. Крюков. – Москва, 2013. – 181 с.
181. Кузікова С. Б. Феноменологія саморозвитку особистості : визначення поняття / С. Б. Кузікова // Психологічні науки : зб. наук. пр. – Том 2, вип. 10 (91). – С. 171–176.

182. Кузнецова Д. А. Социально-психологические качества подростков как условие их социальной реадaptации : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Д. А. Кузнецова. – Вологда, 2011. – 286 с.
183. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. / Т. М. Кузьменко. – Київ: Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.
184. Кулаков С. А. На приеме у психолога –подросток: пособие для практических психологов / С. А. Кулаков. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена; Изд-во «СОЮЗ», 2001. – 350 с.
185. Кулешова С. Н. Криминализация молодежной среды : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни». – Ставрополь, 2009. – 22 с.
186. Кулік В. Молода Україна: сучасний організований рух та неформальна ініціатива : дослідження / В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – Київ : Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.
187. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посіб. / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
188. Куляшова А. Ю. Психологические причины возникновения групповой агрессии подростков [Электронный ресурс] / А. Ю. Куляшова, Н. Е. Симонович. – Режим доступа : <http://min.usaca.ru/uploads/article/attachment/1435/>.
189. Куприянчук Е. В. Преступная агрессивность подростков: социокультурный аспект / Е. В. Куприянчук // Девиантология: хрестоматия / авт.-сост. Ю. А. Клейберг. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. – С. 57–62.
190. Купцова Т. В. Психологические особенности агрессивного поведения футбольных фанатов / Т. В. Купцова // Молодой ученый. – 2014. – №4. – С. 687–689.

191. Курляк І. Є. Молодіжні субкультури як соціально-педагогічний феномен у Польщі / І. Є.Курляк // «Young Scientist». – January, 2017. –№ 1 (41). – С. 453–459.
192. Лавріненко В. А. Відображення феномену субкультури в смислових конструктах підлітків-неформалів / В. А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С. 139–151.
193. Лавріненко В. А. Психологічне дослідження особистісних рис підлітків-неформалів / В. А. Лавріненко // Молодий вчений. – 2017. – № 11 (51). – С. 802–805.
194. Лавріненко В. А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків / В. А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 59–74.
195. Латышева Т. В. Феномен молодежной субкультуры: сущность, типы / Т. В. Латышева // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 93–101.
196. Левикова С. И. Молодежная культура / С. И. Левикова. – Москва : Вузовская книга, 2007. – 360 с.
197. Левикова С. И. Молодежная субкультура : учеб. пособие / С. И. Левикова. – Москва : ФАИР-Пресс, 2004. – 604 с.
198. Левикова С. И. Две модели динамики ценностей культуры (на примере молодежной субкультуры) / С. И. Левикова // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 71-79.
199. Левчук Я. М. Традиційна українська дитяча субкультура у висвітленні когнітивної культурології : монографія / Я. М. Левчук. – Київ : Ін-т культурології НАМ України, 2012. – 240 с.
200. Леоненко Т. Є. Злочинність на релігійному ґрунті: феномен, детермінація, запобігання : дис. ... докт. юр. наук : 12.00.08 / Т. Є. Леоненко – Запоріжжя, 2015. – 538 с.
201. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребёнка / М. И. Лисина. – Москва ; Воронеж, 1997. – 216 с.

202. Лихачев Д. С. Избранные труды по русской и мировой культуре / Д. С. Лихачев ; сост. и науч. ред. А. С. Запесоцкий. – 2-е изд., перераб. и доп. – Санкт-Петербург : СПбГУП, 2015. – 540 с.
203. Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України / О. В. Лісовець. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 58 с.
204. Логвинова М. И. Молодёжные субкультуры: психологические аспекты / М. И. Логвинова, Т. И. Логвинова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 17. – С. 569–573.
205. Лосев А. Ф. Дерзание духа / А. Ф. Лосев. – Москва : Политиздат, 1989. – 366 с.
206. Лотман Ю. М. Воспитание души / Ю. М. Лотман. – Санкт-Петербург : «Искусство – СПб», 2005. – 624 с.
207. Луків В. А. Хіп-хоп культура / А. В. Луків // Знання. Розуміння. Уміння. – 2005. – № 1. – С. 147–151.
208. Лысак И. В. Механизмы и последствия деструктивной деятельности человека / И. В. Лысак. – Ростов-на-Дону : Изд-во ТРТУ, 2006. – 80 с.
209. Лысак И. В. Философско-антропологический анализ деструктивной деятельности современного человека / И. В. Лысак. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ ; Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2004. – 160 с.
210. Львова М. В. Социально–психологические особенности профилактики девиантного поведения подростков : автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. В. Львова. – Тверь, 2000. – 20 с.
211. Львова М.В. Профилактика школьной дезадаптации у учащихся начальных клас сов / М.В. Львова // Социальная психология XXI век: В 2-х т. Т.1. – Ярославль, ДИА-пресс, 1999. – С. 419-424.
212. Магранов А. С. Молодежные субкультуры в процессе социализации молодого поколения: структурно-векторные противоречия : дисс. ... канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / А. С. Магранов. – Ростов-на-Дону, 2013. – 190 с.

213. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – 7-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 794 с.
214. Макарова Л. Л. Загальна психологія : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Л. Л. Макарова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 200 с.
215. Макарычева Г. И. Тренинг для подростков: профилактика асоциального поведения / Г. И. Макарычева. – Санкт-Петербург: Речь, 2008. – 192 с.
216. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 308 с.
217. Максимова Н. Ю. Курс лекций по детской патопсихологии / Н. Ю. Максимова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 573 с.
218. Малишева І. Б. Фактори формування агресивних тенденцій підлітка [Електронний ресурс] / І. Б. Малишева. – Режим доступу : <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp166-168.pdf>.
219. Мальцева О. А. Профилактика жестокости и агрессивности в подростковой среде и способы ее преодоления / О. А. Мальцева // Тюменский государственный университет. – 2009. – № 7. – С. 51–54.
220. Манхейм К. Диагноз нашего времени : пер. с нем. и англ. / отв. ред. и сост. Я. М. Бергер и др. – Москва : Юрист, 1994. – 700 с.
221. Манхейм К. Проблема интеллигенции: Исследование ее роли в прошлом и настоящем / К. Манхейм. – Ч. 2. - Москва: Мысль, 1993 – 250 с.
222. Маргинальность в современной России: коллективная моногр. / Е. С. Балабанова, М. Г. Бурлуцкая, А. Н. Демин. – Москва, 2000. – 208 с.
223. Маркова Н. Е. Типология модификаций девиантного поведения в молодёжных субкультурах / Н. Е. Маркова, Н. М. Римашевская, Н. Л. Смакотина // Народонаселение. – 2010. – № 1. – С. 85–97.
224. Мартинюк І. А. Патопсихологія: навч. посіб. / І. А. Мартинюк. – Київ: Центр учбової літератури, 2008. – 208 с.

225. Маршак А. Л. Загальна соціологія / А. Л. Маршак – Ростов-на-Дону : Фенікс, 2004 – 384 с.
226. Маршак А. Л. Особенности социокультурных связей социально-дезорганизованной молодежи / А. Л. Маршак // Социологические исследования. – 1998. – № 12. – С. 94–97.
227. Матвеев Б. Р. Развитие личности подростка: программа практических занятий : метод. пособие / Б. Р. Матвеев. – Санкт-Петербург: Речь, 2007. – 176 с.
228. Мейтин А. А. Криминологическая характеристика преступлений, совершаемых футбольными болельщиками, и их предупреждение : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Мейтин Александр Аркадьевич. – Ростов-на-Дону, 2004. – 243 с.
229. Мельникова М. Л. Агрессивное поведение делинквентных подростков: детерминанты и условия коррекции : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / М. Л. Мельникова. – Екатеринбург, 2007. – 24 с.
230. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – Москва: АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.
231. Мильман В. Э. Метод изучения мотивационной сферы личности / В. Э. Мильман // Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – Москва, 1990. – С. 23–43.
232. Митина Т. А. Социально–психологические факторы, определяющие девиантное поведение беспризорных подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. А. Митина. – Москва, 2010. – 22 с.
233. Михайлова О.Ю. Криминальная сексуальная агрессия: теоретико-методологический подход / под ред. П. Н. Ермакова. – Ростов-на-Дону, 2000. – 150 с.
234. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія» / О. О. Мізерна. – Київ, 2005. – 24 с.

235. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков. Эмоциональный и кризисный механизм / Ю. Б. Можгинский. – Санкт-Петербург : Лань, 1999. – 128 с.
236. Мойсеєва О. Є. Психологія агресивності підлітків : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Є. Мойсеєва. – Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2011. – 38 с.
237. Мойсеєва О. Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків [Електронний ресурс] / О. Є. Мойсеєва. – Режим доступу : <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf>.
238. Мойсеєва О. Є. Вплив рівня самореалізації на формування агресивної поведінки старших підлітків / О. Є. Мойсеєва // Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах : зб. наук. праць. – Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – С. 38–41.
239. Мойсеєва О. Є. Психологія агресії в дитячому та підлітковому віці / О. Є. Мойсеєва. – Київ : Вид-во ТОВ «3 Медіа», 2010. – 212 с.
240. Молодежный экстремизм / под ред. А. А. Козлова. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1996. – 675 с.
241. Молодіжний радикалізм в Україні : чинники ескалації та шляхи попередження небезпечних проявів [Електронний ресурс] / Нац. ін-т стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1224/>.
242. Молодіжні субкультури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://subcultures1.blogspot.com/2012/12/blog-post.html>.
243. Московічі С. Соціальні уявлення: історичний погляд / С. Московічі // Психологічний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3–14.
244. Мосьондз М. В. Практики соціальної інтеграції сучасної молоді в українському суспільстві: монографія / М. В. Мосьондз ; Нац. гірничий ун-т. – Дніпропетровськ: НГУ, 2014. – 140 с.

245. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., испр. и доп. / А. В. Мудрик. – Москва : Изд. центр «Академия», 2006. – 288 с.
246. Мукомел С. А. Дослідження впливу ЗМІ на формування агресивності та насильства дітей різних вікових періодів [Електронний ресурс] / А. С. Мукомел, А. П. Стромило. – Режим доступу : http://archive.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N119/N119p068-075.pdf.
247. Мусаелян М. Ф. Личность участника неформальных молодежных экстремистских организаций (группировок) / М. Ф. Масаелян // Адвокат. – 2010. – № 6. – С. 22–23.
248. Мухина В. С. Стигматизация личности в подростковой среде / В. С. Мухина. – Москва : Развитие личности. – 2000. – № 3–4.
249. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество : учебник для студентов высш. учеб. заведений / В. С. Мухина. – 5-е изд., стереотип. – Москва : Изд. центр «Академия», 2000. – 456 с.
250. Мушкевич М. І. Поняття супроводу у сучасній психологічній науці / М. І. Мушкевич // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка, АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2011. – Т. XIII, ч. 1. – С. 287–294.
251. Мюллер Кай Молодіжні субкультури [Електронний ресурс] / Кай Мюллер. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n24texts/mueller-ukr.htm>.
252. Найдьонова Л. М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Л. М. Найдьонова. – Київ, 2014. – 246 с.
253. Науменко О. М. Становление и развитие административной субкультуры в Украине : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.03 / О. М. Науменко. – Одеса, 2006. – 199 с.
254. Невельська-Гордєєва О. Психологічні аспекти субкультури в контексті нормативного поля / О. П. Невельська-Гордєєва // Вісник Харківського

- національного університету. Серія «Психологія». – Харків, 2010. – № 91. – С. 127 – 129.
255. Немченко С. Г. Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальність проблеми / С. Г. Немченко // Збірник наукових праць Бердянського державного пед. ун-ту (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2005. – № 1. – С. 98–102.
256. Немченко С. Г. Модель та критерії подолання девіантної поведінки / С. Г. Немченко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2004. – № 3. – С. 84–90.
257. Немченко С. Г. Особистісна модель та критерії девіантної поведінки / С. Г. Немченко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Психологічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2004. – № 1. – С. 150–154.
258. Немченко С. Г. Основні етапи вивчення проблеми корекції девіантної поведінки / С. Г. Немченко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. – Київ–Запоріжжя, 2003. – Вип. 29. – С. 183–187.
259. Немченко С. Г. Особистісно-орієнтований підхід до педагогічної корекції поведінки акцентуєваних підлітків-девіантів / С. Г. Немченко // Теорія і практика особистісно орієнтованої освіти : зб. матеріалів Всеукр. наук. практ. конф. – Запоріжжя, 2003. – С. 153–157.
260. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія / С. Г. Немченко. – Донецьк : ТОВ «Юго-Вросток, ЛТД», 2008. – 262 с.
261. Немченко С. Г. Портрети девіантних підлітків / С. Г. Немченко // Психологічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : метод. рек. для вчителів, психологів загальноосвітніх шк. – Запоріжжя : Прем'єр, 2005. – С. 84

262. Нефедова А. В. Психология девиантного поведения: курс лекций / А. В. Нефедова. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2015. – 76 с.
263. Неформалы [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Неформалы>.
264. Неформальные молодежные сообщества Санкт-Петербурга: теория, практика, методы профилактики экстремизма / В. П. Гуцин, И. С. Бугаков, А. Э. Лутсберг, И. С. Черепенчук, С. В. Малиновская ; под общ. ред. А. А. Козлова, В. А. Канаяна. – Санкт-Петербург, 2008. – 277 с.
265. Никитин А. В. Психологические особенности агрессивного поведения в подростковом возрасте : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / А. В. Никитин. – Москва, 2006. – 173 с.
266. Ницше Ф. Избранное / Ф. Ницше // Ницше Ф. Собрание починений : в 2-х т. – Тбилиси, 1992. – Т.1. – 445 с .
267. Овчарова Р. В. Практическая психология образования : учеб. пособие / Р. В. Овчарова. – 3-е изд. – Москва : Академия, 2007. – 448 с.
268. Оздиев С. А. Региональные аспекты девиантного поведения молодежи (на примере Чеченской Республики): дис. ... канд. пед. наук / С. А. Оздиев. – Краснодар, 2006. – 200 с.
269. Оксфордский толковый словарь по психологии / под ред. А. Ребера. – Москва : Вече, 2002. – 564 с.
270. Ольшанский Д. Неформалы: групповой портрет в интерьере/ Д. Ольшанский// Школьный психолог. – 2002. – № 7. – С. 46.
271. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ: Академвидав, 2005. – 448 с.
272. Осипова А. А. Общая психокоррекция: учебн. пособие для студентов вузов / А. А. Осипова. – Москва: ТЦ «Сфера», 2000. – 508 с.
273. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – Санкт-Петербург: Речь, 2004. – 276 с.

274. Островська-Бугайчук І. М. Причини формування девіантної поведінки підлітків / І. М. Островська-Бугайчук // Вісник Житомирського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – С. 48–52.
275. Охрімчук Р. М. Як працювати з агресивною дитиною : навч.-метод. посіб. / Р. М. Охрімчук. – Київ : ДЦССМ, 2004. – 64 с.
276. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології. – 2016. – Вип. 31. – С. 293–302.
277. Павелків В. Р. Аналіз вивчення деформованої соціалізації як мотиву девіантної поведінки в умовах включення особистості до простору субкультури / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue: 66, 2015. – С. 75–79.
278. Павелків В. Р. Зміна рівня вираженості особистісних деструкцій у представників молодіжних субкультур після впровадження превентивно-корекційної роботи / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 12. – С. 17–184.
279. Павелків В. Р. Молодіжна субкультура та її вплив на процес ідентифікації особистості / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : О. Зень, 2015. – Вип. 5. – С. 117–123.
280. Павелків В. Р. Психогенеза підліткових субкультур / В. Р. Павелків. – Київ : Центр учбової літератури, 2018. – 280 с.
281. Павелків В. Р. Психологія агресивної поведінки : навч.-метод. посіб. / В. Р. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 204 с.
282. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки / В. Р. Павелків // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – Острог, 2014. – Вип. 28. – С. 139–149.

283. Павелків В. Р. Система діагностики деструктивних мотивів осіб включених в субкультурний простір / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue: 88, 2016. – С. 77–81.
284. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 30. – С. 483–494.
285. Павленко В. П. Фанатизм: історичні та соціальні корені / В. П. Павленко. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 184 с.
286. Павлик Н. В. Психологічні аспекти змін в структурі особистості під впливом екстремальних умов [Електронний ресурс] / Н. В. Павлик // Київський політехнічний інститут. – 2005. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2005-2/08_Pavlik.pdf.
287. Пазиніч С. М. Філософія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / С. М. Пазиніч. – Харків : Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв ; вид. Савчук О. О., 2014. – 380 с.
288. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
289. Паренс Г. П. Агрессия наших детей / Г. П. Паренс. – Москва-Архангельск, 1997. – 401 с.
290. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – Москва: Академический Проспект, 2002. – 832 с.
291. Парфенюк Д. В. Социально-психологическая направленность представителей молодежных субкультур : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец.19.00.05 «Социальная психология» / Д. В. Парфенюк. – Москва, 2011. – 24 с.
292. Пашкова Е. Н. Девиантное поведение подростков как форма проявления дефицита морального и нравственного развития личности / Е. Н. Пашкова

- [Электронный ресурс] // Школа цифрового века 2013–2014. – Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/578777/>.
293. Первова И. Л. Асоциальное поведение несовершеннолетних: социально-типологический анализ : дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.04 / И. Л. Первова. – Санкт-Петербург, 2000. – 340 с.
294. Перегуда Є. В. Соціологія: навч. посіб. / Є. В. Перегуда. – Київ : КНУБА, 2012. – 140 с.
295. Петраш Е. А. Нравственный выбор подростка в условиях современных субкультур : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. А. Петраш. – Псков, 2013. – 319 с.
296. Петрова А. Б. Психологическая коррекция и профилактика агрессивных форм поведения несовершеннолетних с девиантным поведением: практическое руководство / А. Б. Петрова. – Москва : Флинта, 2008. – 152 с.
297. Петровская Л. А. О понятийной схеме социально–психологического анализа конфликта / Л. А. Петровская // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. – Москва, 1977. – С. 126–143.
298. Петрянин А. В. Личность экстремиста: криминологический аспект / А. В. Петрянин // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2012. – №20. – С. 104 – 108.
299. Пилецкий С. Г. Философский анализ предпосылок агрессивности человека в свете современной науки: автореф. дисс. ... докт. фил. наук: спец. 09.00.08 – философия науки и техники / С. Г. Пилецкий – Ярославль, 2015. – 52 с.
300. Пилецкий С.Г. Каиново наследство или Опыт изучения человеческой агрессивности: Анализ этологических, социобиологических и современных социально-гуманитарных концепций. – 2015. – 415 с.
301. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – Москва : «Ось-89», 2001. – 704 с.

302. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: експериментальні матеріали / І. П. Підласий, О. В. Шарапова. – Черкаси : ЧДГУ, 2002. – 44 с.
303. Підлісний М. М. Молодіжна субкультура як об'єкт соціально-філософського аналізу / М. М. Підлісний // Філософія. Культура. Життя : міжвуз. зб. наук. пр. – Київ, 2010. – С. 116–127.
304. Піча В. М. Соціологія : навч. посіб. / В. М. Піча. – Львів : "Магнолія Плюс", "Новий світ-2000", 2004. – 277 с.
305. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей / Є. А. Подольська, Т. В. Подольська. – Київ: Інкос, 2009 – 352 с.
306. Подольська Є. А. Кредитно-модульний курс культурології: навч. посіб. / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, Д. Є. Погорілий. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006. – 368 с.
307. Полищук В. И. Культурология: учеб. пособие / В. И. Полищук. – Москва: Гардарики, 1998. – 446 с.
308. Полякова А. Откуда берутся «неформалы»? / А. Полякова // Завуч. – 2008. – №15 (345). – С. 9–10.
309. Пономарчук В. А. Молодежная субкультура / В. А. Пономарчук, А. В. Толстых // Эволюция гуманитарного образования в российской высшей школе : Всерос. межвуз. научно-практ. конф. – Мурманск, 2007.
310. Попов В. А. Зміна мотиваційно-ціннісних орієнтацій учнівської молоді / В. А. Попов, О. Ю. Кондратьєва // Соціологічні дослідження. – 1999. – № 6. – С. 96–99.
311. Практикум по психодиагностике личности / под. ред. Н. К. Ракович. – Минск, 2002. – 248 с.
312. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : [методичні рекомендації] / [О. Ю. Дроздов, Л. В. Живолуп, О. В. Ніжинська, Я. В. Сухенко] ; за ред. Я. В. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2011. – 80 с.
313. Преподавание психологии в школе : учебно-метод. пособие / под ред. И. В. Дубровиной. – Москва-Воронеж : НПО МОДЭК, 2007. – 800 с.

314. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 230-р [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-п>.
315. Протасова Н. И. Психологическая диагностика девиантного поведения несовершеннолетних : метод. рек. / Н. И. Протасова. – Астрахань : Изд-во АГПУ, 2000. – 26 с.
316. Протасова Н.И. Психологическая помощь детям с девиантным поведением : Метод. рекомендации / Н.И. Протасова. – Астрахань : Изд-во Астрах. гос. пед. ун-та, 2000. – 19 с.
317. Профілактика агресивної поведінки підлітків засобами інтернет технологій як напрям діяльності соціального педагога школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agressio.alexstudio.biz/?p=416>
318. Прошанова Е. М. Понятие отчуждения: эволюция и обоснование его атрибутивности : автореф. дис. . канд. филос. наук / Е. М. Прошанова. – Краснодар, 2002. – 23 с.
319. Психогенетика агрессивного и враждебного поведения : учеб. пособие / Е. В. Воробьева, П. Н. Ермаков, И. В. Абакумова. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2016. - 102 с
320. Психологические проблемы агрессии в социальных отношениях / И. Фурманов [и др] ; под науч. ред И. А. Фурманова ; Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина. – Брест : БРГУ, 2014. – 261 с.
321. Психологические проблемы российских подростков. (1993 - 2013 г.г.) / Под ред. Л.А. Регуш. СПб. – 300 с.
322. Психологический словарь / под. общ. ред. А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1990 – 492 с.
323. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / [уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище]. – Вид. 2-е, виправл. – Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. – 616 с.

324. Радзиевский В. А. Православие как альтернатива криминальной субкультуре : монография / В. А. Радзиевский. – Киев : НАРККиИ, 2012. – 96 с.
325. Радзієвський В. О. Про теорію та історію субкультур: нариси до субкультурології : монографія / В. О. Радзієвський. – Київ : Логос, 2013. – 276 с.
326. Радзієвський В. О. Нотатки з субкультури аномії : монографія / В. О. Радзієвський. – Київ : Логос, 2012. – 368 с.
327. Радзієвський В. О. Вікові субкультури: до питань систематизації / В. О. Радзієвський // Вісник НАКККиМ. – 2014. – № 1. – С. 56–61.
328. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1998. – 672 с.
329. Рассолова І. В. Соціальна ідентифікація особистості в умовах трансформації сучасного російського суспільства : дис. канд. соц. наук / І. В. Рассолова. – Казань, 2006. – 220 с.
330. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер. – М.: Эксмо-Пресс, 1999. – 432 с.
331. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. - № 5. – С. 3-19.
332. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я.Л. Коломинский. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
333. Реслер Т. В. Особливості агресивної поведінки підлітків в період вікової кризи [Електронний ресурс] : матеріали наукової інтернет-конференції / Т. В. Реслер. – Режим доступу : <http://intkonf.org/resler-t-v-osoblivosti-agresivnoyi-povedinki-pidlitkiv-v-period-vikovoyi-kriz>.
334. Рибалка О. Я. Формування моральних цінностей у міжстатевих стосунках підлітків / О. Я. Рибалка // Постметодика. – Полтава, 2001. – № 5–6. – С. 146–149.
335. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. – Москва: институт общегуманитарных исследований, 2016. – 258 с.

336. Рондяк Л. Я. Ваша Дитина. Практична педагогіка для батьків та вчителів. / Л. Рондяк. – Дрогобич : Коло, 2002. – 152 с
337. Российская педагогическая энциклопедия / Гл. ред. В. В. Давыдов. – Москва: «Большая Российская Энциклопедия». – 1999 – 672 с.
338. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2012. – 224 с.
339. Рудик М. М. Запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні : автореф. дис. ... канд. юридичних наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / М. М. Рудик . – Харків, 2016. – 18 с.
340. Саблина Н. А. Поведенческие проявления агрессивности в подростковом возрасте и возможности их преодоления : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. А. Саблина. – Ставрополь. – 2004. – 178 с.
341. Самыгин С. И. Молодежные неформальные объединения: девиация или полуполитивная форма социального самовыражения / С. И. Самыгин, А. П. Михайлов, В. В. Ковалев // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – Майкоп, 2016. – С. 179–184.
342. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту / В. Сатир. – Москва: Ин-т общегуманитарных исследований, 2015. – 288 с.
343. Селецька Т. В. Молодіжна субкультура: вплив на формування особистості / Т. В. Селецька, Т. О. Сливінська, С. І. Небот // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 12. – С. 58–66.
344. Семенов В. Е. Искусство как межличностная коммуникация / В. Е. Семенов. – Самара : Самар. научный центр РАН, 2007. – 195 с.
345. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : учеб.пособие / Л. М. Семенюк. – Москва : Моск. психолого-социальный ин-т; Флинта, 1998. – 96 с.

346. Семенюк Л.Н. Психологическая сущность агрессивности и ее проявления у детей подросткового возраста / Семенюк Л.Н. – Москва, 1991. – 270 с.
347. Семикашева И. А. Социально-психологическая идентичность подростков – участников территориальных группировок : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогическая психология» / И. А. Семикашева. – Ульяновск, 2003. – 201 с.
348. Сикевич З. В. Молодежная культура / З. В. Сикевич. – Ленинград : Искусство, 1990. – 342 с.
349. Симонович Н. Е. Влияние статуса личности на ее социальное самочувствие / Н. Е. Симонович // Обучение и развитие: современная теория и практика : сб. материалов XII Междунар. чтений памяти Л. С. Выготского. – Москва : РГГУ. – 2011. – С. 57–59.
350. Ситникова Е. Н. Сущность субкультурной грамотности подростка [Электронный ресурс] / Е. Н. Ситникова . – Режим доступа : <https://www.science-education.ru/pdf/2013/3/366.pdf>.
351. Сінькевич Н. Особливості формування морально–ціннісних орієнтацій у дівчат-підлітків / Н. Сінькевич // Рідна школа. – 2000. – № 12 – С. 22–23.
352. Скорнякова А. А. Феномен молодежной субкультуры в западной социологии во второй половине XX – начале XXI столетий : автореф. дис. ...канд. социол. наук : спец. 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» / А. А. Скорнякова. – Екатеринбург, 2012. – 22 с.
353. Скрипниченко О. В. Загальна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – Київ : Просвіта, 2005. – 464 с.
354. Слободская Е. Р. Личностные особенности и стиль жизни как факторы школьной успеваемости подростков / Е. Р. Слободская. М. В. Сафронова, О. А. Ахметова // Психологическая наука и образование. – 2008. – № 2. – С. 70–79.
355. Слободская Е. Р. Развитие ребенка : индивидуальность и приспособление / Е. Р. Слободская. – Новосибирск : СО РАМН, 2008. – 251 с.

356. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / под. ред. Л. В. Мардахаева. – Москва : Академия, 2002. – 368 с.
357. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
358. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. – Москва : Феникс, 1998. – 688 с.
359. Смирнова Т. П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум» / Т. П. Смирнова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 160 с.
360. Соколов К. Б. Субкультуры, этносы и искусство: концепция социокультурной стратификации / К. Б. Соколов // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. –1997. – №1. – С. 134–143.
361. Соколов М. Субкультурное измерение социальных движений: когнитивный подход / М. Соколов // Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга / под ред. В. В. Костюшева. – Санкт-Петербург : Норма, 1999. – С. 9–23.
362. Соколов М. К. Как писать этнографию молодежной субкультуры / [Электронный ресурс] / М. К. Соколов. – Режим доступа : <http://subculture.narod.ru/texts/unpublished/sokolov.htm>.
363. Социальная педагогика : курс лекций : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / под общ. ред. М. А. Галагузовой. – Москва : ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
364. Социологический энциклопедический словарь / ред. Г. В. Осипов. – Москва : Изд. группа ИНФА ; Норма, 1998. – 488 с.
365. Социология молодёжи : энциклопед. сл. – Москва : Академия, 2008. – 496 с.
366. Соціологія: підручник / за. ред. В. Г. Городяненко. – Київ : Академія, 2005. – 560 с.

367. Старков О. В. Криминальная субкультура : спецкурс / О. В. Старков. – Москва : Wolters Kluwer, 2010. – 234 с.
368. Староверова И. В. Факторы девиации сознания и поведения российской молодежи / И. В. Староверова // Социологические исследования. – 2009. – № 11. – С. 107–117.
369. Старшиков Ю. В. Стилиевые детерминанты противоправного агрессивного поведения личности : дис... канд. психол. наук : спец 19.00.01 ; 19.00.06 «Юридическая психология» / Ю. В. Старшиков. – Сочи, 2004. – 156 с.
370. Стельмах С. С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей / С. С. Стельмах // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2016. – № 133 – С. 204–207.
371. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки : посібник / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – Київ : Академвидав, 2003. – 504 с.
372. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология / Л. Д. Столяренко. – 4-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 544 с.
373. Субкультурна диференціація і роль молоді [Електронний ресурс] // Культурологія. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-73.html>.
374. Сурвілайте Д. В. Молодіжні субкультури: сутність та особливості функціонування / Д. В. Сурвілайте // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 50 – С. 287–292.
375. Тарасов А. Н. Кому союзник товарищ Че. Молодежь в провинции – новый тип оппозиции / А. Н. Тарасов // Век. – 2000. – № 42. – С. 11–18.
376. Татарова С. П. Девиантное поведение подростков и социальные технологии его профилактики в условиях перехода российского общества к рыночным отношениям : автореф. дис. ... канд. социол. наук / С. П. Татарова. – Улан-Удэ, 2007. – 20 с.
377. Тачина С. В. Особенности девиантного поведения подростков: социологический анализ: автореф. дис. ... канд. социол. наук / С. В. Тачина. – Санкт-Петербург, 2003. – 24 с.

378. Теория и практика работы с представителями молодежных субкультур. Методический и практический сборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://pravoslavmolodezh.ru/>.
379. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер ; [пер с англ. З. Замчук]. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 256 с.
380. Тигунцева, Г. Н. Коммуникативные деструкции делинквентов: проблема и пути преодоления (в рамках концептуальной модели) / Г. Н. Тигунцева // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – Новосибирск, 2013. – № 10. – С. 184–190.
381. Тодорів Л. Молодіжна субкультура як дискурсивний простір конструювання інтерпретаційних схем особистості. Постнекласичні ракурси персонологічного методологування у психології / Л. Тодорів // Психологія особистості. – 2011. – № 1 (2) – С. 21–28.
382. Тоффлер А. Шок майбутнього: пер. с англ. / А. Тоффлер. – Москва: АСТ, 2003. – 557 с.
383. Трухін І. О. Соціальна психологія спілкування : навч. посіб. / І. О. Трухін. – Київ : Центр навч. літ. – 2005. – 335 с.
384. Туленков Н. В. Социология конфликта и девиантного поведения / Н. В. Туленков. – Киев: Знання, 2004. – 297 с.
385. Тюрменко І. І. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посіб. / І. І. Тюрменко. – Київ : Центр навч. літ., 2010. – 370 с.
386. Ушанова А. А. Личностные детерминанты агрессии подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / А. А. Ушанова. – Ярославль, 2010. – 200 с.
387. Федосеева А. А. Криминальная субкультура как агент социализации молодежи : автореф. дисс. ... канд. социолог. наук : спец. 22.00.06 «Социология культуры» / А. А. Федосеева. – Майкоп, 2012. – 132 с.
388. Фельдштейн Д. И. Трудный подросток : некоторые психологические вопросы формирования личности детей подросткового возраста / Д. И. Фельдштейн. – 2-е изд. – Москва : Моск. психолого-социальный ин-т ;

- Воронеж : МОДЭК, 2008. – 208 с.
389. Фесун С. Є. Молодіжні субкультури: за і проти / С. Є. Фесун. – Черкаси, 2015. – 255 с.
390. Флэйк–Хобсон К. Развитие ребёнка и его отношений с окружающими / К. Флэйк–Хобсон, Б. Е. Робинсон, П. Скин. – Москва, 1993. – 512 с.
391. Франк Л. В. Виктимология и виктимность : учеб.пособие / Л. В. Франк. – Душанбе, 1972. – 126 с.
392. Франк Л. В. Опыт виктимологического исследования истязания // Актуальные вопр. теории и истории права и применения советского законодательства / Л. В. Франк, А.Д. Тартаковский– Душанбе, 1975. – С. 241–254.
393. Франкл В.Э. Основы логотерапии. Психотерапия и религія. – СПб: Речь, 2000. – 280 с.
394. Франкл В.Э. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. /Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – Москва: Прогресс,1990. – 368 с.
395. Фрипп Ф. Конец века и конец тысячелетия / Ф. Фрипп. –Москва, 1995. – 189 с.
396. Фромм Е. Втеча від свободи / Е. Фромм. – Харків : Кн. клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. – 288 с.
397. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Москва : Республика, 1994. – 447 с.
398. Фурман А. Субкультура / А. Фурман, А. Литвин // Психологія і суспільство. – 2011. – № 3. – С. 187-192.
399. Фурман А. Соціальна культура / А. Фурман, О. Морщакова // Система сучасних методологій : хрестоматія у 4-ох т. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – I т.
400. Фурман А. Психологія Я - концепції [Текст] : Навч. посіб . / А. Фурман, О. Гуменюк. – Тернопіль : Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
401. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика,

- коррекция / И. А. Фурманов. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. – С. 367–369.
402. Хабриев Р.Ф. Девиантное поведение как социальная проблема : дис. ... канд. социол. наук / Р. Ф. Хабриев. – Казань, 2004. –178 с.
403. Хархан О. М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків / О. М. Хархан // Наука і освіта. – 2004. – № 8–9. – 180 с.
404. Хассен С. Освобождение от психологического насилия: деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи / С. Хассен. – Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак : Нева ; Москва : Олма-ПРЕСС, 2001. – 396 с.
405. Холостова Е. И. Социальная работа / Е. И. Холостова – Москва : Дашков и К°, 2007. – 668 с.
406. Царахова Н. В. Девиации в субкультуре современной российской молодежи / Н. В. Царахова //Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2015. – Вып. 2 (158). – С. 233–238.
407. Царахова Н.В. Субкультурные предпочтения современной российской молодежи: опыт эмпирических исследований / Н.В. Царахова
file:///C:/Users/MY/Downloads/subkulturnye-predpochteniya-sovremennoy-rossiyskoj-molodezhi-opyt-empiricheskogo-issledovaniya.pdf
408. Цебрик О.Є. Молодіжна субкультура як спосіб самовираження та складова формування особистості підлітка / О. Є. Цебрик // Наука і практика. Перспективи розвитку науки. – Гданськ, 2012. – С. 18–21.
409. Челпанов Г. И. Сочинения : в 4 т. / Г. И. Челпанов ; ред. : Н. Г. Мозговая, А. Г. Волков.– Киев: НПУ; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2014 – 405 с.
410. Череповська Н. І. Роль медіа-культури у формуванні молодіжних субкультур / Н. І. Череповська // Соціальна педагогіка. – 2008. – №11 (23). – С. 51–63.
411. Чибисова О. В. Молодежные субкультуры в меняющемся мире / О. В. Чибисова // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 3. – С. 198–201.
412. Чупров В. И. Концепция молодежной политики / В. И. Чупров // СПИ. – 1991. – № 3. – С. 45–56.

413. Шабанов Л. В. Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: социальный протест или вынужденная маргинальность / Л. В. Шабанов. – Томск : Томский гос. ун-т, 2005. – 399 с.
414. Шамне А. В. Поняття психосоціального розвитку в контексті диференційно-порівняльного аналізу видів розвитку особистості та суб'єкта / А. В. Шамне // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 25. – С. 623–638.
415. Шамне А. В. Теорія і практика психосоціального розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці / А. В. Шамне. – Київ, 2015. – 502 с.
416. Шапатина О. В. Психология развития и возрастная психология / О. В. Шапатина, Е. А. Павлова. – Самара : Изд-во «Универсгрупп», 2007. – 204 с.
417. Шебанова С. Г. Профилактика и коррекция агрессивного поведения студентов средствами тренинга общения : дис. ...канд. психол. наук. / С. Г. Шебанова. – Херсон, 2000. – 213 с.
418. Шевчук Ю. Субкультура як складова формування особистості підлітків : позитивні та негативні аспекти [Електронний ресурс] / Ю. Шевчук. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2014_3_21.
419. Шилова Л. С. Образ успеха и жизненные стратегии молодежи / Л. С. Шилова // Вестник Омского университета. – Омск, 2008. – №1/2. – С. 24–36.
420. Шимановський М. М. Молодіжна субкультура в контексті соціального виховання / М. М. Шимановський // Проблеми педагогічних технологій. – 2004. – № 3–4. – 50 с.
421. Шлях навпростець [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Шлях_навпростець.
422. Шмакова К. В. Девиантное поведение подростков [Электронный ресурс] / К. В. Шмакова. – Режим доступа : [www/http://vags.ru/files/gmu/kp](http://vags.ru/files/gmu/kp)

423. Шулдик Г. О. Вплив субкультур на формування особистості в підлітковому віці [Електронний ресурс] / Г. О. Шулдик. – Режим доступу :<http://vuzlib.com/content/view/945/94/>
424. Щепанская Т. Б. Символика молодежной субкультуры: опыт этнографического исследования системы: 1986-1989гг. / Т. Б. Щепанская. – Санкт-Петербург : Наука, 1993. – 340 с.
425. Щепанская Т. Система: тесты и традиции субкультуры / Т. Щепанская. – Москва : О.Г.И., 2004. – 287 с.
426. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – 3-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 656 с.
427. Эйзенштадт Ш. Традиция, изменения современность / Ш. Эйзенштадт. – Москва : Мысль, 1973. – 517 с.
428. Экстернальная культура. Системщики // Ежемесячный журнал Ридерз Дайджест. – 2001. – № 3. – С.7–9.
429. Юнак Л. М. Соціально-психологічні особливості самоідентичності підлітків-представників різних музичних субкультур : дис. канд. ... психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. М. Юнак. – Київ. – 2013. – 221 с.
430. Якуба А. В. Поведенческий и мировоззренческий облик субкультур футбольных фанатов: теоретический аспект проблемы : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / А. В. Якуба. – Краснодар, 2015. – 151 с.
431. Янышева В. А. Системно-психологическая коррекция асоциальной групповой активности подростков : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / В. А. Янышева. – Москва, 2008. – 283 с.
432. Япко М. Боль жизни. Техники эриксоновского гипноза и НЛП для краткосрочной психотерапии депрессий : метод. рек. для слушателей курса «НЛП и эриксоновский гипноз» / М. Япко. – Москва, 1999. – 236 с.
433. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс. – Москва : Практика, 1997. – 1050 с.

434. Andreou E. The relationship of academic and social cognition to behaviour in bullying situations among Greek primary school children / E. Andreou, P. Metallidou // *Educational Psychology*. – 2004. – Vol. 24. – P. 27 – 41.
435. Boxer P. Is it Bad to be Good? An Exploration of Aggressive and Prosocial Behavior Subtypes in Adolescence / P. Boxer, M. S. Tisak, S. E. Goldstein // *Journal of Youth and Adolescence*. – 2004. – Vol. 33, No. 2. – P. 91–100.
436. Bowen R. A Model of Civil Violence. International Political Science Association. VIII world congress. – Bruxelles, 1970. – P. 5–6.
437. Brake M. The Sociology of Youth Culture and Youth Subcultures (Routledge Revivals): Sex and Drugs and Rock 'n' Roll? / M. Brake. – London: Routledge, 2014. – 216 p.
438. Card N. A. Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: a meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment / N. A. Card, B. D. Stucky, G. M. Sawalani, T. D. Little // *Child. Develop.* – 2008. – Vol. 79, Nu. 5. – P. 1185 – 1229.
439. Gasser L. Children's and their friends' moral reasoning Relations with aggressive behavior / L Gasser, T Malti // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2012. – Vol. 36. – P. 358–366.
440. Kokko K. Trajectories of prosocial behavior and physical aggression in middle childhood: Links to adolescent school dropout and physical violence / K. Kokko, R. E. Tremblay, E. Lacourse // *Journal of Research on adolescence*. –2006. – vol.16 (3). – P. 403-428.
441. Kowolik P. Subkultury młodzieżowe f zjawisko przemocy (rozpoznanie, stan aktualny, przeciwdziałanie) / *Przemoc. Konteksty społeczno-kultowe*, (red.) B. Szluz, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 61–72.
442. Lacourse E. A longitudinal-experimental approach to testing theories of antisocial behavior development / E. Lacourse, S. Coté, D. S. Nagin [et al.] // *Development and Psychopathology*. – 2002. – Vol. 14. – P. 909–924.

443. Malti T. Children's moral emotions and moral cognition: towards an integrative perspective / T. Malti, B. Latzko // *New Dir Child Adolesc Develop.* – 2010. – Vol. 129. – P. 1–10.
444. Malti T. Children's Trust and the Development of Prosocial Behavior / T. Malti, M. Averdijk, A. Zuffianò [et al.] // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2016. – Vol. 40, Is. 3. – P. 262–270.
445. Matza D. *Delinquency and Drift.* – Transaction Publishers, 1964. – 199 p.
446. Pakaslahti L. Relationships between adolescent prosocial problem-solving strategies, prosocial behaviour, and social acceptance / L. Pakaslahti, A. Karjalainen, L. Keltikangas-Järvinen // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2002. – Vol. 26, no. 2. – P. 137–144.
447. Pruity D.G. Social conflict: Escalation, stalemate, and settlement. *Handbook of psychotherapy and behavior change.* – N.Y.: John Wiley&Sons, 1979. – P. 34–78.
448. Hawkins J. D., Catalano R. F., and Miller J. Y. Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention / J. D. Hawkins, R. F. Catalano and J. Y. Miller // *Psychol Bull.* – 1992. – Vol. 112 (1). – P. 64–105.
449. Hirschi T. *Causes of Delinquency* / T. Hirschi– University of California Press, 1969. – 309 p.
450. Cameron R. J. School discipline in the United Kingdom: promoting classroom behaviour which encourages effective teaching and learning R. J. Cameron // *School Psychology Review.* – 1998 – Vol. 27. – P. 33–44.
451. Curtis C. A. *Self-destructive Behaviors of Adolescent Girls and Boys (2008).*
URL: <http://digitalcommons.colby.edu/honorstheses/295>
452. Veenstra R. The dyadic nature of bullying and victimization : Testing a dual-perspective theory / R. Veenstra, S. Lindenberg, B. J. H Zijlstra et al. // *Journal Child Development*, 2007. – Vol. 78. – P. 1843–1854.
453. Sainio M. Victims and their defenders: A dyadic approach / M. Sainio R. Veenstra, G. Huitsing, C. Salmivalli // *International Journal of Behavioral Development.* – 2010. – Vol. 35(2). – P. 144–151.

454. Salmivalli C. Bullying and the peer group: A review Christina Salmivalli // *Aggression and Violent Behavior*. – 2010. – Vol. 15. – P. 112–120.
455. Solberg M. Prevalence estimation of school bullying with the Olweus Bully/Victim Questionnaire /Solberg M., Olweus D. // *Aggressive Behavior*. – 2003. – Vol. 29.– Issue 3. – pp. 239 - 268.
456. Stets J. E. The moral identity: A principle level identity / J. E. Stets, M. J. Carter // *Purpose, meaning, and action: Control system theories in sociology*; K. A. McClelland, T. J. Fararo (Eds.). – New York: Palgrave MacMillan, 2006. – P. 293-316.
457. Sutton J. Social cognition and bullying: Social inadequacy or skilled manipulation? /J. Sutton,. K. Smith, J. Swettenham // *British Journal of Developmental Psychology* , 17 (3) pp. 435-450
458. Swit C. Relational aggression and prosocial behaviours in Australian preschool children / C Swit, A McMaugh // *Australasian Journal of Early Childhood*, 2012. – vol. 37(3) – P. 30-34.
459. Vlachou M. Assessing Bully/Victim Problems in Preschool Children: A Multimethod Approach / M. Vlachou, K. Botsoglou, E. Andreou // *Journal of Criminology*. – 2013. – Article ID 301658, 8 p. : <http://dx.doi.org/10.1155/2013/301658>
460. Wardle G. A. Prosocial and antisocial children's perceptions of peers' motives for prosocial behaviours / G. A. Wardle, S. C. Hunter, D. Warden // *British Journal of Develop. Psychology*. – 2011. – Vol. 29 (3). – P. 396–408.

ДОДАТКИ

Додаток А.

АНКЕТА
«Ти і молодіжна субкультура»

Прізвище та ім'я _____

Вік _____

1. Чи є, на твою думку, в твоєму місті молоді люди, можливо, твої ровесники, які належать до певної субкультури?

- так
- ні
- не знаю

2. Чи відрізняються твої ровесники, що відносять себе до субкультур, від іншої молоді?

- так
- ні
- не знаю

3. Якщо на попереднє питання ти відповів "так", визнач, що саме відрізняє їх від інших:

- мова
- одяг
- поведінка
- ставлення до інших
- світосприйняття
- інше (що саме) _____

4. Чому, на твою думку, молодь об'єднується у неформальні групи, спільноти, субкультури?

- щоб спілкуватися
- щоб не відчувати самотності
- щоб знайти однодумців
- висловити своє ставлення до світу
- реалізувати творчі здібності
- через непорозуміння у родині, школі
- щоб класно розважитися
- інше (що саме) _____

5. З яким наведеним нижче висловлюванням ти можеш погодитися?

- належність до будь-якої субкультури
- сприяє розвитку особистості
- заважає розвитку особистості
- шкодить розвитку особистості

6. Назви, будь ласка, відомі тобі сучасні субкультури: _____

7. Чи можуть сучасні субкультури завдати шкоди молодій людині?

- так
- ні
- важко сказати

8. Якщо на попереднє запитання ти дав ствердну відповідь, вкажи, будь ласка, які саме та якої саме шкоди вони можуть завдати. Відповіді розмісти у таблиці.

Субкультура	Шкода для особистості

9. Як ти ставишся до представників субкультур?

- байдуже
- приязно
- вороже
- вони мене дратують
- із заздрістю
- з презирством
- зі страхом
- з цікавістю
- сам до них належу

- інше (як саме) _____
10. На твою думку, чи слід дорослим (батькам, вчителям) намагатися впливати на тих молодих людей, що належать до субкультур?
- так
 - ні
 - важко сказати
11. До кого б ти порадив звертатися у разі виникнення у твого ровесника проблем?
-
12. З яких джерел Ви отримали (отримуєте) інформацію про молодіжні субкультури?
- телебачення
 - друкована преса
 - Інтернет
 - методична література
 - навчально-методичні заходи
 - друзі
 - інші джерела (вказіть, будь ласка, які саме) _____
13. Які визначення субкультури найбільш точно відповідають Вашому розумінню цього явища?
- Молодіжна субкультура - це будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми і цінності.
 - Молодіжна субкультура - особлива форма організації людей (частіше всього молоді), автономне цілісне утворення усередині панівної культури, яке визначає стиль життя та мислення її носіїв та відрізняється своїми звичаями, нормами та комплексами цінностей.
 - Молодіжна субкультура - сукупність деяких негативно інтерпретованих норм та цінностей традиційної культури, що функціонують як культура.
14. Яку спрямованість, на Вашу думку, мають сучасні молодіжні субкультури?
- пізнавальну
 - розвивальну
 - комунікативну
 - рекреативно-відпочивальну
 - кримінальну
 - не можу визначити
15. Визначте, будь ласка, фактори позитивного впливу субкультури на особистість:
-
16. Назвіть фактори негативного впливу субкультур на особистість:
-
17. Чи допустимі, на твою думку, зовнішні прояви належності підлітка до субкультури в навчальному закладі?
- так
 - ні
 - не можу визначитися
18. Які емоції викликає у тебе молодь, яка за зовнішніми ознаками явно належить до однієї з субкультур?
- подив
 - гнів
 - схвалення
 - цікавість
 - страх
 - засудження
 - відраза
 - захоплення
 - твій варіант (вкази, будь ласка) _____
19. Як ти відреагуєш (відреагував) на приналежність твоїх братів-сестер до певної субкультури?
- зі схваленням
 - з розумінням
 - в залежності від характеру субкультури
 - в будь-якому разі толерантно
 - негативно
 - не можу визначитися
20. В якому аспекті сприймаєш молодіжну субкультуру?
- як багате джерело інновацій і відкриттів в мистецтві, моді, формах дозвілля
 - як варіант примітивної масової культури, продукт медіа-індустрії
 - як форму творчої активності молоді, яка не знаходить прийняття і підтримки з боку офіційної культури
 - як джерело небезпеки для соціального і духовного здоров'я молоді
 - власний варіант _____

21. Чи вважаєш за необхідне вживати заходи педагогічного впливу до даної категорії молоді?
- так
 - ні
 - не можу визначитися
22. Якщо на попереднє запитання відповів "так", визнач, яку мету мають ці заходи:
- корекція поведінки
 - спонукання до відмови від спілкування з субкультурним оточенням
 - залучення до участі в житті школи, класу
 - стимулювання до пошуку інших форм прояву індивідуальності
 - психологічна допомога
 - власний варіант _____
23. Вкажи найбільш ефективні, на твою думку, методи впливу на молодь, приналежну до субкультур:
- переконання – вправа – самооцінка
 - навіювання – доручення – зауваження
 - розповідь – вимога – ситуація контролю
 - діалог – змагання – заохочення/покарання
 - доведення – показ зразків і прикладів – ситуація критики і самокритики
 - лекція – створення ситуації успіху – довіра
 - звертання – перспектива – колективна думка
24. Хто, на твою думку, може здійснювати найбільш ефективний вплив на молодь з субкультурного середовища?
- класний керівник
 - психолог
 - соціальний педагог
 - представник правоохоронних органів
 - батьки
 - будь-хто
25. Заверши, будь ласка, визначення: Підліткова субкультура (молодіжне об'єднання) - це ...

26. Як ви вважаєте, чим займаються молоді люди в таких молодіжних об'єднаннях як:

- Готи _____
- Рокери _____
- Репери _____
- ЕМО _____
- Панки _____
- Футбольні хулігани _____
- Політизовані молодіжні субкультури _____
- Гопники (пацани) _____
- Фріки _____
- Рейвери _____

27. Чи поділяються молодіжні субкультури на негативно налаштовані і позитивно налаштовані?

- так
- ні
- не знаю

28. Якщо відповів на попереднє питання, то розділи всі субкультури, які знаєш на два стовпчики

Позитивно налаштовані	Негативно налаштовані

30. Оціни, будь ласка, своє ставлення до представників молодіжних об'єднань загалом в межах від -7 до +7 балів. Де оцінка -7 означає, що ти вважаєш ці об'єднання негативними, деструктивними, злочинними. А оцінка +7 означає, що ти вважаєш представників субкультур людьми, творчими і прогресивними. 0 – на даній шкалі буде свідчити про повну байдужість до будь-яких об'єднань та байдужість до представника будь-якої субкультури.

31. Як ви вважаєте, чому молоді люди стають членами молодіжних об'єднань?

Бесіда-інтерв'ю «Я – неформал»

Прізвище та ім'я _____

Вік _____

Навчальний заклад _____

*Дослідження проводилося методом бесіди з представниками субкультури. Для більш чіткого аналізу результатів досліджуванним були запропоновані однакові опитувальники.

1. Скажи, будь ласка, ти є представником молодіжної субкультури?

2. Якої саме?

3. Скільки часу ти перебуваєш у цій субкультурі?

4. Маєш досвід перебування у інших субкультурах? Яких саме?

5. Що приваблює тебе до участі у субкультуральному просторі?

6. Чому ти обрав саме цю субкультуру?

7. Чим саме твоя субкультура відрізняється від інших субкультур?

8. Чи не хотів би ти перейти до іншої субкультури?

9. Чи є у вашому колі звичаї або правила?

10. Які цінності сповідує твоя субкультура?

11. Що відбувається з тими, хто не дотримується ваших правил?

12. Чи є у вас «головний»? Які його функції в групі?

13. Як ставляться батьки до твого стилю життя?

14. Чи товаришуєш з однолітками, які не перебувають у твоїй субкультурі? Як вони ставляться до того, що ти неформал?

15. Чи допомагає тобі субкультура в житті? Як саме?

16. Твоя субкультура приносить користь суспільству? (Якщо «ТАК» – Яку? / Якщо «НІ» – Чому?)

17. Як гадаєш, з вашої субкультури можна піти? (Якщо «НІ» – Чому? / Якщо «ТАК» – Як саме?)

18. Ти думав про вихід із субкультури? Чому?

19. Як ти ставишся до інших субкультур?

20. Як ти ставишся до тих, хто не є неформалами?

21. У майбутньому ти плануєш залишити субкультуру? Чому?

Дякую тобі за відповіді!

Додаткове поле фіксації відповідей на допоміжні запитання.

СУБ'ЄКТИВНА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ДЕСТРУКЦІЙ ПРЕДСТАВНИКІВ МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР

Інструкція: Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить Вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-». Якщо твердження по відношенню до Вас буває і вірно, і невірно, то вибирайте рішення відповідно до того, що буває частіше або ж так, як це правильно в теперішній час.

Можливо, деякі твердження Вам буде важко віднести до себе, тоді зробіть найкращий можливий вибір.

Ваша відповідь повинна відображати тільки Вашу власну думку. Це не випробування розуму чи здібностей, і тут немає ні хороших, ні поганих відповідей.

Не витрачайте час на роздуми. Найбільш природна та реакція, яка першою приходить в голову.

Текст опитувальника

1. Я такий же спроможний і кмітливий, як і більшість людей.
2. Я товариська, відкрита людина і легко спілкуюся з іншими.
3. Часто відчуваю себе пригніченим.
4. Зазвичай я прокидаюся відпочившим.
5. Я рідко хвилююсь про стан здоров'я.
6. Часто відчуваю смуток.
7. Моє життя сповнене цікавих подій.
8. Щоб отримати задоволення, необхідно порушити деякі правила і заборони.
9. Інколи я думаю про щось дуже погане.
10. З оточуючими я вільно спілкуюся, не відчуваючи дискомфорту.
11. Не маю бажання розкриватися перед іншими.
12. Часом я впевнений у власній непотрібності.
13. У мене добра пам'ять.
14. Мені подобається читати профільну літературу.
15. Я став гірше розуміти зміст прочитаного.
16. Я маю до себе високі вимоги.
17. Коли я стою на мосту, то хочу стрибнути вниз.
18. Можна не зважати на закони, якщо тобі щось дуже потрібно.
19. Я готовий до захисту або, навіть, до нападу.
20. Маю сумніви, що можу подібатися особам протилежної статі.
21. Якщо відчуваєш сильний статевий потяг, то можна не зважати на правила і заборони.

22. Умію керувати собою і власними вчинками.
23. Коли треба щось зробити, мене охоплюють страх та сумніви.
24. У мене бувають періоди розпачу та небажання працювати.
25. Я відповідально ставлюся до всіх справ.
26. Від мене нічого не залежить.
27. Я, в цілому, дотримуюся правил й вимог встановлених у суспільстві.
28. Я приймаю кожного таким, яким він є.
29. Я відчуваю неприязнь до всього, що мене оточує.
30. Мені важко зосередитися на певній роботі.
31. Мені легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно хвилювало б.
32. У мене напружене життя.
33. Я хочу усе покинути і кудись сховатися.
34. Зазвичай, я засинаю без тривожних думок.
35. Мені, безперечно, не вистачає впевненості.
36. Перед тим як щось зробити, я добре поміркую та проаналізую всі можливі рішення.
37. Я боюся увійти в кімнату з великою кількістю людей.
38. Іноді я досить довго не можу прийняти рішення, потім маю сумніви щодо його правильності.
39. Я часто здійснюю вчинки про, які потім жалкую.
40. Я не думаю про свої проблеми.
41. Мені рідко сняться сни.
42. Дрібниці мене не засмучують.
43. Я не соромлюся своїх почуттів, відкрито їх виражаю.
44. Майже кожного дня трапляється щось, що лякає мене.
45. Мені важко говорити перед великою кількістю людей.
46. У спірній ситуації, я спокійно реагую на всі вислови і ввічливо поясню свою точку зору.
47. Якщо хтось не хоче прийняти мою точку зору, то я примушу це зробити.
48. Коли я злюся, то не вдаюся до лайки.
49. Завжди слід доводити свою точку зору.
50. Я завжди схильюсь до прямого обговорення проблеми.
51. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, то відверто заявляю їм про це.
52. Як правило, я заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного.
53. Я намагаюся не сперечатися.
54. Коли я довожу свою правоту, на дискомфорт партнерів не звертаю уваги.

55. Під час суперечки я часто підвищую голос.
56. Мені подобається ретельно продумувати, як вплинути на інших людей, щоб вони допомогли мені досягти моєї мети.
57. Люди дратують мене своєю присутністю.
58. Я поблажливий до чужих недоліків.
59. Я не згоден, що мати владу над людьми – найважливіша цінність.
60. Я дуже дратівливий.
61. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.
62. Я грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються.
63. Якщо моє вдале зауваження залишиться непоміченим, то я повторюю своє зауваження знову, щоб на це звернули увагу.
64. Я вимагаю, щоб люди ставилися до мене з повагою.
65. Я намагаюся улагодити справу з урахуванням інтересів іншого і моїх власних.
66. Я можу першим розпочати бійку.
67. Часом я маю нестримне бажання завдати шкоди іншим.
68. Якщо хтось розсердиться на мене, то я розізлюсь на нього у відповідь.
69. Мене легко роздратувати, але я швидко заспокоююсь.
70. Потрібно прагнути зрозуміти людину, і вона відповість добром.
71. Іноді я б'юся.
72. Коли хтось намагається керувати мною, я навмисне роблю все навпаки.
73. Іноді для захисту себе я застосовую фізичну силу.
74. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
75. Якщо хтось без дозволу візьме мої речі, то обов'язково отримає прочухана.
76. Я втрачаю самовладання в критичній ситуації.
77. Суперечку можна вирішити бійкою.
78. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь вдарить мене.
79. Наївні люди заслуговують на те, щоб їх обдурювали.
80. Я завжди відповідаю криком, якщо на мене кричать.
81. Коли близькі критикують мене, то я дратуюсь та злюсь.
82. Коли хтось знущається з мене, то обов'язково отримає від мене стусана.
83. Коли я злюся, то хочу кого-небудь ударити.
84. Я шукаю шляхи примирення після конфліктної ситуації.
85. Я спокійно реагую на егоїстичних та хвалькуватих людей.
86. Той хто ображає мене та моїх близьких, напрошується на бійку.

87. Я намагаюсь уникати в розмові висловлювань, які можуть збентежити оточуючих.
88. Я не здатний вдарити людину.
89. Тільки «слабаки» дотримуються всіх правил і законів.
90. Я відчуваю потребу в екстримальних відчуттях.
91. Іноді я хочу зробити собі боляче.
92. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
93. Я ціную в людях обережність і обачливість.
94. Людина повинна самостійно вирішувати скільки і де хоче випивати.
95. Мені подобаються компанії, де в міру випивають і веселяться.
96. Я знайомий з люди, які пробували токсичні речовини.
97. Люди повинні взагалі відмовитися від вживання спиртних напоїв.
98. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець уник покарання.
99. Мене дратує, коли молодь палить.
100. Я хочу спробувати токсичні речовини за умови, що це не зашкодить моєму здоров'ю і мене не буде покарано.

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Ключ до тесту

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

Агресивність

«Так» – 1, «Ні» – 0: 51, 55, 57, 60, 62, 64, 66, 67, 69, 71, 73, 80, 82, 86,
«Ні» – 1, «Так» – 0: 42, 48, 53, 58, 78, 88

Конфліктність

«Так» – 1, «Ні» – 0: 47, 49, 50, 54, 56, 63, 68, 72, 74, 75, 76, 81.
«Ні» – 1, «Так» – 0: 46, 52, 59, 61, 65, 70, 84, 85.

Тривожність

«Так» – 1, «Ні» – 0: 6, 9, 12, 15, 24, 30, 32, 35, 37, 39, 44, 45.
«Ні» – 1, «Так» – 0: 1, 4, 5, 7, 13, 14, 34, 41.

Деадаптація

«Так» – 1, «Ні» – 0: 3, 11, 19, 20, 23, 26, 29, 33, 38, 40.
«Ні» – 1, «Так» – 0: 2, 10, 16, 22, 25, 27, 28, 31, 36, 43.

Схильність до девіантної поведінки

«Так» – 1, «Ні» – 0: 8, 17, 18, 21, 77, 79, 83, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 100.
«Ні» – 1, «Так» – 0: 87, 92, 93, 97, 98, 99.

Інтерпретація результатів тесту

Агресивність

Низький рівень – 0-5 балів – доброзичливість по відношенню до оточуючих. Вміння володіти власними емоціями і почуттями.

Середній рівень – 6-14 балів – помірна агресивність. У випадку необхідності особистість проявляє здатність підкоряти своїй волі інших людей, не дозволяє їм керувати собою, вміє протиставити невмотивованій агресії власну – захисна поведінка.

Високий рівень – 15-20 балів – схильність до агресивних імпульсів по відношенню до оточуючих і втрата самоконтролю. Агресивність носить наступальний характер і досить часто є невмотивованою з боку інших. Неврівноваженість та жорстокість до інших: негативні оцінки оточуючих, підвищення тону, використання лайливих слів, застосування фізичних методів впливу.

Конфліктність

Низький рівень – 0-5 балів – ухилення від суперечок та конфліктів, уникнення критичних ситуацій.

Середній рівень – 6-14 балів – достатня гнучкість у стосунках з іншими людьми. Готовність до компромісних рішень, конфліктні стосунки для є швидше тактикою, ніж способом життя. Застосування конфліктної поведінки за умови відсутності іншого виходу та засобів вирішення ситуації. Стриманість у висловлюваннях та дотримання межі коректності.

Високий рівень – 15-20 балів – конфлікт як спосіб життя. Важко встановлювати позитивні взаємини з людьми. Прагнення поставити власні інтереси вище за інтереси інших людей і взаємин з ними. Неадекватне сприйняття критики з боку інших. Нестриманість та грубість у спілкуванні.

Тривожність

Низький рівень – 0-5 балів – впевненість у собі і своїх силах. Відкритість і гнучкість у взаємодії з оточенням. Готовність приймати сміливі і ризиковані рішення навіть в умовах дефіциту інформації.

Середній рівень – 6-14 балів – відсутні явні ознаки тривожності або невпевненості в собі. Схильність до деякої нерішучості, невпевненості в собі. Характеризується зайвими сумнівами, ретельними повторними оглядами можливих результатів, що може затягувати терміни виконання рішень.

Високий рівень – 15-20 балів – характеризується високим рівнем розвитку самозахисних механізмів і чутливості. Рідко упевнений в чому-небудь до кінця, рідко приймає самостійні рішення, прагне передбачити і прорахувати навіть малоймовірні результати. Стратегія поведінки будується, в основному, з завдання «уникнення невдачі». Віддає перевагу відмовлятися від робіт, в яких успіх не гарантований.

Деадаптація

Низький рівень – 0-5 балів – ефективна взаємодія організму із середовищем. Адаптація здійснюється за допомогою конструктивних механізмів та захисних механізмів. Адекватне реагування на зміну соціальних умов життя і утримання відповідності між уявленнями про навколишній світ та уявленнями про себе.

Середній рівень – 6-14 балів – помірний рівень деадаптації пов'язаний з неможливістю знайти прийнятні способи адаптації в специфічних умовах при вирішенні проблем.

Високий рівень – 15-20 балів – стан стабільної непристосованості особистості, активізує захисні механізми.

Схильність до девіантної поведінки

Низький рівень – 0-5 балів – невиразність тенденцій до девіантної поведінки або хороший соціальний контроль поведінкових реакцій. Неприйнятність насильства як засобу

вирішення проблем. Високий самоконтроль поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів.

Середній рівень – 6-14 балів – слабкість вольового контролю емоційної сфери. Готовність до реалізації девіантної поведінки. Схильність до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем. Протиставлення власних норм і цінностей загальноприйнятим.

Високий рівень – 15-20 балів – надзвичайна вираженість нонконформістських тенденцій. Небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки. Несформованість вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів.

Методика шкального оцінювання ознак деструктивності у молодіжній субкультурі

1. Як часто у вашій групі виникають силові розбірки
2. Наскільки жорстко керують групою ваші лідери
3. Як часто планує чи здійснює ваша група напади на інші молодіжні об'єднання
4. Як часто у групі використовують прийоми приниження членів групи.
5. Наскільки часто у групі вживають наркотики
6. Наскільки часто у твоїй групі вживають алкоголь
7. Наскільки часто члени групи організують силові змагання без правил
8. Оцініть рівень агресивності членів твоєї групи щодо інших груп
9. Оцініть рівень жорсткості у ставленні до членів спільноти
10. Як часто ведуться розмови про необхідність ризикової чи суїцидальної поведінки.

Тренінгова програма для підлітків-неформалів
«РОЗВИТОК КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У СЕРЕДОВИЩІ
МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Актуальність програми та її методологічні засади. Існуючі соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Проблеми молоді акумулюються, загострюються, що веде до відчуження молоді від суспільства, держави, родини. Одне з рішень цих проблем, як вважає молодь, – реалізація себе в системі молодіжних субкультур, тому стилю існування молодіжних субкультур властива опора на власний життєвий хронотип, систему цінностей, стильовий дизайн. Однак, даний стиль існування молодіжних субкультур найчастіше вступає в протиріччя з діючими в суспільстві соціальними нормами.

Молоде покоління, яке опинилося перед обличчям складних і суперечливих суспільних процесів, виробило особливий захисний механізм і власні системи цінностей, альтернативні нормам панівної культури

Диференціація соціально-економічних умов життя породжує розшарування суспільства, що є однією з основних причин фрустрацій підлітків і, як наслідок, обумовлює негативну реакцію і розвиток агресії, як способу захисту своїх ціннісно-орієнтаційних установок на життя, спонукає до участі у молодіжних субкультурах як протесту проти суспільних норм і правил.

Проблема впливу субкультур на процес формування агресії у підлітковому віці, зокрема деструктивної та агресивної поведінки, в соціумі посідає одну з головних сходинок до позитивного становлення індивіда у сучасному суспільстві. Виникає потреба пошуку адекватних психолого-педагогічних засобів впливу на цих дітей та корекції такої поведінки, зокрема розробку профілактично-превентивних та корекційних програм, орієнтованих на попередження почуття соціального відчуження у молодих людей, розвиток якого стає причиною участі молоді в субкультурах негативного спрямування.

Деструктивна поведінка молодого покоління має свою специфічну природу і розглядається як результат соціопатогенезу, що формується під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на особу підлітка. При цьому, велику роль серед причин, які обумовлюють різні відхилення, грають соціально-психологічні, психолого-педагогічні та психобіологічні чинники, знання яких необхідне для ефективної виховної психокорекційної та профілактичної діяльності. Таким чином, саме в психокорекції агресивної поведінки молоді особливе значення набуває психологічне знання, на основі якого досліджується природа поведінкових відхилень особистості, а також розробляються практичні заходи щодо попередження та корекції деструктивних та агресивних проявів.

Тренінгова програма для підлітків-неформалів «*Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур*» розроблена на засадах когнітивно-поведінкової психології, кількість прихильників практичного застосування якої останніми роками в

Україні значно зросла. Це пояснюється, передусім, результативністю когнітивно-поведінкових втручань, завдяки яким за відносно короткий термін відбуваються позитивні зміни у поведінці підлітків. Участь у програмі, що є формою когнітивно-поведінкового впливу є ефективним інструментом корекції порушень поведінки. Підлітки-неформали іноді вперше у житті замислюються над своїми поведінковими стратегіями, набувають знань та вмінь щодо їх планування та застосування.

Когнітивно-поведінковий підхід передбачає виважене та уважне ставлення до особистості підлітка-неформала, визнання цінності особистості, прав підлітка, врахування психологічних особливостей підліткового віку.

Цільова група. Програма призначена для роботи з підлітками-неформалами віком 12-16 років, які перебувають у середовищі молодіжних субкультур, і для яких характерні прояви імпульсивної поведінки, фізична і вербальна агресія, невміння переживати невдачі, відсутність навичок ефективної комунікації з ровесниками та дорослими.

Програма також може бути корисна під час роботи з підлітками групи ризику, у яких простежується схильність до розвитку девіантної поведінки, а також можливість потенційної інкорпорації у середовище деструктивних молодіжних субкультур.

Мета та завдання психокорекційної програми. *Мета тренінгової програми* – формування та розвиток у підлітків-неформалів критичного ставлення до традицій і норм молодіжної субкультури, навичок саморегуляції психоемоційних станів, попередження проявів агресії, сприяння позитивним змінам у поведінці.

Завдання програми:

- сформувані навички саморегуляції психоемоційних станів та конструктивної взаємодії з оточуючими;
- навчити прийнятним способам зняття психоемоційного напруження;
- мотивувати до поліпшення своєї поведінки;
- сприяти усвідомленню учасниками програми особистої відповідальності за свої дії та життя;
- підготувати підґрунтя для ресоціалізації осіб в процесі десубкультуралізації.

Очікуваний результат. Участь у програмі має сприяти подоланню/зниженню рівня агресивності, здатності контролювати власну поведінку, розвитку соціальних навичок; формуванню почуття відповідальності за власні дії, спосіб життя; готовності до процесу десубкультуралізації (виходу із середовища субкультури).

Оцінка ефективності програми. Показники (індикатори), що визначають ефективність програми, включають:

- рівень задоволення очікувань учасників програми;
- рівень відповідності досягнутих результатів меті і завданням програми;
- наявність позитивних поведінкових та особистісних змін як результату проходження програми;
- покращення комунікативних навичок;
- набуття практичних навичок соціально прийняттого способу розв'язання конфліктних ситуацій;
- підвищення рівня толерантності, терпимості до оточуючих;
- наявність емоційної стабільності в кризових ситуаціях;
- покращення стосунків з близьким оточенням;

– наявність життєвих планів, стратегій.

Позитивна динаміка кожного учасника групи визначається шляхом постійного спостереження за поведінкою учасників групи та їхньою реакцією на навчальний матеріал, а також за допомогою проведення порівняльного аналізу анкети визначення психологічного стану учасника тренінгової програми (додається до програми) щодо способів виявлення особистих емоційних переживань на початку та після закінчення програми.

Таблиця 1.

Анкета визначення психологічного стану учасника тренінгової програми

Оцінка стану	Характеристики	Оцінка стану
від -1 до -10	Прийняття себе	від +1 до +10
від -1 до -10	Емпатія	від +1 до +10
від -1 до -10	Стресостійкість	від +1 до +10
від -1 до -10	Вербальне самовираження	від +1 до +10
від -1 до -10	Фізичне регулювання	від +1 до +10
від -1 до -10	Тривожність	від +1 до +10
від -1 до -10	Психоемоційне напруження	від +1 до +10

До тренінгу та після тренінгу в анкеті необхідно оцінити рівень запропонованого показника на позитивній чи негативній шкалі. Увага звертається на те, що деякі показники є зворотними. Якщо в учасника, наприклад, прийняття себе на «5», він ставить відповідну позначку посередині позитивної шкали, якщо незадоволеність собою – то на негативній шкалі. У той же час, якщо він відчуває тривогу на 5 балів, то позначку необхідно поставити на позитивній шкалі (тобто у нього присутній означений показник).

Опис структури програми. Навчально-методичний комплект тренінгової програми «*Розвиток конструктивної поведінки у середовищі молодіжних субкультур*» складається з методичного посібника (тренінговий лист) для психолога, роздатково-стимульного матеріалу (аркуші, олівці, фарби, роздруківки тощо).

Матеріали програми подано у вигляді серії послідовних занять. Кожне заняття триває від 1 год. 20 хв. до 1 год. 45 хв. і складається з трьох частин:

1. *вступна частина*: привітання учасників програми;
2. *основна частина*: огляд поточного заняття, представлення нового теоретичного матеріалу, інтерактивні вправи;
3. *підсумок заняття*: оцінка кожного учасника своєї роботи, матеріалу програми і роботи психолога.

Форми роботи. Основна форма проведення заняття – тренінг, що дозволяє учасникам обмінюватися інформацією з іншими учасниками групи, вчитися висловлювати свою думку, розвивати та відпрацьовувати на практиці необхідні навички. В процесі тренінгу інформація засвоюється швидше, тому що учасники мають змогу обговорити те, що є незрозумілим, поставити питання й одразу застосувати отримані знання на практиці, формуючи таким чином відповідні поведінкові навички.

Групова робота з підлітками-неформалами в межах тренінгу реалізується у різних формах, що включають інформаційні повідомлення та презентації психолога, пошук творчих ідей за допомогою «мозкового штурму», бесіди та обговорення, роботу в групах, рольові ігри. Також можливе застосування інших форм роботи, що дозволяють учасникам закріпити здобуті теоретичні знання на практиці. Вибір форми залежить від особливостей конкретної групи та можливостей психолога.

Організаційні засади реалізації тренінгової програми.

Загальні положення:

- до моменту залучення підлітків-неформалів до програми бажано провести індивідуальну роботу з учасниками, а також з їхніми батьками з метою ознайомлення зі змістом, метою програми та очікуваним результатом, а також графіком відвідування учасниками занять;

- необхідно врахувати, що впродовж проходження програми деякі учасники будуть мати потребу у додатковій увазі з боку спеціалістів, тому необхідно забезпечити своєчасну підтримку та надавати кваліфіковану допомогу (наприклад, забезпечення психологічною підтримкою);

- впродовж проведення програми бажано підтримувати зв'язок з батьками, спеціалістами, залученими до співпраці, для відстеження змін у поведінці учасників;

- в подальшому, з метою закріплення позитивних результатів та відстеження ефективності програми, бажано проводити періодичні зустрічі з учасниками, батьками, педагогами, залученими до роботи з підлітками-неформалами (наприклад, після проходження програми через 3 та 6 місяців).

Розмір групи. Учасників у групі не більше 16.

Періодичність зустрічей. Рекомендована періодичність занять – не рідше одного разу на тиждень.

Вимоги до психолога:

- базова психолого-педагогічна освіта;
- ознайомлення з основами когнітивно-поведінкового підходу, оволодіння матеріалами Програми;

- володіння знаннями, вміннями та навичками роботи з підлітковою аудиторією, зокрема з підлітками-неформалами, що характеризуються деструктивною та агресивною поведінкою;

- дотримання вимог етичного кодексу, зокрема збереження конфіденційності щодо інформації, отриманої від учасників: будь-яка інформація, якою учасники захочуть поділитися з групою чи психологом під час заняття або яку зазначать у своїх щоденниках, вважається конфіденційною і не повинна передаватися іншим особам (за умови, якщо вона не містить загрози життю та здоров'ю інших людей або ж відомостей про скоєний злочин чи злочин, що планується).

Вимоги до приміщення. Проведення програми передбачає певні вимоги до навчального приміщення та його технічного забезпечення, а саме:

- площа аудиторії має відповідати чисельності групи;
- стільці для учасників та психолога мають бути розташовані по колу, за межами якого мають знаходитися столи для роботи груп;

- місця учасників мають бути мобільними, столи та стільці доступними для переміщення;

- дошка для розміщення блокноту фліп-чарт;
- проєкційна техніка (ноутбук та проєктор) та екран.

Освітлення, температура повітря у приміщенні мають бути комфортними та безпечними для учасників програми.

ЗАНЯТТЯ 1. ВСТУП ДО ТРЕНІНГУ

Мета: ознайомити підлітка-неформала зі структурою роботи, налагодження комунікації та створення сприятливого психологічного клімату.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Дзеркало»

Мета: створення комфортної емоційної атмосфери, знайомство учасників тренінгу.

Підлітку пропонується розповісти від імені свого кращого товариша про себе. Дуже важливо, щоб підліток зміг дати волю своїм емоціям.

Психолог: «Ти маєш можливість розповісти те, що вважаєш за потрібне. Можеш скаржитися, критикувати, хвалити тощо. Найголовніше, щоб у слухача склалося враження про людину, про яку розповідаєш».

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи складно було Вам дати волю своїм емоціям?
3. Чи виникли у Вас труднощі при виконанні вправи?

Вправа 2. «Ми будемо відповідальні (Правила роботи групи)»

Мета: визначити правила для продуктивної роботи під час заняття, створити сприятливий психологічний клімат для подальшої активної роботи учасників.

Психолог звертаючись до учасників наголошує, що результат Програми тісно пов'язаний з відвідуванням ними занять, а досягнення кожного залежатимуть від рівня власної вмотивованості до участі та рівня активності. Також результат Програми та загалом атмосфера занять залежатимуть від того, чи поважатимуть учасники один одного та чи виконуватимуть базові правила, які слід запам'ятати.

На наступному етапі психолог презентує основні правила роботи в групі, записані задалегідь на аркуші блокноту для фліп-чарту або слайді:

1. Приходити вчасно і дотримуватися регламенту. Завчасно повідомляти про власні труднощі, які заважають участі в роботі групи в певні дні (потреба пропустити заняття, піти або прийти раніше або пізніше призначеного часу). У такому випадку питання про подальшу участь в роботі вирішуватимуть ведучі. Щоб проходження програми було корисним, важливо не пропускати і не запізнюватись на заняття.

2. Брати активну участь. Проявляти активність, беручи участь в усіх вправах та заняттях групи. Мати право висловлювати власну думку стосовно будь-якого питання.

3. Говорити по черзі, не перебиваючи (Правило піднятої руки). Намагатись слухати того, хто говорить, не перебивати. Поважати один одного.

4. Дотримуватися конфіденційності. Не розголошувати інформацію особистого характеру. Інформація, що обговорюється в групі і що стосується особистих життєвих історій кожного, не виноситься за межі групи.

5. Бути позитивними та конструктивними. Не критикувати один одного. Висловлюватись лише від власного імені і про те, що відчувається, переживається, відбувається тут і зараз.

6. Бути щирими. Кожен учасник намагається висловлювати свої думки відверто та чесно, при цьому міру довірливості та відкритості вона встановлює сама.

7. Брати на себе відповідальність за свою поведінку в групі. Заборонено приходити на заняття в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння тощо.

Вправа 3. Бесіда «Конфліктна ситуація»

Мета: розвиток критичного мислення.

Життя дуже складне. В ньому багато труднощів, невдач, непорозумінь. Треба вміти боротися, діяти. Необхідно вчитися це робити. Уяви ситуацію. В одного хлопця є знайомий, який постійно псує відносини цього хлопця з його друзями. Але хлопець кмітливий, сильний, спроможний захистити себе. Рано чи пізно він поверне свій авторитет у компанії. Уяви, що в подібній ситуації міг опинитися слабкий хлопець, який не вміє відстоювати власну точку зору, неавторитетний. Цей – приречений. Йому потрібно було б тільки втікати з компанії.

Важливе й інше. Погано, коли світ бачиш тільки через «рожеві окуляри», але ще гірше – якщо через темні.

Необхідно все бачити в реальному світі. Не збільшувати труднощів, але й не зменшувати їх. Найгірше – це обманювати себе

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які емоції та думки у Вас виникли?

Вправа 4. «Я в минулому. Я тепер. Я в майбутньому»

Мета: дослідження уявлень учасників про себе, реалізація творчого потенціалу.

Учасникам пропонується на аркуші паперу намалювати себе в минулому, теперішньому та майбутньому і співставити малюнки.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які емоції у вас виникають, коли Ви дивитесь на кожне із зображень?
3. Що спільного вдалось помітити на кожному із зображень?

Вправа 5. Притча «Цінність часу»

Мета: розкрити значення і цінність життя людини, сприяти формуванню в учасників власної системи цінностей.

Кожному від народження надається найцінніший дар – життя. Це найдорожче, що є у кожної людини. Але, як це не дивно, люди дуже легковажно ставляться до цього дару. Не вміють зберігати його, насолоджуватися ним. Мені б хотілося розповісти тобі історію.

Один бізнесмен зібрав собі великий капітал, який складав 3 000 000 доларів. Він вирішив, що візьме рік відпустки, щоб відпочити в задоволенні. Але не встиг він прийняти це рішення, як його відвідав Янгол Смерті. Бізнесмен дуже злякався та вирішив будь-яким способом умовити Янгола Смерті продати йому трохи часу.

– Продай мені 3 тижні життя, і я віддам тобі 1/3 свого капіталу, 1 000 000 доларів, – запропонував бізнесмен. Але Янгол Смерті відмовив йому.

– Гаразд, залиш мені 2 тижні життя... Я віддам тобі 2/3 своїх грошей, 2 000 000 доларів. Янгол знову відмовив.

– Гаразд, продай мені тільки 1 день, щоб я зміг насолодитися красою цієї землі, обійняти дружину, дітей, яких уже не бачив дуже давно... Я віддам тобі все, що маю: 3 000 000 доларів. Янгол відмовив.

Тоді чоловік запитав, чи може Янгол Смерті дати йому декілька хвилин, щоб він зміг написати прощальний лист? Янгол погодився.

Чоловік написав: «Правильно використовуйте час, який вам відведено для життя. Я не зміг купити навіть години за 3 000 000 доларів. Перевірте, чи все, що Вас зараз оточує, справді має цінність?»

Обговорення притчі.

Вправа 6. «Колір мого настрою»

Мета: діагностика емоційного стану підлітка, розвиток вміння виявляти власні емоції.

Підлітку пропонується намалювати свій настрій. Для цього, підлітка забезпечують кольоровими олівцями та аркушем паперу. Психолог пропонує підлітку творчо поставитися до завдання, вибрати ті кольори, якими найточніше він міг би передати свої відчуття зараз.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі при виконанні вправи?
3. Чи хотіли б ви щось змінити?

ЗАНЯТТЯ 2. «Я У ЛОНІ СУБКУЛЬТУРИ»

Мета: Сприяти усвідомленню підлітками значущості субкультурального впливу, його неоднозначності та суперечності; розвиток їхньої здатності виокремлювати негативні тенденції у ціннісних орієнтаціях молодіжних спільнот; формування відповідальності за власну поведінку та інгрупові процеси.

Час: 1 год. 20 хв.

Інформаційне повідомлення ведучого «Молодіжні субкультури – за і проти».

Вправа 1. «Моя субкультура. Погляд зі сторони»

Учасникам пропонують виокремити і записати на аркуші паперу спочатку думки дорослих про позитивні і негативні сторони молодіжної субкультури, потім свої особисті судження і нарешті оцінки однолітків. Учасники зачитують свої міркування та обговорюють висловлені ідеї. Особлива увага зосереджується на обговоренні найбільш проблемних аспектів життєдіяльності груп, що провокують агресивні тенденції

Вправа 2 «Прогноз погоди»

Мета: активізація почуттів, самопізнання.

Інструкція: Іноді кожному з нас необхідно побути віч-на-віч із самим собою. Можливо, Ви дуже рано встали і відчуваєте, що не виспалися; можливо, щось зіпсувало Вам настрій. І тоді цілком нормально, якщо інші залишать Вас на деякий час у спокої, щоб Ви змогли відновити свою внутрішню рівновагу.

Якщо з Вами трапиться таке, Ви можете дати нам зрозуміти, що Вам хочеться побути наодинці, щоб до Вас ніхто не підходив. Зробити це можна так: Ви можете «показати» однокласникам свій «прогноз погоди». Тоді всім буде зрозуміло, що на якийсь час Вам потрібно дати спокій

Візьміть лист паперу і воскову крейду і намалюйте малюнок, який відповідатиме Вашому настрою в таких випадках. Або просто напишіть великими розфарбованими

буквами слова «Штормове попередження». У такий спосіб Ви можете показати іншим, що у Вас зараз «погана погода», і Вас краще не чіпати. Якщо Ви відчуваєте, що Вам хочеться спокою, Ви можете покласти такий лист перед собою на парту, щоб всі знали про це. Коли Ви відчуєте себе краще, можете «дати відбій». Для цього намалюйте невелику картинку, на якій через дощ і хмари починає проглядати сонце або покажіть своїм малюнком, що для Вас сонце вже світить щосили.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи вдалось вам визначити власні почуття та відобразити їх на папері?
3. Які емоції Ви відчуваєте зараз?

Вправа 3. «Рахунок»

Мета: розвиток уваги, активізація внутрішніх ресурсів.

Інструкція: «Зараз ми повинні будемо назвати числа від 1 до 15 по порядку. Кожне число повинне бути названо тільки одним учасником, тобто якщо двоє або більше учасників одночасно називають одне число, то ми починаємо все з початку. Про виконання вправи наперед не домовляємося і окрім чисел нічого не вимовляємо. Зверніть увагу, що чисел більше, ніж учасників групи, тому давайте постараємося, щоб кожний з нас назвав хоча б одне число».

При обговоренні, психолог акцентує увагу на необхідності орієнтуватися один на одного, погоджувати свої дії з діями інших, вникати в логіку інших. В ході обговорення звичайно виявляється, що не варто чинити тиск в ситуаціях, які припускають співпрацю як найефективніший спосіб взаємодії.

Запитання:

1. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі? Які?
3. Чи вдалось Вам досягти успіху під час виконання вправи?

Вправа 4. «Відносини»

Мета: сприяти самопізнанню особистості через розвиток тілесного самоусвідомлення.

Учасники змінюють свою поведінку у зв'язку із зміною інструкцій.

Інструкції:

– Будь ласка, почніть ходити по кімнаті. Відчуйте свої ступні, ноги, хребет, відчуйте свої руки і кисті, своє обличчя і очі. Приготуйтеся уважно дивитися. Ви повинні уважно спостерігати за іншими членами групи і по-різному реагувати на тих, хто вам зустрічається. Проходячи повз інших, вітайте їх дружнім кивком або усмішкою.

– Тепер, коли Ви зустрічаєте будь-кого, ви повинні відразу зупинитися, потиснути йому руку або покласти руку на плече. Зробіть це швидко і знову йдіть далі, вітаючи таким чином інших членів групи.

– А зараз уявіть собі, що люди, з якими Ви зустрічаєтеся, кілька днів тому Вас сильно образили. Проходячи повз них, виразіть свої ображені відчуття.

– Коли тепер зустрічаєтеся Ви з будь-ким, уявіть собі, що Ви всіх тут «тримаєте за дурнів». Передайте це Вашою ходою.

– Коли Ви знову зустрінете когось, уявіть собі, що він Ваш ровесник і викликає до себе занадто прихильність людей. Передайте Ваші почуття, проходячи повз нього.

– А зараз, зустрівши іншого учасника групи, уявіть собі, що він веде на мотузку великого собаку. Як це вплине на Ваші рухи?

– І, нарешті, привітайте того, з ким Ви зараз зустрінетеся, так, щоб це відображало Ваш реальний настрій. Ви можете подати йому руку і сказати те, що вам хочеться.

Запитання:

4. Що Ви відчували під час виконання вправи?
5. Які емоції Ви переживаєте зараз?
6. Що було найскладнішим у ході виконання вправи?

Вправа 5. «Діаграма відповідальності»

Мета: розвиток самостійності, здатність до самоконтролю

Опишіть ситуацію, в якій хтось не проявив належної відповідальності. Проясніть, що очікувалося в даній ситуації і що відбулося насправді. Намалюйте на великому аркуші паперу «діаграму відповідальності» і запитайте дітей, яку частку відповідальності вони хочуть узяти на себе. Відзначте цю частину відповідальності на діаграмі. Попросіть дітей сказати яким чином можна було б збільшити свою частку відповідальності в конкретній ситуації.

Запитання:

4. Що Ви дізналися для себе про ухвалення відповідальності за ситуацію?
5. В якому віці діти стають відповідальними за те, що вони роблять?
6. Що слід зробити, якщо Ви зрозумієте, що не зможете зробити те, за що узяли на себе відповідальність?

ЗАНЯТТЯ 3. Я – НЕПОВТОРНА ОСОБИСТІТЬ

Мета: виявлення уявлень підлітка-неформала щодо себе; активізація самосвідомості та асертивної поведінки в групі

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. Гра «Асоціація»

Мета: розвиток навичок творчого самовираження, самоспостереження.

Підлітку пропонується придумати асоціації, які б характеризували його:

1. Якщо пташка, то яка саме?
2. Тварина? Квітка? Пора року? Чому? тощо.

Запитання:

1. Які емоції виникли під час виконання вправи?
2. Чи легко Вам було виконувати вправу?
3. Що цікавого вдалось помітити?

Вправа 2. «Пантоміма»

Мета: активізація внутрішнього потенціалу.

Підліткам пропонується обговорити особистісні якості та поведінку, які він цінує у собі, а потім зобразити у вигляді рухів.

- «Я подобаюсь собі, коли рухаюсь так...»
- «Я відчуваю себе слабким, коли рухаюсь так...»
- «Я відчуваю себе сильним, коли я виглядаю таким...»
- «Я відчуваю себе в безпеці, коли я роблю так...»

Запитання:

1. Що ви відчуваєте зараз?
2. Чи легко Вам було виконувати вправу?
3. З якими труднощами Ви зустрілись?

Вправа 3. «Хто Я»

Мета: активізувати свій внутрішній світ, виразити бачення самого себе.

Пропонується завдання:

1. Намалюй на аркуші себе. Де на цьому аркуші буде твоя мама? Близькі? Друзі? Вороги? Твоє минуле? Майбутнє? Твоя мрія?
2. Подивись на свій «світ». Ти задоволений ним? Яким би він міг бути, якби його «намалювати» інакше?
3. Що б тобі хотілося змінити?

Вправа 4. Притча «Два верблюди»

Мета: активізація внутрішніх ресурсів, розвиток позитивного «Я - образу».

Йдуть пустелею два верблюди. Втомилися. Зупинилися. Один верблюд дивиться на іншого, а потім як плюне на нього.

– За що? За що ти на мене плюнув? За те, що я кожен день працюю, без води, без їжі? Плюю на себе, тягаю вантажі... І за це ти на мене плюнув? – сказав постраждалий верблюд.

– Ти на себе плюєш – і іншим хочеться!

Запитання:

1. Які емоції та думки у Вас виникли?
2. Які почуття у Вас викликала дана притча?

ЗАНЯТТЯ 4. САМОПІЗНАННЯ

Мета: побудова й усвідомлення позитивної «Я-концепції».

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Намалюй свій настрій» (див. ЗАНЯТТЯ 1 Вправа 5)

Вправа 2. «Валіза»

Мета: удосконалення комунікативної культури, вироблення навичок планування майбутнього.

Психолог: Уяви собі, що ти збираєшся у далеку подорож і тобі необхідно зібрати валізу. Але замість звичайних речей у валізу необхідно покласти особистісні якості, які, на твій погляд, знадобляться тобі у подальшому житті.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи вдалося вам визначити всі Ваші особистісні якості?
3. Які труднощі виникли при виконанні завданні?

Вправа 3. «Гра голосом»

Мета: розвиток сили голосу.

Промовити декількома способами такі фрази:

- Я чесна людина.
- Я потрібен людям.
- Я людина, а це означає, що я можу все!
- Я йду в світ відверто і з любов'ю!

Інтонації:

- голосно, здивовано;
- схвильовано;
- з викликом;
- ніжно;
- мрійливо.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Як Ви вважаєте, чи вдалось Вам впоратись із поставленим завданням?
3. Що було найскладнішим у ході виконання вправи?

Вправа 4. «Мій портрет у променях сонця» (за І. Дубровіною)

Мета: сприяти поглибленню процесів саморозкриття, визначити свої особистісні особливості.

Процедура: Психолог просить відповісти на запитання: «Чому я заслуговую на повагу?» наступним чином: намалюй сонце, у центрі сонячного кола напиши своє ім'я чи намалюй свій портрет. Потім уздовж променів напиши усі свої чесноти, усе гарне, що ти про себе знаєш. Намагайся, щоб променів було якнайбільше. Потім обговорення (*підліток зачитує перелік своїх чеснот, показує намальоване ним сонце*).

Запитання:

1. Чи легко Вам було виконувати вправу?
2. Чи змінилось щось після вправи?
3. Чи вдалось Вам записати всі свої чесноти?

ЗАНЯТТЯ 5. РАЦІОНАЛЬНА ПОВЕДІНКА

Мета: формування відповідального ставлення до себе, свого життя і навколишнього світу.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Театр»

Мета: вчити учасників виявляти свої почуття та емоції.

Підлітку пропонується відобразити різні емоції (які виникають найчастіше) за допомогою тільки міміки та жестів. Пояснити, в яких саме випадках виникають ті чи інші емоції.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які емоції Вам було виявити найскладніше?
3. Чи вдалось Вам впоратись із завданням?

Вправа 2. «Лінія життя»

Мета: розвиток навичок особистісного аналізу.

Опиши, будь ласка, п'ять найкращих подій у своєму житті. П'ять найгірших подій.

Запитання:

1. Як ти вважаєш, чому ці події відбулися?
2. Твоє ставлення до цих подій?
3. Чи хотілося б тобі, щоб ці події відбулися знову?

Вправа 3. «Намалюй почуття, яке ти відчуваєш зараз»

Мета: активізація почуттів.

Запитання:

- Чому саме це почуття Ви намалювали?
- Як часто воно Вас відвідує?
- Чи бажаєте Ви від нього позбутися? Що для цього потрібно зробити?

Вправа 4. «Тільки від мене залежить»

Мета: активізація внутрішніх потреб та способу їх реалізації.

Необхідно закінчити речення «Тільки від мене залежить...» не менш ніж 10 варіантами. Підліток повинен не тільки записати закінчення речення на аркуші, але й голосно промовити їх.

Після закінчення заняття підлітку пропонується домашнє завдання: завести «щоденник відчуттів та думок». Щовечора необхідно записувати у щоденник все, що спадає на думку. Можна робити малюнки, записувати свої сни.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи складно Вам було виконувати завдання?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

ЗАНЯТТЯ 6. ОБРАЗ МОГО «Я»

Мета: підвищення усвідомлення власної значущості, цінності; зміцнення почуття власної гідності.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Колір мого оточення»

Мета: формування позитивної самооцінки.

Підхід з використанням образу кольору. Уяви, що твоє тіло оточує який-небудь колір, який для тебе символізує впевненість. Пізніше, коли ти опинишся в реальній ситуації, знову уяви біля себе цей колір. Нехай він допоможе почувати себе впевнено.

Запитання:

1. Чи складно Вам було обрати колір?
2. Що він для Вас означає?
3. Чи хотілося б щось змінити або дати?

Вправа 2. «Кольорові фобії»

Мета: зниження тривожності, пошук шляхів керування страхом.

Підлітку пропонується намалювати на аркуші паперу свій страх. Можна використовувати будь-які кольори, образи. Бажано підписати малюнок, вигадати йому назву.

Запитання:

1. Розкажіть будь ласка про образ, який виник
2. Чи складно було працювати над малюнком?
3. Коли Ви зараз дивитесь на свій страх на аркуші, які почуття у Вас виникають?

Вправа 3. Рольова гра «Скажи НІ, коли ЦЕ тобі шкодить»

Мета: розвиток групової взаємодії, узагальнити і систематизувати уявлення про вплив з боку оточуючих.

Психолог разом з підлітками обговорюють варіанти відмови в ситуаціях тиску з боку оточуючих. Розробляють модель ефективної поведінки у критичній ситуації.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?

2. Чи вдалось Вам бути почутим у групі?
3. Які труднощі виникли при виконанні завдання?

Вправа 4. «Сила волі»

Мета: релаксація, активізація внутрішніх ресурсів.

Інструкція:

1. Сідайте зручно, розслабтеся. Уявіть собі всі сумні події, які відбулися внаслідок слабкості вашої сили волі, те, що вже сталося, чи те, що ще може статися. Чітко сформулюйте, розгляньте ці події. Не соромтесь виявляти свої почуття, які зараз виникають. Це може бути незадоволення, сором, жах тощо.

2. Уяви собі всі переваги, які може тобі надати тренування сили волі, те задоволення та користь, яку отримаєш. Уважно поміркуй над цим: чітко сформулюй ці уявлення. Скільки нових можливостей для тебе відкриється, скільки бажань може здійснитися!

3. Якогома яскравіше уявіть, що ви вже маєте сильну волю, уявіть, як крокуєте твердою ногою, ніколи не втрачаєте контролю над ситуацією, створюєте опір тим, хто намагається маніпулювати.

4. Пригадайте ситуації, які потребують сили волі. А тепер уявіть себе в цій ситуації, але так, ніби ви вже маєте всі необхідні якості, і уявіть, як ви маєте діяти за цих обставин зараз.

5. Аналіз «щоденника почуттів».

Запитання:

1. Що Ви зараз відчуваєте?
2. Чи легко Вам було уявити ситуацію?
3. Які труднощі у Вас виникли?

ЗАНЯТТЯ 7. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ

Мета: формування уміння протистояти соціальному тиску; активне усвідомлення кола своїх можливостей.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Я у майбутньому»

Мета: формувати у підлітків позитивні цінності та переконання стосовно майбутнього.

Інструкція: уявіть собі, що минуло вже 10, 20, 30 років. Ти змінився... Змінилося твоє життя. Розкажи зараз про себе так, як би ти розповідав про свою особистість, якщо б минуло 10, 20, 30 років.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?
3. Чи змінились відчуття до та після виконання вправи?

Вправа 2. «Якості, що мені притаманні»

Мета: формування конструкції позитивного сприйняття себе.

В кожній людині є гарні та погані якості. Але всі вони сприймаються нами по-різному. Іноді ми не маємо сили зізнатися в своїх слабкостях, поганих вчинках... Але якщо поміркувати, то іноді навіть негативні якості стають нам у пригоді.

Зараз я буду називати різні якості, які є характерними для людей. Твоя мета – погоджуватися з тим, що я кажу, і визнавати ці якості своїми, але з умовою, що будеш пояснювати, в якій саме ситуації ти буваєш таким. Наприклад:

- Ти жадібний!
- Так, я жадібний! Але тоді, коли в мене недостатньо грошей, і я не маю змоги їх позичити. Жадібність допомагає мені бути економним у фінансових справах.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час вправи?
2. Чи складно Вам було активувати власні риси?
3. Які почуття виникали?

Вправа 3. «Я в соціумі»

Мета: формувати в учасників прагнення до самопізнання.

Пропонується намалювати малюнок на цю тему.

Запитання:

1. Розкажіть будь ласка про Ваш малюнок.
2. Що б намалювали Ваші близькі?
3. Чи хотіли б ви щось змінити?
4. Що Ви зараз відчуваєте?

Вправа 4. «Поки не зіграв у ящик»

Мета: усвідомлення та розвиток особистісних якостей, розширити можливості особистості у напрямку особистісного зростання та самопізнання.

Уяви, що ти невиліковно хворий. Жити тобі залишилося місяць. Грошей у тебе багато, і поки що відчуваєш себе нормально. Як ти будеш жити цей місяць? Куди поїдеш? Що будеш робити? Хто буде поруч? Як проживеш свій останній день? Якими будуть твої останні слова? Хто буде на похоронах?

А тепер новина! Ти видужав! У тебе є ще 10-20-40 років активного життя. Як будеш жити? (Зворотний зв'язок).

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі у ході виконання завдання? Якщо так, то що було найскладніше?
3. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?

ЗАНЯТТЯ 8. АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Мета: формування активної соціальної позиції.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Пори року моєї душі»

Мета: усвідомлення змін у житті, активізація почуттів.

У природі існує 4 пори року, які з собою приносять нам різні відчуття, переживання. Кожна пора року гарна. Але і в нашій душі відбуваються зміни. Давай будемо їх називати «порами року», що існують у твоїй душі.

1. Що вони тобі приносять?
2. Чим збагачують?
3. Як виявляють себе?

4. Чим допомагають?

Вправа 2. «Телеграма»

Мета: активізація внутрішнього потенціалу, формування позитивної самооцінки.

Напиши лист собі від «Я-ідеального». Тобто від себе самого, але того, яким ти мрієш бути. «Я-ідеальне» повинно надати у листі тобі поради, щодо того, як ефективно поводитись у колі ровесників, що треба робити, щоб мати успіх.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?
3. Що б Ви хотіли зробити із цим листом?

Вправа 3. «Автопортрет»

Мета: прийняття власного «Я».

Психолог пропонує учасникам уявити себе відомими художниками, яким запропонували взяти участь у престижній виставці та надати власний автопортрет. Так як процес творчості дуже інтимний, при написанні портретів художники не повинні спілкуватися і показувати свої роботи. Підписувати роботи також непотрібно. По закінченні роботи, ведучий збирає їх.

Психолог: «А тепер давайте уявимо, що на цю престижну виставку, запросили мистецтвознавців-експертів, яких попросили за манерою письма з'ясувати автора портрета» (психолог роздає роботи таким чином, щоб автор не отримав свій портрет).

Після того, як мистецтвознавці визначають автора, тобто підпишуть його прізвище на роботі, учасники сідають в вузьке коло. Мистецтвознавці по черзі представляють портрети, пояснюють, чому саме вони поставили той чи інший підпис. Психолог просить авторів не коментувати «мистецтвознавців» і не вказувати на правильність чи неправильність їх визначення. Будь-хто може задавати «мистецтвознавцю» уточнюючі питання. По закінченню представлення всіх робіт, психолог бере автопортрети і по черзі кладе їх в центр кола, запитуючи: «Чий це автопортрет?».

Після визначення всіх «авторів» проводиться обговорення.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи вдалось Вам передати особистісні якості?
3. Чи погоджуються з Вашим «автопортретом» інші?

Вправа 4. «Крок до себе»

Мета: вчити підтримувати один одного, довіряти та довірятись.

Уяви людину, яка сидить навпроти тебе. Вона розмовляє з тобою про те, що не довіряє людям. Завжди ставиться з підозрою до того, що відбувається. Твоя мета – навчити людину довіряти. Що ти скажеш? Чому і людина повинна вірити тобі? Поясни людині, що довіряти – це добре. Знайди всі переваги довіри.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Що було найцікавішим, найважливішим?
3. Якого досвіду ви набули під час виконання вправи?

Мета: розвиток навичок поведінкової та емоційної саморегуляції.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Я – очима інших»

Мета: розкрити поняття «Я -особистість», допомогти учасникам краще пізнати себе.

Інструкція:

Опиши, як тебе бачать (і що про тебе думають):

- твоя мама;
- твій товариш;
- сусід;
- бабуся;
- вчителька;
- «той, хто мені подобається».

Запитання:

1. Що Ви зараз відчуваєте?
2. Як Ви вважаєте, чому саме так вважають інші?
3. Чиє ставлення на Вашу думку збігається із Вашим власним?

Вправа 2. «Мені в собі не подобається...»

Мета: формування впевненості у собі.

Учню пропонується закінчити речення: «Мені в собі не подобається...»

Питання після закінчення вправи:

- Чи все з того, що ти написав, хотілося б змінити? Чому?
- Чи робив ти спроби працювати над собою?

А тепер заміни те, що не подобається, на бажане. Як на твою думку, у реальному житті що необхідно зробити, щоб стати кращим?

Вправа 3. Рольова гра «Я різний»

Мета: розвиток вербальних та невербальних навичок спілкування.

Моделюється програвання різних ситуацій за допомогою міміки, жестів:

- ситуації гніву;
- роздратованості;
- нестриманості тощо.

Потім підліток пояснює, як він звик долати неприємні почуття; знайомиться з методами емоційної саморегуляції.

Запитання:

3. Що Вам сподобалось у цій вправі?
4. Що цікавого Ви помітили?

ЗАНЯТТЯ 10. РЕАГУВАННЯ У КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ

Мета: сприяння усвідомлення учасниками своєї поведінки; формування вміння позитивно вирішувати конфлікти.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Конфліктні ситуації»

Мета: поглибити знання про поняття спілкування та конфлікт, знаходити конструктивні способи рішення проблемних ситуацій.

Психолог: Відомий французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері назвав людське спілкування найбільшою розкішшю в світі.

Спілкування людей – тонкий і складний процес. Кожен із нас навчається цьому впродовж всього життя, здобуваючи досвід часто за рахунок помилок і розчарувань. На жаль, ми нерідко потрапляємо у ситуації, які визначаємо як конфліктні. Вони вносять напруження у стосунки, позбавляють спокою і радості, не дають можливості повноцінно працювати. Що менше виникає конфліктів, то краще можуть порозумітися люди, то тепліші й довірливіші їхні стосунки.

Психолог пропонує розглянути різноманітні ситуації конфлікту і обговорити їх з учасниками.

Запитання:

1. Що Ви відчуваєте під час конфлікту?
2. Які методи розв'язання конфлікту Ви використовуєте?

Вправа 2. Мозковий штурм «Конфлікт – це...»

Мета: усвідомлення емоційного поля сприйняття конфлікту.

Психолог звертається до учасників групи із запитанням «Що таке конфлікт?». Усі варіанти відповідей записуються на фліп-чарт.

Після цього всі разом з'ясовують позитивну і негативну сторону конфлікту.

Підбиття підсумків.

Інформаційне повідомлення «Конфлікт».

Слово «конфлікт» латинського походження, в перекладі означає зіткнення. Мається на увазі зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій. В основі конфлікту лежить конфліктна ситуація.

Щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, тобто щоб одна зі сторін почала діяти. Причини конфліктів бувають найрізноманітнішими: нездатність зрозуміти іншу людину, нетерпимість до думок інших, егоїзм, схильність до пліток, розбіжність думок і бажань.

Запитання:

1. Спробуйте пригадайте, як Ви виглядаєте, коли сердитесь на когось?
2. Як виглядає Ваш співрозмовник?

Вправа 3. «Скринька непорозумінь»

Мета: пошук позитивних стимулів у конфліктних ситуаціях.

Формуються малі групи. (Руханка «Молекули»). Один учасник із кожної команди витягає зі «скриньки непорозумінь» опис певних ситуацій.

Кожна ситуація – це ситуація зародження своєрідного конфлікту. Знайдіть правильний вихід із ситуації, не спровокувавши конфлікт.

1-ша ситуація. Один учень каже іншому: «Я ніколи не сидітиму з тобою за однією партою: розляжешся, як слон, а мені незручно писати!»

Інший відповідає... (допишіть).

Прокоментуйте ситуацію.

2-га ситуація. Іде урок, учні виконують завдання. Раптом один учень починає стукати ручкою по парті. Учитель робить зауваження: «Сергію, не стукай, будь ласка, по парті, виконуй завдання». Сергій відповідає: «Чому знову я? Знову крайній! Ви що, бачили?!»

- Яка реакція вчителя на слова Сергія?
- Як би вчинили ви у цій ситуації?

3-тя ситуація. Мама прийшла з роботи і каже доньці: «Скільки можна говорити?! Прибирай за собою, порозкидала все, неначе смерч пронісся у квартирі! Не дівчина, а нещастя якась! Кажеш, а їй як об стіну горохом!»

- Яка реакція дівчини?
- Як би вчинили ви на місці мами?

4-та ситуація. Учитель перевіряє домашні завдання. Дійшла черга і до Олега. Андрій Іванович, перевіряючи роботу підлітка, сказав: «Та що ж це таке? Цей нездара знову не зробив, як потрібно, написав у зошиті так, що нічого не розбереш!».

- Яка реакція підлітка?
- Як би вчинили ви на місці вчителя?

Висновок вєдучого: серед звичок, які породжують конфлікти між людьми, особливо поширеними є надмірна емоційність, агресивність, вимогливість, неувага до потреб та інтересів інших, невміння вислухати інших.

Деструктивний спосіб мислення – розв'язання своїх проблем і конфліктів через насильство та агресію. Деструктивно мислити – означає працювати у напрямку самознищення, а не самовдосконалення. Якщо ви прагнете для себе миру і любові, то ваш шлях – це свідомий контроль негативних думок і вчинків.

Запитання:

1. Що ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?
3. Чи вдалось Вам впоратись із завданням?

Вправа 4. Руханка «Австралійський дощ»

Мета: забезпечити психологічне розвантаження учасників.

Психолог пропонує всім встати і повторювати рухи:

- в Австралії здійснюється вітер (потирання долонями);
- починає крапати дощ (клацання пальцями);
- починається справжня злива (плескання по стегнах);
- а ось і град, справжня буря (тупіт ногами);
- буря вщухає, краплі падають на землю (клацання пальцями);
- тихий шелест вітру (потирання долонь);
- сонце (руки догори).

Вправа 5. Притча «Два горобчики»

Мета: сприяння усвідомленню учасниками своєї поведінки, формування вміння позитивно вирішувати конфлікти.

На дереві спокійно сиділи два горобчики. Один – у горі, а другий – нижче. Через якийсь час один горобчик, який сидів на вершечку, щоб якось розпочати розмову, сказав:

- Яке гарне зелене листячко!

Горобчик, який сидів нижче, зрозумів ці слова як виклик і одразу ж відповів:

- Чи ти сліпий?! Хіба не бачиш, що воно сіро-біле?
- То ти сліпий! Листя – зелене.

Горобчик знизу, певний, що правда на його боці, зацвірінкав:

- Закладаюся пір'ям свого хвоста, що листя сіро-біле. Ти нічого не розумієш, ти – дурний.

Горобчик, який сидів на вершечку, розсердився і з усієї сили кинувся на свого ворога, щоб відповісти. Але перш ніж почати двобій, вони обидва поглянули в гору. Горобчик, який злетів з вершечка, здивовано скрикнув:

– Дивись, дивись! Листя справді сіро-біле!

А потім додав:

– А ходи зі мною на вершечок, – і вони разом стрибнули туди.

– Дивись, дивись! Листя справді зелене!

Обговорення. Отже, послухавши притчу, що ми можемо сказати? Не осуджуй нікого, якщо ти не жив його життям.

Вправа 6. «Зіпсований телефон»

Мета: розвиток комунікативних навичок, вміння контактувати один з одним.

Беруть участь 5 учасників. Чотирьох просять вийти з кімнати, попереджаючи, що їх викликать поодиноці для передачі інформації. Першому учаснику зачитується текст. Після цього ведучий викликає другого учасника в кімнату, а першого просить передати ту інформацію, яку він запам'ятав. Потім другий передає третьому і т.д. Інформацію останнього звіряють з початковим текстом. Під час передачі інформації частина групи, що залишилася, реєструє тих, хто упустив, спотворив інформацію, привніс свою. Результати обговорюються в групі.

Текст повідомлення: «У аборигенів Австралії є дивний звичай: відправляючись на полювання або рибний лов, вони заламують гілки дерев: при цьому вони щиро вірять, що подібний ритуал допоможе їм повернутися додому завидна.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Що виявилось найскладнішим?
3. Що цікавого Ви помітили?

Вправа 7. «Говоримо образливі слова»

Мета: виховувати соціальну спостережливість, емпатію до інших.

Група ділиться на дві команди, учасники стають один напроти одного. Кожна пара, що вийшла, говорить по черзі. Члени однієї команди говорять образливі слова, а члени іншої команди відповідають на них компліментами. Головне правило: говорити рівно, витримано, починати з «Ви», додавати «сер» або «міс». Важливо говорити ввічливо і з посмішкою. Мат не вживай. Наприклад, «Ви погань, сер (міс)». Учасник іншої команди, що стоїть напроти того, що сказав образи, повинен відповісти йому компліментом, відповідно до цих же правил. Наприклад: «Ви чарівні, міс». При недотриманні правил команді присуджується штрафне очко.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які труднощі у Вас виникли під час виконання вправи?
3. Що цікавого Ви помітили?

Вправа 8. «Павутина»

Мета: активізація спільної діяльності.

Інструкція: «Із закритими очима підніми праву руку перед собою і знайди нею руку партнера. Потім протягни вперед ліву руку і знайди ліву руку іншої людини. (Таким чином, діти тримають за руку тих, хто знаходиться не поряд з ними.) Знайшли?... Тепер розплюште

очі... Тепер спробуйте розплутатися, не відпускаючи рук, так, щоб знову вийшло коло. Хтось при цьому виявиться обернутим обличчям до кола, а хтось обличчям з кола.

Запитання:

1. Які емоції та думки у вас виникли під час виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?
3. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?

ЗАНЯТТЯ 12. МЕХАНІЗМИ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ

Мета: сприяти самопізнанню особливостей характеру, своїх сильних і слабких сторін, формувати вміння виробляти бажані риси характеру, виховувати бажання до самовдосконалення.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Тут і тепер»

Мета: активізація почуттів, розвиток групової взаємодії.

Вираження кожним учасником своїх відчуттів: в якому стані вони прийшли на заняття, чого їм зараз найбільше хочеться.

Вправа 2. «Я – впевнена особистість!»

Мета: формування адекватної самооцінки, почуття впевненості, самоповаги.

Учасники групи діляться на чотири підгрупи за умовою: «Уявіть, що ви зайшли до магазину, де продають солодощі (звертаючись до перших трьох учасників зліва, запитуйте, що б вони купили?)». Решта учасників повторює вибрані солодощі і групуються відповідно до запропонованого асортименту у підгрупі.

Кожна підгрупа має зобразити певне правило формування особистості на аркуші А4 у довільній формі (схемою, блок-схемою, опорним конспектом тощо).

Правило 1

Уранці докладіть максимум зусиль, щоб вийти з дому в найкращому вигляді. Упродовж дня намагайтеся заглянути в люстерко, щоб переконатися, що у вас привабливий вигляд. Перед сном потіштеся собою. Ви найкращі!

Правило 2

Не зациклюйтесь на своїх фізичних вадах. Вони є у всіх. Адже більшість оточення або не помічає їх, або не знають, що вони у вас є. Щоменше ви думаєте про них, то краще почуваетесь.

Правило 3

Не будьте надто критичні до інших, якщо ви часто наголошуєте на вадах інших людей і така критичність стала для вас звичкою – її треба швидше позбутися. Отже, ви будете щоразу думати, що ваші одяг і вигляд – найкраща підстава для критики. Впевненості це не додає.

Правило 4

Пам'ятайте, що людям понад усе подобаються слухачі. Вам не обов'язково промовляти багато дотепних реплік, щоб привернути увагу та викликати прихильність. Слухайте уважно інших, вони поважатимуть вас. Говоріть переважно на тему, приємну для вашого співрозмовника, цікавтеся його справами та виявляйте щирий інтерес до його захоплень.

Після закінчення кожна підгрупа презентує своє напрацювання. Учасники обмінюються думками про те, наскільки ці правила притаманні для них.

Запитання:

1. Які емоції викликало виконання вправи?
2. Чи вдалось досягти Вам успіхів у ході виконання вправи?

Вправа 3. «Дві сторони однієї медалі»

Мета: запуск процесів саморозкриття та презентації власної особистості.

Усі учасники сідають у коло. Психолог роздає аркуші паперу і ручки. Учасники ділять аркуш вертикальною лінією навпіл і у лівій верхній частині ставлять знак «+», а у правій – «-». Під знаком «+» перелічують ті риси особистості, якими вони пишаються, те, що їм подобається в собі і що вони цінують у людях. Під знаком «-» зазначають те, що їм не подобається в собі і людях. Бажано, щоб записів у лівій та правій частинах було порівну.

Тоді всі зачитують свої записи вголос, обмінюються враженнями.

Запитання:

1. Які позитивні риси особистості учасників групи Вам сподобались? Чи є такі у Вас?
2. Яких рис Ви хотіли б набути, а яких — позбутися?

Вправа 4. Релаксація «Мені приємно, коли...»

Мета: релаксація, активізація почуттів.

Кожен учасник по черзі проговорює запропонований вислів «Мені приємно, коли...» зі своїм закінченням. Можна урізноманітнити роботу, запропонувавши промовити кілька речень, змінюючи перше слово. Наприклад, «Удома мені приємно, коли...», «У школі мені приємно, коли...», «Взагалі в житті мені приємно, коли...».

Запитання:

1. Які емоції виникли у ході виконання вправи?
2. Чи виникли у Вас труднощі?

ЗАНЯТТЯ 12. «Я» – ЕМОЦІЯ, «Я» – АГРЕСІЯ

Мета: навчання ефективних способів спілкування; навчитися правильно розпізнавати емоції; реагування на негативний досвід; усвідомлення і вираження власного відношення до проблеми агресивної поведінки, навчання розпізнаванню спрямованості власних агресивних імпульсів.

Час: 1 год. 20 хв.

Вправа 1. «Коло емоцій»

Мета: навчити учасників виявляти та контролювати власні емоції.

Усі стають у коло. Комуś одному загадують емоцію. Він має передати її своєму сусідові, а той – наступному. Гра без слів. Бажано, щоб учасники до того, як до них дійде черга, були із заплющеними очима.

Запитання:

1. Яку емоцію загадували?
2. Чи вдалося передати її точно, не спотворивши?
3. Що заважало, а що сприяло правильній передачі емоції?

Вправа 2. «Знайомтесь – це емоції»

Мета: формувати навички встановлення контактів, формувати вміння розрізняти емоції.

Потрібні заздалегідь заготовлені картки з назвою почуттів. Це можуть бути – радість, засмучення, образа, натхнення, страх, задоволення, гнів, сором, замилювання, подяка, подив, злість, відраза, полегшення, нетерпіння, переляк, зниклобість, сум.

Психолог: вам будуть роздані картки з назвами почуттів. Ознайомтеся з ними, але не показуйте навколишнім. Ось цей стілець (стіл) буде постаментом, кожному з вас необхідно буде піднятися на нього і зобразити «пам'ятник» тому почуттю, що написано у вас на картці. Завдання групи - відгадати «пам'ятник» почуттю, яке вони бачать. «Пам'ятник» «руйнується» тільки по команді психолога (тут потрібно прагнути, щоб висловився кожен член групи). Після завершення цієї частини група сідає в коло.

Поясніть, як ви розумієте слова зазначені у вас на картці. Спробуйте описати, що означають ці якості, у яких життєвих ситуаціях вони можуть виникати.

Згадайте будь-які ситуації з вашого життя, коли у вас виникали ці почуття. Розкажіть про них. Під час обговорення емоційного досвіду необхідно домогтися одержання інформації від кожного учасника вправи. Разом з тим, якщо чиясь розповідь про власні почуття викликає відгук і бажання розповісти про свою життєву ситуацію, у якій виникло саме це почуття в інших членів групи - не варто цьому заважати. Чим більше актуалізується почуттів і життєвих ситуацій, пов'язаних з ними, тим краще.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи складно Вам було описати почуття?

Вправа 3. «Агресивні імпульси»

Мета: формувати розуміння джерел виникнення та розпізнавання ознак агресії.

Психолог: кожній людині від природи дана агресивна енергія. Однак, різні люди використовують її по-різному. Одні – щоб творити, і тоді агресивну енергію можна назвати конструктивною. Інші – щоб знищувати і руйнувати, і тоді їхня агресія - деструктивна. Конструктивна агресія – це активність, прагнення до досягнень, захист себе від інших, завоювання волі і незалежності, захист власної гідності.

Деструктивна агресія – це насильство, жорстокість, ненависть, недобррозичливість, злість, причепливість, сварливість, гнів, роздратування, упертість, самозвинувачення. Тому, щоб розуміти, що з нами відбувається, дуже важливо розпізнати свої агресивні імпульси, керувати ними і спрямовувати в бажане русло, не заподіюючи шкоди оточуючим.

Проаналізуйте свою поведінку і постарайтеся відповісти на питання:

- У якій формі (деструктивній чи конструктивній) найчастіше виступає ваша агресивна енергія?
- Подумайте, у який спосіб ви справляєтеся зі своєю агресивною енергією: даєте їй хід, чи навпаки, намагаєтеся стримувати?
- Як ви відноситеся до власної агресивної енергії: боїтеся її, насолоджуєтеся нею, одержуєте від неї задоволення?
- Які ваші звичні способи розрядки цієї енергії?

У процесі виконання вправи необхідно надати можливість висловитися кожному учаснику групи, не обмежуючи в часі і не звужуючи тематику розповіді учасників.

Запитання:

1. Чи виникли труднощі при виконанні вправи?
2. Що було визначити легше, а що складніше?

Вправа 4. Релаксація «Розрядка гніву»

Мета: відпрацювання негативних почуттів та емоцій, релаксація.

Психолог: сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі. Уявіть, що Ви потрапили на невелику виставку. На ній виставлені фотографії людей, на яких Ви розгнівані, які викликають у Вас злість чи які Вас образили або вчинили з Вами несправедливо. Походіть по цій виставці, постарайтеся розглянути ці портрети. Виберіть будь-який з них і зупиніться біля нього. Намагайтеся згадати будь-яку конфліктну ситуацію, пов'язану з цією людиною. Подумки спробуйте побачити самого себе в цій ситуації.

Уявіть себе розмовляючим з цією людиною. Уявіть цю людину: вона робить те, що вас злить. А тепер уявіть, що в ході розмови вона зменшується в рості, голос її стає все слабшим і слабшим, усе невпевненішим. Зменшуйте її до тих пір, поки вона не здасться Вам менш значною і величною. А тепер поспостерігайте за Вашою розмовою ніби з боку. Яким Ви бачите себе? Якою Вам бачиться ситуація? Якщо закінчили вправу – дайте знак головою. Глибоко вдихніть 3-4 рази і відкрийте очі.

Підсумок заняття. Члени групи зосереджують увагу на власних відчуттях. Розповідають про те, з якими відчуттями залишають заняття, що вони винесли з них.

Запитання:

1. Яку ситуацію Ви уявили? Розкажіть про неї.
2. Як змінювався Ваш стан у процесі вправи?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

ЗАНЯТТЯ 13. ОБЛИЧЧЯМ ДО АГРЕСІЇ

Мета: вибір найбільш прийняттого способу розрядки гніву й агресивності, відреагування на негативні емоції.

Час: 1 год. 40 хв.

Вправа 1. «Коло емоцій»

Мета: навчити учасників виявляти та контролювати власні емоції

Усі стають у коло. Комуś одному загадують емоцію. Він має передати її своєму сусідові, а той – наступному. Гра без слів. Бажано, щоб учасники до того, як до них дійде черга, були із заплющеними очима.

Запитання:

1. Яку емоцію загадували?
2. Чи вдалося передати її точно, не спотворивши?
3. Що заважало, а що сприяло правильній передачі емоції?

Вправа 2. Релаксація «Театр емоцій»

Мета: робота із актуальним емоційним станом.

Психолог: послухайте притчу. Жила-була неймовірно люта, отруйна і злісна Змія.

Одного разу, вона зустріла Мудреця і, вразившись від його доброти, утратила свою злостивість.

Мудрець порадив їй припинити кривдити людей, і Змія вирішила жити простодушно, не завдаючи збитку будь-кому. Але як тільки люди довідалися про те, що Змія не небезпечна, вони стали кидати в неї камінням, тягати її за хвіст і знущатися. Це були лихоліття для Змії.

Мудрець побачив, що відбувається, і вислухавши скарги Змії, сказав: «Дорога, я просив, щоб ти перестала заподіювати людям страждання і біль, але я не говорив, щоб ти ніколи не сичала і не відлякувала їх».

Мораль: немає нічого страшного в тому, щоб сичати на недобру людину чи ворога, показуючи, що ви можете постояти за себе і знаєте, як протистояти злу. Тільки ви повинні бути обережні і не пускати отруту в кров ворога. Можна навчитися протистояти злу, не заподіюючи зла у відповідь.

У процесі нашої роботи ви познайомитеся з різними «нешкідливими» способами рзрядки власного гніву й агресивності.

Сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі. Уявіть, що ви потрапили на невелику виставку. На ній виставлені фотографії людей, на яких ви розгнівані, котрі викликають у вас злість чи які вас образили або вчинили з вами несправедливо. Походіть по цій виставці, постарайтеся розглянути ці портрети. Виберіть будь-який з них і зупиніться біля нього. Намагайтеся згадати яку-небудь конфліктну ситуацію, пов'язану з цією людиною. Подумки спробуйте побачити самого себе в цій ситуації.

Уявіть, що ви виражаєте свої почуття людині, на яку розгнівані. Не стримуйте свої почуття, не соромтеся у висловлюваннях, говоріть йому все, що хочете. Уявіть, що ви робите цій людині все, до чого спонукають ваші почуття. Не стримуйте свої дії, робіть усе, що вам хочеться зробити цій людині.

Якщо ви закінчили вправу, дайте знак - кивніть головою. 3-4 рази вдихніть і відкрийте очі.

Запитання:

1. Яку ситуацію Ви уявили? Розкажіть про неї.
2. Як змінювався Ваш стан у процесі вправи?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

Вправа 3. «Чорно-біле кіно»

Психолог: сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі.

Знову уявіть себе на невеликій виставці. Далі зачитується стандартна інструкція вправи 4 заняття 11 (про невелику виставку).

Подивіться цей сюжет від початку до кінця, як чорно-біле кіно. Постарайтеся подивитися цей сюжет, як негативне кіно поміняйте білий колір на чорний і навпаки. І коли підійдете до напруженого моменту і найнеприємнішої ситуації - зупиніть кадр.

Уявіть цей кадр як фотографію, зроблену на скляній пластинці. Візьміть цю фотографію в руки і вийдіть на вулицю Підійдіть до висотного будинку, сядьте в ліфт і підніміться на останній поверх. Вийдіть з ліфта і підніміться на дах. Підійдіть до самого краю, подивіться на фотографію і киньте її вниз. Постарайтеся простежити за її польотом до самої землі, до того моменту, коли вона вдариться об землю і розлетиться на дрібні шматочки. Потім проробіть зворотний шлях: зійдіть з даху спустіться ліфтом і поверніться в кімнату.

А тепер знову постарайтеся подивитися цей сюжет Зверніть увагу: що змінилося в ситуації, як змінилась ваша поведінка й поведінка інших. Коли закінчите вправу, 3-4 рази глибоко вдихніть і відкрийте очі.

Поділіться з групою своїм досвідом. Що легко, що важко було зробити в цій вправі?

Що сподобалося, що не сподобалося? На кому з галереї Ви зупинилися цього разу?

Яку ситуацію ви уявили? Розкажіть про неї. Як змінювався Ваш стан у процесі вправи? Що Ви відчуваєте тепер?

Вправа 4. «Мотиви агресивної поведінки»

Мета: усвідомлення мотивів агресивної поведінки.

Психолог: кожний з вас часто бачить наслідки своєї агресії, але не завжди розуміє її мотиви, тобто не може пояснити причини, що її викликали. Наші істинні мотиви чи наміри часто ховаються від нас. Коли ви знайдете причину вашої агресії, визначте ціль, якій вона служить, і ви навчитеся розуміти її природу. Зараз ми спробуємо розібратися в цій проблемі. Розбийтеся на пари і сядьте один проти одного.

Спробуйте думкою повернутися до галереї негативних (емоцій) образів. Ви можете звертатися до будь-якого персонажа. Визначиться, що не подобається в цій людині, і проговоріть це вголос вашому партнеру навпроти, начебто він і є та сама людина. Ось перед вами людина, що вас дратує, на яку ви злі і скривджені. Починайте фразу зі слів «У цій людині мені не подобається...» і закінчуйте на свій розсуд, наприклад, словами «і тому я злюся на неї», «і тому мені хочеться вилаяти її», «і тому мені хочеться вдарити її» тощо. Після того як вимовите фразу, передайте слово партнеру, потім він вам, і так вимовляємо фрази по черзі. Після завершення вправи обговорюються труднощі в її виконанні: яким персонажам сутужніше було виражати свої почуття, чи легко було знайти те, що викликає гнів і агресію.

Запитання:

1. Які почуття у Вас виникли у процесі виконання вправи?
2. Чи змінювався Ваш стан у процесі вправи?
3. Що Ви зараз відчуваєте?

Вправа 5. Аналіз записів у «щоденнику почуттів»

Вправа 6. «Особистий простір»

Мета: сприяти розвитку нових навичок комунікації.

Учасники вільно рухаються в просторі, торкаються один одного, штовхаються, постукують, щипаються, б'ються. Протягом вправи ніхто не розмовляє. Після закінчення діляться своїми враженнями.

Запитання:

3. Що Ви відчували під час виконання вправи?
4. Як змінювались ваші емоції та поведінка під час виконання завдання?

Вправа 7. «Солодка проблема»

Мета: налагодження дружньої атмосфери, вміння слухати та взаємодіяти один з одним.

Інструкція: Сядьте в одне загальне коло. Я принесла вам декілька цукерок. Але щоб отримати цукерку, вам потрібно спочатку вибрати собі партнера і розв'язати з ним одну проблему. Сядьте один проти одного і подивіться один на одного. Між обома партнерами я тут же покладу серветку з цукерками. Будь ласка, поки це не чіпайте...

А зараз перейдемо до нашої проблеми. Ви можете отримати цукерку тільки в тому випадку, якщо ваш партнер по добрій волі віддасть її вам. Будь ласка, пам'ятайте про це правило. Зараз ви можете почати говорити, але пам'ятайте, що ви не маєте права просто так узяти цукерку без згоди свого партнера...

(Почекайте, поки всі діти ухвалять будь-яке рішення.) А зараз я дам кожній парі ще по одній цукерці. Обговоріть, як ви поступите з цукеркою на цей раз.

А зараз давайте обговоримо, що у нас вийшло. Це добрий варіант співпраці. Розкажіть, що ви зробили з першою цукеркою, що стало з іншою.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Які труднощі у Вас виникли?

Вправа 9. «Любов і злість»

Мета: формування життєвих цінностей, взаємодовіри і взаємодопомоги.

Сядьте, будь ласка, в одне загальне коло і закрийте очі.

Уявіть собі, що зараз Ви розмовляєте з будь-ким, на кого Ви розсердилися. Скажіть цій людині, за що Ви на неї розсердилися. Можливо, вона не виконала своєї обіцянки або не зробила того, що Ви чекали від неї. Поговоріть з цією людиною про себе, так, щоб ніхто не міг тебе почути. Скажіть їй дуже чітко і точно, на що саме Ви розсердилися. Якщо, наприклад, Ви розсердилися на свого молодшого братика Федьку, то можете сказати йому: «Федя, ти мене виводиш з себе, коли малюєш всякі карлочки в моєму зошиті». Якщо Ви розсердилися на свою сестру Соню, можете сказати їй, наприклад: «Я весь тремчу від злості, коли ти проходиш через мою кімнату і по дорозі розкидаєш всі мої речі». Якщо Ви розсердилися на своїх батьків, скажіть їм теж якомога точніше, чим вони Вас прогнівали: «Мама, ти мене дуже кривдиш, якщо ти примушуєш мене знову виносити відро з сміттям, тоді як Маша і Іра можуть зовсім не допомагати тобі».

А зараз скажіть людині, з якою Ви розмовляли, що Вам в ній подобається. Скажи про це теж якомога конкретніше. Наприклад: «Федя, мені дуже подобається, що коли я приходжу з школи, ти кидаєшся мені назустріч і радісно обіймаєш мене» або «Мама, мені дуже подобається, коли ти допомагаєш мені з уроками».

А зараз подумайте трохи про те, хто в класі Вас іноді злить. Уявіть, що Ви підходите до цієї людини і чітко і конкретно говорите їй, чим саме вона Вас виводить із себе...

Тепер в думках підійдіть до цієї людини знов і скажіть їй, що Вам подобається в ній.

Тепер Ви можете знову розплющити очі і огледіти коло. Уважно подивіться по сторонах. А зараз ми можемо обговорити, що кожний з вас пережив в своїй уяві. (15 хв.)

Запитання:

1. Розкажіть будь ласка, що Вам вдалось уявити?
2. Які думки та почуття виникли у Вас під час виконання вправи?

ЗАНЯТТЯ 15. МИСТЕЦТВО ВОЛОДІТИ СОБОЮ

Мета: зосередження учасників на власних відчуттях, вираження емоційних станів, формування згуртованості групи; сприяти вихованню вольових рис, показати шляхи формування вольових рис.

Час: 1 год. 40 хв.

Вправа 1. «Мої відчуття»

Мета: активізація процесу самопізнання, встановлення емоційного контакту між учасниками.

Шерінг. Вираження кожним учасником своїх відчуттів: в якому стані вони прийшли на заняття, чого їм зараз найбільше хочеться.

Вправа 2. «Заперечення»

Мета: відпрацювання навичок встановлення контакту, розуміння себе та інших людей, а також взаємин між учасниками.

Учасники групи діляться на пари. Психолог пропонує самостійно поділитися у парах на «ні» і «так». Партнерам слід вести активний діалог упродовж 1–2 хв дотримуючись умови: ті, хто обрав «так», весь час щось наполегливо пропонують, а ті, хто обрав «ні», мають все заперечувати ввічливо, але впевнено.

Група оцінює як парам вдалося дотриматись «Заперечення».

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникли труднощі?
3. Яку позицію у парі займали Ви?

Вправа 3. Діагностика «Сила волі»

Мета: активізація внутрішнього ресурсу, концентрація на досягненні поставленої мети.

Дослідження можна проводити колективно та індивідуально. Учасникам групи роздають «Бланки запитань» і «Бланки відповідей», зачитується інструкція: «Дайте відповідь на запитання з максимальною об'єктивністю. Можливі три варіанти відповіді: «так», «не знаю», «ні». Результати відповідей фіксуються у бланку відповідей, проставляючи у відповідній колонці знак «+».

Бланк запитань

1. Чи зможете Ви закінчити розпочату роботу, якщо вона Вам нецікава, незалежно від того, що час і обставини дають змогу відірватися, а відтак знову повернутись до неї?
2. Чи переборете Ви без особливих зусиль внутрішній опір, коли Вам треба зробити щось неприємне (наприклад, піти на чергування у вихідний день)?
3. Потрапивши в конфліктну ситуацію в школі або деінде, чи можете Ви опанувати себе так, щоб тверезо оцінити ситуацію, з максимальною об'єктивністю?
4. Якщо Вам прописана дієта, чи зможете Ви подолати всі кулінарні спокуси?
5. Чи знайдете Ви в собі сили, щоб уранці встати раніше, ніж зазвичай, як було заплановано звечора?
6. Чи залишаєтеся Ви на місці пригоди, щоб дати свідчення?
7. Чи швидко Ви відповідаєте на листи?
8. Якщо у Вас викликає страх відвідування стоматолога, чи зможете Ви без особливих зусиль перебороти це відчуття і не змінити свого рішення?
9. Чи будете Ви приймати неприємні ліки, які настійливо рекомендує Вам лікар?
10. Чи дотримаєте Ви необдумані обіцянки, навіть якщо її виконання завдасть Вам чимало клопотів, інакше кажучи, Ви – людина слова?
11. Чи без вагань Ви вирушаєте в поїздку до незнайомого міста?
12. Чи дотримуєтеся Ви розпорядку дня: час пробудження, прийому їжі, занять,

прибирання та інших справ?

13. Чи ставитеся Ви осудливо до боржників?
14. Найцікавіша телепередача не змусить Вас відкласти виконання найбільш термінової і важливої роботи. Чи так це?
15. Чи зможете Ви перервати сварку і замовкнути першим, якими б уразливими і несправедливими не здавались Вам слова протилежної сторони?

Обробка результатів

Підрахувати набрану кількість балів. За відповідь «так» - 2 бали, «не знаю» - 1 бал, «ні» - 0 балів.

Інтерпретація результатів

0-12 балів. Із силою волі у Вас негаразд. Ви просто робите те, що легше і цікавіше, навіть якщо це може зашкодити вам. До обов'язків ставитеся абияк, що часто призводить до різних неприємностей. Вашу позицію можна охарактеризувати відомим висловом «мені – що, більше всіх треба?». Будь-яке прохання, будь-який обов'язок Ви сприймаєте як фізичний біль. Річ тут не лише у слабкій волі, а й у егоїзмі.

13-21 бали. Сила волі у вас посередня. Якщо з'явиться перешкода, то почнете діяти, щоб подолати її. Але якщо побачите обхідний шлях, одразу ж скористаєтеся ним. Не перестараетесь, але цього слова дотримаєте. Неприємну роботу виконаєте, хоча й побурчите. Добровільно зайві обов'язки на себе не візьмете. Це інколи негативно відбивається на ставленні до Вас друзів, характеризує Вас не з кращого боку. Якщо хочете в житті досягти більшого, тренуйте волю.

22-30 балів. Із силою волі у Вас все гаразд. На нас можна покластися – ви не підведете. Вас не лякають ані нові доручення, ані далекі поїздки, ані ті справи, які лякають інших. Але інколи Ваша тверда і непримиренна позиція з непринципових питань докучає оточенню. Сила волі – це дуже добре, але треба мати ще й такі риси, як гнучкість, розуміння, доброта.

Вправа 4. Мозковий штурм «Я володію собою»

Мета: формувати в учасників різні види мотивів, показати шляхи самопізнання особистості.

Матеріали та обладнання. Плакати з висловами мудрих людей.

- Велика воля – це не лише уміння чого-небудь побажати і досягти, а й уміння змусити себе відмовитись від чогось, коли це треба. (А. Макаренко)
- Наша совість – це сад, а наша воля – це садівник. (Сенека)
- Могутній дух рятує розслаблене тіло. (Гіппократ)
- Щоб виправдатися у власних очах, ми часто переконуємо себе, що не можемо досягти мети; насправді ми не безсилі, а безвільні. (Ф. Ларошфуко)
- Розчарування – властивість слабких. Не довіряйте розчарованим – вони майже завжди безсилі. (Г. Флобер)
- Нещастя буває пробним каменем характерів. (Оноре де Бальзак)
- Повчай себе сам, тоді ти навчишся чого-небудь у інших. (В. Гете)
- Мати тверду волю – не значить залишитися без серця. (Сабіт Муқанов)

Шляхом «мозкового штурму» учасники групи складають список вольових рис людини. Серед перелічених можуть бути: рішучість, самостійність, самоволодіння, наполегливість, усвідомленість сенсу життя, непримиренність, цілеспрямованість тощо.

Після того, як спільний список складений, кожен учасник обирає три риси, які притаманні для нього найбільше. Коментуючи свій вибір, учасники зазначають обрані риси у записаному на фліпчарті списку. Насамкінець виділені риси ранжуються і встановлюється провідна риса, притаманна переважній кількості учасників.

Після закінчення роботи кожен учасник упевнено промовляє вислів «я володію собою тому, що...», додаючи свій варіант закінчення.

Підсумок заняття. Члени групи зосереджують увагу на власних відчуттях. Розказують про те, з якими відчуттями залишають заняття.

Запитання:

4. Що Ви відчували під час виконання вправи?
5. Чи виникли у Вас труднощі?

Вправа 5. «Спектр відчуттів»

Мета: визначення емоційного стану учасників.

Учасникам даються листи паперу і пропонується написати якомога більше назв емоцій, що переживаються в реальному житті. Назви емоцій слід написати в два стовпчики: зліва позитивні емоції, справа негативні. Після написання списку емоцій учасники зачитують свої списки.

Обговорення: У кого якнайбільше написано емоцій? У кого є співпадаючі? У кого тільки свої – назви ті, що не повторюються?

Запитання:

4. Які думки та почуття у Вас виникли під час виконання вправи?
5. Що цікавого вдалось помітити?
6. Чи складно Вам було визначити емоції?

Вправа 6. «Дзеркало»

Мета: розвиток невербальних навичок спілкування.

Група розбивається на пари. Один з учасників пари - «мавпа», інший - «дзеркало». «Мавпа», ставши перед дзеркалом, поводить достатньо вільно: її міміка, пантоміміка, жестикуляція дуже різноманітні. «Дзеркало» повторює якомога точніше всі рухи «мавпи». Через 3-4 хвилини партнери міняються ролями.

Запитання:

4. Які труднощі у Вас виникали в процесі виконання вправи?
5. Наскільки точно Вам вдалося відтворювати рухи вашого партнера?
6. Які емоції у Вас виникли по завершенню вправи?

Вправа 7. «Все одно ти молодець, тому що...»

Мета: створення позитивної емоційної атмосфери, формування навичок взаємопідтримки.

Учасники діляться на пари. Один партнер розповідає іншому про будь-яку важку ситуацію в житті, про щось неприємне або говорить про свій недолік та ін. Його співрозмовник уважно вислуховує і вимовляє фразу: «Все одно ти молодець, тому що.»

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи
2. Як часто Ви отримуєте підтримку від інших людей?
3. Чи складно Вам було висловити підтримку для іншої людини?

Мета: сформувати у підлітка позитивну установку на майбутнє.

Час: 1 год. 40 хв.

Вправа 1. «Активізація почуттів»

Мета: активізація почуттів.

Підлітку пропонується проаналізувати вірш:

Если ты не можешь быть сосной на вершине холма,
 Будь деревцем в долине, но только будь.
 Самым лучшим деревцем у родника.
 Будь кустарником, если не можешь быть деревом,
 Если не можешь быть кустарником, будь травой
 И сделай дорогу счастливее.
 Если ты не можешь быть щукой, будь просто окунем,
 Но будь самым красивым окунем в озере!
 Мы не можем все быть капитанами.
 Кто-то должен быть и матросами.
 Для всех здесь найдется работа.
 Работа может быть большой и малой,
 Мы должны делать то, что неотложно...
 Если ты не можешь быть дорогой, будь тропинкой.
 Если ты не можешь быть солнцем, будь звездой.
 Выигрываем мы или проигрываем – не важно,
 Проявляй лучшее, что в тебе есть.

Запитання:

1. Як Ви вважаєте, що намагався сказати автор вірша?
2. Чи є зв'язок між віршем та подіями Вашого життя?
3. Які почуття у Вас викликав вірш?

Вправа 2. «Комплімент собі»

Мета: сприяти реалізації соціально-комунікативного потенціалу учасників

Інструкція: Зараз ти маєш можливість похвалити себе, зробити компліменти. Розкажи про себе тільки найкраще. Нічого, якщо компліментів буде багато. Чим більше ти зможеш знайти в собі позитивного та прекрасного, тим краще.

Запитання:

1. Які почуття у Вас виникли у процесі виконання вправи?
2. Чи складно Вам було зробити собі комплімент?

Вправа 3. Малюнок «Я – в минулому. Я – зараз»

Мета: усвідомлення себе як індивідуальності, розвиток особистої емоційної сфери.

Підлітку пропонується намалювати на двох різних аркушах паперу малюнки: «Я – в минулому», «Я – зараз».

Запитання:

1. Чи відрізняються малюнки між собою? Чим?
2. Які кольори переважають у малюванні? Чому?
3. Чи задоволені Ви своїм теперішнім станом?

Вправа 4. «Діаграма відповідальності»

Мета: розвиток самостійності, здатність до самоконтролю

Опишіть ситуацію, в якій хтось не проявив належної відповідальності. Поясніть, що очікувалося в даній ситуації і що відбулося насправді. Намалюйте на великому аркуші паперу «діаграму відповідальності» і запитайте дітей, яку частку відповідальності вони хочуть узяти на себе. Позначте цю частину відповідальності на діаграмі. Попросіть дітей дати відповідь, яким чином можна було б збільшити свою частку відповідальності в конкретній ситуації.

Запитання:

1. Що Ви дізналися про ухвалення своєї відповідальності за ситуацію на себе?
2. В якому віці діти стають відповідальними за те, що вони роблять?
3. Що слід зробити, якщо Ви знайдете, що не зможете зробити те, за що узяли на себе відповідальність?

Вправа 5. «Я обіцяю...»

На аркуші паперу учасник записує: «В майбутньому я обіцяю собі...» і продовжує речення своїми словами.

Після закінчення вправи психолог скріплює цей «документ» своїм підписом і віддає підлітку. Тепер цей лист – настанова для дій.

Вправа 6. «Право на помилку»

Мета: пошук зовнішніх активаторів підтримки для подолання особистісних труднощів.

Інструкція: Коли Ви вчитеся більш ефективно: коли досягаєте успіху або коли стикаєтеся з труднощами? Багато хто не дозволяє собі вчитися на своїх помилках. А такий спосіб навчання може бути навіть приємним. Зрозумівши свій досвід ми зможемо наступного разу поводитися по-іншому.

Пригадайте зараз будь-яку ситуацію, в якій Ви зробили те, що являється для Вас тепер типовою помилкою. Спочатку конкретно, крок за кроком опишіть, що саме ви зробили, що привело до негативного результату. І придумайте цьому опису будь-яку назву.

Потім створіть версію номер два. Опишіть в ній, як слід поводитися, якщо життя удруге зіштовхне Вас з такою ж ситуацією. Вкажіть, що саме Ви робитимете цього разу, як Ви діятимете, яким виявиться результат. Дайте назву і цьому опису.

Запитання:

1. Що Ви відчуваєте по завершенню вправи?
2. Які труднощі у вас виникли?
3. Чи хотіли б Ви щось змінити, у створеній Вами ситуації, щоб вона була максимально комфортною для Вас?

Вправа 7. «Медитація»

Мета: відновлення сил.

Учасникам пропонується пригадати сьогоднішній день: кого першого зустріли, з ким розмовляли, що переживали. Потім зробити те ж саме, але в більш швидкому темпі, прибираючи негативні емоції. Окинути уявним поглядом себе свої якості, своє життя: хто оточує, інтереси, друзі, як проводите час та ін.(10 хв.)

Вправа 8. «Географічна карта «Мій внутрішній світ»

Мета: розвинути здатність встановлювати і підтримувати психологічний контакт у спілкуванні, сприяти самопізнанню учасників.

Учасники малюють «карту» – області, які складають життя: емоції, риси вдачі, звички, улюблені заняття. Завдання майже не пояснюється. Учасники сідають в коло,

малюнки лежать на підлозі. По кожному малюнку учасники проговорюють асоціації, останнім говорить автор малюнка, показуючи найбільш напружену область і область, яка дає йому сили і гарний настрій. (Кожний може припинити обговорення по своєму малюнку або показати свій малюнок без обговорення, тобто сам вибрати ступінь поглиблення в свій внутрішній світ.) (20 хв.).

ЗАНЯТТЯ 16. РЕФЛЕКСІЯ ТРЕНІНГУ. ВИХІД ІЗ ГРУПИ

Мета: усвідомлення свого взаємовз'язку з іншими людьми. Конструктивний вихід із тренінгу.

Час: 1 год. 40 хв.

Вправа 1. «Конструктивна співпраця»

Мета: формувати навички співпраці, почуття відповідальності.

Психолог ставить питання для вільного обговорення: «Що означає співпрацювати з іншими людьми?»

Після обговорення можуть бути запропоновані завдання А або Б.

А. Психолог ділить групу на 2 – 3 команди пор 4 – 5 осіб. Завдання команди – на великому аркуші створити цілісний малюнок, у якому вкладені всі малюнки «реального Я» з минулого заняття. А потім скласти групову розповідь за малюнком. Малювати й розповідати має кожен член команди.

Б. Кожна команда створює театральну п'єсу про те, що відбулося на тренінгу і що зрозуміли учасники команди. Далі кожна команда представляє результат своєї спільної творчості.

Запитання:

1. Що Ви відчували під час виконання вправи?
2. Чи виникали у Вас труднощі у роботі в команді?
3. Чи вдалось Вам впоратись із завданням?

Вправа 2. Аналіз записів у «щоденнику почуттів»

Аналіз усіх записів у «щоденнику почуттів». Рекомендація щодо подальшого ведення «щоденника».

Вправа 3. «Бесіда психолога з підлітком»

Загальна рефлексія:

1. Що було для тебе найважливішим у ході роботи групи?
2. Поставте питання, яке ти не встиг задати учасникам і психологу, або скажи, що не встиг сказати, але хотів.
3. Що ти набув в ході тренінгу для себе?

Вправа 4. «Прощання з групою»

Мета: сприяти позитивному емоційному настрою групи.

Інструкція психолога: «Ми добре попрацювали і мені хочеться запропонувати вам гру, в ході якої оплески спочатку звучать тихенько, а потім стають все сильнішими».

Ведучий, тихенько плескаючи в долоні, підходячи до одного з учасників. Цей учасник вказує на іншого члена групи, з яким вони аплодують удвох, потім залучають третього – аплодують у трьох, четвертого – у чотирьох і т.д.

ДОДАТОК Ж.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографія та навчально-методичний посібник

- 1.1. Павелків В. Р. Психогенеза підліткових субкультур / В. Р. Павелків. – Київ : Центр учбової літ., 2018. – 280 с.
- 1.2. Павелків В. Р. Психологія агресивної поведінки : навч.-метод. посіб. / В. Р. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 204 с.

2. Статті у фахових виданнях, що включені до переліку, затвердженого МОН України:

- 2.1. Павелків В. Р. Продуктивно-розвивальне середовище як засіб формування позитивних стосунків підлітків з однокласниками / В. Р. Павелків // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – Київ : Міленіум, 2007. – Вип. 32. – С. 219–228.
- 2.2. Павелків В. Р. Індивідуально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків / В. Р. Павелків // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2008. – Т. 10, ч. 5. – С. 446–456.
- 2.3. Павелків В. Р. Специфіка стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками / В. Р. Павелків // Наука і освіта : наук.-практ. журн. ПНЦ АПН України. – Одеса-Мукачєво, 2008. – № 7. – С. 129–134.
- 2.4. Павелків В. Р. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків з агресивною поведінкою / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ, 2008. – Т. 10, вип. 6, ч. II. – С. 119–124.
- 2.5. Павелків В. Р. Феномен підліткової агресивності як соціально-психологічна проблема / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 4. – С. 271 – 282.
- 2.6. Павелків В. Р. Психологічні особливості та детермінанти агресивної поведінки підлітків / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АВПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 213–224.

- 2.7. Павелків В. Р. Особистісно-ситуаційні детермінанти агресивної поведінки людини / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. Київ. нац. ун-ту ім. Шевченка // редкол. В. І. Судака. – Київ : Логос, 2011. – С. 50–59.
- 2.8. Павелків В. Р. Стативно-вікові та індивідуальні особливості агресивних проявів у підлітків / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Т. X, вип. 19 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – С. 396–404.
- 2.9. Павелків В. Р. Мотиви девіантної поведінки молоді / В. Р. Павелків // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Педагогіка і психологія» / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2014. – Вип. 688. – С.114–124.
- 2.10. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки / В. Р. Павелків // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології» / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, Л. В. Засекіна та ін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. – Вип. 28. – С. 139–149.
- 2.11. Павелків В. Р. Мотиви девіантної поведінки у представників молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. X, вип. 26 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – С. 577–590.
- 2.12. Павелків В. Р. Вплив молодіжних субкультур на прояви рівня агресії у молодіжному середовищі / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 27. – С. 380–394.
- 2.13. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 483–495.
- 2.14. Павелків В. Р. Психологія агресії: теоретико-емпіричні конструкти проблеми / В. Р. Павелків // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. / гол. ред. Я. Гошовський. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – Т. 2. – С. 63–68.
- 2.15. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук.

- пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 31. – С. 293–303.
- 2.16. Павелків В. Р. Вплив соціальних взаємодій як мотив деструктивних форм компенсації особистісних деструкцій / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 33. – С. 293–303.
- 2.17. Павелків В. Р. Прояви ознак фанатизму як соціального явища: на прикладі молодіжних субкультур / В. Р. Павелків, В. М. Панасюк // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 8. – С. 211–215.
- 2.18. Павелків В. Р. Психологічні основи мінімізації деструктивних проявів агресії у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 10. – С. 120–126.
- 2.19. Павелків В. Р. Діагностичний компонент дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 11. – С. 109–117.
- 2.20. Павелків В. Р. Зміна рівня вираженості особистості деструкцій у представників молодіжних субкультур після впровадження превентивно-корекційної роботи / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 12. – С. 176–184.

3. Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях включених до міжнародних наукометричних баз даних

- 3.1. Павелкив В. Р. Социально-психологические причины включения личности в молодежную субкультуру / В. Р. Павелкив // Современная наука. Актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки» : науч.-практ. журн. – № 7–8. – Москва. – 2014. – С. 63–67.
- 3.2. Павелків В. Р. Концептуальні основи психології агресивності в підліткових субкультурах / В. Р. Павелків // KELM. – № 3 (7). – Wrzesień: Fundacja «Oświata i Nauka Bez Granic Pro Futuro», 2014. – S. 191–198.
- 3.3. Павелків В. Р. Аналіз вивчення деформованої соціалізації як мотиву девіантної поведінки в умовах включення особистості до простору

- субкультури / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue : 66. – Budapest, 2015. – P. 75–80.
- 3.4. Павелків В. Р. Соціокультурний простір як трансформаційне поле деструктивних проявів агресії молоді / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (40), Issue : 81. – Budapest, 2016. – P. 98–103.
- 3.5. Павелків В. Р. Социальные факторы включения молодежи в субкультуральное пространство / В. Р. Павелків // Социальные конфликты: поиск согласия и примирения : Материалы междунар. науч.-практ. конф. 11 дек. 2015 г. – Алматы : Ун-т «Туран». «InterconsultInfo», 2016. – С. 101–104.
- 3.6. Павелків В. Р. Система діагностики деструктивних мотивів осіб включених в субкультурний простір / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (43), Issue : 88. – Budapest, 2016. – P. 77–82.

4. Статті у наукових виданнях, які не внесені до Переліку фахових видань України

- 4.1. Павелків В. Р. Теоретичний аналіз головних підходів до дослідження агресії та агресивної поведінки / В. Р. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 37. – С. 161–166.
- 4.2. Павелків В. Р. Особливості психодіагностики відхиленої поведінки підлітків / В. Р. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 43. – С. 75–77.
- 4.3. Павелків В. Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : ТзОВ «Дока-центр», 2013. – Вип. 2. – С. 139–143.
- 4.4. Павелків В. Р. Теоретико-методологічна характеристика девіацій молодіжного середовища / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : ТзОВ «Дока центр», 2014. – Вип. 3. – С. 124–127.
- 4.5. Павелків В. Р. Психологічні ознаки в системах соціокультурного простору молодіжних субкультур / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2015. – Вип. 4. – С. 187–193.
- 4.6. Павелків В. Р. Молодіжна субкультура та її вплив на процес ідентифікації особистості / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : О. Зень, 2015. – Вип. 5. – С. 117–123.

- 4.7. Павелків В. Р. Вплив субкультур на агресивність особистості / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : О. Зень, 2016. – Вип. 6. – С. 163–169.
- 4.8. Павелків В. Р. Формування деструктивної поведінки підлітків як наслідок десоціалізації / В. Р. Павелків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 17 (60). – С. 103–106.
- 5. Праці апробаційного характеру**
- 5.1. Павелків В. Р. Вікові особливості агресивності у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології : матеріали II Всеукр. психолог. конгресу, присвяч. 110 річниці від дня народж. Г. С. Костюка (м. Київ, 19-20 квіт. 2010 р.). – Київ : Іноформаційно-аналітичне агентство, 2010. – Т. 1. – С. 380–383.
- 5.2. Павелків В. Р. Теоретичний аналіз психології агресії та агресивності у зарубіжній літературі / В. Р. Павелків // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців (Рівне, 19-20 трав. 2010 р.). Психолого-педагогічний напрям. – Рівне : ПП Самборський І. О., 2010. – Ч. 1. – С. 75–77.
- 5.3. Павелків В. Р. Особистісні фактори формування агресивних тенденцій у поведінці підлітків / В. Р. Павелків // Проблеми розвитку соціально-економічних систем: підприємництво, глобалізація, економічне зростання : матеріали II регіональної міжвуз. наук.-практ. конф. (28 берез. 2013 р., м. Дубно). – Київ : Університет «Україна», 2013. – Вип. 2. – С. 152–156.
- 5.4. Павелків В. Р. Психологічні особливості виховання підлітків з асоціальною поведінкою / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 24. – С. 198–203.
- 5.5. Павелків В. Р. Психолого-педагогічні чинники формування асоціальної поведінки молоді / В. Р. Павелків // Наукові дослідження молоді : матеріали VI Звітної наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та викладачів, м. Дубно, 27 берез. 2014 р. – Київ : Ун-т «Україна», 2014. – С. 131–136.
- 5.6. Павелків В. Р. Вплив молодіжних субкультур на формування девіацій у підлітковому віці / В. Р. Павелків // Особистість у сучасному світі : зб. матеріалів III Всеукр. психологічного конгресу з міжнар. участю. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – С. 173–179.
- 5.7. Павелків В. Р. Умови психологічної профілактики деструктивних проявів агресії / В. Р. Павелків // Актуальні питання сучасної

- психології : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 листоп. 2015 р.). – Харків : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 98–102.
- 5.8. Павелків В. Р. Аналіз проявів деструктивної агресії у субкультуральному просторі / В. Р. Павелків // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Київ : Гнозис, 2015. – Вип. 36, т. V (65), додаток 1 : Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 328–352.
- 5.9. Павелків В. Р. Прояви агресії у середовищі неформальних угруповань / В. Р. Павелків // Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі : матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару, 10 лют. 2016 р. / за ред. Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. – С. 76–80.
- 5.10. Павелків В. Р. Особистісний вимір: субкультура та агресія / В. Р. Павелків // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження, 19 квіт. 2019 р. : матеріали XXI Міжнар. конф. молодих науковців / за ред. І. В. Данилюка, С. Ю. Пащенко. – Київ : Логос, 2019. – С. 151–154.

Список науково-практичних конференцій та семінарів, у ході яких проводилося апробація результатів дослідження

Зарубіжні науково-практичні конференції

1. Scientific and Professional Conference «Pedagogy and Psychology in the Age of Globalization – 2015» (Budapest, 2015) (форма участі – дистанційна).
2. Scientific and Professional Conference «Pedagogy and Psychology In an Era of Increasing Flow of Information» (Budapest, 2016) (форма участі – дистанційна).
3. Международная научно-практическая конференция «Социальные конфликты: поиск согласия и примирения» (г. Алматы, 2015) (форма участі – дистанційна). (форма участі – дистанційна).
4. Scientific and Professional Conference «Actual Problems of Science and Education (APSE – 2016)» (Budapest, 2016) (форма участі – дистанційна).

Міжнародні науково-практичні конференції

1. VI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2014) (форма участі – очна).
2. VII Міжнародна наукова конференція «Психофізіологічні та вісцеральні функції в нормі та патології» (м. Київ, 2014) (форма участі – очна).
3. International scientific-practical conference entitled «Human dimension of future pedagogues' cultural and educational space harmonization: scientific achievements and prospects» (Melitopol, 2015) (форма участі – дистанційна).
4. Міжнародна науково-практична психологічна конференція «Вплив травматичної стресової ситуації на сім'ю та дітей: пошук ресурсів для себе та допомоги іншим» (м. Рівне, 2015) (форма участі – очна).
5. The First International Scientific Conference on Psychology Regarding Evidence Based Practice in Ukraine «Changing Society» (м. Київ, 2015) (форма участі – дистанційна).
6. II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної психології» (м. Харків, 2015) (форма участі – дистанційна).
7. X Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (м. Київ, 2015) (форма участі – очна).
8. VIII міжнародні науково-практичні конференції «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (м. Луцьк, 2016) (форма участі – очна).

9. IX міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (м. Рівне, 2017) (форма участі – очна).
10. X міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (м. Луцьк, 2018) (форма участі – очна).
11. Міжнародна наукова конференція «Гуманітарна парадигма як стратегія інноваційного розвитку освіти» (м. Рівне, 2017) (форма участі – очна).
12. Міжнародна науково-практична конференція «Психогенеза особистості: ревіталізаційний ракурс: Сучасні підходи інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» (м. Луцьк, 2018) (форма участі – очна).
13. I Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у просторі молодіжної субкультури» (м. Рівне, 2019) (форма участі – очна).
14. XXI Міжнародна конференція молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)» (м. Київ, 2019) (форма участі – дистанційна).

Міжнародні науково-практичні семінари

1. I Міжнародний науково-практичний семінар «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (м. Кам'янець-Подільський, 2016) (форма участі – дистанційна).
2. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 4» (м. Луцьк, 2014) (форма участі – очна).
3. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 5» (м. Луцьк, 2015) (форма участі – очна).
4. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 7» (м. Луцьк, 2017) (форма участі – очна).
5. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 8» (м. Луцьк, 2018) (форма участі – дистанційна).

Всеукраїнські науково-практичні конференції

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток просоціальної стратегії як основи морального становлення особистості» (м. Рівне, 2013) (форма участі – очна).
2. III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (м. Київ, 2014) (форма участі – очна).
3. Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі» (м. Рівне, 2016) (форма участі – очна).

Регіональні науково-практичні конференції

1. II Регіональна міжвузівська науково-практична конференції «Проблеми розвитку соціально-економічних систем: підприємництво, глобалізація, економічне зростання», (м. Дубно, 2013) (форма участі – очна).

Вузівські науково-практичні конференції

1. Вузівська науково-практична конференція (м. Рівне, 2015) (форма участі – очна).
2. Вузівська науково-практична конференція (м. Рівне, 2016) (форма участі – очна).
3. Вузівська науково-практична конференція (м. Рівне, 2017) (форма участі – очна).
4. Вузівська науково-практична конференція (м. Луцьк, 2017) (форма участі – очна).
5. Вузівська науково-практична конференція (м. Рівне, 2018) (форма участі – очна).
6. Вузівська науково-практична конференція (м. Луцьк, 2018) (форма участі – очна).
7. Вузівська науково-практична конференція (м. Луцьк, 2019) (форма участі – очна).
8. Вузівська науково-практична конференція (м. Рівне, 2019) (форма участі – очна).